

T.C.
MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI

İLK OSMANLI NÜFUS SAYIMLARI (1830-1850) ve İNGİLTERE, ABD
NÜFUS SAYIMLARI İLE MUKAYESESİ

Mustafa Mesut ÖZEKMEKÇİ

Danışman
Doç. Dr. Ferhat BERBER

Manisa-2020

T.C.
MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI

İLK OSMANLI NÜFUS SAYIMLARI (1830-1850) ve İNGİLTERE, ABD
NÜFUS SAYIMLARI İLE MUKAYESESİ

Mustafa Mesut ÖZEKMEKÇİ

Danışman
Doç. Dr. Ferhat BERBER

Manisa-2020

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum “İlk Osmanlı Nüfus Sayımları (1830-1850) ve İngiltere, ABD Nüfus Sayımları ile Mukayesesi” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Mustafa Mesut ÖZEKMEKÇİ

ÖZET

İLK OSMANLI NÜFUS SAYIMLARI (1830-1850) ve İNGİLTERE, ABD NÜFUS SAYIMLARI İLE MUKAYESESİ

Klasik Dönem olarak adlandırılan ve Osmanlı Devleti'nin gücünün zirvesinde olduğu dönemlerde devletin mali ve askerî gayelerle yapmış olduğu, tahrir olarak adlandırılan sayımlar ve bunların ürünleri olan tahrir defterleri pek çok farklı konuda tarih araştırmalarının temel malzemelerindendir. Başlangıcı XIV. yüzyıla kadar indirilen tahrir usulünün XVII. yüzyılın başına kadar düzenli şekilde yapıldığı, daha sonra bu kayıt sisteminin terk edilerek XVII. ve XVIII. yüzyıldan itibaren avarız ve cizye sayımları yapıldığı bilinmektedir.

XIX. yüzyıla gelindiğinde ise Osmanlı Devleti bozulan devlet düzenini iyileştirmek adına askerî, idari ve mali alanlarda pek çok önemli yenilikler yapmıştır. Bu yeniliklerden birisi de 1830-1831 yıllarında ülke çapında ilk kez girişilen ve ülkedeki istisnasız bütün erkek nüfusu kayıt altına almayı amaçlayan nüfus sayımlarıdır.

İlk genel sayımın asli sebebi şüphesiz Yeniçeri Ocağı'nın yerine 1826 yılında kurulmuş Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye ordusu için asker olabilecek kişilerin tespitidir. Bu bağlamda 1830-1831'de başlayan nüfus sayımları öncelikle 1826 tarihli Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye kanunnamesindeki çeşitli hususlar dikkate alınarak icra edilmiştir. Kanunnamenin 1844 yılına kadar yapılan nüfus sayımlarını doğrudan etkilediği görülmektedir. 1844 ve sonrasında 1869 yılına kadar yapılan nüfus sayımlarının ise 1843 yılında ilan edilen Kur'a Usulu ile bağlantılı olduğu ifade edilmelidir.

Çalışmada ilk olarak ilk genel nüfus sayımının askerlik hizmetiyle olan ilişkisi, sayım coğrafyası gibi hususların üzerinde durulmuştur. Bunların dışında sayım teknikleri, sayım tarihleri ile sayımın kurumsal işleyişi mevzubahis edilmiş ve tezin belirlediği zaman aralığında yapılan sayımlar yukarıda zikredilen hususlar üzerinden bir bütün olarak değerlendirilmiştir.

Osmanlı nüfus sayımları ile buna ait terminolojiye dair literatürde yapılan çeşitli açıklamalardaki eksikler ve izah edilemeyen hususlar üzerinde durulan bu çalışmada, Osmanlı nüfus sayımları üzerine yeni bakış açıları ve iddialar da ortaya konulmuştur. Bunun yanında dönemin en güçlü devleti olan İngiltere ile siyaset sahnesine yeni giren Amerika Birleşik Devletleri'nin nüfus sayımları Osmanlı Devleti'nin sayımları ile çeşitli yönlerden karşılaştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tahrir, Nüfus Sayımı, Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Kanunnamesi, Osmanlı Devleti, Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere

ABSTRACT

THE FIRST OTTOMAN CENSUSES (1830-1850) and THEIR COMPARISON WITH ENGLAND and USA CENSUSES

The censuses and *tahrir* registers that the Ottoman state conducted for fiscal and military purposes in the classical age when the state was at the summit of its power are one of the primary materials of historical research in many different subjects. It is known that these *tahrir* surveys whose inception can be dated back to the 14th century were carried out until the beginning of the 17th century, and after which *avarız* and *cizye* surveys were conducted since the 17th and 18th centuries, abandoning the methods of *tahrir* registers.

When it comes to the 19th century, the Ottoman state made military, administrative, and financial reforms in many critical areas in order to improve the deteriorating condition of the state. In this context, one of the first reforms that the state made was the population censuses launched country-wide aiming to register all the male population of the empire.

The main reason for the first census was to determine those who could serve in *Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye*, an army established in 1826 instead of Janissary corps. In this context, the censuses beginning in 1830-31 were carried out taking into consideration some points which were found in the regulation of *Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye*, dated 1826. Accordingly, it is seen that the regulation influenced the subsequent censuses that were conducted until 1844. However, it should be mentioned that the censuses between 1844 and 1869 are related to *Kur'a usulüin* 1843.

This study dwells upon mainly the relationship between the first general census and military service and the geography of the census. Furthermore, it takes up techniques, dates, and institutional processes of the census, and the censuses carried out between 1830 and 1850 analyzed through the aforementioned points.

In this study, which focuses on the deficiencies and inexplicable points in the various explanations made in the literature on the Ottoman censuses and the related terminology, new perspectives and claims on the Ottoman censuses were also revealed. In addition, the censuses of the United States, which entered the political scene with England, the most powerful state of the time, were compared with the counts of the Ottoman State in various aspects.

Keywords: Tahrir, Census, The Regulation of Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye, the Ottoman State, United States of America, England

TEŞEKKÜR

Hocam Doç. Dr. Ferhat Berber lisans, yüksek lisans ve doktora süreci zarfındaki çalışmalarında bana rehberlik ve liderlik etmiştir. Bunlardan ötesi kıymetli hocam, sadece akademik anlamda değil hayatımın her safhasında şahsıma her zaman ağabeylik yapmaktadır. Bu bakımdan sadece bu tez için değil pek çok konuda kendisine medyun-ı şükran olduğumu ve öğrencilik sürecimin bitmesine karşın bir ömür talebesi olmaktan onur duyacağımı ifade etmeliyim. Ayrıca bu vesileyle yapacak daha çok işimizin olduğunu da hassaten belirtmek isterim.

Manisa Celal Bayar Üniversitesinin değerli öğretim üyeleri olan Prof. Dr. Ertan Gökmen ve Doç. Dr. Nejdett Bilgi'ye çalışmam sırasında bana verdikleri katkılar için teşekkür ederim.

Özellikle tezin yazım aşamasında ve daha pek çok hususta benden desteklerini esirgemeyen çok kıymetli mesai arkadaşlarım/dostlarım Öğr. Gör. Yağmur Akarsu ve Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Gökçeada Meslek Yüksek Okulu Sekreteri Erol Kaymak ağabeyime bu vesileyle teşekkür etmek benim için bir keyiftir.

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yakın Çağ Anabilim Dalı öğretim üyeleri Doç. Dr. Ali Sönmez ile Doç. Dr. Aşkın Koyuncu'ya minnetarım. Ali Sönmez Hoca'mın çalışma esnasında ikinci danışmanım gibi merak ettiğim her konuda bilgi ve birikimlerinden faydalandığımı ayrıca belirtmeliyim.

Bu tez çalışmasının fikrî altyapısını şekillendirmem ve çalışmada iddia ettiğim pek çok hususa vesile olması dolayısıyla teşekkür edilmesi gereken bir diğer isim Prof. Dr. Gültekin Yıldız'dır. Bir kitap, bir okuyucunun hayatını ne kadar değiştirirse Gültekin Yıldız'ın *“Neferin Adı Yok Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Ordu Toplum ve Siyaset (1826-1839)”* isimli kitabı da benim tezimi o kadar değiştirmiştir. Gültekin Yıldız'ın Osmanlı ordusuna, bu yapının insan kaynağına dair yaptığı tespitler benim nüfus sayımlarını tahlil edip konuyla alakalı yaptığım çıkarımlarda çok açık şekilde anahtar rolünü oynamıştır. Sayın Yıldız'a bir diğer teşekkürüm tanışmamız ve sonrasında şahsım ile çalışmama dair ilgisidir. Bu anlamda özellikle belirtmem gereken husus Gültekin Yıldız'ın üzerindeki tüm sorumluluklara, sahip olduğu unvanlara rağmen hiç tanımadığı bir doktora öğrencisine yeri geldiğinde gecenin bir yarısı zaman ayırması, bitmek bilmez sorulara sabırla cevaplar vermesi dahası konuyla alakalı bilgi ve görüşlerini paylaşmasıdır. Bu bağlamda yeni tanıştığı bir talebeye/akademisyene hem insani

hem de akademik ilgi ve alakasını eksik etmeyen Gültekin Yıldız'a tüm kalbimle minnettar olduğumu tekrar tekrar belirtmek benim için bir gönül borcudur.

Doktora öğrenimimin ilk yılında mali olarak en zor zamanlarımda 20171871405 numarasıyla bursiyeri olduğum ve maddi desteğini gördüğüm Türk Tarih Kurumuna minnet borçluyum. Bursiyerliğim akademik hayata intisabım sebebiyle kısa süreli olmuştur. Bununla beraber Gazi'nin ihdas ettiği bu kurumdan doktora bursu kazanmak hayatımda en çok onur duyduğum hususlardan birisidir ve bu gurur hayat boyu sürecektir.

Tez esnasında tarihçi olmamalarına karşın Osmanlı Arşivi'nde pek çok belgenin peşinde koşan öğrencilerim Azmi, Mahsum, Atakan ve Emre'ye de teşekkür etmek benim için bir borçtur.

Bir diğer teşekkür çok sevdiğim dostlarımdır. Rahat çalışmam için akşamları yaptığımız uzun ve keyifli konuşmalardan vazgeçme fedakârlığını gösteren ancak doktora çalışmalarım sırasında maddi ve manevi katkılarda bulunan Gülcan Kırkpınar'a sadece bu tez süresindeki destekleri için değil hayatımın her safhası adına, en çok da bitmek tükenmek bilmez dostluğu için minnettarım. İzmir'deki kardeşlerim Engin Gerçek, İbrahim Zorbilmez ve Murat Erden'e bana her daim gösterdikleri sonsuz kardeşlik için teşekkür ediyorum. Tarık Erden kardeşime (kendi deyimiyle mutlu anlarımda tek müsebbibi) bu bahiste ayrıca teşekkür edip minnettar olduğumu belirtmem gerekiyor, sağ olsun, var olsun.

Vienna Üniversitesi Orientalistik Fakültesi, Türkoloji Bölümünde benim gibi doktorasını yapan dostum Ercan Akyol'a ve İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Öğr. Gör. Esra Akyol ve Bilim Uzmanı Kübra Şeker'e binbir işlerinin arasında çalışmayla alakalı bana vermiş oldukları tüm destekler için teşekkür ediyorum.

Kıymetli aile büyüklerim annem, babam, abim ve yengem ile evimizin ve dahi kalbimin imparatoru Napolyon'uma minnettarım. Son olarak her çalışmamda yaptığım iki şeyi burada tekrarlamak istiyorum. Bunlardan ilki çok kıymetli ağabeyim, babam gibi sevdiğim Mustafa Ata'ya teşekkür etmektir. Şüphesiz bu noktaya gelmemde en büyük rol Mustafa ağabeyimindir.

Teşekkür bahsini lisans tezimden beri şahsi olarak icat ettiğim bir gelenekle bitirmek isterim. Biliyorum ve inanıyorum ki bu çalışma, yapacağım daha nitelikli çalışmalar için yepyeni bir basamak olacaktır.

Mustafa Mesut Özekmekçi

Çanakkale-2020

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ	v
ÖZET.....	vi
TEŞEKKÜR	x
İÇİNDEKİLER	xii
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ	xiv
TABLO VE GÖRSELLER LİSTESİ.....	xvi
EKLER.....	xix
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

NÜFUS SAYIMI NEDİR? KLASİK DÖNEM OSMANLI TAHRİRLERİ

1.1.NÜFUS SAYIMI KAVRAMI	10
1.2. XIX. YÜZYIL ÖNCESİ OSMANLI TAHRİRLERİ.....	14
1.3. İLK GENEL SAYIMIN ÖNCÜSÜ OLARAK ÖNERİLEN SAYIMLAR/YOKLAMALAR	17
1.3.1. Rumeli’de Eşkıyalık Sebebiyle Yapılan Tahrirler	19
1.3.2. Rumeli’de Askerlik Sebebiyle Yapılan Tahrirler.....	21
1.4. İSTANBUL’A DAİR	29
1.4.1. 1830 Öncesi.....	29
1.4.2. 1830 ve Sonrası	40

İKİNCİ BÖLÜM

İLK GENEL SAYIM ÜZERİNE BAZI İZAHLAR

2.1. İLK GENEL NÜFUS SAYIMI VE UYGULANIŞI	57
2.2. İLK GENEL SAYIMIN KAPSADIĞI COĞRAFYA	58
2.3. XIX. YÜZYILIN İLK YARISINDAKİ NÜFUS SAYIMLARININ TARİHLERİ MESELESİ.....	65
2.3.1. 1830-1844 Arası Sayımlara Genel Bir Bakış.....	65
2.3.2. 1834-1835’ten 1839’a Kadar Yapılan Tahrirler.....	67
2.3.3. 1839’dan 1844’e Kadar Yapılan Tahrirler	73
2.3.4. 1844 Tahriri.....	77
2.4. SAYIMLARIN ASKERLİK HİZMETİ İLE OLAN İLİŞKİSİ.....	89
2.4.1. Askerliğe Uygun Yaşların Tespiti.....	94
2.4.2. Asker Seçiminde Köken Tercihi	116
2.5. NÜFUS SAYIMLARINA KARŞI TEPKİLER	119
2.5.1. Müslümanların Tepkileri.....	120
2.5.2. Gayrimüslimlerin Tepkileri.....	144

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SAYIMIN KURUMSAL BOYUTU VE TAHRİR TERMİNOLOJİSİ

3.1. CERİDE ODASI.....	154
3.2. SAYIMLARIN YAPILIŞ ŞEKLİ	166
3.2.1. 1830-1831'den 1843'e Kadar Nüfus Sayımlarının Yapılışı	167
3.2.2. 1844 Nüfus Sayımının Yapılışı	168
3.3.DEFTERLER.....	174
3.3.1. Mufassal Defterler	174
3.3.2. İcmal Defterler	177
3.3.3. Defterlerde Standart Sağlamak Üstüne Çabalar	179
3.3.4. Eşkâl Tarifleri.....	188
3.3.5.Defterlerdeki Yaş-Fiziksel Durum ve Çeşitli Terimler Üzerine	203
3.3.6. Mim (م) ve Çeşitli Harflerin Kullanımı	210
3.3.7. Caize (/ـ\).....	217
3.3.8. Nüfus Defterlerindeki Malumat-ı Müteferrika.....	224
3.3.9. XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Defterlerden Hareketle Osmanlı Nüfusu ve Mülki Taksimata Dair	228
3.3.10. Defterlerdeki Yazım Hataları ve Standartsızlıklar	233

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İNGİLİZ VE ABD NÜFUS SAYIMLARI

4.1. İNGİLİZ NÜFUS SAYIMLARI	242
4.2. ABD NÜFUS SAYIMLARI	249
4.3. OSMANLI, İNGİLTERE VE ABD NÜFUS SAYIMLARININ KARSILIKLI TAHLİLİ.....	252
4.3.1 Sayım Metodu, Kayıt Düzeni, Sayım Memurlarına Dair.....	253
4.3.2. Nüfus Sayımlarından Hareketle Söz Konusu Devletlerin İdari Anlayışı ve Bürokratik Kabiliyeti Üzerine Bir Deneme	259
SONUÇ.....	264
KAYNAKÇA	269
EKLER	

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

A. {DVN.d	Divan (Beylikçi) Kalemi Defterleri
A. {DVN.MHM	Divan-ı Hümâyûn Mühimme Kalemi
A. {MKT. MVL	Mektubî Kalemi Meclisi Vâlâ Evrakı
A.}DVNSMHM.d	Divan-ı Hümâyûn Sicillatı Mühimme Defterleri
A. }MKT.MHM	Mektubî Mühimme Kalemi
A.{MKTNZD	Mektubî Kalemi Nezâret ve Devair
A.}AMD	Âmedî Kalemi
A.}DVN.	Divan-ı Hümâyûn Kalemi
A.}MKT	Mektubî Evrakı
A.}MKT. UM.	Mektubî Kalemi Umum Vilâyât
AE. SSLM III	Ali Emiri Selim 3
AE.SMHD.II	Ali Emiri Mahmud 2
BEO	Bâb-ı Âli Evrak Odası
BKZ.	Bakınız
BOA	Başkanlık Osmanlı Arşivi
C. BH	Cevdet Bahriye
C. AS	Cevdet Askeriye
C. DH	Cevdet Dâhiliye
C. HR	Cevdet Hariciye
C. ML	Cevdet Maliye
C. MTZ	Cevdet Eyalet-i Mümtaze
C. NF	Cevdet Nafia
C.TZ	Cevdet Timar Zeamet
ÇEV.	Çeviren
D.ASM.d	Asâkir-i Mansure Defterleri
D.BKL.d	Büyükkale Kalemi Defterleri
D.BŞM.CBL.d	Başmuhasebe Cebelü Bedeli Defterleri
D.BŞM.d	Başmuhasebe Kalemi Defterleri
D.CMH.d	Cizye Muhasebesi Defterleri
D.CRD.d	Ceride Odası Defterleri
DFE.RZ.d	Timar Zeamet (Ruznamçe) Defterleri
D.MKF.d	Mevkûfât Kalemi Defterleri
DH.MB.HPS.M	Mebani-i Emiriye-Hapishâneler

DH.MKT.	Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi
DİE	Devlet İstatistik Enstitüsü
EV.HMH.d	Haremeyn Muhasebesi Defterleri
HAT	Hatt-ı Hümâyûn
HAZ.	Hazırlayan
HR.MKT	Hariciye Nezâreti Mektubî Kalemi
HR.SFR.3	Hariciye Nezâreti Londra Sefareti
HR.SYS	Hariciye Nezâreti Siyasi Kalemi
İ.DH	İrâde Dâhiliye
İ.MSM	İrâde Mesail-i Mühimme
İ.MVL	İrâde Meclis-i Vâlâ
İE.DH	İbnülemin Dahiliye
KK. d	Kamil Kepeci Defter
MAD.d	Maliyeden Müdevver Defterler
MB.İ	Mâbeyn-i Hümâyûn İrâdeleri
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
ML.CRD.d	Ceride Defterleri
ML.EVM.d	Maliye Nezâreti Evamir Defterleri
ML.MSF.d.	Maliye Nezâreti Masârıfât Defterleri
MVL	Meclis-i Vâlâ Evrakı
NFS.d	Nüfus Defterleri
ÖRN.	Örnek
SBE	Sosyal Bilimler Enstitüsü
SRA.d	Bâb-ı Seraskeri Defterleri
TDVİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TS.MA.d	Topkapı Sarayı Müze Arşivi Defterleri
TS.MA.e	Topkapı Sarayı Müze Arşivi Evrakı
TTK	Türk Tarih Kurumu
VB.	ve benzeri
YAY.	Yayınlayan

TABLO VE GÖRSELLER LİSTESİ

Tablo-1: Eşkîyalık Sebebiyle Sayım Yapılan Yerlere Ait Defterler

Tablo-2: İstanbul Nüfusu Genel Toplam 1829-1844

Tablo-3: Müslüman-gayrimüslim Detaylı İstanbul Nüfusu

Tablo-4: 12 Temmuz 1843 İtibariyle Nüfusu Tahrir Edilmiş ve Tahmin Edilen Ordu Dairelerinin Nüfus Miktarları

Tablo-5: 1844 Tarihinde Dersaadet ve Hassa Ordu Dairelerinde Yer Alan Bölgelerin Sayım Memurları

Tablo-6: Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Kanunnamesine Göre Yapıldığı Düşünülen Sayımlar

Tablo-7: İlk Genel Sayımda Mufasssal Nüfus Defterlerinde Yapılan Yaş Tefriklerine Dair Bazı Örnekler

Tablo-8: Osmanlı Nüfus Sayımlarının Coğrafyası, Tarihlendirilmesi ve Hedef Yaş Grupları Üzerine Bir Deneme

Tablo-9: Nüfus Defterlerinden Hareketle Denizli Kazasının Taksimattaki Yeri

Tablo-10: Aynı Kazalarda (Bergama) Farklı Yazımlar

Tablo-11: Aynı Kazalarda (Söke) Farklı Yazımlar

Tablo-12: Aynı Kazalarda (Akhisar) Farklı Yazımlar

Tablo-13: Aynı Kazalarda (İznikmid) Farklı Yazımlar

Tablo-14: Aynı Kazalarda (Birgi) Farklı Yazımlar

Tablo-15: 1801 Tarihli İngiliz Nüfus Sayımlarının Tasniflenerek Özetlenmesi

Tablo-16: 1821 İngiliz Sayımlarının Yaş Grupları Örneği

Tablo-17: Osmanlı, ABD ve İngiltere Nüfus Sayımlarının Metot ve Şekil Yönünden Mukayesesi

Görsel-1: Eşkîyalık Sebebiyle Yapılan Bir Tahrir Defteri Girizgâhı

Görsel-2: Tırnova Kasabası Asker Tahriri Girizgâhı

Görsel-3: Evlâd-ı Fâtihân'a ait Bir Nüfus Defteri-1

Görsel-4: Evlâd-ı Fâtihân'a ait Bir Nüfus Defteri-2

Görsel-5: III. Selim Dönemi İstanbul Esnafları Teftişi

Görsel-6: Jurnal Kaydı

Görsel-7: Fâtihân Defterlerinde Tüvana-1

Görsel-8: Fâtihân Defterlerinde Tüvana-2

- Görsel-9:** Tüvana Defteri
- Görsel-10:** Mufassal Defterlerde Tüvana-1
- Görsel-11:** Mufassal Defterlerde Tüvana-2
- Görsel-12:** Örnek Bir Seraskerlik Defteri
- Görsel-13:** Örnek Bir Esnan Defteri
- Görsel-14:** Örnek Bir Esnan Defteri Tefrik Kısım
- Görsel-15:** Sayım Numunesi
- Görsel-16:** Yoklama Numunesi
- Görsel-17:** Anadolu Ordu Dairesi Nüfus Cetveli
- Görsel-18:** Rumeli Ordu Dairesi Nüfus Cetveli
- Görsel-19:** Hassa Ordu Dairesi Nüfus Cetveli
- Görsel-20:** XVI. Yüzyılda Eşkâl Kaydı
- Görsel-21:** XVII. Yüzyılda Eşkâl Kaydı-1
- Görsel-22:** XVII. Yüzyılda Eşkâl Kaydı-2
- Görsel-23:** XVII. Yüzyılda Eşkâl Kaydı-3
- Görsel-24:** XVII. Yüzyılda Eşkâl Kaydı-4
- Görsel-25:** XIX. Yüzyılda Eşkâl Kaydı-1
- Görsel-26:** XIX. Yüzyılda Eşkâl Kaydı-2
- Görsel-27:** XVII. Yüzyıl Müslüman Eşkâl Kaydı
- Görsel-28:** XVIII. Yüzyıl Eşkâl Kaydı-1
- Görsel-29:** XVIII. Yüzyıl Eşkâl Kaydı-2
- Görsel-30:** XVIII. Yüzyıl Eşkâl Kaydı-3
- Görsel-31:** XIX. Yüzyıl Eşkâl Kaydı-1
- Görsel-32:** XIX. Yüzyıl Eşkâl Kaydı-2
- Görsel-33:** XVII. Yüzyıl'dan Bir Mim Kullanımı
- Görsel-34:** Cizye'ye Dair Mim Örneği
- Görsel-35:** XIX. Yüzyılda Mim'in Farklı Kullanımının İzahı
- Görsel-36:** Caize Örnekleri-1
- Görsel-37:** Caize Örnekleri-2
- Görsel-38:** Caize Örnekleri-3
- Görsel-39:** Caize Örnekleri-4
- Görsel-40:** Caize Örnekleri-5
- Görsel-41:** Caize Örnekleri-6
- Görsel-42:** Caize Örnekleri-7

Görsel-43: Caize Örnekleri-8

Görsel-44: Caize Örnekleri-9

Görsel-45: Caize Örnekleri-10

Görsel-46: Yuntdağı'na Ait Yazımlar

EKLER

EK-1: Jurnal Kaydı-1

EK-2: Jurnal Kaydı Transkripsiyon-1

EK-3: Jurnal Kaydı-2

EK-4: Jurnal Kaydı Transkripsiyon-2

EK-5: Jurnal Kaydı-3

EK-6: Jurnal Kaydı Transkripsiyon-3

EK-7: 1844 Sayımında Ordu Dairelerinde Tahririn Ne Şekilde Yapılacağını Gösteren Talimatlar

EK-8: Mülki Taksimat ve Nüfusa Dair Bazı Tablolar-1

EK-9: Mülki Taksimat ve Nüfusa Dair Bazı Tablolar-2

EK-10: Mülki Taksimat ve Nüfusa Dair Bazı Tablolar-3

EK-11: Mülki Taksimat ve Nüfusa Dair Bazı Tablolar-4

EK-12: Mülki Taksimat ve Nüfusa Dair Bazı Tablolar-5

EK-13: Mülki Taksimat ve Nüfusa Dair Bazı Tablolar-6

EK-14: 1801 Tarihli İngiliz Sayım Formu Örneği

EK-15: 1801 Tarihli İngiliz Sayım Formu Örneği İkinci Sayfası

EK-16: 1811 Tarihli İngiliz Sayım Formu Örneği

EK-17: 1821 Tarihli İngiliz Sayım Formunda Yaş Kategorileri

EK-18: 1831 Tarihli İngiliz Sayım Formu Örneği

EK-19: 1831 Tarihli İngiliz Sayım Formu Örneği İkinci Sayfası

EK-20: İngiliz Nüfus Sayımlarında Kolay Hesap Yöntemi (1831)

EK-21: 1790 Tarihli ABD Nüfus Sayım Formu Örneği

EK-22: 1800 Tarihli ABD Nüfus Sayım Formu Örneği

EK-23: 1820 Tarihli ABD Nüfus Sayım Formu Örneği

EK-24: 1830 Tarihli ABD Nüfus Sayım Formu Örneği

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin nüfusu üzerine yapılan çalışmalar günden güne dikkat çekici derecede artış göstermektedir. Günümüz Türkiye'sinin vatandaşlarının, atalarının daha doğru bir ifadeyle aile büyüklerinin kayıtlarına www.turkiye.gov.tr üzerinden ulaşması ile yapılan akademik/amatör çalışmalar artmış; ahalide geçmişe dair bir alaka uyandırmıştır. Merak edilen geçmişin kayıtları ya da bu kayıtların ipuçlarıyla alakalı televizyon programları, sosyal medyada mevzu üzerine yapılan bilinçli/bilinçsiz yorum ve değerlendirmeler ile bunlardan üretilecek akademik/popüler tarih çalışmalarıyla Osmanlı nüfusuna yönelik çalışmaların niceliği muhtemelen zamanla fazlalaşacaktır.¹

Temelde Osmanlı nüfusu üzerine günümüzde yapılan çalışmaların artış göstermesinin asli nedeni XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren yapılmaya başlanan nüfus sayımlarına ait defterlerin 2000'li yılların başından itibaren Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde (BOA) tasnif edilip Nüfus Defteri Fon'unda (NFS. d²) araştırmacılar için ulaşılabilir hâle gelmesidir.³ Şu anda sadece Başkanlık Osmanlı Arşivi'nde NFS.d. koduyla tasnif edilmiş yaklaşık 18.000'den fazla nüfus defteri mevcuttur ve ihtimal bu sayı zamanla artacaktır.⁴

Başkanlık Osmanlı Arşivi'nde nüfus ve nüfus sayımlarına ait evrakın bulunduğu tek fonun NFS.d. olmadığı ifade edilmelidir. Bunun yanında Kamil Kepeci (KK. d.) ya da Bab-ı Defteri Ceride Odası (D.CRD. d) gibi tasniflerde de nüfus defteri ve benzer formatta pek çok vesika bulunmaktadır. Ayrıca yine nüfus defteri şeklinde olup örneğin Cevdet Dâhiliye (C.DH) tasnifinde bulunan pek çok nüfus defterinin olduğunu da belirtmem gereklidir.⁵

¹ Prof. Dr. Uğur Ünal'ın 14 Şubat 2018 yılında katıldığı Gündem Ötesi programında nüfus defterleri ve bu defterler sayesinde soy kütüklerinin araştırılması konusunda bkz. https://www.youtube.com/watch?v=jbUkG8V0IJk&fbclid=IwAR0M4GSj6W5PCN_QYUyW0FIYs3L7DRpqdstwqv7cVU4peR9WbKEOyhks (Erişim Tarihi 07.07.2018)

²Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Nüfus Defterleri.

³<http://www.haberturk.com/yazarlar/murat-bardakci/666265-nufus-defterleri> (12.10.2018)

⁴Nüfus defterleri üzerine çalışmaya 2015 yılında başlamıştım. O dönemde arşivde tasnif edilmiş nüfus defteri 12.000 adetti.

⁵ Konuyla ilgili olarak bkz. Mehmet Güneş, Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili, **Gazi Üniversitesi Akademik Bakış**, Cilt:8, Sayı, 15, 2014, Ankara, ss.221-240

Araştırmanın önemi; yukarıda belirtildiği üzere günümüzde nüfus defterlerinden hareketle üretilen kitap/makale ve tezlerin sayısı git gide artmaktadır.⁶ Bu eserler genellikle nüfus sayımlarının süreci ve metodolojik yönlerini açıklama amacı gütmeyip daha çok defter merkezli olarak bir yörenin sosyoekonomik özelliklerine odaklanmaktadır.⁷ Dikkat edilirse bu çalışmaların hemen tamamında, giriş mahiyetinde nüfus sayımlarını genel olarak yorumlayan az sayıdaki çalışmaya atıf yapılmaktadır. Bunlar: Enver Ziya Karal⁸, Musa Çadırcı⁹, Mahir Aydın¹⁰, Kemal Karpat¹¹, Nuri Akbayan¹², Mübahat Küçükoglu¹³, Nejdet Bilgi¹⁴, Engin Deniz Akarlı¹⁵, Musa Şaşmaz¹⁶, Stanford J. Shaw¹⁷, Sedat Bingöl¹⁸, Cem Behar¹⁹, Adnan

⁶ 2018 ila 2020 yılları arasında nüfus defterlerinden hareketle hazırlanmış 50’den fazla yüksek lisans tezi bulunmaktadır. Keza sancak, eyalet vb. yerlere ait doktora çalışmalarında da nüfus defterlerinden sıklıkla faydalandığı söylenebilir.

⁷Birkaç örnek için bkz: Ferhat Berber (Haz.), **1834-1835 Akhisar Nüfus Defteri**, Akhisar Belediyesi Kültür Yayını, Akhisar, 2018, Ayhan Yüksel, **Tirebolu Kazası Nüfus Defteri: Tirebolu, Espiye, Yağlıdere, Güce Nüfus Kayıtları (1835-1847)**, Arı Sanat Yayınları, İstanbul, 2013, Ayhan Yüksel, Sezai Balcı, **Harşit Nahiyesi Nüfus Defteri (1251/1835)**, Arı Sanat Yayınları, İstanbul, 2014, Ayhan Yüksel, **Keşap Kazası Nüfus Defteri (1251/1835)**, Keşap Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, Murat Ümit Hiçyılmaz, Burhan Okutan, **Ardeşen’in İnsanları 1835 Nüfus Kayıtlarına Göre Ardeşen Sülale Envanteri**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2013

⁸ Enver Ziya Karal, **Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831**, T.C Başbakanlık DİE, Ankara, 1995.

⁹Çadırcı’nın makalesinin özellikle nüfus defterlerinin günümüz alfabesine aktarılıp yorumlanmasıyla oluşturulan çalışmalar/eserler için öncü bir rol oynadığı söylenebilir. Musa Çadırcı, “1830 Genel Sayımına Göre Ankara Şehir Merkezi Nüfusu Üzerinde Bir Araştırma”, **Osmanlı Araştırmaları I**, İstanbul, 1980, ss.109-132. Bu çalışmanın genişletilmiş hali daha sonra kitap olarak da yayınlanmıştır. Bkz. Musa Çadırcı, **1830 Sayımında Ankara**, Ankara Büyükşehir Belediyesi Kültür Daire Başkanlığı Yayını, Ankara, 2000.

¹⁰Mahir Aydın’ın 1989 yılında ilk genel sayıma dair kaleme aldığı makale bize göre nüfus sayımları üzerine yapılmış en detaylı ve nitelikli çalışmadır. Mahir Aydın, “Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri”, **Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul, 1990.

¹¹ Kemal Karpat, **Osmanlı Nüfusu 1830-1914** (Çev. Bahar Tırnakçı), 2. Baskı, Timaş, İstanbul, 2010

¹² Nuri Akbayan, “Tanzimat’tan Sonra Osmanlı Nüfusu”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, Cilt:5, İstanbul, 1985, ss.1238-1248.

¹³ Mübahat Küçükoglu, **Menteşe Sancağı 1830 (Nüfus Ve Toplum Yapısı)**, TTK, Ankara, 2010

¹⁴ Nejdet Bilgi, “Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları Hakkında”, **Türk Yurdu**, Cilt: 19-20, Sayı:148-149, 1999-2000. Nejdet Bilgi’nin üniversiteden hocam olmasından dolayı mesaisindeki titizliğine yakından şahit bulundum. Kendisine bu tez ve ayrıca diğer çalışmalarında bana verdiği destekten dolayı burada tekrar teşekkür etmek isterim.

¹⁵ Engin Deniz Akarlı, **Ottoman Population in Europe in The 19th Century; its Territorial, Racial, And Religious Composition**, Madison, University of Wisconsin (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 1972

¹⁶ Musa Şaşmaz, “The Ottoman Censuses and the Registration System in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Cilt:6, 1995, ss.289-305

¹⁷ Stanford Shaw, “The Ottoman Census System And Population 1831-1914”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol: 9, 1978, pp.325-338

¹⁸ Sedat Bingöl, “İstanbul’da 1829 Nüfus Sayımı ve Bazı Mahallelerin Nüfusu”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt:23, Sayı:36, 2004, ss.43-60

Çimen²⁰, Halime Doğru²¹, Numan Elibol²² gibi araştırmacıların doğrudan nüfus sayımları ile alakalı olan eserleridir. Bunun dışında nüfus sayımlarını merkeze almasa da içinde nüfus sayımlarını yorumlamamıza yardımcı olabilecek kıymetli bilgiler ihtiva eden çeşitli eserler de mevcuttur.²³ Sözü edilen bütün bu çalışmalar son derece değerli eserlerdir. Şüphesiz bundan sonra da Osmanlı nüfusu üzerine yapılan ve yapılacak olan çalışmalarda dikkate alınarak kullanılmaya devam edilecektir.

Osmanlı Devleti'nin ilk nüfus sayımlarının açıklanması, zikredilen bu öncü çalışmalar ile sınırlı kalmış; ardından bahsedilen yerel tarih çalışmaları yoğunluk kazanmıştır. Bilhassa 2000'li yıllarda nüfus defterlerinin araştırmacılara açılmasıyla bir anda bu sahadaki çalışmalar hızla artmıştır. Sayımı açıklayan veya yorumlayan ilk çalışmaların ardından araştırmacıların kullanımına açılan pek çok belge ve defter kullanılarak bu eserlerin katkıları geliştirilemediğinden yerel ölçekli nüfus defterlerini kullanan araştırmacılar da doğal olarak bu eski bilgilerle yetinmek zorunda kalmaktadır. Bu da defterlerdeki bazı hususların izahında -metin içinde de örnekleri verilecek olan- sorunlara yol açmaktadır. Özellikle de merkezde üretilen mevzuatın sahada nasıl uygulandığının delilli olan defterler arasında bağlantı kurulamayan pek çok husus türemiştir.

Doktora konusunu belirlemeye çalıştığımız süreçte bu boşluğun ortaya çıkardığı soruların cevaplarının verilmesi gerektiğine kanaat getirilmiştir. Ancak süresi ve imkânları kısıtlı bir tez çalışması dahi bu soruların tamamına tatmin edici cevaplar vermeye yeterli olmayabilirdi. Her şeye rağmen bu riskler de göz önüne alınarak çalışmaya başlanması yönünde karar verildi. Zira bir şekilde ilk nüfus

¹⁹ Cem Behar, “Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve 1831 sonrası Modernleşme”, **Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik** (Der. Halil İnalçık, Şevket Pamuk) DİE, Ankara, 2000. ss.61-72

²⁰ Adnan Çimen, “Sayım, Kayıt Düzeni ve Teşkilatlanma Açısından Osmanlıda Nüfus Hizmetleri”, **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt:14, Sayı:3, 2012, ss.183-216

²¹ Halime Doğru, “Osmanlı Devletinde Toprak Yazımından Nüfus Sayımına Geçiş ve Bir Nüfus Yoklama Örneği”, **Anadolu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı:2, 1989, ss.233-285

²² Numan Elibol, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Nüfus Meselesi ve Demografi Araştırmaları”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt:12, Sayı:2, 2007, ss.135-160

²³ III. Selim dönemini ele almakla birlikte 1829 İstanbul nüfus sayımına detaylı şekilde değinen Betül Başaran'ın çalışması da bu bahiste zikredilmelidir. Betül Başaran, **Selim III: Social Control and Policing in Istanbul at the End of the Eighteenth Century**, Brill, Leiden, 2014; Kolektif bir çalışmanın eseri olarak Osmanlı İdaresinde Kıbrıs isimli eser de söylenmelidir. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (Yay.), **Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu- Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları)**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu:43, Ankara, 2000; Daniel Panzac'ın eseri de Osmanlı nüfusu ve ilk sayıma dair verdiği bilgi ve değerlendirmelerinden ötürü önemli bir çalışmadır. Daniel Panzac, **Osmanlı İmparatorluğunda Veba 1700-1850** (Çev. Serap Yılmaz) Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997

sayımlarının gayesi, mevzuatı, usulü, sahadaki tatbiki ve kurumsal boyutu vb. bütün olarak ele alınmalı ve yıllarca biriken sorular en azından tartışmaya açılmalıydı. Bu sebeple çalışmada bazı meseleler net biçimde açıklığa kavuşturulmаса bile tartışmaya açılmasının da bir kazanım olacağı düşüncesi ile hareket edildi. Cevabı önceden belli olan bir problemin tez konusu yapılması ile daha güvenli bir çalışma ortamı sağlansa da bilim insanının ve bilimsel çalışmanın olmazsa olmazı “merak etme” özelliğini taşımayacağı da aşikârdır. Bu izahlarla birlikte özellikle son zamanlarda arşivde yapılan tasnif çalışmaları neticesinde ortaya çıkan pek çok yeni belge ve bilgi Osmanlı nüfus sayımlarının usul, metot ve tahrirlerin icrası yönünden en baştan tekrar incelenip değerlendirilmesini bize göre zorunlu kılmaktadır. Buna ilaveten bahsi geçen nüfus tahrirlerinin, o çağda nüfus sayımı yapan başka devletlerin sayım ve kayıt metotlarıyla kıyaslanmasının bu alanda yapılacak olan çalışmalar için yeni bir bakış açısı getireceği düşünülmektedir.

Araştırmanın amaç ve konusu; bu çalışma zikredilen öncü çalışmalardan sonra Osmanlı genel nüfus sayımlarının sebepleri, kökeni, süreci, metotları ve tarihleri üzerine arşiv belgeleri ve ikincil kaynaklardan hareketle bütüncül bir açıklama getirmeyi hedeflemektedir. Bunun yanında XIX. asrın yeni kurulmuş bir devleti olan Amerika Birleşik Devletleri ile dönemin en güçlü devleti İngiltere’nin nüfus sayım metot ve tekniklerini izah etmeye çalışmaktadır. Bütün bunlara ek olarak bu devletlerin sayımlarıyla Osmanlı Devleti’nin nüfus tahrirleri karşılaştırılmıştır.

Çalışmanın ilerleyen bahislerinde daha detaylı ele alınacağı üzere, bize göre bu sayımların getirisi sadece Osmanlı ahalisini saymak ve yazmak ile buna bağlı olarak, asker alıp vergi toplamaktan ötedir. Nüfus sayımları devletin içinde bulunduğu çağda geçirdiği dönüşümle doğrudan ilişkilidir ve sayımların devlet-tebaa ilişkisinin evrimine ışık tutacak veriler sağladığı da düşünülmektedir. Bu noktadan hareketle çalışmanın XIX. yüzyılda gelişen bu ilişkinin doğasının da anlaşılması noktasında alana naçizane bir katkı sağlayacağına inanılmaktadır.

Tezin zaman aralığı Osmanlı Devleti için 1830-1850 yılları arasındır. 1830 yılından başlamamızın sebebi -malum olduğu üzere- ilk genel sayımın bu yılda yapılmasıdır. Bilindiği üzere 1830/31 ya da H. 1246 sayımı literatürde ilk, genel ve modern Osmanlı sayımı olarak kabul görmektedir. Bununla beraber yerel ölçekte

“modern” sayımın tarihini 1828-1829 tarihlerine çeken kimi çalışmalar da mevcuttur.²⁴

Yukarıda zikredilen öncü çalışmalarda XIX. yüzyılın sayımlarına modern sanının verilmesinin sebeplerinden birisi de devletin bu çağdaki modernleşme çabalarıyla (belki de Avrupalılaşma çabalarıyla) alakalı olduğu düşünülebilir. Buna bağlı olarak bu asrın ilk yarısına ait nüfus sayımlarının da bu modernleşmeye paralel olarak literatürde modern nüfus sayımı olarak adlandırıldığı ifade edilebilir. XIX. yüzyıl Osmanlı sayımlarını tanımlamak yahut Klasik Dönem’deki tahrirlerden ayırmak ve bu sayımları hem kronolojik hem de yöntem olarak geçmişteki tahrir, avarız, cizye vb. sayımlardan farklı bir zemine oturtmak için kullanıldığını düşündüğümüz *modern nüfus sayımı* kavramının şüpheli ve tartışmalı olduğu fikrindeyiz. Bu bağlamda araştırmanın zaman olarak üst sınırının 1850 yılı olmasının gerekçesi, ilk sayımdan sonra gerçekleştirilen ve özellikle 1844 yılından sonra çeşitli yeniliklerle devam eden benzer sayımların yüzyılın ilk yarısının sonuna kadar devam etmesidir. 1844 yılının sayımlar için önemi ise ilgili bahislerde anlatılacaktır. Ancak 1850 sınırlaması ile nüfus sayımında 1860’lardan itibaren başlayan ve yüzyılın ikinci yarısının sonuna doğru devam eden daha büyük değişimler yaşanacak olması vurgulanmaktadır. Bu noktadan hareketle çalışmada açıklanacağı üzere, yüzyılın ikinci yarısından II. Abdülhamid döneminde yapılan sayımlara kadar Osmanlı nüfus sayımlarının bir bütün olarak (sayım/yazım vb. yönlerden) *modern* olduğunu iddia etmek kanaatimizce güçtür. Bununla beraber ülkenin tamamında yahut büyük bölümünde ahaliyi saymak, sayılan ve kayıt altına alınanların verilerini toparlayıp çeşitli amaçlar bağlamında (askerî, malî) kullanmak adına 1830-1844 arasında yapılan sayımların, muhakkak bir taksonomiye bağlamak adına, *modern öncesi* Osmanlı sayımları olduğu söylenebilir. 1844’ten sonra yapılanlar ise önceki sayımlardan farklı olarak belirli standartlar ve sınırlar tespit edilmesi sebebiyle *moderne yakın* olarak adlandırılabilir. Keza dünyada da modern olarak kabul edilen nüfus sayımlarının başlangıç tarihi 1847’dir. İlerleyen sayfalarda konu detaylarıyla ifade edilmeye çalışılmıştır.

Sayımların karşılaştırmasını yaptığımız diğer devletlerden İngiltere için belirlenen zaman dilimi 1801-1831, Amerika Birleşik Devletleri için ise 1790-1840

²⁴Bingöl, s.43

tarihleridir. İki devlet için de bu tarih aralıklarının belirlenmesi şahsi bir tercihten dolayı değil, İngilizlerin ve Amerikalıların bu zaman diliminde yapılan sayımları kendi literatürlerinde “modern öncesi” sayımlar olarak tasnif ve tarif etmelerindendir.²⁵

Çalışmanın mekân olarak kapsamının göreceli olduğu söylenebilir. Sayımların merkezî bürokrasiye doğrudan bağlı olduğu ve XIX. asrın Osmanlı Devleti için merkezileşme dönemi olduğu düşünüldüğünde, çalışmanın temelde başkentlerde üretilen talimatnameler ve bunlara bağlı içeriklerden üretilen tek tip verilerle sınırlı olduğu akla gelebilir. Buna karşın Osmanlı nüfus sayımlarının çıktıkları olan mufassal ve icmal defterler tetkik edildiğinde homojen bir yapıdan ziyade hemen hemen her yerde aynı şeyleri farklı farklı izah eden evrakın olduğu görülmektedir. Sayıma dair oluşmuş literatürde (Örn. Karpaz, Aydın vb.) bu durumun sebebi olarak yapılan açıklama, devletin nüfus tahririnin nasıl yapılacağını açıkça ifade eden usul ve metotlarının olmaması ile izah edilmektedir. Hâlbuki ilk genel sayım ve sonrasında da devletin nüfus sayımları için bir yol tespit ettiği, dahası yazım usulleri bakımından XIX. asrın tahrirlerinin geçmişin hatta neredeyse Klasik Dönem’den kalan usuller ile benzerlikleri olduğu ilerleyen bölümlerde izah edilmektedir. Bu bağlamda, 1830-1831 tarihinden itibaren sayımların nasıl yapılması gerektiğini tarif eden çeşitli talimatnamelerin varlığına dair ipuçlarını tespit etmemize karşın bunlara en azından ilk etapta (tespitlerimize göre 1838-1839’a kadar) pek uyulduğu söylenemez. Bununla beraber bu husus ilginçtir çünkü talimatları hazırlayanla hazırlanan talimatların bir şekilde eksik uygulanmasına sebep olan aynı iradedir. Ayrıca nüfus defterlerinin tek tip olmamasının sebebi olarak görülen sayım memurlarının şahsi inisiyatifleri de aslında bizzat İstanbul tarafından bunlara sağlanmış hareket alanının genişliğindendir. Bu durumun hemen hemen sayım yapılan tüm yerlerde benzerlikler olmakla birlikte farklı defterlerin üretilmesine yol açtığı söylenebilir. Ayrıca ufak farklar ve genelde aynı hususları dile getirse dahi pek çok sancak ve eyaletin nüfus sayımının ne şekilde yapılması gerektiğini izah eden farklı tür defter de çeşitli fonlara dağılmış olarak arşivde mevcuttur.

²⁵ İngiltere için bkz. Martin Campbell-Kelly, “Information Technology and Organizational Change in the British Census 1801-1911” **Information System Research**, C:7 No:1, 1996, s.23, 25. Ayrıca bkz. <https://www.ons.gov.uk/census/2011census/howourcensusworks/aboutcensuses/censushistory/themoderncensus>

ABD için bkz: Carroll D. Wright, William C. Hunt “ **The History and Growth of the United States Census**” Washington, 1900, s.85

Bu bakımdan Osmanlı Devleti'nin tamamında (tamamından kasıt sayım yapılan, yapılabilen veya yapılması istenen coğrafyalardır) yapılan sayımlar ve bunlardan üretilen evrakların şekil ve içerik yönünden çeşitliliği çalışmanın Osmanlı Devleti için mekân sınırmı, takdir edilmelidir ki, oldukça genişletmektedir. Kısacası, çalışmada Osmanlı Devleti için tespit edilen coğrafi sınır, devlet otoritesinin bir şekilde tesis edildiği ve nüfus sayımı yapılan yerlerin neredeyse tamamıdır.

İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri için ise durum daha basittir. Sözü geçen iki ülkenin de nüfus sayımlarında başkentler tarafından belirlenmiş kanunlar ve talimatlar bulunmaktadır. Buna bağlı olarak bu ülkelerin sayım metotları, yazım usulleri ve nüfus sayımlarının çıktıları tek tip ve standarttır. Bu bakımdan üretilen evraklar bölgeden bölgeye, eyalet ya da şehirden şehire neredeyse hiç farklılık göstermez.

Kullanılan kaynaklar; çalışmanın metodolojik çerçevesi bahsi geçen ülkelerin arşiv belgeleri, konuyla alakalı literatür taramaları ve şüphesiz bilgi teknolojilerinden yararlanılarak oluşturulmuştur.

Osmanlı Devleti'ni merkeze alan hemen hemen bütün çalışmalarda olduğu gibi evvela Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi belgelerine ve diğer ilk elden kaynaklara müracaat edilmiştir. İlk el kaynaklar içerisinde sayımların mantığını oturtmak anlamında en önemli belgeler tahrirlerin yapılış sebeplerini, sayımlarla hedeflenen amaçları izah eden Hatt-ı Hümayunlar ve İrâdelerdir.

Nüfus defterleri bu yazışmaların fiiliyata yansımaları ifade eden evraklar olmaları sebebiyle bu çalışmanın temelini oluşması ve dile getirilen iddiaların açıklanabilmesi amacıyla sıklıkla kullanılmıştır. Bunun yanında XIX. yüzyılın sayımlarının geçmişteki sayım olarak tabir edilebilecek faaliyetlerle benzerliklerini ortaya koymak adına pek çok farklı tasnif ve fon incelenmiştir. Söz konusu kaynaklardan toplanan veriler en doğru olabilecek şekilde okunmuş, dönemin şartları ve diğer geçerli bilgiler ışığında değerlendirilip, karşılaştırılarak yorumlanmıştır. Bunun yanında konuyla alakalı olmazsa olmaz ikincil kaynaklar da incelenmiştir. Yine İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nin de arşiv belgelerinden internetin el verdiği ölçüde faydalanılmış ve konuyla alakalı ikincil kaynaklar da taranmıştır.²⁶

²⁶ İngiliz sayımları için <http://www.histpop.org/ohpr/servlet/> ve çeşitli sitelerde tarama yapılmış ve buradan ulaşılan çeşitli resmi evrak ile akademik makalelerden faydalanılmıştır. Tarih boyunca

Araştırmanın içeriği; yukarıda açıklanan yöntemlerle çalışmanın ana hatları şu şekilde belirlenmiştir: *Birinci Bölümde* nüfus sayımı kavramına ve dünyadaki tarihçesine değinilmiş, burada tarihte bilinen ilk nüfus sayımından yola çıkılarak farklı zaman dilimlerinde ve coğrafyalarda yapılan sayımlarla alakalı genel mahiyette bilgiler verilmiştir. *Birinci bölümün* bir diğer başlığında ise Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyıla kadar yapılmış olan tahrir, avarız ve temettüat sayımları genel hatlarıyla izah edilmektedir. Ayrıca devletin ilk genel sayımdan önceki çeşitli yerel sayım uygulamalarına değinilmiş, bunların sebepleri açıklanmıştır. Bunlara ek olarak yine *Birinci Bölümde* payitahttaki tahrir uygulamaları mevzubahis edilmektedir.

İkinci Bölüm, beş başlık hâlinde incelenmiştir. Bu bağlamda ilk etapta sayımların yapıldığı coğrafyanın sınırları ve neden buraların belirlendiği tespit edilerek izah edilmeye çalışılmıştır. *İkinci bölümde* değinilen bir diğer husus 1830-1850 yılları arasında yapılmış olan genel nüfus sayımlarının tarihleri üzerine değerlendirmelerdir. Nüfus sayımlarının askerlik hizmetiyle olan ilişkisine değindiğimiz bir diğer alt başlıkta askerlik yapacak nüfusun yaşı ve kökenleri ile alakalı yapılan çalışmalar özellikle mufassal nüfus defterlerinde yaş ve kökene dair yapılan kayıtların nelere dayanılarak icra edildiği anlatılmıştır. *İkinci Bölümün* son alt başlığında ise nüfus sayımlarına ahali tarafından gösterilen reaksiyon Müslüman ve gayrimüslim Osmanlı tebaası açısından yansıtılmaya çalışılmıştır.

Üçüncü Bölümde, sayımın kurumsal boyutu ile tahririn terminolojisine değinilmektedir. Buna bağlı olarak ilk etapta sayım için kurulmuş olan Ceride Odasının kurumsal yapısı ve işleyişine dair hususlar ile ilk genel sayım ve 1844 sayımının kurumsal boyutu mevzubahis edilmektedir. Ayrıca nüfus sayımlarının en önemli çıktısı olan nüfus defterleri hakkında çeşitli değerlendirmeler yapılmaktadır. Nüfus defterleri ile ilgili açıklamalardan sonra, defterler ve sayımlarla alakalı standartları tutturmak için ilk genel sayımdan sonra bir düzen oluşturmaya çalışan devletin faaliyetleri çeşitli vesikalar üzerinden ifade edilmiştir. Bölümün bir alt başlığında nüfus defterleri içerisinde yer alan bilgiler (eşkâl tarifleri, mim vb.) yapısal olarak, tek tek tetkik edilmiştir. Buradaki amaç, bu parçaların geçmişteki örnekleriyle olan bağı ve XIX. yüzyılda yeniden tedavüle girip nasıl kullanıldıklarını göstermektir. Ayrıca nüfus defterlerinin sağladığı klasik veriler dışında defterler

yapılmış bütün Amerikan nüfus sayımlarının detaylı bilgileri <https://www.census.gov/en.html> isimli sitede bulunmaktadır.

içerisinde başka hangi bilgilerin bulunabileceği de izah edilmektedir. Ek olarak nüfus defterlerinden hareketle XIX. yüzyıl Osmanlı mülki taksimatına ve nüfusuna dair çeşitli veriler -yorumlanmadan- paylaşılmaktadır. *Üçüncü Bölüm*ün son bahsinde ise defterlerin içeriği ve yazımlar üzerine çeşitli değerlendirmelerde bulunulmuştur.

*Dördüncü Bölüm*de, Osmanlı Devleti ile mukayese edilen Anglosakson dünyanın iki temsilcisi İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nin modern öncesi nüfus sayımları temel hatlarıyla anlatılmıştır. Bölümün sonunda ise Osmanlı Devleti ile İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nin nüfus tahrirleri çeşitli yönlerden mukayese edilerek bunların benzerlik ve farklılıkları değerlendirilmeye çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

NÜFUS SAYIMI NEDİR? KLASİK DÖNEM OSMANLI TAHRİRLERİ

Bu başlık altında nüfus ve nüfus sayımlarının mahiyeti ile nüfus sayımlarının geçmişten XIX. yüzyıla kadar tarihçesi ile alakalı genel manada bilgiler verilmiştir. Bunun yanında Klasik Dönem’den başlayarak XIX. yüzyıldaki ilk genel sayıma kadar Osmanlı tahrir geleneği üzerine çeşitli açıklamalar yapılmıştır. Ek olarak İstanbul’da yapılmış olan sayım faaliyetlerle alakalı değerlendirmeler yer alacaktır.

1.1.NÜFUS SAYIMI KAVRAMI

Sözlük anlamı olarak pek çok manaya gelmekte olan “nüfus” kelimesi bilindiği üzere genel manada belli bir ülke, bölge veya şehirde yaşayanların tamamının sayısını içermektedir. Genel lügat tanımının yanında “nüfus”, insanlığın başlangıcından günümüze kadar geçen süreçte çeşitli etkenlerle belli özelliklere (ırk, din, dil...) haiz olan kimselerin oluşturduğu bir topluluğu simgelemektedir.

Nüfus sayımlarının ve buna bağlı olarak istatistiğin de tarihçesi şüphesiz oldukça eskidir.²⁷ İnsanların toplu hâlde yaşamaya başladıkları zamanlardan itibaren istatistiğe konu olabilecek verilerle ilgilendikleri ve bunları anlamlandırıp hayatı kolaylaştırmak adına sayılarla ifade etmiş oldukları söylenebilir.²⁸ Belki de bu verilerin işe yarar bilgiye tahvil edilmesinin önemli olduğunu idrak eden uluslar yani Mısırlılar, Yahudiler, Yunanlar, Çinliler, Romalılar, Araplar ve Türkler²⁹ tarihin başlangıç noktasından itibaren ekonomik ve askeri amaçlarla sayımlar yaparak istatistikler oluşturmuşlardır.³⁰ Ayrıca tarihin akışı esnasında ilk çağlardan günümüze kadar gelen süreç içerisinde tarihi olayları sadece siyasi periyodlar noktasından değerlendirmenin derinliksiz bir yaklaşım olduğu da belirtilmelidir. Bu bağlamda demografik, mali, askerî ve adli veriler ihtiva eden istatistiğin, malzeme ve bilginin hem yaşanan dönemi hem de tarihi süreci anlamadaki rolü oldukça önemlidir.³¹

²⁷ Genel manada dünyada yapılan nüfus sayımlarını akademik kaynaklardan hareketle özetleyen bir sayfa için bkz. <https://www.prb.org/milestones-global-census-history/> (28.04.2020)

²⁸ Ratip Yüceuluğ, “İstatistik Dersleri” Güzel Sanatlar Matbaası, Ankara, 1957, s.13

²⁹ Hunların büyük Tai-lin Kurultayı esnasında insanların ve hayvanların sayımını yaptıkları bilinmektedir. Bilgi için bkz. Pulat Otkan, *Tarihçinin Kayıtları’na Göre (Shi Ji) göre Hunlar*, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2018, İstanbul, s.66

³⁰ Yüceuluğ, s.13

³¹ Niall Ferguson, *İmparatorluk Britanya’nın Modern Dünyayı Biçimlendirdiği* (Çev.Nurettin Elhüseyni), 6. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, 2019, s.71

Tarihte bilinen ilk nüfus sayımının Antik Çağ'da M.Ö. 3800 yılında Mezopotamya'da gerçekleştirilmiş olabileceği ifade edilebilir. Bu sayımlar 6-7 yılda bir yapılmakta, sayımda insanların yanında çeşitli hayvanlar (eşek, öküz...) ve gıda maddeleri de (tereyağı, süt, bal...) sayılmaktaydı.³² Mezopotamya'da bunun yanında başka nüfus sayımlarına ait veriler olduğu da söylenebilir. Örneğin Babil'in güneyinde yer alan Umma çevresinde M.Ö. 2100 yılında nüfus sayımı yapılmıştır.³³ Bunun yanında yine Mezopotamya'da ve Babil'in güneybatısında olan şehir devleti Nippur'da da M.Ö 2000 ile M.Ö.1700 yılları arasında tutulan nüfus kayıtlarına da rastlanılmıştır. Bu kayıtlar her aileye ait çeşitli bilgileri (hangi evlerde yaşadıkları, ne pişirip ne yedikleri vb.) ihtiva etmektedir.³⁴ Başka arkeolojik veriler de M.Ö. 1840 yılında Fırat'ın orta kısmında Mari Krallığı'nda da büyük bir nüfus sayımı yapıldığını göstermektedir.³⁵

Babil'den sonra nüfus sayımı yapılan ikinci yerin Mısır olduğu söylenebilir. Mısırlılar ikinci sülale zamanında (MÖ.2650-2134) M. Ö. 2500 yılında piramitlerin yapımında gerekli olacak iş gücünün tespiti için nüfus sayımları yapmışlardır.³⁶ İkinci sülale zamanında her iki yılda bir yapılan nüfus sayımları, yedinci sülale zamanında mali kaygılar da göz önünde tutularak (MÖ.2150-2134) her yıl yapılmaya başlanmıştır.³⁷ Mısır'daki nüfus sayımlarının ülkenin Roma İmparatorluğu kontrolüne girdiği dönemlerde de sürdüğü görülmektedir. İmparator Augustus zamanında Mısır'da 14 yılda bir tekrar edilen nüfus sayımları yapılmıştır.³⁸ Bu sayımlarda vergi veren kişilere ait listeler oluşturulmuş, iki sayım arasındaki geçen zamanda da vergi mükelleflerinin sayısını tespit edebilmek amacıyla ayrıca bir *Medeni hâl dairesi- Nüfus dairesi* kurulmuştur.³⁹ Mısır'ın Müslümanlar tarafından fethedilmesinden sonra da Hz. Ömer'in nüfus tahriri yaptırdığı ve sayımda tespit edilen kişilere vergi tahakkuk ettirdiği de bilinmektedir.⁴⁰

³² <http://www.statcan.gc.ca/edu/power-pouvoir/ch2/history-histoire/5214912-eng.htm> (10.11.17)

³³ Erol Tümerterkin, Nazmiye Özgüç, "Beşeri Coğrafya İnsan, Kültür, Mekân", Çantay Kitapevi, 16. Baskı, İstanbul, 2016, s.214

³⁴ Tümerterkin, Özgüç, s.215

³⁵ Tümerterkin, Özgüç, s.215

³⁶ <http://www.statcan.gc.ca/edu/power-pouvoir/ch2/history-histoire/5214912-eng.htm> (10.11.17)

³⁷ Ratip Yüceuluğ, "Nüfus Sayımları, Cihandaki Tarihçesi ve Gayesi" Doğu Matbaası, Ankara, 1947, s.6

³⁸ Yüceuluğ, "Nüfus Sayımları", 1947, s.6

³⁹ Yüceuluğ, "Nüfus Sayımları", 1947, s.6

⁴⁰ Yüceuluğ, "İstatistik", 1957, s.15

Nüfusun niceliği ile arazi arasındaki ilişkiyi ilk defa öne sürdüğü iddia edilenler ise Konfüçyüs ve Çin’de yaşayan bazı filozoflar olmuştur.⁴¹ Bununla beraber Konfüçyüs, kendi zamanından çok önce Çin Kralı Yao’nun ülkenin tarım ve ticaretiyle alakalı istatistikler yaptırdığını yazmaktadır.⁴²

Yunanistan’da M.Ö. 377 yılında vatandaşlık hukukuna haiz olanlarla olmayanları belirlemek amacıyla bir nüfus sayımı yapılmıştır.⁴³ Ayrıca M.Ö 313 yılında da Atina’da reşit olmuş erkekler tahrir edilmişlerdir.⁴⁴ Sayımlar dışında Platon ve Aristo bir şehir (devlet) kurabilmek için nüfusun miktarının ne olması gerektiğini düşünmüşlerdir. Bu düşünceye bağlı olarak filozoflar bir devletin halka ortalama bir hayat temin edebilecek kadar toprağa sahip olması gerektiğini de belirtmektedirler.⁴⁵

Antik Çağ’da sayım yapan bir diğer devlet Roma İmparatorluğu’dur. Burada gerçekleştirilen ve *census* olarak tabir edilen nüfus sayımları Latince hesaplamak, tahmin etmek anlamına gelen *censere* fiilinden gelmektedir.⁴⁶ Roma İmparatorluğu’ndaki ilk nüfus sayımı Kral Servius Tullius tarafından yapılmıştır.⁴⁷ Sayımların temel amacı askerî güç için nüfusu değerlendirmek ve vergi toplamaktır. Bunun yanında festival ve dinî seremoniler için gerekli maddi kaynağın toplanması da sayımların amaçları arasındadır.⁴⁸ Krallık Devri’nden itibaren başlayan bu sayımlar, Cumhuriyet Dönemi’nde de devletin en önemli faaliyetlerinden birisi hâline gelmiştir.⁴⁹

Roma İmparatorluğu’nda zikredilen bu ilk sayımlar *consullerin* görevleri arasındayken daha sonra (M.Ö 443) bu vazifeyi *censor* olarak tanımlanan sayım memurları üstlenmeye başlamışlardır.⁵⁰

Roma’da sayımların başladığı bir tellal aracılığı ile halka ilan edilmekte ve bundan sonra kişiler Campus Martius’ta⁵¹ toplanıp *censorların* huzuruna

⁴¹Bkz. Haluk Cillov, **Nüfus İstatistikleri ve Demografinin Genel Esasları**, Sermet Matbaası, İstanbul, 1960, s.16

⁴² Yüceuluğ, “İstatistik”, 1957, s.14

⁴³ Yüceuluğ, “Nüfus Sayımları”, 1947, s.6

⁴⁴ Yüceuluğ, “Nüfus Sayımları”, 1947, s.6

⁴⁵ Cillov, s.16

⁴⁶ Fuat Dündar, **Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar**, 2.Baskı, Çiviyazıları, İstanbul, 2000, s.13

⁴⁷ Duygu Özer Sarıtaş, “Antik Roma’da Nüfus Sayımı (Census)” **Arkeoloji ve Sanat Dergisi**, Sayı:134, 2010, s.83

⁴⁸Dan Halacy, **Census 190 Years of Counting America**, Elsevier-Nelson Book, New York, 1980, s.19

⁴⁹ Sarıtaş, s.84

⁵⁰ Sarıtaş, s.84-85

çıkıyordu.⁵² Sayım, *censorlar* ile aile babası olarak ifade edebilecek kişiler arasında soru cevap şeklinde geçmekteydi. Görevliler, aile babası olan kişiye öncelikle adını ve soyadını, medeni hâlini, eğer evli ise karısının adını, çocuklarının yaş ve sayıları ile mal varlıkları hakkında sorular sorarlardı.⁵³ Bu sorulara muhatap olan aile babası sorulara doğru cevapları vermekle mükellefti, dahası beyanının gerçekliği üzerine de yemin etmekteydi.⁵⁴ Sayım sonunda ise sayım ve yazımı yapılan kimseler hukuki olarak çeşitli sınıflara ayrılmakta ve buna bağlı olarak listeler oluşturulmaktaydı. Bununla beraber bu listelere evli kadınların ya da babaların kontrolü altındaki çocukların (reşit olmayan) isimleri geçirilmemekte ve bunlar sadece bir sayı olarak hane reisinin adlarının altına yazılmaktaydı.⁵⁵

Avrupa'daki nüfus sayımları Roma İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra istisnalar haricinde XVII. ve XVIII. yüzyıla kadar büyük ölçüde göz ardı edilmiştir. Bu istisnaların İngiltere'de 1086 yılında yapılan ve nüfus sayımlarından ziyade mülk ve arazi sayımları olan ve "İngiltere'nin tanımı" olarak nitelendirilen ve *Domesday Book* adıyla bilinen kayıtlar ile 1449 yılında kuşatma altında olan Nürnberg şehrinde yapılan nüfus sayımları olduğu ifade edilebilir.⁵⁶

Özellikle Rönesans ile Reform dönemleri ve sonrasında ise Avrupa için sayım yapmak kendi ülkelerinden daha çok sömürgelerindeki insanlarla alakalıydı.⁵⁷

XVII. yüzyıla gelindiğinde modern nüfus sayımlarının fikrî altyapısına ve ilk örneklerine rast gelmekteyiz. Bu bağlamda Fransızların Kanada'daki sömürgelerinde 1665-1754 yılları arasında ortalama olarak 5 yılda bir olmak üzere toplam 16 sayım yaptıkları söylenebilir. Oldukça geniş bir alanı kapsamasına karşın başarılı sayımlar olarak kabul edilen⁵⁸ Quebec (New France) ve Acadia (Nova Scotia) sayımları dikkat çekicidir.⁵⁹

⁵¹ İmparatorluk döneminde şehrin askeri ve idari olarak merkezinde yer alan büyük meydan.

⁵² Sarıtaş, s.84

⁵³ Sarıtaş, s.84-85

⁵⁴ Sarıtaş, s.58

⁵⁵ Sarıtaş, s.85 ABD sayımlarının metot ve kayıtlanma yönünden mezkûr Roma sayımlarına benzediği çok açıktır. Sayımlar arasında 2000 yıldan fazla zaman farkı olmakla birlikte bu benzerlik dikkat çekicidir.

⁵⁶ <https://academic.eb.com/levels/collegiate/article/census/22060> (05.07.2018)

⁵⁷ Ian Hacking, "Şansın Terbiye Edilişi" (Çev. Mehmet Moralı) Metis, İstanbul, 2005, s.33

⁵⁸ Bunun sebebinin sayılan bölgedeki nüfusun az oluşu ve sayımın yapıldığı kış aylarında insanların evlerinden çıkmamaları olduğu söylenebilir. Hacking, s.33

⁵⁹ <https://academic.eb.com/levels/collegiate/article/census/22060> (05.07.2018)

Bu sayımlardan sonra özellikle İskandinav ülkelerinin XVIII. yüzyılda nüfus sayımları yapmaya başladığı söylenebilir. Bunlar arasında İsveç (Finlandiya'yı da dâhil ederek) 1749 yılında 1687 tarihli bir kanuna dayanarak ilk sayımını yapmıştır.⁶⁰ İsveç'i 20 yıl sonra 1769 tarihinde yaptığı sayımla Norveç izlemiştir.⁶¹ Bir diğer İskandinav ülkesi olan Danimarka'nın nüfus sayım tarihi ise 1787'dir. Bunların yanında XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İtalyan şehir devletlerinin de nüfus sayımı yapıldığı bilinmektedir.⁶² Çalışmamızın konusuna dâhil olan ülkelerden birisi olan Amerika Birleşik Devletleri'nin⁶³ ilk genel sayımı 1790 yılında gerçekleştirilmiştir. İngiltere'nin ilk genel nüfus sayımı tarihi 1801'dir.

XIX. yüzyıldan itibaren Avrupa'da nüfus sayımı yapmanın yavaş yavaş bir gelenek hâline geldiği ve sayımları iyileştirmek adına çeşitli değişikliklerin yapıldığı söylenebilir. Nitekim sayımlarda aile bireylerinin tek tek kayıt altına bakımından ilk modern sayımın 1847 yılında Belçika'da yapılan nüfus sayımları olduğu ifade edilebilir. Bu sayımdan sonra Avrupa'da Almanya, Avusturya-Macaristan, İngiltere, İsviçre ve İtalya gibi ülkelerin de ilmî metotlarla XIX. yüzyılın sonuna kadar pek çok defa nüfus sayımı yaptıkları görülmektedir.⁶⁴

1.2. XIX. YÜZYIL ÖNCESİ OSMANLI TAHRİRLERİ

Osmanlı Devleti'nin nüfus sayım ve yazım geleneğinin -mali amaçları esas alarak- tahrirlerle başladığı bilinmektedir. Tahrir, kelime manası olarak “yazma, kaydetme, deftere geçirme” anlamındadır. Osmanlı maliye teşkilatında ise tahrir vergi ve vergi mükelleflerinin ismen tespiti için değişik dönemler ve farklı yerlerde devletin görevlendirdiği memurların gerçekleştirdiği sayımlar ve bunların sonuçlarının kaydedildiği defterleri ifade eder.

Eldeki mevcut en eski tahrir defteri 1431 tarihli Arvanid Sancağı Defteri'dir. En erken tarihli defterin XV. yüzyıla ait olmasıyla birlikte Osmanlıların kesin olarak hangi tarihlerde bu sayım ve yazımlara başladığı bilinmemektedir. Bununla beraber bu usulün aslında XIV. yüzyılda da mevcut olduğu ve XVI. yüzyılın sonuna kadar sürdüğü söylenmektedir.⁶⁵

⁶⁰ Yüceuluğ, “Nüfus Sayımları”, s.8

⁶¹ Halacy, s.27

⁶² <https://www.britannica.com/science/census> (13.08.2020)

⁶³ Bundan sonra ABD

⁶⁴ Yüceuluğ, “Nüfus Sayımları”, s.8

⁶⁵ Tahrir için bkz. Mehmet Öz, “Tahrir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, Cilt:39, 2010, İstanbul, ss.425-429

Tahrirlerin temelde nüfus sayımı olmadığı ve bu defterlerde nüfusun büyük bir bölümünün kaydedilmediği bilinmektedir.⁶⁶ Bu bağlamda tahrir defterlerinde bir nüfus ve vergi birimi olarak aileyi kasteden *haneler* yazılmaktadır ancak bunların kaç kişiden oluşan bir topluluğu ifade ettiği belirsizdir.⁶⁷ Bu noktada tahrir defterlerinden demografik değerlendirmelerin yapılmasında öncü olarak Ömer Lütfi Barkan ve onun “hane x 5” formülü öne çıkmaktadır.⁶⁸ Bu dönemin nüfusuna dair çıkarımlar üretilmesinde Barkan’ın bu yöntemi uzun süre pek çok araştırmacı tarafından kullanılmıştır.⁶⁹

XVI. yüzyıldan itibaren toprak tahriri usulünün terk edilmesinden dolayı XVII. ve XVIII. yüzyıllar Osmanlı demografisi açısından karanlık yıllar addedilmektedir.⁷⁰ Bununla beraber Oktay Özel bu görüşe karşı çıkmaktadır.⁷¹ Özel, XVII. yüzyıldan itibaren Osmanlı maliyesi için önemli olan cizye⁷² ve avarız⁷³ vergilerinin tahsili için sayımların yapıldığını ve bunlara bağlı olarak tutulan cizye ve avarız defterlerinden hareketle bu dönemdeki nüfusun miktarına dair sayısal çıkarımlar yapılabileceğini ifade etmektedir.⁷⁴ Turan Gökçe de Siroz şehrinin avarız defterlerini incelediği makalesinde Özel’in bu görüşüne katılmaktadır.⁷⁵

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda yapılan sayımlara bir diğer örnek olarak *Cebe* ve *Derdest* defterleri örnek olarak gösterilebilir. Bu bağlamda mezkûr sayımların Klasik Dönem’de üretilen tahrir defterleri ve bunlara benzer vesikalardan hareketle

⁶⁶ Mehmet Öz kadınlar, çocuklar ve askerilerin bu kayıtlardan hariç tutulduğunu ifade etmektedir. Bkz. Mehmet Öz, “Tahrir Defterlerindeki Sayısal Veriler” **Osmanlı Devletinde Bilgi ve İstatistik** (Der. Halil İnalçık, Şevket Pamuk) DİE, Ankara, 2000, ss.15-32

⁶⁷ Nejat Göyünç, “Hane”, **TDVİA**, Cilt:15, 1997, ss.552-553

⁶⁸ Ömer Lütfi Barkan, “Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus Ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri”, I-II, **İ. Ü. İktisat Fak. Mecmuası**, Sene 2, 1941, Sayı 1’den Ayrı Basım, ss.23-59 ve ss.214-247

⁶⁹ Barkan’ın “Hane x 5” formülü ve ayrıca klasik yüzyıldaki Osmanlı nüfusunun başka hangi şekilde tespit edilebileceği ile alakalı olarak pek çok çalışmayı merceğe alan detaylı bir izahat için bkz. Yunus Koç, “Ömer Lütfi Barkan’ın Tarihsel Demografi Çalışmalarına Katkısı ve Klasik Dönem Osmanlı Nüfus Tarihinin Sorunları”, **Bilgi**, Sayı:65, 2013, ss.177-202

⁷⁰ Behar, ss.67-68

⁷¹ Bk. Oktay Özel, “Osmanlı Demografi Tarihi ve Osmanlı Arşivleri”, **Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü**, Ankara, 2006, ss.52-63. Oktay Özel, XVII ve XVIII. yüzyıllardaki Osmanlı nüfusunun tespiti adına temelde mali kayıtları ihtiva eden avarız ve cizye defterlerinden faydalanılabileceğini belirtmektedir

⁷² Cizye vergisi için bkz. Halil İnalçık, “Cizye”, **TDVİA**, Cilt:8, 1993, ss.45-48

⁷³ Avarız vergisi için bkz. Halil Sahillioğlu, “Avarız”, **TDVİA**, Cilt:4, 1991, ss.108-109

⁷⁴ Cizye ve Avarız defterleriyle ilgili detaylı bir çalışma için bk. Oktay Özel, “Avarız ve Cizye Defterleri”, **Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik** (Der. Halil İnalçık, Şevket Pamuk) DİE, Ankara, 2000, ss.33-50

⁷⁵ Turan Gökçe, “Bir Tahrir Üç Defter: 1697-1698 Tarihli Avârız Defterlerine Göre Siroz (Serez) Şehri”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Cilt: VI, Sayı:1, ss.51-73

hazırlandığı söylenebilir. Bu kayıtlar şüphesiz devletin askerî⁷⁶ ve mali⁷⁷ kaygılarıyla yapılmıştır ve bunlardan üretilen defterlerde devlet için önemli olan yani askerî ve mali amaçlara hizmet edenlerin kayıtlarının yapıldığı belirtilmelidir.⁷⁸

XIX. yüzyıl bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nin pek çok yeniliği hayata geçirdiği yüzyıldır. Özellikle III. Selim ile başlayan değişim çabaları II. Mahmut'un geleneksel pek çok kurumu lağv edip yerlerine göreceli olarak Avrupai ve modern kurumlar (nezaretler, resmi gazete vb.) yaratmasıyla doruğa ulaşmıştır.⁷⁹ Özellikle bu dönemde devletin Batı'dan örnek aldığı pek çok kurumun yanında ayan, mütesellim gibi taşra güçlerini yok ederek modern merkeziyetçi bir devlet inşası yolundaki çabaları da dikkate değerdir.

XVIII. yüzyılda yaşamış Alman Matematikçi Gottfried Leibniz'e göre bir devletin gücünün gerçek ölçütü nüfustur.⁸⁰ Osmanlı Devleti'nin bu önermeyi 2 asırlık gecikmeyle anladığı iddia edilebilir. Nitekim çalışmamızın konusu olarak belirlediğimiz ve Klasik Dönemin tahrirlerinden keskin şekilde ayrılan XIX. yüzyıl *bireysel nüfus sayımları* bu önerme ve modernleşme faaliyetleri ile birlikte düşünülmelidir. Bunlara ek olarak Tanzimat'ın hemen akabinde taahhüt edilen vergi adaletini sağlama amacıyla kişilerin mal, mülk ve gelirlerinin kaydedildiği farklı sayımların da varlığı devletin nüfusun tamamı hakkında gittikçe daha nitelikli bilgi sahibi olmaya çalıştığını kanıtlayan bir diğer hususdur. İlki 1840'da olan bu sayımlardan beklenen verim elde edilemediğinden 1845 yılında *temettüat tahriri* adıyla yeni sayımlar yapılmıştır. Bu sayımlar da yine hane esaslı olmakla birlikte, araştırmacılar bu kayıtlar üstünden de nüfus tahmininde bulunabilmektedir.⁸¹

⁷⁶ “XVI. yüzyılın sonlarından itibaren yeni tahrirlerin istisnai durumlar dışında yapılamaması sebebiyle seferlerde yoklamalarda kullanılan timar icmal defterlerinin kayıtları eskiyerek kullanılamaz hale gelmiştir. Yeni kayıtları muhtevi timar ruznamçe defterlerinin de yoklamalarda kullanılması pratik değildi. Seferlerde bulunacak timarlı sipahinin tespiti ve sefer sırasında yoklanabilmesi için defterhane tarafından yeni bir defter çeşidi ihdas edildi. Bunlara cebe defteri adı veriliyordu” Erhan Afyoncu, “XVII. Yüzyıl Osmanlı Bürokrasisinde İki Yeni Defter: Cebe ve Derdest Defterleri”, **Tarih İncelemeleri Dergisi (TİD)**, Cit:15, Sayı:1, 2000, s.221

⁷⁷ “Derdest defterleri, timar icmal defterlerinden hareketle hazırlanmış, timar gelir defterlerinin kimlerin tasarrufunda olduğunu gösterir defterlerdir” Afyoncu, “Cebe ve Derdest”, 2000, s.225

⁷⁸ Bununla beraber II. Mahmut'un hükümdarlığının ilk yıllarında klasik çağdan süregelen timar sisteminin hala yürürlükte olduğu ve bu sistem üzerinden nüfus ve hane tespiti yapılmaya çalışıldığı da görülmektedir. C.DH 209-10402

⁷⁹ Roderic H. Davison, **Osmanlı-Türk Tarihi 1774-1923 Batı Etkisi** (Çev. Mehmet Morali), Alfa Tarih, İstanbul, 2016, s.121

⁸⁰ Hacking, s.32

⁸¹ Temettüat sayımlarının detayları için bkz. Nuri Adıyeke, “Temettüat Sayımları ve Bu Sayımları Düzenleyen Nizamname Örnekleri”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Dergisi**, Sayı:11, 2000, ss.769-823; Mübahat Kütükoğlu, “Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi

1.3. İLK GENEL SAYIMIN ÖNCÜSÜ OLARAK ÖNERİLEN SAYIMLAR/YOKLAMALAR

Osmanlı Devleti, XVI. yüzyılın sonundan itibaren ülke içinde ve dışında devleti yıpratmak nitelikte çeşitli problemlerle karşılaşmıştır. Başta Celali isyanlarına bağlı olarak taşradaki asayiş sorunları ve kırsaldan şehirlere sürekli yapılan göçlerin tımar sistemi üzerindeki etkisi sonucunda ülke içindeki sosyoekonomik düzenin zamanla bozulduğu bilinmektedir.

Taşradaki bu sorunlara ek olarak XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Avusturya ve Rusya ile yapılan savaşlar ve bunların çoğunluğunda uğranılan yenilgiler imparatorluğu hem dâhili hem de harici anlamda sıkıntıya düşürmüştür. Tüm bu problemler sonucunda devlet idari, sosyal, askerî ve mali açılardan derin bir bunalıma sürüklenmiştir.

Bu arızalardan nasibini alan hususlardan birisi de Osmanlı'nın Klasik Dönemi'nde muntazaman yapılmış vergi tahrirleridir. Bir önceki bölümde değinildiği üzere XVI. yüzyılın sonundan itibaren devletin tüm düzeni aksamış ve zamanla tahrir sistemi terk edilmiştir.⁸²

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda her ne kadar avarız, cizye ve kısmen cebe ve derdest defterleri tutulmaya başlansa da 1830-1831 tarihli ilk genel nüfus sayımına kadar Osmanlı nüfusunun geneli hakkında detaylı, dahası nitelikli ve istatistiki veri sahibi olmak zorlaşmıştır. Nejdî Bilgi, XIX. yüzyılda devletin içine düştüğü bu durumu çok veciz şekilde ifade eder:

*“Dünya tarihinde, çağının en iyi devlet ve toplum organizasyonuna ulaşabilmiş olan Osmanlı Devleti'nin panoramik görüntüsü bile, devletin ikbal ve zeval günlerinin, sağlıklı ve güncel nüfus bilgisine sahip olup olmamakla izah edilebilir. Cihan devletini idare etmenin bilincinde ve irade koyma azminde olan devlet adamlarının, her fetih hareketinden sonra, gecikmeksizin fethedilen ülkelerin yazımını yaptırmaları ve sıradan tebaanın durumundan, yönetim şekline kadar hemen her yönüyle hukuki durumunu belirlemeleri, sağlıklı ve güncel yaklaşımlarının başarı grafiklerindeki göstergesidir. Ne zaman devlet yüz yıl öncesinin verileriyle plan ve proje üretmeye, asker ve vergi almaya çalışmış, başarı ve itibar, ardından dövünülererek koşulan, hasreti çekilen hayaller haline gelmiştir.”*⁸³

Kaynaklarından Temettü Defterleri”, **Belleten**, Cilt: LIX, Sayı:215, 1995, ss.395-412; Tevfik Güran, “19. Yüzyıl Temettüat Tahrirleri”, **Osmanlı Devletinde Bilgi ve İstatistik** (Der. Halil İnalcık, Şevket Pamuk) DİE, Ankara, 2000, ss.73-94

⁸² Tevfik Çavdar, “Osmanlı Döneminde Nüfus Bilgileri”, **Osmanlı**, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt:4,Ankara, 1999,s.551

⁸³Bilgi, s.117-118

Bununla beraber bu durum yukarıda izah edildiği üzere XVI. yüzyılın sonundan ilk genel sayıma kadar geçen süreçte Osmanlı Devleti'nde nüfusla yahut vergi mükellefleri ya da kişilerle alakalı herhangi bir sayım ve yazım yapılmadığı anlamına gelmez. Ancak bu noktada önemli olan bir hususu dile getirmek gerekmektedir. Yukarıda zikredilen ve XVIII. yüzyıldan itibaren yapılan çeşitli sayımlar ve bunların sonuçları olan defterler XIX. yüzyıldaki sayımların aksine nüfusun tamamı yahut bireylerin bütünü hakkında bilgi sahibi olma amacı gütmeyiz.

Bu sayım ve yazımlar, Yeniçeri Ocağı'nın yarattığı zafiyetten dolayı başta asker toplamak ile çeşitli bölgelerdeki güvenlik sorunlarına çözüm bulmak için yapılan nüfus sayımları olarak değerlendirilebilir. Bunlara ek olarak yine asayişle alakalı olarak başkentte farklı meslek gruplarına mensup olanların, medrese öğrencileri gibi topluluklar meydana getirip siyasi otoriteyi zafiyet içine sokabilecek muhtemel grupların sayıldıkları ve bunlardan defter vb. müteferrik evrak oluşturulduğu söylenebilir.

Aşağıda örneklerini vereceğimiz bu belgelerin XIX. yüzyılda yapılmaya başlanan sayımlar ile pek çok yönden benzerlikleri bulunmaktadır. Bu noktadan baktığımızda her ne olursa olsun ilk genel sayımda devletin belirlenen amaca dönük olarak *kişileri* sayma ile yazmaya yönelik XVIII. yüzyıldan gelen bir pratiği olduğu iddia edilebilir. Bu deneyimlerden hareketle, XIX. asırdaki sayımların bu tecrübelerin daha genişletilmiş olduğu ifade edilebilir.

Burada belirtmek gereklidir ki bu tarz yoklama örneklerine ilk ve yoğun olarak tesadüf ettiğimiz yer hiç şüphesiz ahalisinin vergi, askerlik vb. gibi mükellefiyetten muaf olduğu başkent İstanbul'dur.⁸⁴

Bununla beraber Rumeli coğrafyasında da İstanbul'dakilere benzer olarak zaman zaman tahrir yapılan yerler mevcuttur. Bu tahrirlere ait belgeler kronolojik sıra içerisinde, ayrıca sayımların yapılma sebepleri ile burada ifade edilmeye çalışılacaktır.⁸⁵

⁸⁴Yücel Özkaya, Osmanlı İmparatorluğunda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu, **DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, 1981-1982, ss.171-172. Başkentte XVIII. yüzyıldan itibaren yapılan yoklama ve yazımlara İstanbul bahsinde detaylarıyla değinilmiştir.

⁸⁵Bu örneklerin XIX. yüzyıldaki tahrirlere benzerliği olmakla birlikte bazı sayımların neden yapıldığını anlayamadığımızı da beyan etmemiz gerekmektedir. Bazı örnekler için bkz. H.1164 (M.1751-1752) tarihli Silistre Sancağındaki Tolcu Kazasına ait olan defter gösterilebilir. Kazadaki çeşitli mahalle ve köylerdeki Müslüman ve gayrimüslimler kayda geçirilmiştir. Defter için bkz. "*Nefs-i Tolcu kasabasında mütemekkin olan kimesnelerdir (H.) 1164*" (M.1750-1751)NFS. d. 6577; Benzer vesikalar için bkz. NFS.d6559, 3878,3915, A.{DVN.d 838.

1.3.1.Rumeli’de Eşkıyalık Sebebiyle Yapılan Tahrirler

Eşkıyalık hususuyla yapılan tahrirlerin amacı şehir ve köylerde mütemekkin ahalinin isyancılara katılmalarının önlenmesidir. Bu bağlamda ahalinin yerini terk etmemesi için sayım ve yazımla birlikte kefalet sistemi devreye sokulmuş defterlere kayıtları yapılan şahıslar birbirlerine zimmetlenmişlerdir. Ayrıca sayım sonunda sayılan yer her neresi ise o bölgenin idarecisi de (ayan, mütesellim vb.) yazılan tüm ahaliye kefil edilmiştir. Bu tahrirlerle asilerin sayısının azaltılması yahut çevre bölgelerden bu gruplara katılımların önlenerek eşkıyaların sayısının daha da artmaması amaçlanmıştır.⁸⁶

Eşkıyalık sebebiyle⁸⁷ Rumeli kıtasında yapılan sayımların başlangıç noktasını XVIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar götürebiliriz.⁸⁸ Örneğin 1772-1773 tarihli Dimetoka’ya ait olan bir defterin girişinde kazada daha önce harp ve darbe kadir olan kişilerin sayılıp yazıldığı, bu tahririn ise bölgedeki eşkıyalık faaliyetleri ile alakalı yapıldığı ifade edilmektedir. Bu amaca dönük olarak da kazada bulunan herkes (*Sagir, kebir imam, hatip, müezzın, ihtiyar ve alil* olanlar şeklinde belirtilmiştir.) deftere yazılmıştır.⁸⁹

Bunun dışında özellikle XVIII. asrın sonunda Dağlı isyanlarının karıştırdığı Rumeli’de çeşitli kaza ve köylerde denetim adına yapılmış nüfus tahrirleri mevcuttur.⁹⁰ Bu bağlamda kaza, nahiye, köy gibi yerlerde ikamet edenler tek tek

⁸⁶ Eşkıyanın ortaya çıkarılması için nüfus sayımı yapılması gibi uygulamalara XIX. yüzyıldaki belgelerde de tesadüf edilmektedir. Örneğin 1852 tarihli bir yazışmada Bülbülce Adası ve Yunan sahillerindeki eşkıyanın arandığı ancak bulunamadığı ve bunların tespiti için adada nüfus sayımı yapılması gerekliliği belirtilmiştir. Ayrıca adada ilk defa sayım yapılacağından ahaliye bunun yararlarının düzgün bir şekilde anlatılması gerektiği de ifade edilmektedir. A.}MKT. MVL 51-89-1.

⁸⁷Virginia Aksan Osmanlı-Rus Savaşı sırasında 1770 yılında bölgedeki köylü direnişlerinden ve Tuna kıyılarındaki kargaşadan bahsetmektedir. Virginia H. Aksan, **Kuşatılmış Bir İmparatorluk Osmanlı Harpleri 1700-1870** (Çev. Gül Çağalı Güven), Türkiye İş Bankası Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2011, s.156

⁸⁸Muhakkak daha önceki yüzyıllarda da eşkıyalık vb. sebeplerle tahrirler yapılmıştır. Burada “geçmişten” kasıt zamansal olarak XIX. yüzyıla daha yakın ve tezin belirlediği zaman aralığındaki sayımlarla benzeştirdiğimiz tahrirlerdir. XVII. yüzyılda eşkıyalıkla alakalı yapılmış bir sayım ve kefalet defteri için bkz. A.}DVN.d. 800.

⁸⁹A.}DVN.d 899-B. Kazada harp ve darbe kadir kişi sayısı 655’dir.DeFTERde kaydı yapılan kişi sayısı ise toplam 3234’tür. 1830-1831 tarihindeki sayım sonucuna göre Dimetoka kazasının İslam nüfusu 7525 kişidir. Karal, “İlk Nüfus Sayımı”, 1995, s.39. Bu tarz evrakların bulunması ve XIX. yüzyılın ilk yarısına ait sayımlardaki verilerle kıyaslanmasının Osmanlı nüfusunun zaman içerisinde artış ya da azalışına dair iddialara dayanak olması adına önemli olduğu ifade edilebilir.

⁹⁰XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti’nin Avusturya ve Rusya ile giriştiği savaşlar neticesinde Rumeli’de devlet otoritesinin zafiyete düştüğü söylenebilir. Bu zafiyet neticesinde Kırcaali dağlarında ortaya çıkıp, çeşitli köy ve kasabalara zarar verenler “dağlı eşkıyası” olarak isimlendirilmiştir. Dağlı isyanları için detaylı bilgi için bk. Yücel Özkaya, **Osmanlı**

kontrol edilerek defterlere geçirilmiş, sayım ve yazımlar sonucunda kaydedilenler birbirlerine kefil edilmiştir.⁹¹ Bunlara ek olarak kazalara dışardan gelen ve kayıtları olmayanların gerekirse ahali tarafından yakalanarak yetkililere teslim edilmesi istenmiştir.⁹² Bu sayımların amacı da köylerde eşkıya veya gizli eşkıya (muin eşkıya) bulunup bulunmadığının tespitidir.⁹³ Bazı yerlerde yapılan sayımlarda ise tahrirlerin yine eşkıyalıkla alakalı olduğu ancak bu tarz faaliyetlere katılabilecek yaşta olanların tahrir edildiği görülür.⁹⁴

Bu vesikalarda tahriri yapılan yerdeki (kaza, kasaba, köy, nahiye vb.) erkeklerin tamamının kaydedilmesi amaçlanmıştır. Bununla beraber bu sayımların yukarıda zikredilen amaçlarından ötürü çok yönlü istatistiki bilgi toplamayı amaçlamadığı açıktır. Ancak bu evrakların şekil vb. yönlerden ilk umumi sayıma olan benzerlikleri de dikkat çekicidir. Bu defterlerin, eşkâl kayıtları hariç, XIX. asrın defterlerine benzediği söylenebilir. Buradan hareketle bu tahrirlerin vergi vb. hususları dikkate almadan o bölgedeki herkesi kayıt altına almaya dönük olarak yapılan ilk sayım örneklerinden olduğu ifade edilebilir. Bu bağlamda araştırma esnasında tespit edebildiğimiz 12 adet defter bulunmaktadır. Bu defterlerin tarihleri 1786-1802 yılları arasında değişmektedir. Tablo-1’de defterlerin hangi kazalara ait olduğu, yılları ve fon kodları görülebilir. Görsel-1’de ise Kapıcıbaşı Hasan Ağa tarafından yapılan tahrire ait bir defterin görüntüsü ve girizgâhı incelenebilir.

Tablo-1: Eşkıyalık Sebebiyle Sayım Yapılan Yerlere Ait Defterler

Yer	Yıl	Kod
Menlik	1786	A. {DVN.d 823
Samakov	1797	A.{DVN. d 849
Akçakızanlık	1797	A.{DVN. d 873
Razlık	1797	A.{DVN. d 811
Drama Kazası	1797	NFS.d 4543

İmparatorluğunda Dağlı İsyanları (1791-1808), A.Ü DTCF Yayınları No:344, Ankara, 1983. ss.7 ve 41

⁹¹A.{DVN. d 841. Ayrıca bakınız; C.DH 10-497.

⁹²Birkaç örnek için NFS. d 5216, A.{DVN.d. 838, s.1. Dağlı İsyanları ile alakalı bir belgede Edirne’deki Müslüman ve gayrimüslimlerin nüfuslarının sayıldığı ve deftere yazıldığı belirtilmektedir. Bununla beraber bahsedilen defter bulunamamıştır. Bkz. HAT. 205-10686.

⁹³Örneğin Hacıoğlu Kazasında yapılan tahrir sırasında mahalle/köylerinden firar edenler defterlerde ayrıca tek tek isimleri yazılarak belirtilmişlerdir. Bkz. A.{DVN.d 844, s.20

⁹⁴Bu defterlere 7 yaşından büyüklerin tahrirleri yapılmıştır. Örnekler için bkz. NFS.d 4543, A.{DVN.d 849

Hacıoğlu Pazarı	1798	A.{DVN. d 844
Kırkkilise	1801	A.{DVN. d 847
Misivri	1801	A.{DVN. d 848
Akçakızanlık	1802	A.{DVN. d 850
Karaağaç ve Hatunili	1802	A.{DVN. d 899-O
Yanbolu	1802	A.{DVN. d 851
Aydos	1802	A.{DVN. d 849

Görsel-1: Eşkıyalık Sebebiyle Yapılan Bir Tahrir Defteri Girizgâhı⁹⁵

1.3.2. Rumeli’de Askerlik Sebebiyle Yapılan Tahrirler

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında asker yazmak amaçlı çeşitli yerel sayımlar da mevcuttur. Bu bahiste öncelikle kısaca gönüllü askerlik hususuna değinmek gerekmektedir. Gönüllü ama aslında zorunlu askerlik yahut terminolojiye yerleşmiş ismiyle *nefir-i ‘amm* uygulamasının kökeni imparatorluğun Klasik Dönemlerine

⁹⁵ A.{DVN.d 899-B

kadar götürülebilir.⁹⁶ Bununla birlikte bizim değindiğimiz evraklar özellikle XVIII. yüzyılın son ve XIX. yüzyılın ilk dönemlerinde Çarlık Rusya'sıyla yapılan savaşlar için asker toplama teşebbüslerinin sonuçlarıdır.⁹⁷ Bu konuda tespit edebildiğimiz az sayıdaki belgenin genelde 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşı sürecine ait olduğu söylenebilir.⁹⁸ Bunlara ek olarak 1826 yılından itibaren Evlâd-ı Fâtihân gruplarına yönelik nüfus sayımları da mevcuttur.⁹⁹

Şüphesiz XVIII. yüzyılda Rumeli'de yapılan bu sayım ve yazımların amacı cepheye yakın kazalarda bulunan harp ve darbe kadir kişilerin tespit edilmesi ve bunların en kısa sürede ateş hattına gönderilmesidir. Bu bağlamda bu tarz yazım ve defterlere ilk örnek olarak NFS. d 6445 numaralı Hezargrad kazası nüfus defterleri gösterilebilir.¹⁰⁰ Biz bunun dışında 1773 tarihli ve NFS. d 6365 numaralı Tırnova kasabasına ait nüfus defterleriyle, Divanı Hümayun (Beylikçi) Kalemi'ndeki çeşitli evrakları inceleyerek yapılmış olan bu tahrirleri yorumlamaya çalıştık.

6365 numaralı nüfus defterindeki açıklamaya göre, Tırnova kazasının merkezinde bulunan mahallerdeki 14-60 yaş arasındaki nüfusun tahriri yapılmıştır. Defterde Tırnova'nın 10 adet mahallesinin kaydı vardır ve burada zikredilen yaş grubunda 241 kişi mevcuttur.¹⁰¹ Tırnova'nın yazımından sonra Sahra nahiyesindekilerin yazımına geçilmiştir. Sahra nahiyesinde 29 köy ve bu köylerde 472 kişi mevcuttur.¹⁰² Sahra nahiyesinden sonra Hotaliç nahiyesinde 38 köyde 751 neferin yazımı yapılmıştır.¹⁰³ Son olarak Tuzluk nahiyesi 52 köyden müteşekkildir ve köyde belirlenen yaş grubunda 644 adet kişi bulunmaktadır.¹⁰⁴

⁹⁶ Klasik dönemdeki gönüllü asker toplanması ile alakalı detaylı bilgi için bkz. Murat Tuğluca, "Osmanlı'da Nefir-i Amm Uygulamasının Erken Dönem Örnekleri ve Toplumsal Düzene Yansıması" **Belleten**, LXXX, 289, 2016, ss.773-794

⁹⁷ Gültekin Yıldız, **Neferin Adı Yok Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)**, Kitabevi, İstanbul, 2009, s.124

⁹⁸ İlerleyen dönemlerde de bu konuyla alakalı daha çok evrakın gün yüzüne çıkacağı da söylenebilir.

⁹⁹ Evlâd-ı Fâtihân için bkz. Yusuf Halaçoğlu, Evlâd-ı Fâtihân, **TDVİA**, Cilt:11, 1995, İstanbul, ss.524-525

¹⁰⁰ Defterin içinde Hezargrad kazasının merkez mahalleleri, kazaya bağlı İvrana Nahiyesi ve köyleri, Karalom Nahiyesi ve köyleri ve Divaneorman Nahiyesi ve köylerinin 14 ila 60 yaş arasındaki nüfusunun kayıtları bulunmaktadır. Defterle alakalı detaylı bilgi için bk. Aziz Altı, *Divaneorman Nahiyesinden 1768-1774 Osmanlı-Rus Harbine Asker Temini ve Divaneorman Nahiyesinin Demografik Özellikleri (1773 Tarihli 6445 Numaralı Deftere Göre)*, **Balkan Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Cilt:7, Sayı:2, 2018, s.315. Aziz Altı'nın makalesinde NFS.d 6445 numaralı defter şekil yönünden incelenerek gerekli değerlendirmeleri yaptığı için mezkur evrak burada ayrıca bahis konusu edilmeyecektir.

¹⁰¹ NFS.d 6365, s.2-3

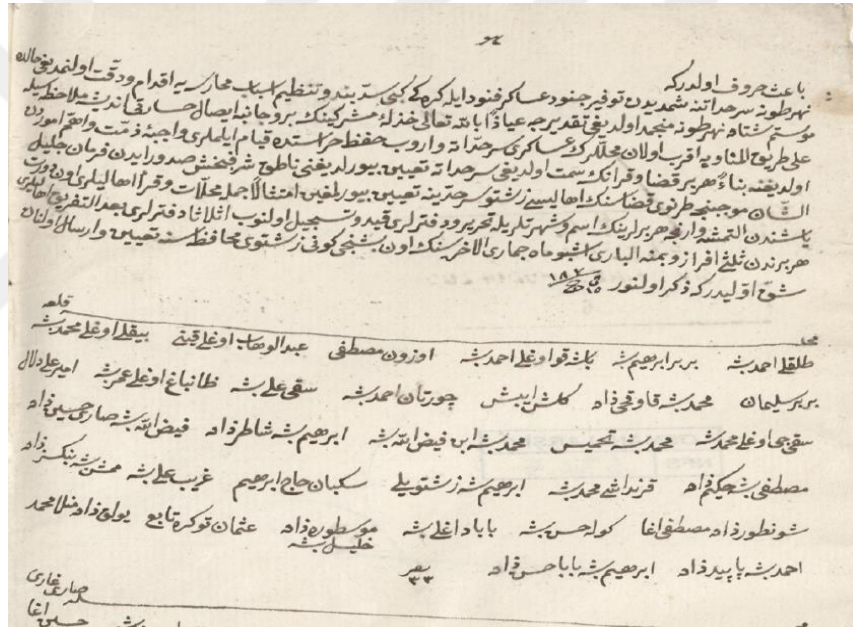
¹⁰² NFS.d 6365, s.4-7

¹⁰³ NFS.d 6365, s.8-13

¹⁰⁴ NFS.d 6365, s.14-17

6365 numaralı defterin (her ne kadar asker toplamak amacıyla tutulmuş olsa da) II. Mahmut döneminde hazırlanan nüfus defterlerine benzediği görülmektedir. Defterde kişilerin meslekleri¹⁰⁵, memleketleri¹⁰⁶, fiziksel özellikleri ve kusurlarına dair bilgiler,¹⁰⁷ şahsi¹⁰⁸ ve ailevi¹⁰⁹ lakaplar ile unvanları¹¹⁰ gibi malumat yer almaktadır. Burada özellikle lakap ve unvanların ayırt edici detaylar olarak şehirdeki sosyal hayata dair çıkarımlar yapılması noktasında kıymetli olduğu ifade edilebilir.¹¹¹ Defteri XIX. yüzyıldaki benzerlerinden ayıran tek hususun kişilerin tek tek yaşlarının yazılmaması ile detaylı eşkâl tariflerinin yapılmaması olduğu söylenebilir. Lakin defterin girişinde tahririn sebebi ve hangi yaş grubunun sayım ve yazıma mevzubahis olduğu belirtildiği için muhtemelen kişilerin tek tek yaşları ve eşkâllerinin yazılmasına gerek duyulmamıştır. Görsel-2’de konuyla alakalı defter incelenebilir.

Görsel-2: Tırnova Kasabası Asker Tahriri Girizgâhı¹¹²

¹⁰⁵ Berber Süleyman, s.2

¹⁰⁶ İbrahim Beşe Ziştovili, s.2, Halil Boşnak, s.5

¹⁰⁷ Çolak Memiş Beşe, s.2

¹⁰⁸ Kara Osman, s.3

¹⁰⁹ İbrahim Beşe, Uzun Mehmetzade, s.3

¹¹⁰ Hac Ali Hafız, Es-seyyid Hac Ahmed Ağa, s.2

¹¹¹ “Bununla beraber Müslümanların unvanlarına bakarak söz konusu kişinin askeri sınıfa veya ilmiye sınıfına mensubiyetleri tespit edilebilir. Örneğin, beşe, odabaşı gibi unvanlara askeri sınıfın ve daha özelde yeniçerilerin iş gücü içindeki ağırlıkları tespit edilecektir. Hacı veya seyyid gibi dinsel unvanlar da farklı bilgilere ulaşmamız sağlayabilir. Cengiz Kırılı, “Devlet ve İstatistik: Esnaf Kefalet Defterleri Işığında III. Selim İktidarı” Nizam-ı Kadim’den Nizam-ı Cedid’e III. Selim ve Dönemi (Ed. Seyfi Kenan) İstanbul, 2010. s.191

¹¹² “Tırnova kazasının mahalle ve köylerinden Ziştovi sınırına gönderilmek üzere 14 yaşından 60 yaşına kadar isim ve şöhretleriyle kayıt ve tescil olunanların defteridir. NFS.d 6365

Söz konusu diğer vesikalar daha önce zikredilenler gibi 1772-1773 yılına ait olup çeşitli şehirleri korumak adına toplanan askerleri göstermektedir. Bu bağlamda Silistre için Şumnu¹¹³, Zıştovi için Kızanlık¹¹⁴ ile Zağra-ı Atik ve çevresinden savaşabilecek durumda olanların yazılmış olduğu defterlerdir.

Evrakların girişindeki harp ve darbe kadir olanlar ifadesinden maksat muhtemelen (yukarıdaki örneklere benzer olarak) 14-60 yaş arasındaki nüfustur. Buradan hareketle Şumnu ile Zıştovi’de sayım ve yazımlar yapıldığı ve bu tahrirler neticesinde askerlik yapabilecek fiziksel duruma sahip kişilerin kaydedildikleri söylenebilir. Bunlara ek olarak Zağra-ı Atik’e bağlı mahalleler ve köylerde de benzer bir tahrir yapılmış ve buralarda 14-60 yaş arasında olup savaşabilecek durumda olan erkekler isim, şöhrat ile mahalle ve köyleri belirtilerek kaydedilmişlerdir.¹¹⁵

Umumi sayımlardan önce yerel ölçekte yapılan ve belirli bir gruba dönük olarak icra edilen bir diğer sayım örneği Selanik ve Manastır’ın çeşitli kazalarında ikamet eden Evlâd-ı Fâtihân neferatına aittir.¹¹⁶ Zikredilen neferlerin yanında bölgedeki çiftliklerde bulunan reayanın da tahririnin yapıldığı görülmektedir.¹¹⁷

Bu defterlerde yapılan kayıtlar ve kişilerin yaşlarına dair çıkarımlar yapılmasını sağlayacak tanımlamalar (*sabi, orta yaşlı, tüvana, ihtiyar vb.*) ve defterlerin sonunda nüfusu özetlemekte kullanılan formüllerin çok ufak farklılıklarla 1830-1831 tarihli ilk umumi tahrirde de kullanıldığı görülmektedir.¹¹⁸ Tüm bunlara ek olarak bu sayımlarda tutulan defterlerde de kaydı yapılan kişilerin meslekleri, nereli oldukları, şahsi ve ailevi unvanları gibi sayılan nüfusun sosyoekonomik durumu konusunda bilgiler bulunmaktadır.

Evlâd-ı Fâtihân sayımlarındaki bir diğer önemli husus ilk defa yaş ayrımı yapılmaksızın bütün erkek nüfusunun istisnasız sayılması ve zaman zaman yaşlarının da kayda geçirilmesidir. Bu anlamda henüz askerlik çağında olmayan ama ileride

¹¹³A. {DVN. d 899-D. Benzer evraklar için bkz. DVN. d 899-E, Aydos Kazasından harp ve darp erbabı kişilerin sakin oldukları mahalle ve kuraları tasrihiyle tahrir ve üç kısma taksim.

¹¹⁴A. {DVN. d816

¹¹⁵ A. {DVN.d 817. Benzer bir örnek adına 14-60 yaş arasındakilerin tahrir edilip Rusçuk Kalesini muhafazaya gönderildiği bir belge için bkz. C.AS. 523-21839

¹¹⁶Zikredilen sayımlarla alakalı dokuz adet defter bulunmaktadır. Bölüm 2.4.1’de bu defterlerle alakalı bilgiler verilmiştir. Ayrıca 1843 yılında dahi bölgede Evlâd-ı Fâtihân teşkilatı bulunmakta ve bunların sayımı için de ayrı defterler tutulmaktaydı. Defter için bkz. NFS.d 4895

¹¹⁷ “*Selanik Sancağında kâin Yenice-i Vardar ve Vodine ve Avrathisarı Kazalarıyla Lankaza (Langaza) ve Boğdan ve Kelemerye ve Pazargah ve Vardar-ı Sağır ve Kebirinde nahiyelerinde vaki olup evladı fatihana dâhil olmuş olan çiftlikat defteri.*” NFS.d 5078

¹¹⁸ Bölüm 2.4.1’de konu hakkında detaylı açıklamalar yapılmıştır.

potansiyel olarak nefer sayılabilecek kişilerin kayıtlarının yapıldığı da ifade edilmelidir. Dahası bu defterler kaza içindeki yatay ve dikey hareketler konusunda da bilgiler vermektedir. Bu bağlamda bu tahrirlerin 1830-1831 sayımlarına benzerliği dikkat çekmektedir.¹¹⁹

Tüm bunların ötesinde 1828 tarihli bir fermanla Fâtihân neferatının yeni orduya alınması yönünde ilk adım atıldığı bilinmektedir.¹²⁰ Bu bağlamda bunlar hakkında yapılan sayımlar ve hazırlanan defterlerin askerî amaçlarla ve Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye kanunnamesindeki hususlara göre yapıldığını da şüpheyi yer bırakmadan açıklamaktadır.¹²¹ Bu açıklamalardan hareketle belki de bu tahrirlerin 1826 sayımlı İstanbul tahririyle birlikte Osmanlı Devleti'nde yapılan ilk nüfus sayımlarının örneklerinden olduğu da iddia edilebilir.¹²²

Bu bahiste sonuç olarak şunlar söylenebilir: Özellikle XVIII. yüzyıldan itibaren belli başlı amaçlara dönük olarak Osmanlı coğrafyasının belirli bölgelerinde umumi nüfus sayımına benzer yazımlar yapılmıştır. Bu yazımlar literatürde nüfus sayımı olarak adlandırılmasa bile devletin her hangi bir bölgede çeşitli amaçlara dönük olarak sayım çalışmaları yaptığını göstermektedir.

Ayrıca kaza yahut her hangi bir yerleşim yerinin nüfusunun tamamının herhangi bir sebeple (eşkıyalık, askerlik vb.) yazılmasının ve bunun yaygınlaştırılmasının devlet için bir tür yeni zihniyet olduğu da söylenebilir. Çünkü bundan önceki XV ve XVI. yüzyıl tahrirleri yahut XVII ve XVIII. yüzyılların avarız, cizye vb. sayımları temelde toprak/mali amaçlı yazımlardır. Bu bağlamda bunlar tek tek bireylerden ziyade mali üniteler olan *haneler* ya da devlet için çeşitli görevleri olan kişileri yazmaya odaklıdır. Tekrar söylemek gerekirse açıktır ki bu tahrirler (belki Evlâd-ı Fâtihân'a ait olanlar hariç tutularak) tam manasıyla nüfus sayımı değildir. Bununla beraber sayım yapılan kazalardaki nüfus ve de şahıslar hakkında bireysel ve bir nebze demografik ve de sosyolojik bilgiler ihtiva etmesi bakımından bu sayımların önemli olduğu ifade edilebilir. Ek olarak bu çalışmaların belirli noktalardan XIX. yüzyıldaki defterlere benzemesiyle öncü ve yerel sayımlardan sayılmasında zannımızca bir beis yoktur. Bizim kullandığımız evraklar ve

¹¹⁹ Aynı zamanda XVIII. asırdaki yapılan sayımlardan farklılığı da belirtilmelidir.

¹²⁰ Abdülkadir Özcan, "Evlâd-ı Fâtihân'ın Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Ordusuna İlhakı İçin Yapılan Çalışmalar, **Türklük Araştırmaları Dergisi 19 (Ayrı Basım)** 2008, s.239

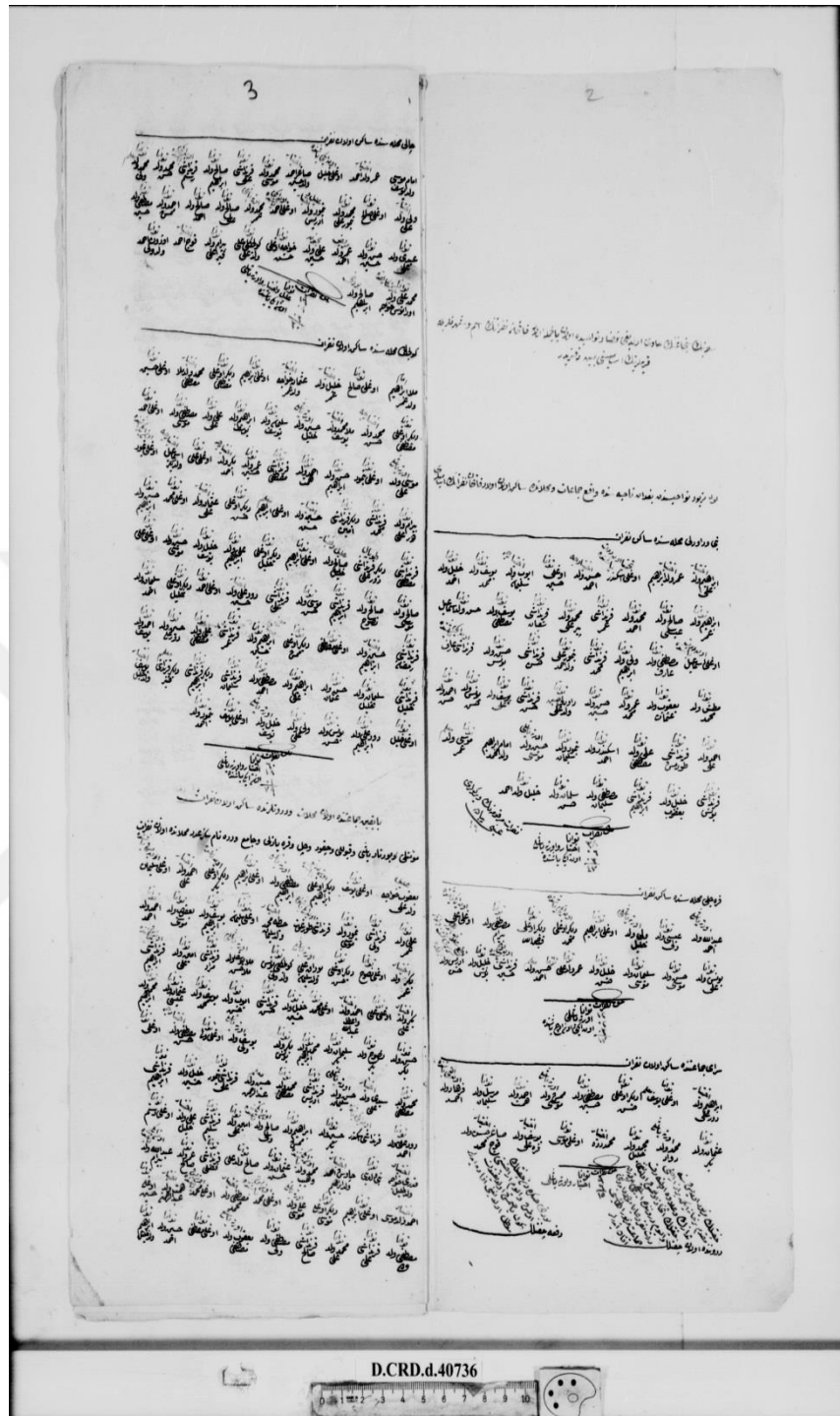
¹²¹ İlk genel sayımla Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Kanunnamesinin bağlantısı ilerleyen bölümlerde izah edilecektir.

¹²² Görsel-3 ve 4'te zikredilen nüfus defterlerinden örnekler incelenebilir.

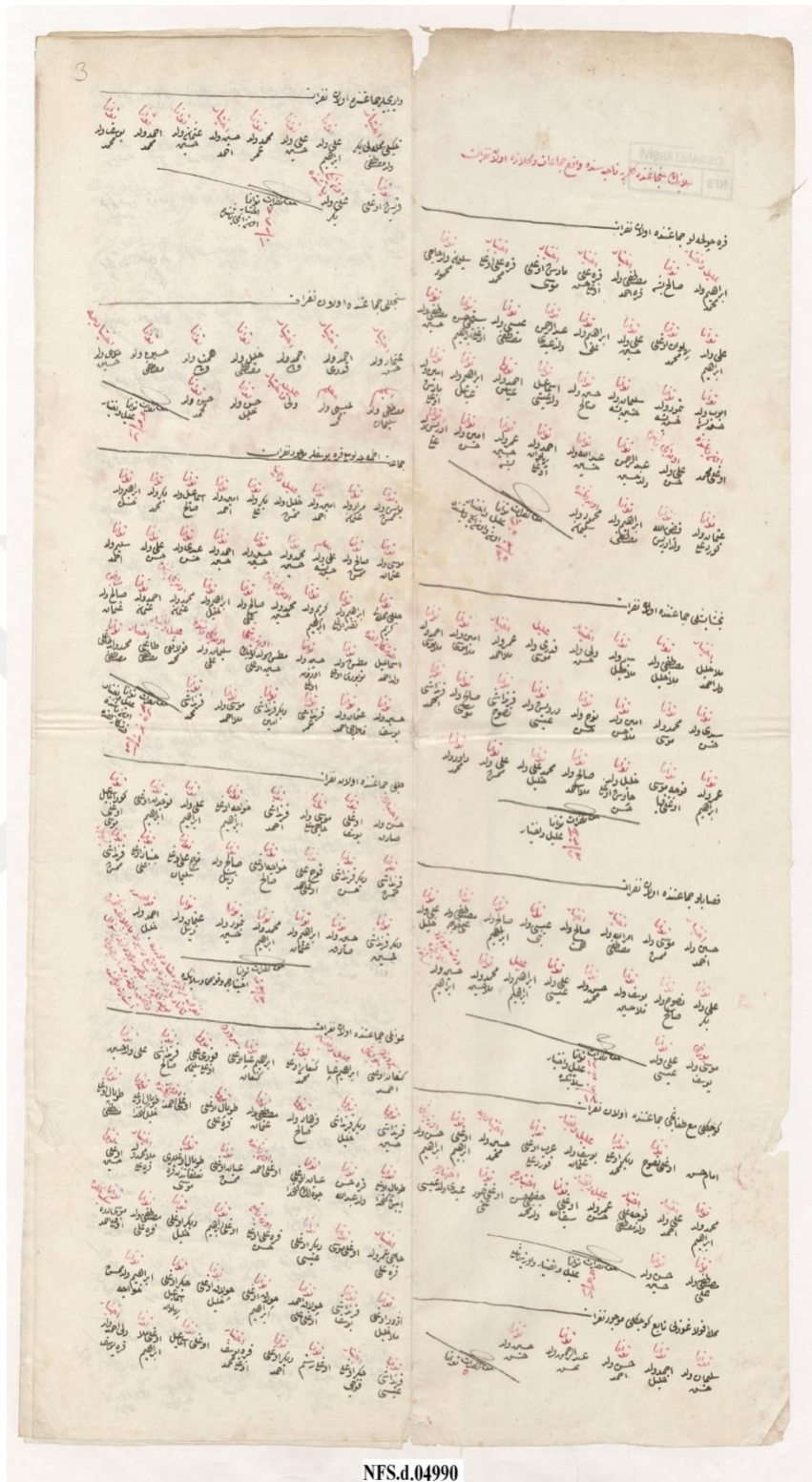
benzerlerinin sayısının artmasıyla belki de timar, cizye, avarız vb. klasik ve bilinen nüfus yazımlarının dışında da sayımlar yapıldığı ortaya çıkacaktır. Bu ve benzer evrakın gün yüzüne çıkması durumunda XVIII. yüzyıldaki Osmanlı nüfusu ve sosyoekonomik yapısına dair daha fazla bilgi sahibi olunabileceği ihtimali de göz ardı edilmemelidir. Netice olarak XVIII. asrın sonu ile XIX. yüzyılın hemen başında ortaya çıkan bu anlayışın ilk genel sayımla birlikte tüm ülke sathına yayılmaya çalışıldığı ve nüfus sayımından amaçlanan getirinin genişletilerek değiştiği ifade edilebilir.

Görsel-3: Evlâd-ı Fâtihân'a ait bir nüfus defteri-1¹²³

¹²³ D.CRD.d 40736

NFS.d.04990

1.4. İSTANBUL'A DAİR

İstanbul'un tarih boyunca siyasi, ekonomik ve coğrafi olarak özel bir yer olduğu bilinmektedir. Bu cezbedici özelliklerine karşın Doğu Roma İstanbul'unun özellikle Latin istilasından sonra eski ihtişamının kalmadığı, bir zamanların görkemli şehrinin XV. yüzyılda pek çok saray ve kilise yıkıntılarıyla dolu bir yer hâline geldiği ve nüfusunun da 40-50 bin civarında olduğu söylenebilir.¹²⁵ Bu bağlamda şehrin Osmanlılar tarafından fethedilmesinden Dersaadet'e dönüşüm sürecinde nüfusunun gerektiğinde zorunlu iskânlarla şenlendirilmeye çalışıldığı ve Osmanlı'nın yeni başkentinin nüfusunun daimi bir artış göstermesi için çeşitli çalışmaların yapıldığı ifade edilebilir.¹²⁶

XIX. yüzyılın başından sonuna kadar İstanbul'un nüfusuyla ilgili rakamlar farklı farklıdır. Yunus Koç'un müteferrik kaynaklardan derlediği bilgilere göre İstanbul'un 1794 ile 1844 arasındaki nüfusu yarım milyona yakındır.¹²⁷

Bu kapsamda ilerleyen sayfalarda değinilecek olmakla birlikte burada söylemek gerekir ki İstanbul'da XIX. yüzyıldan itibaren nüfusun bilinmesine yönelik diğer tüm şehirlerden farklı, teferruatlı ve istatistiki veriler içeren düzenli uygulamalar belki de ilk genel sayımdan daha önce yapılmaya çalışılmıştır. Bu uygulamaların XIX. yüzyıldaki devletin modernleşmesi olarak adlandırılan çabalarla ve hanedanın evi olan şehrin düzeninin sağlanmasıyla doğrudan ilişkili olduğu da gözden kaçırılmamalıdır.

1.4.1. 1830 Öncesi

Klasik Dönem olarak adlandırılan evrede zaman zaman İstanbul'da dönemin ruhuna uygun nüfus sayımları yapıldığı görülmektedir.¹²⁸ Ayrıca nüfus yoklaması olarak adlandırılan çalışmalar da mevcuttur. Bu bağlamda ev, lonca, cami, meyhane, kahvehane vb. yerler ile adları kötüye çıkmış olan gruplara dâhil olanlar hakkında (fahişe, hırsız, dilenci vb.) bilgi sahibi olunması için yapılan sayım benzeri yoklama

¹²⁵ Yunus Koç, "Bizans Döneminde İstanbul Nüfusu", **Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi**, Cilt:3, İstanbul, 2015, ss.465-466

¹²⁶ Örneğin Bursa'dan İstanbul'a göç konusunda ahalisini ikna edemeyen yetkililerin II. Mehmet tarafından cezalandırılmaları örnek olarak gösterilebilir. Mehmet Öz, 1455 Tahriri ve İstanbul'un İskân Tarihi Bakımından Önemi, **Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu**, 2013, ss.107-108

¹²⁷ Yunus Koç, "Osmanlı Dönemi İstanbul Nüfus Tarihi" **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt:8, Sayı:16, 2010, s.195. Makalede İstanbul nüfusunun 1430 ila 1922 yılları arasındaki miktarıyla alakalı bilgiler verilmiştir. Bununla beraber tezin kapsadığı zaman aralığı bakımından 1794-1844 arasındaki rakamların burada zikredilmesi uygun görülmüştür.

¹²⁸ Öz, "1455 Tahriri", 2013, ss.107-125

ve kontroller IV. Murat dönemine kadar götürülebilir.¹²⁹ Klasik Dönemlerdeki faaliyetlerin İstanbul nüfusunun ve dahi şehrin asayiş, iâşe gibi ihtiyaçlarının bilinmesi ve kontrol altında tutulması için yapıldığı şüphesizdir.

İstanbul nüfusunun fetihle birlikte başka şehirlerden yaptırılan göçlerle arttırılmasının hedeflendiği, bu çabaların başarılı olduğu ve şehir nüfusunun XVIII. yüzyılın başında bu hususa bağlı olarak ziyadesiyle artış gösterdiği bilinmektedir.¹³⁰ XVIII. yüzyılda ise başkent nüfusunun istenenden fazla şekilde artması sonucunda bu sefer de göç yoluyla gelen nüfusu önleme adına çalışmaların başladığı söylenebilir.¹³¹

III. Ahmet (1703-1730) iktidarında şehrin başta asayiş ve iâşe sıkıntılarına çözüm bulabilmek adına özellikle göçle şehre gelen işsiz güçsüz taifeyi kontrol altına almak ve gerekirse bunları İstanbul dışına çıkarmak için çeşitli kontroller ve sayımların yapıldığı söylenebilir.¹³² Bunun yanında 1730 yılında başkentte ikametleri 10 yılı bulmayanların da esas memleketlerine gönderilmesine karar verilmiştir.¹³³

III. Ahmet'in tahttan indirilmesinden sonra İstanbul'da yoklama ve denetimlerin sıkılaştırıldığı iddia edilebilir. Özellikle 1730'lardan sonra yapılan çalışmaların ve tutulan çeşitli defterlerin Patrona Halil İsyanı (1730) etkisiyle olduğu düşünülebilir.

Bu bahiste İstanbul'da yapılmış çeşitli sayımların XIX. yüzyıl tahrirleri ile benzerliklerini gösterebilmek adına XVIII. yüzyılda yapılmış ve İstanbul'daki çeşitli grupların yoklanarak kayıtlara geçirildiğini gösteren defterlere değinmemiz

¹²⁹ Işıl Çokuğraş, **Bekâr Odaları ve Meyhaneler Osmanlı İstanbul'unda Marjinalite ve Mekân (1789-1839)**, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2016, s.45. Yapılan bu sayım Evliya Çelebi seyahatnamesinde de anlatılmaktadır. Bkz. Evliya Çelebi, **Günümüz Türkçesiye Evliya Çelebi Seyahatnamesi Kitap 1-6** (Haz. Robert Darkoof, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, Kitap:1, İstanbul, 2011, ss.253-359

¹³⁰ Karen Barkey, **Farklılıklar İmparatorluğu Osmanlılar** (Çev. Ebru Kılıç) 2. Baskı, Versus, İstanbul, 2001, s.263

¹³¹ Detaylı bilgi için bkz. Münir Aktepe, "XVIII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'un Nüfus Meselesine Dair Bazı Vesikalar", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi** 9, No. 13, İstanbul, 1958, ss.1-30; Özkaya, "XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu", 1981-1982, s.87. Özellikle niteliksiz insanların İstanbul'a göçmemesi için çeşitli önlemlerin alındığı Şer'iyye sicillerine de yansımıştır. Örnek bir çalışma için bkz. Nevzat Erkan, **18.YY'IN İlk Yarısında Üsküdar'da Müslim-gayrimüslim İlişkileri-Şer'iyye Sicilleri ve Müdevvel Kaynaklar Işığında**, T.C. Marmara Üniversitesi SBE (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2012.

¹³² Aktepe, s.6. Bir vesikaya göre Galata ve Eyüp'te yaşayan nüfusun en son 1634-1635 yılında tahrir olduğu bu bakımdan eldeki kayıtların eski olduğu belirtilmekte ve mezkûr yerlerde yeniden sayım yapılmasının gerekliliğine değinilmektedir. Sayım sorumlusu olarak Arpa Eminî Mehmet Efendi seçilmiştir. Kâtipliğini ise Mehmet Halife yapacaktır. Bunun yanında Galata ve Hisar Kadısının da sayıma yardımcı olunması istenmiştir. Bkz. C. DH. 331-16537. H. 1131 (M. 1718-1719)

¹³³ Bingöl, s.45

gerekmektedir. İleride göstereceğimiz üzere XIX. yüzyıla ait yazışmalarda İstanbul'un (başlangıç tarihi tespit edilememekle birlikte) üç yılda bir yoklanması bir gelenek olduğu sık sık ifade edilmektedir.¹³⁴ Bu tahrirlerin demografik manada veri üretmekten çok İstanbul'un asayişini sağlamak adına tasarlandığı belirtilmelidir. Aynı zamanda 1730'lardan itibaren hazırlanan bu defterlerin eşkâl tarifleri içeren kayıtlardan olduğu da söylenebilir. Bu tarz yoklamaların tam olarak ne zaman başladığını yahut ne kadar süre boyunca yapıldığını kestirmek zordur. Bununla beraber bu yoklamalara ait olabileceği düşünülen ve tespit edilen çeşitli evraklara değinilecektir. İlk örnek olarak 1733 tarihli bir defter konuya misal olarak verilebilir. Bu tarihte Eyüp kazası ile sur haricindeki Yedikule, Hasköy ve Ayvansaray'daki bostanlar ve burada bulunanlar tıpkı XIX. yüzyıldaki nüfus defterlerindeki örneklere benzer şekilde fiziksel özellikleri (kara, kumral, esmer bıyıklı/sakallı, köse, topal vb.) ile kaydedilmişlerdir. Ek olarak kişilerin memleketleri ve yazılanlar arasında varsa akrabalık bağları da belirtilmiştir.¹³⁵ Defteri XIX. yüzyıldaki benzerlerinden ayıran temel husus kişilerin yaşlarının yazılmamasıdır.¹³⁶ Bunun yerine kayıtları yapılan kişilerin yaşlarını tayin edebilmek adına *ihtiyar*, *taze oğlan* yahut *genç taze* olarak ifade edilmişlerdir.¹³⁷ 1734 tarihli bir başka defterde ise İstanbul'daki hamamlar ve burada çalışan hamamcılarının pek çoğunun bir önceki sayfada değinilen defterdeki kayıtlara benzer şekilde tahrir edildikleri görülmektedir.¹³⁸

Başkentte 1730'dan sonra kontrollerin sıkılaşmasında Patrona Halil İsyanı ile Arnavutların rolü yadsınamaz.¹³⁹ 1740 yılında ise başını yine Arnavutların çektiği ve sipahi pazarında başlayan isyanda zikredilen taife yağma hareketlerine girişmiş, dükkân sahiplerine baskı yaparak dükkânlarını kapattırmışlardır. İsyanın bastırılması

¹³⁴HAT. 689-33382

¹³⁵ NFS.d 1.

¹³⁶ Defterin arşivde Rum reaya ait olduğu belirtilmişse bile belgenin içeriği incelendiğinde Müslüman olanların da aynı evrak içinde kayıtlarının yapıldığı görülmektedir. Bir örnek için bkz. *Bostan Hacı Osman (da) Sakin Samatya, Hasan, İhtiyar, Avlonyalı*, NFS.d 1, s.2

¹³⁷NFS.d 1, s.2. Bu tanımlamanın bir örneği neredeyse 1 asır sonra benzer şekilde yapılmıştır. 1247-1252 (M.1831-1836) tarihli Sığla Sancağına dâhil Söke Kazasının Rum Reayasına ait olan defterde 14-18 Yaş Arası kişiler "Genç" olarak tasnif edilerek kayıt edilmişlerdir. Bu örneklerden hareketle 1773 tarihli defterde "taze oğlan" ya da "genç taze" olarak kayıt edilenlerinbelki de 14 ila 18 yaş arasındaki kişiler olduğu düşünülebilir. H. 1247-1252 (M.1831-1836) tarihli örnek için bkz. D.CRD. 40068, s.1. Konu görselleriyle birlikte Tahrir Kurumsal Boyutu bölümünde izah edilmiştir.

¹³⁸ "*Taze sabi İsmail bin Hasan*", "*Kumral Sakallı Mustafa bin Mehmet*" İstanbul Belediyesi Kütüphanesi Muallim Cevdet Yazmaları (M.C.Yz.0006), s.7. İlgili belge için bkz. Görsel-30.

¹³⁹ Patrona Halil'in öldürülmesi ve sonrasında bunların destekçilerinin çıkardığı ikinci isyan bastırılmış ve ayaklanmaya sebep olan çoğu Arnavut asi cezalandırılmıştır. Bkz. Abdülkadir Özcan, "*Patrona İsyanı*", **TDVİA**, Cilt:34, İstanbul, 2007, s.192. Patrona İsyanından sonra Arnavutların İstanbul'a gelmelerini yasaklayan yazışmalar için bkz. A. {DVNSMHM.d 139-153;174,1696,1697.

kanlı olmuş ve başkentteki işsiz, güçsüz taifenin birçoğu öldürülmüş, pek çok kişi ise Anadolu'ya sürgün edilmiştir.¹⁴⁰ 1730 ve 1740 isyanlarından sonra artık mimlenmiş olan Arnavutların yoğun çalıştığı hamamlar, insanların bir araya geldiği kahvehaneler ve şehirdeki sosyal düzeni tahrip etmesinden çekinilen bekâr takımı vb. kimseler kronolojik olarak herhangi bir düzen takip edilmeden yoklanmaya başlanmıştır.¹⁴¹ Yine 1740 yılında ise merkezi otoritenin İstanbul'a göç edenlerin önünü kesmek amacıyla yeni fermanlar çıkardığı ve ayrıca taşradaki görevlileri İstanbul'a bu yollu hareketliliği önlemeleri yolunda uyardıkları, buna karşın yapılan tembihlerin işlevsel olmadığı ve taşradan payitahta göçlerin arttığı görülür.¹⁴²

1752 yılında bile başkentte hâlen özellikle Arnavutların kesif olarak faaliyet gösterdiği bir sektör olan hamamların yoklandığı ve burada çalışanların yine fiziksel özellikleri ile defterlere kaydedildiği görülür.¹⁴³ Bu yoklamalar esnasında defterlere kaydedilen kişiler ayrıca zaman zaman birbirlerine kefil de edilmişlerdir.¹⁴⁴

1776 tarihli bir defterde ise İstanbul'daki Müslüman ve gayrimüslim sıvacıların –eşkâlleri yapılmadan- ve bunların kefillerinin de defter edildiği görülür.¹⁴⁵ Yoklama ve kayıtlara son olarak 1785-1786'ya ait bir evrak örnek verilebilir. Bu dönemde İstanbul'da hırsızlıkları ile meşhur olan Hırvatlar, Karadağlılar ve Osmanlı tebaası olan reayanın rençper olanları fiziksel özellikleri belirtilmeden isimleri, baba adları ve kefilleriyle birlikte tahrir edilmişlerdir. Keza bunların İstanbul'da ikamet etmeleri için gerekli olan patentlere sahip oldukları da ayrıca deftere işlenmiştir.¹⁴⁶

¹⁴⁰ Barkey, s.288

¹⁴¹ 1734-1735 yıllarındaki bir fermanla İstanbul'daki hamamlarda çalışan kim varsa hepsinin isim, künye ve şekilleri ile kayıt edilmesi istenmiş ayrıca Arnavut olanların kayıtlarının yanına kırmızı kalemler “Arnavut'tur” diye yazılması özellikle belirtilmiştir. Konuyla alakalı olarak bkz. Nina Ergin, 1752' İstanbul'unda Hamamların ve Hamam Çalışanlarının Haritasını Çıkarmak”, **Ekmek Aslanın Ağzından: Osmanlı Şehirlerinde Hayatlarını Kazanmak için Mücadele Eden Zanaatkârlar** (Ed. Suraiya Faroqhi), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2017, ss.125-153

¹⁴² 1742 yılında Anadolu'dan İstanbul'a gelen işsizlerin vilayetlerine geri gönderilmeleri için İzmit'e gönderildikleri ancak bunlardan bir kısmının yine İstanbul'a döndükleri belirtilip bu yollu hareketlere girenlerin engellenmesi için İzmit'teki Yeniçeri Zabiti uyarılmıştır. Bkz. C.DH. 345-17226. Ayrıca bkz. Özkaya, “XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu”, 1981-1982, s.175.

¹⁴³ Nina Ergin, “The Albanian Tellâk Connection: Labor Migration to the Hamams of Eighteenth-Century Istanbul Based on the 1752 İstanbul Hamamları Defteri,” **Turcica**, Sayı: 43, 2011, ss. 231–256.

¹⁴⁴ Başaran, s.23

¹⁴⁵ D.BŞM.d 4628

¹⁴⁶ NFS.d 3859. “İşbu 1200 tarihinde tadat olunmak için sadır olan emr-i alişan mucibince Hırvatlar ve Karadağ ve [...] Rençberler ve Devlet-i Aliyye Reayalarının defteridirki kefilleriyle beyan olunur.” Konuyla alakalı bir değerlendirme için ayrıca bkz. Mehmet Demirtaş, “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında

XIX. yüzyılın şafağında III. Selim'in tahta çıkışından sonra İstanbul'daki yoklamalar artmıştır.¹⁴⁷ Osmanlı toplumunda bekârlara yönelik hoşnutsuzluğun bir yansıması olarak Sultanın da payitahttaki asayişsizliklerden bu grupları mesul tuttuğu söylenebilir.¹⁴⁸ Bu durumun neticesinde devlet ve toplum tarafından marjinal olarak değerlendirilen bu grupların başkentteki varlıkları kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır.¹⁴⁹ Ayrıca ek olarak bekârların İstanbul'a gelmemesi, gelenlerin ise şehir dışına çıkarılması konusunda da Sultan yoğun bir çaba göstermiştir.¹⁵⁰

III. Selim'in tahttaki ikinci yılı olan 1791 tarihinde İstanbul'un merkezi olan sur içindeki¹⁵¹ hanlar, dükkânlar, bekâr odaları ve sair mahaller ve buralarda çalışan kişiler¹⁵² Divan-ı Hümayun hocalarından Ali Arif Bey'in sorumluluğunda kâtip olarak Yeniçeri Ocağı'ndan Feyzullah ve çukadarının yardımıyla tahrir edilmişlerdir.¹⁵³ Sayımda dükkânlarda kalan kişilerin tek tek isim ve meslekleri (kuyumcu, kahveci, berber, saraç ve bunların kalfa ya da çırakları vb.) belirtilmiştir.¹⁵⁴ Hanlarda ise tek tek şahısların yazılması yerine toptancı bir bakış açısı benimsenmiş, müşterisi olan hanlarda toplam kaç oda olduğu belirtilmiş ve odalarda kalan kişilerin meslekleri ve kefillerinin kim olduğu kırmızı mürekkeple not edilmiştir.¹⁵⁵ Kimi hanların ise daimi kiracıları olmayıp buralara zaman zaman çeşitli

İstanbul'da Kamu Düzenini Bozan Gruplara Karşı Yürütülen Mücadele", **Belleten**, Cilt:81, Sayı:291, 2017, ss.481-524

¹⁴⁷ Betül Başaran özellikle 1790 tarihinden sonra yapılan bu yoklama/kontrol faaliyetlerinin önceki yoklamalara benzemeyen bir intizamla hazırlandığını belirtmektedir. Bunun yanında 1791 ve 1793 yıllarına ait 20 defter bulduğunu da belirtmiştir. Başaranın bulduğu defterler ve bunların yazımına dair hususlara ilerleyen sayfalarda değinilmiştir. Başaran, s. 106

¹⁴⁸ "Tanzimat'ın ilanından önce evlenme çağına girdiği halde evlenmeyen bir gence mahallesi halkı ve muhiti ahlak yönünden kötü ve suça meyilli birisi olarak bakardı. Bekârlara özenen kişiler de hiç iyi değerlendirilmez, özellikle ahlaki açıdan zayıf kişiler olarak değerlendirilirdi". Zübeyde Güneş Yağcı, "Osmanlı Toplumunda Mahallenin Dışındakiler: Bekâr Odaları ve Bekârlar", **Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi**, Cilt:10, Sayı:19, 2015, ss.65-85

¹⁴⁹ HAT 187-8850

¹⁵⁰ C.ZB. 85-4208

¹⁵¹ NFS.d 6984.

¹⁵² Bekâr odaları hanlar, meyhaneler ve bunlarla alakalı arşiv vesikaları için bkz. Çokuğraş. ss.185-275

¹⁵³ İlk umumi sayımda da nüfus sayımı yapan kişilerin büyük çoğunluğunun ulemadan (güvenilir, dirayetli) olduğu bilinmektedir. Mevcut literatürde sayım yapılacak kişilerin bunlardan seçilmesinin sebebinin halka ilk defa yapılacak olan nüfus sayımının hoş gösterilmek istenmesi olduğu dile getirilir. Aydın, s.85 Bu görüşe katılmakla birlikte sayım yapacak kişilerin bu zevattan olmasının ayrıca XVIII. yüzyıldaki pratiklerle birlikte geçmişten gelen bir gelenek olduğunu da düşünmekteyiz.

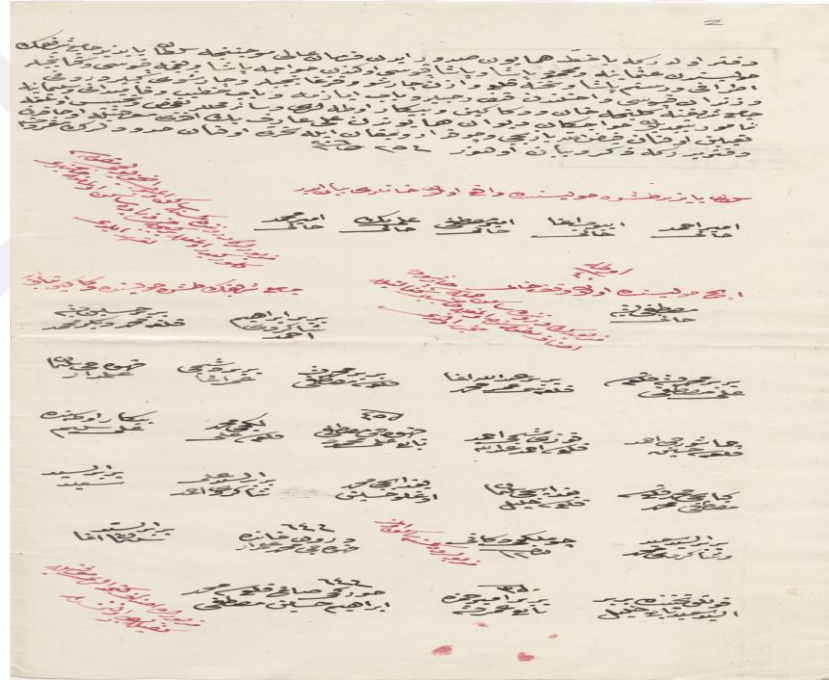
¹⁵⁴ NFS.d 6984.

¹⁵⁵ İç Havalisinde olan Fakir Hanı/Mustafa Beşe Hanı, Mecburun derununda sakin cümlesi çarşuda esnaf makulesinden olmağla hancısı kefaletiyle tahrir oldu. Oda:40. NFS.d 6984, s.1

kimselerin gelip bir geceden fazla konaklamadığı belirtilmiştir.¹⁵⁶ Bazı hanların müşterileri ise gayrimüslimlerdir ve bunlar için *zımmî sakın olur* yazılmıştır.¹⁵⁷ Müslüman ve gayrimüslimlerin beraber kaldıkları hanlar için Bir miktarı *Müslim maada zımmîdir* yazmaktadır.¹⁵⁸ Şahısların fiziksel betimlemeleri ise yapılmamıştır.

Defterin sonunda yer alan raporda yoklamayı yapan memurlar kendileri için takdir edilen sınırlar içinde başiboş ve serseri makulesinden kimsenin olmadığını belirtmişlerdir. Bununla birlikte kefilleri olmayan şahısların ihraç edildiği, sayıca haddinden fazla ve bekâr olan kalfa ile şakirtlerin şehirden çıkarıldıkları, bunlar içerisinde bazılarının ise kendi istekleriyle vilayetlerine döndükleri ve gönüllü olarak şehri terk edenlerin isimlerine (م) mim derç edildiği ifade edilmektedir.¹⁵⁹ Bu kişilerin toplam sayısı ise 91'dir.¹⁶⁰

Görsel-5: III. Selim Dönemi İstanbul Esnafları Teftişi

¹⁵⁶ Sultan Bayezid Taşra Havalisinde olan vaki olan hanları beyan eder. Emir Ahmet Hanı, Eyüp Ağa Hanı, Emir Mustafa Hanı, Ali Bey Hanı, Emir Mehmet Hanı. Mezburların derununda kimesne sakın olmayup ancak yolcu makulesi gelir gider olmağla bir geceden ziyade sakın olmağla hancıları şehadet ider. NFS.d 6984, s.1

¹⁵⁷ Baltacılar Hanı, zımmî sakın olur. Çorapçı Hanı. Oda:53, cümlesi Yahudi'dir. NFS.d, s.2, 4

¹⁵⁸ Lüleci Hanı, Oda: 13. NFS.d 6984, s.4.

¹⁵⁹ İlk genel sayımda bilindiği üzere mim askerlik yapabilecek fiziksel duruma sahip kişiler için kullanılmıştır. Buradaki mim kullanımı ise malumu üzere başka bir örnektir. Bu konuya bir başka başlık altında değinilecektir.

¹⁶⁰ NFS.d 6984, s.14

Bu sayımdan bir sene sonra 1792 yılına gelindiğinde İstanbul'daki işsiz güçsüz ve serseri takımının daha sıkı şekilde teftişine karar verilmiştir.¹⁶¹ Nitekim bu teftişlerin arttığını gösteren başka yoklama defterleri de mevcuttur.¹⁶² Bu bağlamda Sultan, payitahta giriş çıkışların kontrol edilmesini ve Anadolu ile Rumeli'den başkente kimsenin bırakılmamasını istemektedir. Ayrıca, III. Selim'in payitahtın altı ayda bir yoklanması ile şehirden nefyedilenlerin kaydedildiği defterlerin düzenli tutulmasını emreden pek çok fermanı da bulunmaktadır.¹⁶³

İstanbul'da zikredilen esnaf grupları dışında III. Selim döneminde sayımı yapılan bir diğer meslek kolu; hemen hemen her Yeniçeri İsyanı'nda bu makuleye destek veren, ehl-i ırz kadınlara tasallut olmaktan çekinmeyip meydanlık yerlerde iştret âlemleri yapan ve İstanbul'daki sosyal hayata zorbaca müdahaleleriyle ahaliyi canından bezdiren kayıkçı ve hamallardır.¹⁶⁴ Bu şahıslardan boğazın iki yakasındaki (Kadıköy, Üsküdar ve Dolmabahçe) han, hamam, oda, kayıkthane, bahçe ve dükkânlarda ikamet eden kimseler Arpa Emini Esbak Memiş Efendi liderliğinde yoklanmışlar ve kefilleriyle kayıt altına alınmışlardır.¹⁶⁵ Bu sayımda da kişilerin eşkâlleri yazılmamış bunun yerine memleketleri (Zaferanborlu Süleyman Beşe vb.) belirtilmiştir.¹⁶⁶

Sultan III. Selim dönemine ait ve İstanbul'un asayiş ve iaşesine yönelik olduğu şüphe götürmeyen ve aynı tarihlerde tutulmuş buna benzer başka esnaf

¹⁶¹1834-1835 tarihli bir iradeye göre İstanbul ve Bilad-ı Selase mahallelerinin 3 yılda bir yoklanmasının bir usul olduğu belirtilmektedir. İrade için bkz. HAT. 689-33382. Bunun yanında 1844 yılında İstanbul'da yapılan sayımda konuyla alakalı olarak Takvim-i Vekayi 'de çıkan haberde de İstanbul nüfusunun 3 yılda bir sayılmasının eskiden gelen bir gelenek olduğu belirtilmektedir. Bk. Ahmet Oğuz, **Ceride-i Havadis Gazetesinde Çıkan Haber-Yazılar ve Değerlendirilmesi (1840-1844)**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1994, s.75

¹⁶² Betül Başaran 1791 ve 1793 arasında bu teftişlere ait 20 defter tespit etmiştir. Başaran, s.106

¹⁶³Veziriazamın İstanbul'da yapılan teftiş ve tathir ile alakalı izahatında şehirden gönderilenlerin isim ve resimlerinin (ki burada kastedilen eşkâlleri olmalıdır) yazıldığı yoklama defterlerinin tutulduğunu belirtip bu işler için sorumlu olan memurların emin ve güvenilir olduğunu ve rüşvet almayacakları beyan etmiştir. Devamla ancak defterleri tutan yazıcıların ocaklardan olduğunu söyleyip bunlar içerisinde amirlerinin bilgisi dışında rüşvet alanların tespit edildiği de ifade edilmektedir. Sultan buna verdiği cevapta defterlere kaydedilip başkentten çıkarılanlar arasında payitahta geri dönenlerin olup olmadığını merak etmekte ve eğer varsa dönenlerin tedip edilmesi ile bunların isim ve resimlerinin olduğu (ki sultanın resim derken eşkâl kayıtlarını kast ettiği düşünülmektedir) defterlerin düzgün tutulmasını emretmekteydi. HAT. 1385-54879. İstanbul'un altı ayda bir yoklanması üzerine bazı yazışmalar için bkz. HAT 184-8591, 206-10805

¹⁶⁴ Kemal Beydilli, **Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü**, 3. Baskı, Pınar Yayınları, İstanbul, 2018, ss.156-157

¹⁶⁵A.{DVN. d.881

¹⁶⁶ Bu defterle alakalı değerlendirme için bk. Hüseyin Necdet Ertuğ, **Osmanlı Kefalet Sistemi ve 1792 Tarihli Bir Kefalet Defterine Gore Boğaziçi**, Sakarya Üniversitesi SBE(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya, 2000.

defterleri de mevcuttur.¹⁶⁷ Ek olarak ilk genel nüfus sayımından sonra bile İstanbul'a ait mufassal nüfus defterlerinde esnafların sayısının ayrıca verildiği de ifade edilmelidir.¹⁶⁸

Yukarıda değinilen hususlardan hareketle başkentteki bazı toplulukların sayısal olarak tespitine yönelik sistematik çalışmalar görünüşe göre 1790 yılına kadar indirilebilir.¹⁶⁹ III. Selim dönemi esnaf sayımları ile alakalı Cengiz Kırılı'nın açıklaması burada zikredilmeye değerdir:

“İstanbul'un bütün çalışan nüfusunun böylesine kapsamlı bir kayıt altına alınması yalnızca toplumsal denetim kaygısını değil farklı bir yönetim zihniyetini de sergiler. Bu dönemde İstanbul'un sahil bölgelerinde bulunan ev ve dükkânların Bostancıbaşı eliyle gerçekleştirilen sayımıyla Bostancıbaşı Defterleri¹⁷⁰ adıyla bilinen defterlerde kaydı ve hatta Mehmet Genç'in aktardığına göre III. Selim'in İstanbul'da bir nüfus sayımı yaptırmaya dair girişimi de sözünü ettiğimiz yeni yönetim zihniyetine işaret eden uygulamalar olarak düşünülmelidir.”¹⁷¹

Verilen örneklerden hareketle XVIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren İstanbul ile alakalı kontrollerin arttırıldığı açıktır. III. Selim'le birlikte ise özellikle başkent nüfusuyla alakalı önceki dönemlerden fazla ve pragmatist mahiyette daha nitelikli bilgi toplanmaya çalışıldığı ifade edilebilir.¹⁷² Bu bağlamda yukarıda Cengiz Kırılı'nın ifade ettiği zihinsel dönüşümün başlangıcının III. Selim dönemine ait olduğu açıktır.

Önceki bölümlerde paylaşıldığı üzere aynı dönemde Rumeli'de bazı sebeplere bağlı olarak çeşitli kazaların tüm erkeklerinin kaydedildiği defterler de bu

¹⁶⁷ Esnaf defterleri üzerine detaylı bir değerlendirme için bkz. Kırılı, “Devlet ve İstatistik”, ss.183-212. İlk genel nüfus sayımından sonra da İstanbul'daki esnaflar ayrıca sayılacak ve defterleri de tutulacaktır. İstanbul dışında da çeşitli yerlere ait esnaf defterleri bulunmaktadır ve bunlar arşivde yanlış bir şekilde nüfus defteri olarak isimlendirilmiş ve nüfus defterleri fonunda konumlandırılmıştır. Bir örnek için bk. *Maden-i Hümayûn Eyaletinde Kâin Kâffe-i Esnafın Kefalet Defteri (sene) 1262*. NFS.d 2614

¹⁶⁸ Bir örnek için bkz. NFS.d 47, Hicri. 1254 (M.1837-1838) tarihli Eyüp Bekâr Defteri. Mufassal nüfus defterinin fihrist kısmında sayım yapılan mahallerdeki börekçi, kayıkçı, hamal, çörekçi gibi meslekleri icra eden kişilerin toplam sayısı ayrıca verilmiştir.

¹⁶⁹ Kırılı, “Devlet ve İstatistik” s.187. Bu konuyla alakalı örnek bir defter için bkz. NFS.d 2,15,17

¹⁷⁰ Bostancıbaşı Defterleri ile alakalı geniş bilgi için bkz. Reşad Ekrem Koçu, **İstanbul Ansiklopedisi**, İstanbul, 1963, ss.2979-2995

¹⁷¹ Kırılı, “Devlet ve İstatistik”, s.187

¹⁷² Arşiv personeli tarafından H. 1207 (M. 1792-1793) tarihlendirilmiş bir icmal nüfus defteri bize ilk etapta III. Selim'in İstanbul'da hakikaten de bir nüfus sayımı yaptırdığını düşündürmüştür. Zikredilen defter Dersaadet, Galata ve Boğaziçi'nin Rumeli ve Anadolu yakalarında ikamet eden Rum reayaya aittir. Deftere göre bu bölge içinde kalan mahallelerde ikamet eden Rum reaya sayısı 52.461 kişidir. NFS.d 566. Bununla beraber ileriki sayfalarda 1833 yıllarına ait paylaştığımız İstanbul nüfusuna ait cetvellerdeki Rum nüfusun da 50.000 kişi civarında olduğunu anladığımızdan belgenin tarihinin yanlış olduğu düşünülmektedir.

minvalde değerlendirilmelidir. Ayrıca bu konuda 1803 tarihli olan ve İstanbul'un asayışı için başkent nüfusunun sayısının sağlıklı olarak bilinmesi, şehirdeki dükkânların bir dökümünün çıkartılması gerektiğini ifade eden Mehmet Behiç Efendi'nin eseri de dikkate alınmalıdır.¹⁷³ Amcasının başlattığı bu yeni yönetim çabalarına dair zihinsel dönüşümü II. Mahmut'un genişleterek devam ettirdiği ve zamanla toplumun neredeyse tamamına teşmil ettiği de iddia edilebilir.

Bilindiği üzere Sultan II. Mahmut'un iktidar yılları Osmanlı Devleti için köklü değişikliklerin başlangıç dönemi olarak görülmektedir. Keza bu çalışmanın konusu olan genel nüfus sayımları da II. Mahmut'un başlattığı ve devletin inkırazına kadar süren en önemli yeniliklerdendir.

Sultan II. Mahmut devrinde umumi sayım dışında hiç şüphesiz başta İstanbul'da olmak üzere asayişin sağlanması¹⁷⁴, şehir ahalisi için iâşe temin edilmesi, çeşitli meslek gruplarında çalışan kişiler¹⁷⁵ ile İstanbul'a izinsiz göçün önlenmesine¹⁷⁶ yönelik çalışmalar mevcuttur. Nitekim bu sürecin sonunda bilindiği üzere 1826 yılında İstanbul'da nüfus sayımı yapılmaya da başlanacaktır.¹⁷⁷

Bu bahiste bunların dışında değinilmesi gereken en önemli husus ise Osmanlı Devleti ve İstanbul'da belki de teknik olarak ilk genel nüfus tahririne benzeyen sayımlardır. Bunlar başkent'in Rum ahalisine aittir.¹⁷⁸

¹⁷³Mehmet Emin Behiç Efendi'nin bazı önerileri örneğin mürur tezkiresi, şehir nazırlığı gibi teklifleri Sultan II. Mahmut döneminde uygulanmaya başlanmıştır. Detaylar için bkz. Ali Osman Çınar, **Es-Seyyid Mehmed Emin Behic'inSevanihü'l-Levayih'i ve Değerlendirilmesi**, Marmara Üniversitesi Tarih Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1992, s.33

¹⁷⁴ II. Mahmut'un iktidarında tıpkı III. Selim döneminde yapıldığı gibi İstanbul'daki dükkân, han, bekâr odaları vb. yerlerin kontrollerin devam ettirildiği görülür. HAT 187-8850

¹⁷⁵ Sultan II. Mahmut dönemine ait bazı esnaf defterleri için bkz. NFS.d 15, 16, 17. 12 Aralık 1826 tarihli bir irade de Kasımpaşa'daki esnafın daha önce yoklandığı ve buna ek olarak tüm Kasımpaşa'da yaşayanların kontrol edilmesi ve içlerinden uygunsuz olanların şehirden ihraç edilmesi istenmiştir. Bkz. Bingöl, s. 45-46

¹⁷⁶"Yedlerinde isim ve eşkâl ve sebeb-i azimetleri muharrer izin tezkeresi olmadıkça İstanbul'dan taşraya ve taşradan İstanbul'a hiçbir kimsenin gidip gelmesine müsaade olunmayacağına dair Kars Muhafızı Osman Paşa'nın tahrirâtı." Bk. HAT, 822-37385. H. 1237. (M.1821-1822) Ayrıca bkz. C.DH; 332-1657, 122-6081

¹⁷⁷ 7 Temmuz 1826 yılına ait bir evrakta İstanbul'da kadimden beri adet olan yoklama usulünün gevşediği ve bu bakımdan Türk ve Kürtlerin başkente yoğun şekilde geldiği belirtilmiş ve bu göçlere engel olunması için Tatarpazarına ilam gönderilmiştir. 1826 tarihli ilk sayım sebeplerinden birisinin belki de bu göçlerle başkente gelen nüfusun İstanbul'un yerlilerinden ayrılması için yapıldığı da düşünülebilir. C.DH. 129-6432

¹⁷⁸1830'larda İstanbul'a gelen Amerikalı James Elswort De Kay, Patrikhanenin 1815 yılında Fener semtinde ikamet eden Rum nüfusu saydığını ve bu tarihte Fener'de 30.000 Rum'un yaşadığını söylemekte ancak Yunan isyanıyla semtteki nüfusun oldukça azaldığını da belirtmektedir. James Ellsworth de Kay, **1831-1832 Türkiye'sinden Görünüm**, (Çev. Serpil Atamaz Hazar), ÖDTÜ Geliştirme Vakfı Yayıncılık, 2009, İstanbul, s.127.

Şüphesiz sayımların sebebi devletin Yunan İsyanı sırasında İstanbul'da yaşanabilecek asayiş problemlerine karşı aldığı bir önlemdir.¹⁷⁹ Konuyla alakalı belgeler incelendiğinde Mart-Ekim 1821 tarihli ve Rum reayasının sayımına ait 7 farklı defter olduğu görülmektedir.¹⁸⁰ Bunlar içerisinde bazılarının beğenilmediği ve buna bağlı olarak tahrir işleminin önceki eksikler düzeltilerek yeniden yapıldığını gösteren ifadeler mevcuttur.¹⁸¹ Bazı defterlerde kişilerin boylarına, sakal-bıyık dahası kaşlarının şekillerine kadar detaylıca fiziksel özellikleri verilmiştir.¹⁸² Bazı defterlerde ise bu tarz tahrir edilen kişinin görüntüsü olarak tabir edilecek detaylar yoktur.¹⁸³ Sayımlar esnasında tek tek kontrol edilen Rumların bulundukları mahaller, ikamet ettikleri yerler (dükkânlar ya da evler) yazılmıştır. Ayrıca şahısların medeni durumları da kayda geçirilmiştir.¹⁸⁴ Bu yazım farklılıklarından hareketle bu defterlerin de tıpkı ilk genel sayımdaki gibi tek tip olmadığı söylenebilir.

İstanbul'un genel olarak sayılıp yazılması ve bu yolla şehirdeki nüfus hakkında malumat sahibi olmak hususundaki çalışmaların başlangıç tarihi ise Yeniçeri Ocağı'nın da kaldırıldığı yıl olan 1826 yılıdır.¹⁸⁵ Ayrıca arşiv personeli tarafından H. 1242 (M.1826-1827) olarak tarihlendirilen bir yazışmada da II. Mahmut'un başkentte nüfus sayımının artık başlatılması yolundaki ifadesiyle karşılaşmaktayız.¹⁸⁶

1826 yılında yapılan ilk sayımla ilgili -muhtemelen- 1829-1830 tarihli aşağıda izah edeceğimiz bir nizamname ise ilk sayımın ayı hakkında bize bir fikir

¹⁷⁹19 Eylül 1821 tarihli ve İstanbul'daki Rum nüfusun tahriri için çıkartılan ve İstanbul Kadısına gönderilen buyruldu için bkz. <https://kadisicileri.istanbul/?kategori=gosterorj&blm=ist137&bsm=ist137o573> (Erişim Tarihi: 17.03.2020) Bu sayımlarda mahallelerde ikamet eden Rum nüfusun birbirlerinin kefil edilmesinin yanında şehir içindeki hanlarda kalan gayrimüslimler de aranmaktaydı. Aramalar esnasında bekâr odalarında kalanların yanında silah, kurşun, barut gibi her hangi bir malzemenin bulunup bulunmadığına ayrıca bakılmaktaydı. Bk. NFS.d 8.

¹⁸⁰NFS.d 8,9,10,11 ve12. D.CRD.d 39880 ve 39881. Bunların içerisinde duvarcılara ait olan ve arşiv tarafından H. 1237 (M.1821-1822) şeklinde tarihlendirilmiş olan 12 numaralı nüfus defteri şekil ve içerik olarak umumi nüfus sayımlarındaki defterlerle birebir benzeşmektedir.

¹⁸¹NFS.d 10, s.1.

¹⁸²NFS.d 9, 10.

¹⁸³ D.CRD.d 39880,39881.

¹⁸⁴ Bir örnek için. [...] *köşesinde bir bab bakkal dükkânında mütemekkin Yekçeşm Fener Kazasından Kostaniye Karyeli Uzun Boylu Kıvr Bıyıklı Açık Kaşlı Bakkal Hristo veled-i Konstanti, Müteehildir*. NFS.d 10, s.1

¹⁸⁵ Vakanüvis Lûtfi Efendi sayımın başlangıç tarihi ile alakalı kesin bir zaman vermemekle birlikte tahririn Vaka-i Hayriyye'den sonra yapıldığını belirtmektedir. Ahmed Lûtfi Efendi, **Vak'anüvîs Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi**, YKY, Cilt.1, 1999, s.205

¹⁸⁶ HAT. 1268-49084

vermektedir.¹⁸⁷ Buna göre, 1826 sayımının başlangıç tarihi H. 1242 yılının ortasında (M. Aralık-Ocak 1826-1827) başlamış ve Rebiyülevvel H. 1243 (M. Eylül-Ekim 1828) yılında bitirilmiştir.¹⁸⁸ Buna ek olarak savaş yüzünden şehirdeki demografik hareketlerin takibinin yapılamadığı da ifade edilmektedir.¹⁸⁹

İstanbul nüfusunun 1826'da genel manada sayılmasının dışında başkentteki çeşitli meslek kollarına mensup kişiler, keza bekârlar için de III. Selim dönemindeki tahrirlere benzer çalışmalar yapıldığı ve sadece esnafların yer aldığı defterler oluşturulduğu söylenebilir.¹⁹⁰ Bununla beraber bu tarihli defterlerden tasnif edilenlerin sayısı çok azdır. Raif Kaplanoğlu da İstanbul'un nüfusuyla alakalı eserinde bu hususa değinmektedir.¹⁹¹ Kaplanoğlu'nun ifade ettiği 1826 tarihli defterlerin eksikliği bu sayımın ilk etapta düzgün yapılamadığıyla açıklanabilir. Çünkü 1827'nin Haziran ayında Serasker Hüsrev Paşa'nın denetiminde başkentin asayişinin temini adına yeniden sayım yapılmasına karar verildiği de görülmektedir.¹⁹² 1828 yılında ise yeni bir sayım girişi yapıldığı ancak 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı yüzünden bunun da akamete uğradığı söylenebilir.¹⁹³

1826-1828 yılı arasında girişilen sayım denemelerinden sonra başkentte 1829 yılında yeni bir nüfus sayımı yapıldığı bilinmektedir. Sayımın tam olarak hangi ayda başlatıldığı belli değildir. Yüksel Çelik, resmî bir evraka dayanarak 1829 İstanbul sayımının başlangıç tarihinin 14 Nisan 1829 olduğunu ifade etmektedir.¹⁹⁴ Sedat Bingöl ise Ağustos 1829'da Müslümanların, Ekim'de ise gayrimüslimlerin sayımına başlandığını ve Aralık 1829'da İstanbul kent merkezinin sayımının bitirildiğini

¹⁸⁷ “*Suret-i Hatt-ı Hümayun iş bu usul-u nizam-ul maşallahu teala destur-ul amil tutulmak üzere bi-ibarete defter-i mahallat balasına kayd olunmak üzere harf be harf icrasına begayet dikkat ve ihtimam oluna*” HAT. 1667-25

¹⁸⁸ Lütü Efendi'nin İstanbul'un tahririne dair bilgiler verdiği kısımda bu nizamnamenin 19 bend olduğunu belirtmektedir. Ki bizim burada bahsettiğimiz hatt-ı hümayun da 19 bendden müteşekkildir. HAT 1667-25

¹⁸⁹ Belgede H. 1242-1243 yıllarında İstanbul nüfusunun (erkek) Bâb-ı Âli, Seraskerlik ve İstanbul ve Bilad-ı Selase hâkimleri tarafından tahrir edildiği ancak savaş ve çeşitli sebeplerden bu işin asıl amacı olan doğum, ölüm ve göç gibi olaylarının takip edilemediği belirtilmektedir. (“*maksudu aslı olan tezyil hususu yani ahaliden duhul ve huruç ve tevellüd ve vefat edenler*”) HAT. 1667-25

¹⁹⁰ Defterler için bkz. NFS.d13; 14,15,16,17

¹⁹¹ Raif Kaplanoğlu'nun İstanbul nüfusuna dair hazırladığı çalışma için bkz. Raif Kaplanoğlu, İlk Nüfus Sayımlarına Göre İstanbul'da Nüfus ve Kentsel Gelişme (1826-1935), Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, Bursa, 2015, ss.96,

¹⁹² 1827 tarihli sayım girişimine sebep olarak İstanbul'daki meçhul kimselerin ve yabancıların artması, din değiştirenler gibi hususlar gösterilmektedir. Detaylar için bkz. Yüksel Çelik, **Şeyhül-Vüzerâ Koca Hüsrev Paşa-II. Mahmud Devrinin Perde Arkası**, TTK, Ankara, 2013, ss.281-282

¹⁹³ Bingöl, s.47

¹⁹⁴ Sayıma dair tarih için bkz. Çelik, “Koca Hüsrev Paşa”, 2013, s.283

söyler.¹⁹⁵ Vak'anüvîs Lûtfî Efendi ise bu yılda (1829) bir sayım olduğunu söylemekle birlikte sayımın başlangıç ve bitişine dair kesin bir zaman vermemektedir.¹⁹⁶

Yukarıda değindiğimiz nizamname ise bize 1829 sayımının başlangıç tarihini vermemekle birlikte İstanbul'daki erkeklerin isim, eşkâl, yaş, doğum tarihleri ve kefilleriyle birlikte defter edildiklerini ve bundan sonra da İstanbul'daki demografik hareketlerin kayıtlarının ne şekilde yapılması gerektiğini ifade etmektedir.

Belgeyi özetlemek gerekirse İstanbul'a yerleşmek isteyenlerin öncelikle bir arzuhalde Seraskerliğe başvurmaları gerekmektedir. Bu arzuhalde geldiği yer ile İstanbul'da yerleşmek istediği mahalle ve kefilini belirtmelidir. Eğer bu talep Seraskerlik tarafından kabul edilirse kişiye mühürlü bir tezkire verilip Seraskerlikte olan defterlere eşkâli, yaşı ve yerleştiği mahal ile kaydedilmelidir. Bunun yanında başkentteki imamlardan da görevli oldukları mahallelerde doğanları, ölenleri, gelenleri ve gidenleri kendilerine özel olan mühürleri ile kayıt altına almaları istenmiştir. Bu işlerde ayrıca mahallelerin muhtarları da kendilerine yardım edeceklerdir. Sonrasında ise bu bilgiler Seraskerlik ile İstanbul Mahkemelerinde olan defterlere kaydedtirilecektir. Gayrimüslimlerin de nüfusları yazıldıktan sonra aynı hususlar (doğum, ölüm, göç vb.) reayanın din adamları tarafından Seraskerliğe ve İstanbul Mahkemesine bildirilecektir.¹⁹⁷

Bu sayım esnasında hazırlanan defterlerin üzerinde yapılan ekleme ve çıkarmalarla (doğum, ölüm, göç vb.) aynı zamanda bir tür kütük vazifesi gördüğü söylenebilir. 1829 tarihinde yapılan sayım neticesinde İstanbul'un toplam nüfusunun 359.089 kişi olduğu aktarılmaktadır.¹⁹⁸ Lûtfî tarihinde verilen bu rakamın kadın-erkek olarak İstanbul'un toplam nüfusu olduğu ise Betül Başaran tarafından aktarılmıştır.¹⁹⁹

1.4.2. 1830 ve Sonrası

1830-1831 tarihli genel sayımda İstanbul nüfusunun sayılmadığı düşünülmektedir. Umumi tahrirdeki mevcut nüfus rakamlarıyla ilgili en önemli çalışma olan ve genel nüfus sayımının icmallerinin günümüz alfabesine

¹⁹⁵Bingöl, ss.49-50

¹⁹⁶ Lûtfî, Cilt:2, ss.361-362

¹⁹⁷ HAT. 1667-25

¹⁹⁸ Lûtfî, Cilt:2, s.361

¹⁹⁹ Başaran, s.58

aktarılmasıyla hazırlanan Enver Ziya Karal'ın kitabında da İstanbul'un bu tarihteki nüfusuna dair bir bilgi yoktur. Bununla beraber bu tarihe ait olan ve gayrimüslim tebaanın tahririnin yapıldığını gördüğümüz çeşitli nüfus defterleri bulunmaktadır.²⁰⁰ Bunlara ek olarak tarihsiz bir yazışmada İstanbul'daki ecnebilerin tahriri için Galata Nazırı Nuri Bey, İstanbul'daki mukim elçiliklerin tercümanlarıyla görüşmüş ve bu taifenin de tahrir edilebilmesi için konsolosluk mütercimlerini ikna etmiştir. Bunun üzerine Osmanlı tebaası olan reaya için planlanmış olan sayım ertelenmiş ve öncelikle ecnebilerin tahrir edilmesi yolunda karar alınmıştır.²⁰¹

1832-1833 tarihli bir yazışmada ise İstanbul'daki reayanın genel sayım yahut hemen ertesinde yeniden tahrir edildiğini düşündüren ipuçları bulunmaktadır. Muhtemelen reayanın bu tarihte sayılmasının sebebi yukarıda zikredilen Nuri Bey'in yaptığı erteleme teklifiyle alakalı olabilir. Buna göre İstanbul'daki Rumların önceden sayılıp defterlere kaydedildiği (Kastedilen önceki sayım muhtemelen 1829 tarihli olandır.), kayıtları olmayan reaya için *Kapıcılar Kethüdası Abdülkadir Ağa* tarafından yeniden sayım yapıldığı belirtilmektedir. Bu sayım neticesinde eski defterde olmayan 15.000 kadar Rum'un (Bunların şehre yeni gelenler mi yoksa ilk sayım esnasında saklananlar mı olduğu meçhuldür.) tespit edilerek kaydedildikleri ifade edilmektedir.²⁰² Ortaya çıkartılan bu büyük mektum nüfusun neticesinde Rum Patriği, Sadrazam Rauf Paşa'dan Rum reayaya ait defterlerin yeniden tanzimi noktasında Ramazan ayının sonuna kadar mühlet istemektedir.²⁰³

İstanbul'daki Müslüman nüfusun kayıtlarının ise yukarıda değindiğimiz nizamname gereğince 1829'dan itibaren sürekli olarak güncellendiği ifade edilebilir. Ayrıca çeşitli yazışmalarda 1830 yılının Nisan ve Mayıs aylarına ait olan yoklama

²⁰⁰Örneğin Yahudilere ait bir nüfus defteri H. 1245 (1829-1830) tarihlidir. Bkz. NFS.d 550. Ermeni ve Rumlara ait bir defterler 25 Ekim 1831 tarihlidir. Bkz. NFS.d. 18; 6986. Katoliklere ait bir defter ise Ekim 1832 tarihlidir. Bkz. NFS.d 20.

²⁰¹ Bu konudaki yazışma ilginçtir. Burada özetlemek gerekirse Galata Nazırı Nuri Bey'in Bab-ı Âli'ye sunduğu layihada Avrupa'da yarım ve tam tabir olunan bir uygulamadan bahsetmektedir. (Bu usul muhtemelen seyahat edenlerin kayıt edilmesi ile alakalıdır.) Bunun İstanbul'daki belirli mahallelerde de icra edilmesi teklif edilmektedir. Ancak bu yöntemin (her ne ise?) tatbiki için ecnebi taifesinin kayıt altına alınması lazımdır. Konsolosların tahrir için ikna edilmiş olmasından hareketle Nuri Bey Osmanlı tebaası olan reayanın tahririnin ertelenmesini teklif ederek önceliğin ecnebilere verilmesinin yerinde olacağını beyan etmektedir. Sultan II. Mahmut'un Arif Bey'in teklifini kabul ettiği ve Osmanlı tebaası olan reayanın sayımını erteleyerek ecnebilerin sayımına öncelik verdiği anlaşılmaktadır. Bkz. HAT. 489-24011

²⁰² Bu veri sayımların kalitesine dair önemli bir referanstır. Devlet iktidarının en yoğun hissedildiği başkentte bile 15.000 gibi dönemin şartlarına göre çok büyük bir rakamın sayılmaması/sayılamaması hakikaten ilginçtir. Buradan hareketle taşradaki sayımlarda da buna benzer büyük eksikliklerin olabileceği neredeyse kesindir.

²⁰³TS.MA.e 464-045

defterlerinden de bahsedilmektedir.²⁰⁴ Bunun yanında İstanbul'daki nüfusun sayısına yönelik olarak hazırlanan icmaller de mevcuttur.²⁰⁵

Bu tarz kayıtların sürekli olarak yapıldığını gösteren bir başka belge 1832 tarihli bir tezkiredir. Belgede 31 Mayıs-29 Haziran 1832 tarihleri arasında İstanbul'daki doğum ve ölümler ile şehre gelen ve gidenlere ait bir aylık nüfus hareketlerinin özetlenerek padişaha sunulduğu ifade edilmektedir.²⁰⁶ Bu ifadelerin bizim çıkarımımızı doğruladığı iddia edilebilir. Ayrıca Yüksel Çelik'in Seraskerlikle alakalı çalışmasında şehirdeki nüfus hareketlerine dair jurnallerin daimi olarak Seraskerlikte hıfzedildiğini söylemektedir.²⁰⁷ 1829-1830 tarihli nizamname gereğince şehre gelenlerin öncelikle Seraskerlikteki defterlere kaydedilmesi, mahallelerde olan demografik hareketlerin de imam vb. görevliler tarafından defterler üzerinde güncellendiği ve daha sonra gerekli yerlere iletilmesiyle sürekli tazelendiği söylenebilir. Buradan hareketle merkezî otoritenin 1829 yılından itibaren ilk etapta Seraskerlik daha sonrasında ise İhtisab Nezareti vasıtasıyla bu bilgileri istatistiki veriye döndürdüğü ifade edilebilir.²⁰⁸ Nitekim Topkapı Sarayı Arşivi Müzesi fonunda başlangıcı (en azından bizim tespit edebildiğimiz) Haziran-Temmuz 1833 tarihli ve İstanbul'un bir aylık zaman dilimlerinde doğum, ölüm ve göç gibi demografik verileri barındıran cetveller de mevcuttur.²⁰⁹

²⁰⁴ HAT. 335-19228. Yine İstanbul'da bir ayda gerçekleşen doğum, ölüm vb. demografik hareketlerle alakalı bir başka yazışma için bkz. HAT. 334-19183

²⁰⁵ Bu belgeye göre İstanbul'un Müslüman erkek nüfusu toplamı 97.077 kişidir. Gayrimüslim erkek sayısı ise 115.206'dır. Toplam erkek sayısı 212.283'dür. Şehrin toplam nüfusunun 450.000 civarında olduğu söylenebilir. İcmal için bkz. İE.DH. 35-3087. Belgenin günümüz alfabesine aktarımı için bkz. Kaplanoğlu, s.101, Karpat, ss.415-416

²⁰⁶ HAT 654-31990

²⁰⁷ Seraskerliğin görevlerinden birisinin de nüfus hareketlerinin (jurnallerin) takibi olduğu söylenebilir. Bkz. Yüksel Çelik, "Askeri Bir Karargâh ve Seraskerlik Merkezi Olarak İstanbul", **Tarih İçinde İstanbul Sempozyumu**, İstanbul, 2011, ss.215 ve 219

²⁰⁸ Kasım 1841 tarihli İhtisab Nezaretinin hazırladığı bir aylık jurnal kaydı için bkz. İ.DH. 49-2458 Başka bir örnek için bkz. İ.DH. 30-1418 İhtisab Nezareti için bkz. Bkz. Nalan Turna, **19.YY'den 20.YY'YE Osmanlı Topraklarında Seyahat, Göç ve Asayiş Belgeleri**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2013, s.64. Ayrıca 1838 tarihli İstanbul sayımında İhtisab Nezareti'nden personelin de görev aldığı ilerde değinilmiştir. Buradan hareketle İstanbul'daki İhtisab Nezareti'nin taşradaki Jurnal Teşkilatı'nın atası olduğu ve başkentteki uygulamaların zamanla taşraya yansıtıldığı iddia edilebilir. Osmanlı Devleti'ndeki Jurnal Teşkilatı'nın kuruluşu ve gelişimine dair detaylı bilgi için bkz. Mehmet Zahit Yıldırım, **Osmanlı Devletinde Jurnal Teşkilatı (1835-1860)**, Aky Basım Yayın, İstanbul, 2012. Konuyla alakalı olarak kitabın yazarı Mehmet Zahit Yıldırım'da Anadolu ve Rumeli'ye ait jurnal defterlerinden hareketle mezkûr düzenin İstanbul'da daha önce kurulduğunu düşündüğünü belirtmektedir. Bkz. Yıldırım, s.30

²⁰⁹ TS.MA.e 13. İstanbul nüfusuyla alakalı diğer cetveller için bkz. TS.MA.e 14,15,16,17,18,19,20,21,22,23,24,25. Bu cetvellerden birkaç tanesi ekler kısmında transkripsiyonu yapılarak paylaşılmıştır.

Bahsedilen bu evrakların yüksek ihtimalle kronolojik bir düzende devamı vardır. Karal'ın çalışmasında İstanbul nüfusuna dair bir bilgi olmamasının sebebinin bu jurnaller olduğu iddia edilebilir. Belki de bu kayıtların sağladığı veriler yüzünden İstanbul'un ilk genel sayıma dâhil edilmesine gerek görülmemiştir.²¹⁰ Bunların zamanla tasnifi ile muhtemelen ilk genel sayımda da İstanbul'un tahrir edilip edilmediği ile alakalı nihai bir sonuca varılabilir. Bununla beraber bize göre ilk genel sayım esnasında 1829'da İstanbul kent merkezinin dışında kalan yerlerin tahrir edilmiş olduğu ifade edilebilir. Bu bağlamda 1829 tarihli nizamnamede Kartal²¹¹, Gebze (Gekbuze), Havsa (Havas-ı Refia) ve Çekmece gibi yerlerde saklanmakta olup, fırsat bulduğunda İstanbul'a yerleşmek için gelenlerden bahsedilerek bunların ayan vb. tarafından İstanbul'daki gibi tahrir edilmesi ve kefile bağlanması da istenmekteydi.²¹²

İstanbul'un başkent olması sebebiyle, üstelik sayım kurumları oluşmadan önce bile pek çok sebebe bağlı olarak nüfusunun kontrol altında tutulmaya çalışıldığına daha önce değinilmiştir. Bu bağlamda sayımın kurumsal hâle gelmesi ile başkente ait kayıtların ziyadesiyle zenginleşeceğini söylemek de mümkündür. Bu türden evrakın (bilhassa bir aylık jurnallerden üretilen cetvellerin) 1826'dan itibaren tutulduğu düşünülebilir. Bunların gün yüzüne çıkmasıyla XIX. yüzyılın ortalarından itibaren başkent nüfusunun ve nüfus hareketlerinin detaylarına vakıf olma imkânı doğacaktır.

Ancak buna rağmen daha kapsamlı sayımların yapıldığı II. Abdülhamit döneminde bile geçmiş zamanlarda başkentte yapılan sayımların sayımların tarihinin doğru olarak bilinmediği görülmektedir. Bu döneme ait olduğu belirtilen bir raporda İstanbul'da yapılan nüfus sayımlarının yılları olarak 1826, 1838, 1844, 1856 ve 1881 tarihleri verilmektedir.²¹³ Resmî raporda verilen tarihler içerisinde nedense yukarıda değindiğimiz 1829 ve ayrıca 1834-1835 tarihli sayımdan bahsedilmemesi ilginçtir.

²¹⁰ Özellikle bu tarihlere ait jurnal hulasalarının bulunamamasının sebebinin İstanbul'un nüfus miktarının gizli kalması yolunda alınmış karar olduğu düşünülebilir. Bingöl, s.51. Konuyla alakalı bir yazışma için ayrıca bkz. HAT. 335-19207

²¹¹ H. 1248 (M.1832-1833) yıllarında Kartal kazasında nüfus sayımı yapıldığını gösteren bir tez için bkz. Mesut Kasarcı, **578 ve 579 Nolu Nüfus Defterlerine Göre Kartal Kazasının Demografik ve Sosyal Yapısı (1831-1840)**, T.C. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2016

²¹² HAT. 1667-25

²¹³ İstanbul'un tahrir tarihleri ile alakalı bilgileri Nüfus Sayım Komisyonu Başkanı olan Tevfik bin Mustafa hazırlamıştır. Yazışmanın detayı için bkz. Kaplanoğlu, s.98

Bizim kanaatimiz ise 1834-1835 yılındaki tahririn yeni bir sayım olduğu yolundadır. Nitekim bu çıkarımımızı dayandırabileceğimiz ve bu tarihte İstanbul'da yeni bir sayım yapıldığını gösteren çeşitli evraklar mevcuttur.²¹⁴

Örneğin bu tarihte Sultan II. Mahmut ile sadrazam arasında yapılan bir yazışmada İstanbul ve Bilad-ı Selase'de bir nüfus tahriri olduğu açıkça ifade edilmektedir. Bu tahririn idaresini ise Serasker, İstanbul Kadısı ve kadıya bağlı bir *Dai*²¹⁵ kontrolünde olduğu anlaşılmaktadır.²¹⁶ 7 Eylül 1834 tarihli bir belgede İstanbul'daki Müslüman ve gayrimüslimlerin numaralandırılarak yazılmaları için için memur edilen personelin maaşının ödenmesi istenmektedir.²¹⁷ *Takvim-i Vekayi*'de de bu tarihte İstanbul'da nüfus sayımı yapıldığına dair bilgi bulunmaktadır.²¹⁸ Yine tarihsiz bir yazışmada İstanbul ve Bilad-ı Selase nüfusunun cari olan usule göre üç yılda bir yoklamasının yapıldığı ve bu hususta konuyla alakalı olanlara gerekli talimatların iletilindiği görülmektedir.²¹⁹

Bu bilgilerden hareketle 1829 yılından sonra İstanbul'un demografik hareketlerinin sürekli takip edildiği ve 1834-1835 yıllarında yeni bir nüfus sayımı yapılmaya başlandığı söylenebilir. Ayrıca nüfus tahririne memur edilenlerin ek olarak mürur ve ubur tezkireleri hazırlamakla görevlendirildiği de anlaşılmaktadır.²²⁰ Yazışmalardan da anlaşılacağı üzere nüfusla alakalı yapılan bu çalışmalar sadece nüfus sayımı değil aynı zamanda nüfus hareketlerinin kayda geçirilmesi olan (ölüm, doğum, iç ve dış göç vb.) mürur nizamnamesi²²¹ ve jurnal uygulamalarıyla da

²¹⁴ Bunlardan bazıları tarihsiz olup devlet arşivindeki personel tarafından H. 1250 (M.1834-1835) tarihli olarak tasnif edilmiştir. Buradaki tarihlendirmenin doğru olduğunu gösteren çeşitli vesikalar yukarıda zikredilmiştir.

²¹⁵ Sözlük anlamlarından bir tanesi dua eden kimse duacı manasına gelen "dai" muhtemelen bu tahrirde İstanbul Kadısı tarafından sorumluluk verilmiş bir kişiydi. Bkz. <http://lugatim.com/s/D%C3%82%C3%8E>

²¹⁶ "Malumu Hümayun mülükaneleri buyrulduğu üzere Serasker Paşa ve İstanbul Kadısı Efendi bende ve daileri marifetiyle Dersaadet ve Bilad-ı Selase sekenesinin tekrar tahrir olunup ve olunmakta oldukları keyfiyetine..." HAT 464-22737-1. Yapılan yazışmada İstanbul Kadısının emrinde çalışan dainin tahrir hususunda başarılı çalışmalarına da değinilmektedir.

²¹⁷ C.DH 86-4252.

²¹⁸ Emre Gebece, **Tarih Araştırmalarına Bir Kaynak Olarak Takvim-i Vekayi (1831-1840)**, Eskişehir Anadolu Üniversitesi SBE, Eskişehir, 2014, s. 192

²¹⁹ Belge arşiv personeli tarafından H. 1250 (M.1834-1835) olarak tarihlendirilmiştir. İstanbul ve çevresinin 3 yılda bir yoklanmasının XVIII. yüzyıldan beri süregelen bir husus olduğu söylenebilir bununla beraber daha önce belirtildiği üzere III. Selim döneminde bu yoklamaların altı ayda bir yapılmasına karar verilmiştir. Burada eğer belge gerçekten de H. 1250 tarihliyse kastedilen üç yıl H. 1247 yılına denk gelir ki bu durumda ilk genel sayımda İstanbul nüfusunun da yeniden tahrir edildiği iddia edilebilir. HAT. 689-33382.

²²⁰ C.DH; 58-2873, 46-2253, C.AS 257-10721

²²¹ HAT, 376-20474

doğrudan ilişkili olduğu ifade edilebilir.²²² Burada İstanbul ve diğer yerler (sancak, kaza vb.) arasında uygulamadaki farktan bahsetmek yerinde olacaktır. Bilindiği üzere ilk genel sayımdan sonra taşrada olan nüfus vukuatlarının altı ayda bir yoklanarak defterlerinin Ceride Odası'na gönderilmesi istenmiştir.²²³ Bununla beraber meri olan bu usulün İstanbul'da muhtemelen 1829'dan beri ayda bir olarak yapıldığını gösteren evrak da mevcuttur.²²⁴

1838 yılında ise II. Abdülhamid'e sunulan raporda söylenen yeni bir nüfus sayımının icra edildiği görülür.²²⁵ 1838 İstanbul tahririyle alakalı olarak İstanbul Kadısı Abdülhalim Efendi²²⁶ bir layiha hazırlamıştır.²²⁷ Sayım için Seraskerlik, İstanbul ve Bilad-ı Selase mahkemeleri²²⁸, Haremeyn ve Evkaf-ı Hümayun²²⁹, İhtisap Nezareti²³⁰ ve Hancılar Kethüdalığından memurlar tayin edilmiştir.²³¹ Sayım için ilk etapta Dersaadet altı kola ayrılmış daha sonra bu kollara üç yeni kol daha eklenmiştir. Şehrin Bilad-ı Selase tarafı da üç kola bölünmüş ayrıca gayrimüslimlerin yazımı içinde üç kol daha tertip edilmiştir.²³² Nüfus sayımı yapacak personel sayısı toplamda 63 kişidir. Bunlar 7 kişilik ekipler hâlinde ayrılmışlardır.²³³ Daha sonradan bunlara ek olarak 35 personel daha talep edilmiştir.²³⁴ Bu sayımı diğerlerinden ayıran iki husus bulunmaktadır.²³⁵ Bunlardan birincisi ilk etapta nüfusla birlikte hane,

²²²Jurnal uygulaması ile alakalı hazırlanmış bazı tezler için bkz. Yüksel Kol, **3247 Numaralı Rumeli Jurnal Defteri Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi**, T.C. Çankırı Karatekin Üniversitesi SBE (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çankırı, 2019; Yunus Emre Çakır, **Tarih Kaynağı Olarak Jurnal Defteri ve Çankırı Jurnal Defterinin Değerlendirilmesi**, T.C. Çankırı Karatekin Üniversitesi SBE (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çankırı, 2017.

²²³ Aydın, s. 93, Bilgi, s.120. 1831 yılında Osmanlı Devletinde maliye, nüfus, istatistik işlerine bakmak için kurulan daire. Bkz. Cevdet Küçük, "Ceride Nezareti", **TDVİA**, Cilt:7, İstanbul, 1993, ss.409-410. Ceride Nezaretinin yapısına dair açıklamalar üçüncü bölümde yapılacaktır.

²²⁴HAT 654-31990, Bir aylık bir yoklama defteri örneği için bk. NFS.d 7228.

²²⁵ 1838 tahririne dair toplam 19 tane hat bulunmaktadır. Bunlar içerisinde sadece bir tanesinde tarih bulunmaktadır. Bu durum belgelerin kronolojik sıralamasını yapmayı zorlaştırmaktadır.

²²⁶ 1837'de İstanbul Kadısı olan Abdülhalim Efendi için bkz. Mehmet Süreyya, **Sicil-i Osmani** (Haz: Nuri Akbayar), Cilt:1, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, s.110

²²⁷HAT, 1246-48330-C

²²⁸ Seraskerlik ve mahkemelerin memurları nüfus sayımıyla görevlendirilmiştir.

²²⁹ Bu kalemde olan memur binaların yazımıyla görevlendirilmiştir.

²³⁰ Bu kalemde olan memur esnaf tezkirelerinin yazımıyla görevlendirilmiştir.

²³¹ HAT 1246-48330-P;1246-48330-B

²³² HAT 1246-48330-B

²³³ HAT 1246-48330-H

²³⁴ HAT 1246-48330-B

²³⁵ "1838 ile 1908 yılları arasında eski düzeni çağdaşlaştırmak için harcanan yoğun toplumsal ve iktisadi çaba, Vali Eugene Hausmann'ın, III. Napoleon döneminin Paris'ini yeniden düzenlemesi gibi bir hareketliliğin ortaya çıkmasına yol açar." M. Sinan Genim, **Şehir ve Kültür İstanbul** (Ahmet Emre Bilgili (Ed.), Profil, 2. Baskı, İstanbul, 2015, s.326. Özellikle bu tarihteki binaların sayımı da bu çağdaşlaşma çabası bağlamında görülebilir.

dükkân, han, hamam vb. yapıların²³⁶ da sayısının çıkartılmak istenmesidir.²³⁷ İkinci olarak ise tahrir edilen şahısların içlerinde esnaf olanlarının tezkirelerinin kontrol edilmesi amaçlanmıştır.²³⁸

Sayımın kısa bir süre de olsa bu layiha üzerinden yapıldığı anlaşılmaktadır. Layihanın tüm sayım boyunca uygulanmamasının iki sebebi vardır. Bunlardan ilki tahrir esnasında bina yazımı ve yazım esnasında evlerde kaç oda bulunduğunun anlaşılması için sayım memurlarının evlerin içine girmesidir. Bu durum ahalinin sayımdan şikâyet etmesine sebep olmuştur.²³⁹ Ayrıca esnaf tezkirelerinin kontrolü gibi işlemler sayım süresini daha da uzamaktadır.²⁴⁰ Sayımın zor ve yavaş ilerlediğinin anlaşılması adına bir örnek verilebilir. Buna göre 18 Şubat 1838 tarihinde Çarşı ve Kumkapı kolunun tahririne başlayan memurlar 25 Ağustos 1838 tarihine kadar geçen 6,5 ayda toplam 13 mahallenin yazımını yapabilmışlerdir. Her iki kolda toplam 93 mahalle olduğu düşünüldüğünde sayımın ne kadar aheste ilerlediği daha iyi anlaşılabilir.²⁴¹ Benzer olarak Topkapı ve Yedikule kollarındaki toplam 81 mahalleden 6 ayda sadece 34 mahalle yazılabilmıştır.²⁴²

Şikâyetler ve sayım süresinin uzaması üzerine memurlarla istişare eden Abdülhalim Efendi sayımla alakalı yeni öneriler getirmiştir.²⁴³ Bu önerilere ek olarak hariçten memurlar da talep eden İstanbul Kadı'sı bu şekilde sayımın süresinin kısılacağını beyan etmiştir.²⁴⁴ Ayrıca dikkat çekici husus Abdülhalim Molla'nın sayımı kısa sürede bitireceğine dair görevli personelden taahhüt senetleri almasıdır.²⁴⁵

²³⁶ İlk etapta tahrir esnasında binalarında sayımına da başlandığı görülmektedir. Nitekim yazımı yapılan mahallelerde 218 adet evin boş olduğu kayıtlara geçirilmiştir. Boş olan evlerin tespitiyle Haremeyn ve Evkaf Nazırlığına yeni gelir kaynakları yaratılması amaçlanmıştır. HAT, 1246-48330-F. Konuyla alakalı dönemin Takvim-i Vekayi'si için bkz. "*Dersaadet ve Bilad-ı Selaseye memurlar gönderilerek ev ve dükkânların içindeki kişilerin nüfusunun, tezkiresi şahısların, boş ev ve dükkânların belirlenmesi için sayım yapıldığına dair*", Gebece, s.365

²³⁷ HAT, 1246-48330-A

²³⁸ Özellikle esnafın tezkireleri ile cizye evraklarının kontrol edilmesinin amaçlandığı yazışmalardan anlaşılmaktadır. HAT 1246-48330-B

²³⁹ HAT, 1246-48330-C; 1251-48378-B

²⁴⁰ Nüfus sayımıyla birlikte binaların yazılması ve esnaf tezkirelerinin kontrolü gibi işlemler yapılmaya devam ederse sayımın ancak 5-6 yılda bitirileceği Sultan'a arz edilmiştir. HAT 1251-48378-A

²⁴¹ HAT. 1246-48330-J

²⁴² HAT. 1246-48330-C.

²⁴³ Abdülhalim Efendi'nin önerileri Dar-ı Şura tarafından verimsiz ve gereksiz bulunduğundan burada zikredilmemiştir. İlerleyen sayfalarda Dar-ı Şura'nın konuyla alakalı mütalaasından bahsedilecektir.

²⁴⁴ HAT, 1246-48330-C

²⁴⁵ HAT 1246-48330-K. Benzer vesika için bkz. HAT 1246;48330-K,48330-R,48330-J,48330-N, 48330-L

Bir başka yazışmada tahrir yapan personelin gidecekleri mahallin uzaklığına binaen bunların kimisinin atlarının yaşlı kimisinin ise kayık kullanmaya ihtiyaç duyduğuna değinen Abdülhalim Efendi bu tarz problemlili memurlar için padişahın ekstra maaş talep etmiştir. Ayrıca bu paranın aynı zamanda memurları şevke getirerek sayım süresini de kısaltacağına söylemektedir.²⁴⁶ Abdülhalim Efendi'nin bu istekleri üzerine mevzu Ceride Nazırı Mehmet Said Efendi'ye aktarılmıştır. Mehmet Said Efendi, Abdülhalim Efendi'nin layihası üzerine kaleme aldığı yazıda konu ile alakalı fikirlerini beyan etmiştir. Bu hususta açıkça anlaşıldığı üzere Ceride Nazırı'nın, Kadı Efendi'nin layihası üzerine mütalaası olumsuzdur.

Mehmet Said Efendi, tahrir esnasında binaların, cizye ya da esnaf tezkirelerinin kontrol edilmesinin işi uzatacağını belirterek sayımın 1826 yılındaki gibi yapılmasını yani sadece nüfusun yazılmasını önerir. Abdülhalim Efendi'nin ekstra personel ve maaş isteği noktasında da fikirleri olumsuzdur.²⁴⁷ Bu konuda Mehmet Said Efendi kendisinin ve personelinin çok fazla işi olduğunu ve ayrıca bu iş için hariçten memur tertibinin de gereksiz olduğunu belirtir. Bunun yanında Mehmed Said Efendi kâtiplere verilmesi istenilen ekstra para hususuna da karşı çıkmakta ve bu işle görevlendirilmiş personelin zaten maaş aldığını ve bu maaşla müreffeh bir şekilde yaşadıklarını söylemektedir. Sayım esnasındaki gereksiz uygulamaları (bina sayımı, cizye, esnaf tezkireleri kontrolü vb.) tekrar eleştiren Ceride Nazırı, sayımın amacının İstanbul'daki mevcut nüfusunun durumunun bilinmesi olduğunu söylemektedir. Mehmet Said Efendi'nin konuyla alakalı son beyanı ise Osmanlı kalem efendilerinin (en azından kendisinin) Avrupa'daki nüfus sayımlarıyla alakalı gelişmeleri takip ettiğini göstermesi bakımından kıymetlidir. Ceride Nazırı, İstanbul'daki sayımla ilgili eleştiri ve önerilerine son verirken bu bağlamda sayımların zamanlamalarına yönelik olarak tahrir hadisesinin artık periyodik bir düzene oturtulması gerektiğini ifade etmektedir. Ek olarak sık sık sayım yapmak yerine Avrupa'daki gibi 5,7 ya da 10 senede bir tahrir yapılmasının da daha doğru olacağı belirtilmektedir.²⁴⁸

²⁴⁶ HAT 1246-48330-G

²⁴⁷ HAT 1246-48330-B

²⁴⁸ “*inşallah teala nizam-ı mezkûr kâmilan yoluna girip ilerde öyle sık sık tahrir tekâlîfe hacet olmaksızın Avrupa usulüne tatbiken 5 ve 7 veyahut 10 senede bir bir defa tahrir kılınmak üzere*” HAT 1246-48330-B

Ceride Nazırı ve İstanbul Kadısı'nın sayımla alakalı görüşleri son olarak Dar-ı Şura'da tartışılmıştır. Şura konuyla alakalı olarak ev, han, hamam vb. yerlerin yazımından herhangi bir fayda gelmeyeceğini ayrıca bu hususun sayımın süresini uzatacağını ifade etmektedir. Bunun yanında Abdülhalim Efendi'nin yeni önerilerinin de gereksiz ve ahalide endişe yaratıcı olduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda Dar-ı Şura, tezkire kontrolü ve bina sayımından vazgeçilmesini ister. Ayrıca bina yazımı vesilesiyle Evkaf-ı Hümayun ve Haremeyn Evkafına yeni gelir kaynakları yaratma amacına dair Evkaf ve Haremeyn'in bu iş için tahsis ettiği memurların yapacağı yazımların mezkûr kurumların personellerinin maaşlarına bile yetmeyeceği açıklanmaktadır. Bunlara ek olarak ayrıca ev, han, hamam vb. yapıların sayımından vazgeçilirse konuyla alakalı olarak yeni personel tahsisine de gerek kalmayacaktır.²⁴⁹

Sayım memurlarının tahrir esnasında gevşek ve yavaş davranmaması gerektiği raporda değinilen bir başka konudur. Bu noktada hem Abdülhalim hem de Mehmet Said Efendi'lerin memurlar hakkındaki uyarılarının raporda aynen tekrarlandığı görülmektedir.²⁵⁰

Dar-ı Şura'nın nüfus sayımları hakkındaki fikirlerinin Ceride Nazırı ile paralel olduğu söylenebilir. Bu bağlamda Dar-ı Şura, tahrirlerin asıl amacının İstanbul ve Osmanlı Devleti'ndeki nüfus mevcudunun bilinmesi olduğunu ve ayrıca Ceride Nazırı gibi nüfus sayımları için periyodik bir düzen belirlenmesi gerektiğini belirtmiştir. Netice olarak bina sayımı ile esnaf tezkirelerinin kontrolünden vazgeçilmiş ve sadece nüfusun tahririne karar verilmiştir.²⁵¹

1838 tarihli sayımın defterlerinin İstanbul sakinleri için temelde yeni bir nüfus kütüğü anlamına geldiği iddia edilebilir. Nitekim 1838 ve sonrasına ait jurnal hulasaları da bu defterler üzerindeki değişikliklerden hazırlanmış olmalıdır. Bunlar

²⁴⁹ HAT, 1246-48330

²⁵⁰ Sultan II. Mahmut bu şekilde davranan memurların uyarılmasını sert bir tavırla istemiştir. Bkz. HAT 1246-48330-A

²⁵¹ “*Dersaadet ve Bilad-i Selase’de ve sair Memalik-i Mahruse’de olan nüfus mevcudunun layığıyla tahririyle mazbutiyet suretine konulması farızasından ibaret bulunduğuna...*” HAT 1246-48330-A Nüfus sayımları ve askerlik bahsinde değineceğimiz 1839 nüfus sayımının muhtemelen bu ifadelerle II. Mahmut döneminde planlandığı söylenebilir. Bununla beraber II. Mahmut’un 1839’daki ölümüyle yeni bir genel nüfus sayımı yapılması Sultan Abdülmecid’e kalmıştır.

vasıtasıyla ve belgelerdeki rakamlara küçük bir hata payı eklenerek tablo-2’de gösterildiği üzere 1829-1844 yılları arasındaki İstanbul nüfusu şu şekildedir:²⁵²

Tablo-2: İstanbul Nüfusu Genel Toplam 1829-1844

Yıl	Toplam Nüfus
1829	359.089 ²⁵³
1833	405.600 ²⁵⁴
1834	411.309 ²⁵⁵
1838	416.352 ²⁵⁶
1842	427.014 ²⁵⁷
1844	436.412 ²⁵⁸

1833 yılının Temmuz ayından Aralık 1842’ye kadar geçen yaklaşık dokuz yılda İstanbul’un toplam erkek nüfusunun hata payları dikkate alınarak 180-200.000 kişi arasında değiştiği söylenebilir. Bu durumda şehrin toplam nüfusunun yarım milyondan biraz daha az olduğu açıktır. 1833 ve sonrasındaki verileri 1829 tahririnin sonuçlarıyla kıyasladığımızda yaklaşık çeyrek asırlık zaman diliminde İstanbul’da nüfusun neredeyse %20-25’lik bir oranda arttığı söylenebilir. Ayrıca yabancıların XVIII ve XIX. yüzyıl İstanbul’una dair verdiği nüfus rakamlarının da abartılı olduğu şüphesizdir.²⁵⁹

1838 tarihli sayıma göre şehirdeki farklı (din/millet) unsurlara ait olarak 56.333 hane olduğu görülmektedir.²⁶⁰ Buradan hareketle başkentte bir hanede 7 kişinin yaşadığı söylenebilir.

Şüphesiz şehirdeki farklı milletler içerisinde tekil anlamda en kalabalık grup Müslümanlardır. Bununla beraber gayrimüslimlerin toplamı Müslümanlardan bir

²⁵²Bu konuda Karpas %8’lik bir hata payı benimsemiştir. Karpas, s.47. Biz de İstanbul’un toplam nüfusuna dair bir rakam verirken bu oranı kullanmayı uygun bulduk. 1838-1842 arasındaki İstanbul nüfusu için bkz. Ek 1-6.

²⁵³Lütfi, s.361

²⁵⁴TS.MA.e 326-14

²⁵⁵TS.MA.e 326-20

²⁵⁶İ.DH. 9-391

²⁵⁷İ.DH. 73-3650-3

²⁵⁸Stanford Shaw, “The Population of Istanbul in the Nineteenth Century, **International Journal of Middle East Studies**, Volume:10, Issue:2, 1979, p.206

²⁵⁹ Bu bahiste Moltke örneği verilebilir. Moltke ’ye göre 1837 yılında şehirdeki Müslüman sayısı 300.000, İstanbul’un komple nüfusunun ise 800.000 civarında olduğunu söylemektedir. Helmuth Von Moltke, **Moltke’nin Türkiye Mektupları** (Çev. Hayrullah Örs), 5. Baskı, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2017 ss.62,109. Ayrıca bkz. Kaplanoğlu, s.95

²⁶⁰İ.DH. 9-391

miktar fazladır. Müslümanlardan sonra şehrin en kalabalık diğer *etnik* unsuru 1833 yılında Rumlardır. Rumlardan sonraki en kalabalık grup ise Ermenilerdir. Üçüncü sırada ise Yahudiler gelmektedir. Gayrimüslimler içinde sayıca en az olan grup ise Katoliklerdir. Ayrıca başkentte az sayıda gayrimüslim kıpti de mevcuttur.²⁶¹ Şehirdeki demografik hareketler cetveller noktasından incelendiğinde genelde İstanbul'a gelen nüfusun şehirden giden ve gönderilenlerden bir nebze daha fazla olduğu söylenebilir.²⁶²

Son olarak 1844 tarihli İstanbul nüfus sayımına değinilecektir.²⁶³ İstanbul'un 1844 tarihli sayımı muhtemelen aynı yılın şubat ayında başlamıştır. Sayımın bitiş tarihi de Mayıs-Haziran 1844 olmalıdır.²⁶⁴ Sayımın yapılış amacı olarak İstanbul'un mutat olarak üç yılda bir genel olarak yoklanması ayrıca şehirdeki serseri güruhunun artması ile bunların İstanbul'un yerlilerini rahatsız etmeleridir.²⁶⁵

Cengiz Kırılı'nın kitabı 1844 İstanbul sayımı hakkında tahrir edilen kişilerin ağzından sayımın yapılışına dair değerli bilgiler vermektedir.²⁶⁶ Bunlar aynı zamanda ahalinin nüfus sayımına bakışı ve tahrirle alakalı tepkilerini yansıtmaları bakımından da oldukça kıymetlidir. Kitaptaki örneklerden hareketle şehirdeki yerli²⁶⁷ (Müslüman-reaya) ve yabancı²⁶⁸ (ecnebi) unsurların hem Osmanlı Devleti'nin memurları²⁶⁹ patrikhaneler ve sefarethane yetkilileri tarafından tahrir edildikleri söylenebilir.²⁷⁰ Ahalinin sayıma tepkisi ise verilmiş ve verilecek olan örneklerden hareketle ufak

²⁶¹ 1833 yılında şehir 50.000'den fazla Rum erkek bulunmaktadır. Ermeni nüfus ise 48.000 kişiden biraz daha fazladır. TS.MA.e 326-13.

²⁶² Cetveller aylık olduğu için bu noktada farklılıklar mevcuttur. Örneğin Temmuz-Ağustos 1834 tarihlerinde 950 kişinin İstanbul'a göç ettiği görülmektedir bununla birlikte aynı tarihte şehirden ihraç edilenlerin sayısı ise 1270'dir. TS.MA.e 326-14. Mart-Nisan 1835 tarihli cetvellerde ise şehre gelen kişi sayısı 860 kişiyken, taşraya ihraç edilen kişi sayısı 768'dir. TS.MA.e 326-22

²⁶³ Konuyla alakalı geniş bilgi nüfus sayımları ve askerlik bahsinde verildiği için burada sadece İstanbul söz konusu edilmiştir.

²⁶⁴ “*Malum-u alileri buyrulduğu üzere mukaddemce Dersaâdet ve Bilad-ı Selase'de tahrir nüfus madde-i hayriyesi icra olunmuş ve beyana hacet olmadığı vechle bundan asıl maksad ahali ve tebaa-i saltanatı seniyyenin bir usul nizam ve mazbutiyete konulması kaziyesinden ibaret bulunmuş..*” 8 Cemaziyülevvel 1260 (M.26 Mayıs 1844) İ.MSM. 87-2484

²⁶⁵ Konuyla alakalı 18 Şubat 1844 tarihli Ceride-i Havadis gazetesinde yazılmış haberi kısaca özetlemek gerekirse; İstanbul ahalisinin dini fark etmeksizin üç yılda bir sayılmasının bir gelenek olduğu, ayrıca bu aralar taşralardan redif askerleri ile çeşitli serserilerin İstanbul'a dolduğu ve bunların İstanbul'un yerli ahalisini rahatsız ettiği ifade edilmektedir. Sayım özellikle bu makulenin temizlenmesi için yapılmaktadır. Haberin detayları için bkz. Oğuz, ss.76-77

²⁶⁶ Cengiz Kırılı, **Sultan ve Kamuoyu Osmanlı Modernleşme Sürecinde “Havadis Jurnalleri (1840-1844)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.

²⁶⁷ Kırılı, “Sultan ve Kamuoyu”, 2009, s.450

²⁶⁸ Kırılı, “Sultan ve Kamuoyu”, 2009, s.460

²⁶⁹ İ.MSM, 2-33

²⁷⁰ Kimi gayrimüslimler sefarethane yetkililerin tahrir esnasında çeşitli imtiyazlar sağlamak adına sayılan kişilerden rüşvet aldığı iddia etmişlerdir. Kırılı, “Sultan ve Kamuoyu”, 2009, s.456

tefek şikâyet ve endişelerle²⁷¹ birlikte tahrir vasıtasıyla şehirde asayişin²⁷² sağlanacağına inanıldığından²⁷³ genel olarak müspettir.²⁷⁴

Zikredilen havadis jurnallerinde İstanbul'un yerli sakinlerinin şehirdeki yabancı taifesinden ve bunların uygunsuz hareketlerinden yakınmaları dikkat çekmektedir. Örneğin, Tatavlalı Pandelaki edepsiz bazı ecnebilerin kendi mahallesine yerleşmesinden şikâyetçidir.²⁷⁵ Galata'da konuyla alakalı bir beyanâtı jurnallere geçmiş olan gemi simsarı Mihaliki'de aynı dertten muzdariptir: *"Bu tahrirde sefaretin çok faidesi vardır, edepsizler tefrik olur. Zira edepsizlik eden bütün İngiliz tebaasıdır, şimdi edepsizlik kimin tebaasıdır meydana çıkar."*²⁷⁶ Yine bir başka Rum, İngiliz elçisinin "edepsizleri" sakladığından şikâyet etmektedir.²⁷⁷ Devletin bu noktada ahalinin şikâyetlerini dikkate aldığı söylenebilir. Çünkü İstanbul'un 1844 tarihindeki sayımıyla alakalı olan yazışmalarda ecnebilerin kontrolüne yönelik pek çok önlem aldığı ve bunlara ikamet tezkireleri verdiği görülmektedir.²⁷⁸ Bu önlemler temelde 1844 tarihli mürur ve ubur nizamnamesindeki hükümlerin tekrardan yetkililere hatırlatılmasıydı.²⁷⁹ Bunları kısaca özetlemek gerekirse sayım esnasında defterlere kayıtları yapılan ecnebilerin mezkûr evrak üstünde yapılan işlemlerinden ötürü mevcut defterlerinde yeni kayıt yapma imkânı kalmadığı²⁸⁰ belirtilmekte bu bakımdan limanda numunesi hazırlanan yeni defterlere²⁸¹ ecnebilere şehir gelen ve gidenlerinin yeniden yazılması

²⁷¹ Kırılı, "Sultan ve Kamuoyu", 2009, s.451

²⁷² "İhlambur deresinden bağçevan taifesinden yoklamada yüz seksen âdem almışlar. Bir takım bikar başıboş âdemler temizlendi, lakin birtakım bikar reaya yanaşmaları şurada burada beyhude geşt ü güzâr eylediklerinden anları da def edecek bir sırasına koysalar saye-i hazret-i şehriyariye herkes istirahat eder" deyu söylediği işidilmiş olduğu. Kırılı, "Sultan ve Kamuoyu", 2009, s.457

²⁷³ Kırılı, "Sultan ve Kamuoyu", 2009, s.459. Ayrıca bkz. HR.SFR 3,7-59

²⁷⁴ "Yağcı Hanı'nda Bursalı harir tüccarı Tahir Ağa'nın kendi odasında komşusu Acı Artin nam zımmiyle sohbetleri" bu tahrir maddesinden ortalığa çok faide vardır ve hem de çok sahtekâr meydana çıkacaktır. Bunların sebebine herkes birbirinden emniyeti kaldırdı, hele tahrir olduktan sonra ortalık temizlenür, cümlesi işini bilür, saye-i hazreti şahanede fukara istirahat eder" deyu söylediği işitilmiş olduğu", Kırılı, "Sultan ve Kamuoyu", 2009, ss.451-453

²⁷⁵ Kırılı, "Sultan ve Kamuoyu", 2009, s.379

²⁷⁶ Kırılı, "Sultan ve Kamuoyu", 2009, s.453

²⁷⁷ Kırılı, "Sultan ve Kamuoyu", 2009 s.453

²⁷⁸ A.} MKT 16-13

²⁷⁹ Nizamname için bkz. Turna, ss.78-81

²⁸⁰ Sayımda tutulan defter sayısı çok olmalıdır. Konu ahaliden kimselerin dahi dikkatini çekmiştir. "Bu defaki tahrir-i cedidde defterlerin bir seneye kadar arkası alınmaz, şimdi pek sağîreyiz" Kırılı, "Sultan ve Kamuoyu", 2009, s.471

²⁸¹ Limanda konuyla alakalı hazırlanan defter, ilan, mühür vb. Osmanlı Devletine 3.165 kuruşa mal olmuştur. C.HR. 183-9129-1

istenmekteydi.²⁸² İstanbul'a gelip şehirden ayrılan ecnebilerin limanda seyahat tezkirelerinde mühürlü olup olmadığının kontrolü istenen hususlardan bir tanesiydi.²⁸³ Şehre gelen yahut gidenlerin seyahatleri esnasında bu evraklar denetlenmelive ecnebilerin tezkireleri defterlerdeki kayıtlarla (eşkâl, yaş vb. yönlerden) karşılaştırılmalıydı. Tezkire ve defter üzerinde yapılan tetkik eğer eşleşmezse gelen ya da giden kişinin tezkiresinin mühürlenmemesi gerektiği belirtilmekteydi. Özellikle Beyoğlu ile Galata'daki bulunan otel ve lokantalara gelen ve Tophane-i Amire tarafına kayıtları olmayan ecnebilerin isim, şöhet, eşkâl, ahval ve gelip gitme zamanlarının buradaki iş yeri sahipleri tarafından Tophane-i Amire tarafına bildirmelerinin bir zorunluluk olduğu ifade edilmekteydi. Bunların dışında ecnebiler içinde ölen ya da doğan var ise bunların da din adamları tarafından gerekli mercilere iletilmesi istenmekteydi.²⁸⁴ Tezkiresi olmayanların ise memleketlerine gönderileceği ifade edilmekteydi.²⁸⁵ Bu usulün ilk etapta İstanbul'da uygulanıp daha sonra memleket sathına yayılmaya çalışıldığı söylenebilir.²⁸⁶ 1844 yılında tahriri yapılmayan gayrimüslimlerin sonradan defterlere kayıt edildiği de bilinmektedir.²⁸⁷ Eldeki bir masraf defterine göre İstanbul'daki 1844 sayımı tüm giderleriyle (başka masraf defterlerinin de çıkabileceği göz önüne alınmalıdır) birlikte devlete 79.780,5 kuruş ve 4 paraya mal olduğu görülmektedir.²⁸⁸

Sonuç olarak XIX. yüzyılın ilk yarısında İstanbul nüfusunun 1826, 1829, 1834-1835, 1838 ve 1844 yılları içerisinde tahrir edildiği söylenebilir. Yine İstanbul'un hususiyeti sebebiyle ülke genelindeki diğer sayımlardan daha detaylı ve farklı bir usulle sayıldığını ve yazıldığını ve buna bağlı olarak şehir nüfusunun demografik hareketlerinin bir aylık jurnaller vasıtasıyla devamlı olarak kontrol

²⁸² Başkentte bir yıl süreyle ikamet ettirilen Rumlar için tutulmuş bir defter için bkz. NFS.d 276

²⁸³ Konuyla alakalı bir kaç yazışma için bkz. C.DH 30-1478, HR. SYS. 2927-36

²⁸⁴ A. {MKT 16-13-1

²⁸⁵ Nitekim tezkireleri ile alakalı problemleri olan pek çok kişi şehirden gönderilmiştir.

²⁸⁶ Ecnebilerin kontrol edilmesinin bir diğer amacının gerçekte Osmanlı tebaası olup buna karşın cizye vergisi vb. yükümlülüklerden kurtulmak isteyen Osmanlı tabiiyetindeki gayrimüslimlerin tespiti. Nitekim bazı kimselerin korunma (mahmilik) iddiasında oldukları tespit edilmiş bunların iddialarıyla alakalı tahkikatlar yapılmıştır. Konu sadece İstanbul ve çevresiyle sınırlı kalmamış, İzmir, Çanakkale, Bursa ve Edirne gibi yerlerdeki İngiliz Konsoloslarına bu konuda gerekli uyarılar yapılmıştır. A.} MKT. MHM, 1-31-1. Bunun yanında Osmanlı Hariciyesi nüfus sayımıyla görevlendirilmiş personeline sayıma gittikleri yerlerdeki konsoloslarla irtibata geçmelerini isteyerek buralardaki gayrimüslim ve ecnebilerin de tıpkı İstanbul'daki gibi kontrol edilmelerini istemiştir. A. {DVNSMHM.d 11-180, s.254.

²⁸⁷ Karpat, s.215

²⁸⁸ 1844 yılında İstanbul tahririne memur olan ümera, zabıt, kâtip, kavasların ulaşım ücretleri ile defter vb. evrak için harcanan kırtasiye masraflarının defteri. ML.MSF.d 5551, s.1

altında tutulduğunu da söylemek yanlış olmayacaktır.²⁸⁹ Nihayetinde bu konuya son bir şey ilave etmek gerekirse başkentte nüfus sayımları ve bunların çıktıları olan verilerin ayrıca ele alınarak etraflıca ve müstakil olarak çalışılması gereken bir konu olduğu belirtilmelidir.

²⁸⁹İ.DH. 9-391-3 “Tanzimat’la birlikte kent alanına düzen bir düzen verilmeye başlanması, aynı zamanda bir genel düzen kurma çabasıydı ve sonuçları hemen görüldü. İmparatorluğun son yüzyılında başkent neredeyse hiçbir ayaklanmaya sahne olmadı”. Stefan Yerasimos, “Tanzimat”ın Kent Reformları Üzerine (Çev. Ali Berktaş), **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, (Ed. Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2012, s.512. S. Yerasimos konuyu özellikle Batılılaşma bağlamında ve kent düzeni adına yapılan icraatlar bağlamında değerlendirmektedir.

Tablo-3: Müslüman-Gayrimüslim Detaylı İstanbul Nüfusu²⁹¹

Asitane-i Aliyye ve Bilad-ı Selase mevcut ehl-i İslamın miktarı			
	Sıgar	Kibar	Bekâr
Mevcut	16.954	43.598	12.944
İskân Edilenler	19	240	500
Toplam	16.973	43.838	13.444
1 Aylık Ölüm	28	53	5
1 Aylık Doğum	53		
1 Ayda Taşraya Gidip Gelenler	19	240	103
		TOPLAM	
	Sıgar	Kibar	Sıgar ve Kebir
	16.929	56.453	73.382
Kadınlarla²⁹²			146.764

Mahal-i mezkûrunda olan bilcümle Rum Milleti reayasının miktarı			
	Küçük	Büyük	Bekâr
Mevcut	6.491	15.082	28.770
İskân Edilenler	-	7	431
Toplam	6.491	15.089	29.201
1 Aylık Ölüm	4	11	2
1 Aylık Doğum	42		
1 Ayda Taşraya Gidip Gelenler		20	146
		TOPLAM	
	Küçük	Büyük	Sagir ve Kebir
	6.526	44.102	50.628
Kadınlarla			101.256

Mahal-i mezburda bulunan bilcümle Katolik reayasının miktarı			
	Küçük	Büyük	Bekâr
Mevcut	1.008	2.816	383
İskân Edilenler	-	1	3
Toplam	1.008	2.817	386
1 Aylık Ölüm	4	4	-
1 Aylık Doğum	5	-	-
1 Ayda Taşraya Gidip Gelenler	-	4	1
Taşraya Gitmişleri	5	11	10
		TOPLAM	
	Küçük	Büyük	Sagir ve Kebir
	1.004	3.186	4.190
Kadınlarla			8.380

²⁹¹ “İş bu kırk dokuz mahe rebiyülevvel (Temmuz-Ağustos 1833) gurrasından gayetine değin Asitane-i saadet şevket aşiyane ve Bilad-ı Selase’de mütemekkin ehli İslam ve milel selase ve Katolik reayasının mevcut ve dâhil ve hariç ve mevlüd ve müteveffa ve helaklarını mübeyyin bab-ı seraskeride İstanbul baş mukayyidi kulları odasından tanzim olunan bir aylık hülasa defteridir.”

“Dersaadet ve Bilad-ı Selase mahallatında hane derunlarında sakin ehli İslamın on iki yaşına kadar sıgar ve on yaşından ziyadesi kibar ve haneler ve mahallat derununda dekakinlerine sığınmış bekârları ve milel-i selase keزالik miktarı”

²⁹² Tablolarda malum olduğu üzere kadınlar tarafımızdan dâhil edilmiştir.

Bilcümle Ermeni Milleti reayasının miktarı			
	Küçük	Büyük	Bekâr
Mevcut	8.857	20.631	18.611
İskân Edilenler	-	9	344
Toplam	8.857	20.640	18.955
1 Aylık Ölüm	23	7	2
1 Aylık Doğum	98	-	-
1 Ayda Taşraya Gidip Gelenler	22	112	100
Taşraya Gitmişleri	57	205	289
		TOPLAM	
	Küçük	Büyük	Sagir ve Kebir
	8.897	39.304	48.201
Kadınlarla			96.402
Bilcümle Yahudi Milleti reayasının miktarı			
	Küçük	Büyük	Bekâr
Mevcut	3.408	7.958	48
İskân Edilenler	-	7	-
Toplam	3.408	7.965	48
1 Aylık Ölüm	17	8	-
1 Aylık Doğum	22	-	-
1 Ayda Taşraya Gidip Gelenler	4	34	-
Taşraya Gitmişleri	4	72	3
		TOPLAM	
	Küçük	Büyük	Sagir ve Kebir
	3.413	7.964	11.377
Kadınlarla			22.754
Taife-i Kipti			
	Küçük	Büyük	
Mevcut	185	311	
Taşraya Gidip Gelen	-	9	
Taşraya Gitmişleri	3	4	
Toplam	498		
Kadınlarla	998		
Saray-ı Hümayunda mevcut ağvasve hademe ve bilcümle Asakiri nizamiye ve talebe-i ulumdan başka fakat Dersaadet ve Bilad-ı Selase'de mütemekkin ehl-i İslamın miktarı			
	Küçük	Büyük	Toplam
	16.929	56.453	73.382
Asitane-i Aliyye'de ve Bilad-ı Selase'de bulunan bilcümle milel selase reayasının miktarı			
	Küçük	Büyük	Toplam
	19.840	94.556	114.396

İKİNCİ BÖLÜM

İLK GENEL SAYIM ÜZERİNE BAZI İZAHLAR

Bu başlık altında özellikle ilk genel sayım üzerine bazı tartışmalar yapılarak konuyla alakalı çeşitli hususlar, farklı başlıklar altında izah edilmeye çalışılacaktır. Bunun yanında XIX. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti'nde genel manada kaç kere nüfus sayımı yapıldığı tartışılacaktır. Ayrıca nüfus defterlerindeki çeşitli kayıtlardan hareketle askerliğe uygun yaşların tespiti konusunda yapılan çalışmalar ve nüfus sayımlarına Osmanlı tebaasının gösterdiği reaksiyon anlatılacaktır.

2.1. İLK GENEL NÜFUS SAYIMI VE UYGULANIŞI

XIX. yüzyılın ilk yarısında yapılmaya başlanan ilk Osmanlı nüfus sayımlarının çıktıkları, özellikle günümüzde tarih alanı için çok mühim malzemeler bırakmıştır. Ağırlıklı olarak yerleşim birimlerinin nüfuslarını içeren mufassal ve icmal defterler ise yerel tarih çalışmalarının kıymetli bir kaynak grubu hâline gelmiştir. Ancak çalışmanın giriş kısmında da izah edildiği gibi sayımın kurumsal boyutu, bürokrasisi, mevzuatı ve terminolojisini bir bütün olarak yorumlayan çalışmalar olmadığı için bu malzemeler; sayımın çıktılarının yalnızca mahalli odaklı araştırmalara istatistik veri sağlamaktan öteye geçememesine sebep olmaktadır. Bizatihi çalışmanın esas vurgusu da Osmanlı Devleti'nin tahrirden muradını gösteren mevzuatın, taşrada icra edilen sayımın çıktıkları ile alakasının ne olduğu ve ne derece hayata geçirilebildiğidir. Bu sebepten ötürü bu bölümde asrın ilk yarısında gerçekleştirilen sayımların, artık bir klişe hâline gelmiş olan askerî amacı çok daha teferruatlı bir şekilde izaha çalışılacaktır.

Osmanlı Devleti'nin ilk nüfus sayımını anlatan öncü çalışmaların hemen hepsinde, devletin çeşitli yazışmaları yahut nüfus defterlerindeki işaretlemeler (**ماتلوبا مuvafık**) üzerinden sayımın askerî gayesi öne çıkartılmasına rağmen ordunun yeniden teşekkülüne dair mevzuat ile nüfus sayımının bağlantısı kurulamamıştır.²⁹³

Osmanlı Devleti'nin ilk genel ve sonrasındaki nüfus sayım ve yoklamaları 1844 tarihine kadar Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Kanunnamesi ile bağlantılı olarak icra edilmiştir. Bu bağlamda kanunnamenin, sayımları üç farklı yönden

²⁹³ Genel bir örnek olarak bkz: “nüfus tahriri ile ilgili arşiv vesikalarında, askerlik maddesi ya saklı tutulmakta, ya da imalı olarak ifade edilmektedir. Bizzat II. Mahmud, bu hususun tahrir memurlarına hafiyyen anlatılmasını isterken, tahrir olunan Müslim nüfusun 14-40 yaş arasında matluba muvafık olanlarına mim konulması.” Aydın, s.83

etkilediği söylenebilir. Bunların ilki, sayım ve yoklamaların yapıldığı coğrafya; ikincisi, askerlik çağına uygun yaşların tespiti; üçüncüsü ise asker yazımında köken tercihleridir.

1844 yılındaki nüfus sayımları ise temelde 1843 tarihli kur'a usulü ve buna uygun olarak tasarlanan -detayları ilerleyen sayfalarda izah edilecek- nüfus sayımlarıyla paralel yapılmıştır.

2.2. İLK GENEL SAYIMIN KAPSADIĞI COĞRAFYA

Osmanlı Devleti'nin ilk nüfus sayımının askerî ve mali olarak iki temel amacı olduğu bilinmektedir.²⁹⁴ Sayımın amacına ve sürecine dair açıklamalar konuyla alakalı öncü çalışmalarda (örn. Karal, Aydın, Çadırcı ve Bilgi) izah edilmiştir.

İlk sayımın yapıldığı zamanda Osmanlı sınırları içerisinde Mısır, Trablusgarp, Irak, Suriye, Arabistan gibi Arap/Müslüman; Güneydoğu Anadolu gibi Kürt/Müslüman nüfusun yoğun olarak yaşadığı farklı bölgeler mevcuttur.²⁹⁵ Ayrıca ek olarak Arnavutluk, Bosna gibi etnik yönden farklı olmakla çoğunluğu Müslüman nüfustan mürekkep yerler de Osmanlı hâkimiyetindedir. Bununla beraber ilk nüfus sayımının kapsadığı coğrafyanın genel olarak Rumeli kıtasının bir kısmı, Anadolu'nun belirli bir bölümü ve çeşitli Akdeniz adalarını içine alan bir coğrafyadan ibaret olduğu yani ülkenin tamamını kapsamadığı söylenebilir.²⁹⁶

Sayımın ülkenin geneline yayılamaması ile alakalı çeşitli yorumlar mevcuttur. Söz konusu durumla alakalı öne sürülen nedenlerin her birinin tutarlılığı ve doğru yanları bulunmaktadır. Bu bağlamda konuyla alakalı ifadelerde genel olarak en çok üzerinde durulan açıklamalar²⁹⁷ sayım yapılması gereken alanının coğrafi olarak büyüklüğü, memurların yetersizliği, sayım için belirlenen sürenin kısılalığı ve bazı bölgelerde ahalinin sayıma karşı gösterdiği olumsuz reaksiyondur.²⁹⁸ Ayrıca orduya asker vermeyen yerlerin de sayımının yapılmadığı belirtilmektedir.²⁹⁹ Bu bağlamda

²⁹⁴ Aydın, s.83

²⁹⁵ Şaşmaz, s.290

²⁹⁶ İlk genel sayımın kapsadığı coğrafya için bkz. Karal, ss.13-17.

²⁹⁷ Bu konuda Kemal Karpat'ın açıklamaları önemlidir ve literatürü etkilemiştir. Bkz. Karpat, s.70. Karpat'ın bu çıkarımı pek çok çalışma ve lisansüstü tezde de benimsenerek dile getirilmiştir.

²⁹⁸ Osmanlı resmi yazışmalarında özellikle Arnavutluk ve civarındaki mahallerin nüfus sayımlarından imtina etmelerine değinen pek çok belge vardır. Konuya nüfus sayımına karşı verilen tepkiler kısmında değinileceğinden burada detaylara girilmemiştir. Bununla beraber örnek bir belge için bkz. HAT. 335-19205

²⁹⁹ Bilgi, s.120

tekrar söylemek gerekirse ilk genel sayım Anadolu, Rumeli ve Akdeniz adalarında icra edilmiştir.

Yapılan izahlardan sonra birkaç sorunun sorulması yerinde olacaktır. Öncelikle yukarıda zikredilen Mısır, Irak, Trablusgarp, Suriye, Bosna, Arnavutluk vb. coğrafyaların sayılmaması bir yetersizlik midir? Coğrafyanın genişliği buna bağlı olarak sayım memurlarının buralara ulaşması zor olduğu için mi bu bölgeler tahrirden hariç tutulmuşlardır? Yahut II. Mahmut'un Yeniçeri Ocağı'nı ilgasına müteakip ipleri ele almasıyla yeniden yapılanmakta olan Osmanlı merkezî yönetimi bu bölgelerde sayım yapabilecek kudrette değil midir?

Yukarıda ifade edilen soruların tamamına cevap olarak evet denilebilir. XIX. yüzyıldaki ilk nüfus sayımının bir yenilik olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda sayım memurları İstanbul'dan seçilmekte ve sayım yapılacak yerlere gönderilmektedir. Bilindiği üzere Osmanlı coğrafyası bu dönemde de oldukça geniştir, dolayısıyla görevli zevatın başkentten söz gelimi Kuzey Afrika'ya yahut Arabistan'a gönderilmesinin ne kadar zorlu ve masraflı olacağı açıktır. Ayrıca özellikli bir iş olan ve tek tek bireylerin sayılıp kayıt altına alınmasını hedefleyen bir nüfus sayımı yapma noktasında da tahrir memurları genel manada tecrübesizdirler. Kaldı ki bu memurların yetersiz olmaları da çok olasıdır. Bunun yanında başkentten uzak bölgelerindeki otoritesinin de yetersiz olduğu ve XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren artık İstanbul'un merkezden uzak bölgelerde bulunan pek çok valisine dahi söz geçiremediği malumdur.

Dikkat edilirse sorduğumuz farklı soruların tamamının cevabı, evettir. Bütün evetlerin altını dolduran temel gerçek Osmanlı merkezîyetçiliğinin ve bürokrasisinin zikredilen farklı farklı konularda artık yılların birikimi hâline gelmiş yetersizliğidir. Şüphesiz bu yetersizlikler sayımın yapılabildiği coğrafyaları da etkilemiştir.

Bu noktada ortaya başka bir soru atmak istemekteyiz: Acaba özellikle Irak, Mısır, Suriye, Trablusgarp, Arabistan ve Güneydoğu Anadolu gibi yerlerin ilk genel sayımda aslında zaten sayıma dâhil edilmemesi düşünülmüş olabilir mi? Eğer buraların tahrir edilmemesi düşündüğümüz gibi hiç planlanmadıysa o zaman bunun sebebi nedir? Sorduğumuz sorulara cevap verelim: Evet, özellikle Arap ve Kürtlerin yoğunlukta olduğu bölgelerin tahriri zaten hiç planlanmamıştır. Bu iddianın ve bu bölgelerde sayım yapılmamasının temel sebebi de 1826 tarihli Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Kanunnamesidir.

Konuyu açalım: Yeniçeriliğin kaldırılmasına müteakip kurulan yeni ordunun insan kaynağı *Anadolu ve Rumeli'nin* kasaba ve köylerinde yerleşik olarak ikamet eden ahalisidir ve ordunun 1826 tarihinde yürürlüğe konulan kanunnamesinde buralardan devşirilecek olanların orduya dâhil edileceği izah edilmektedir.³⁰⁰ Ayrıca değinilmesi gereken bir diğer husus Gültekin Yıldız'ın belirttiği üzere, II. Mahmut'un kurduğu yeni ordunun *başlangıçta* 12.000 kişiden mürekkep olması planlanan ve bir tür hassa ordusu olarak kurgulanan yapısıdır. Bu noktadan hareketle konuya bakılırsa yeni ordu için Fransızların yaptığı *levée ne masse* olarak tabir edilen kitlesel bir askere alım uygulamasına da gerek yoktur.³⁰¹ Konu bu bağlam üzerinden değerlendirilirse ilk genel nüfus sayımında zaten ülkenin tamamının tahririnin gereksizliği de açıktır.³⁰² Nitekim merkezî otoritenin de bu gerçeğin farkında olduğu düşünülebilir. Dahası bu farkındalığın tezahürü sayımla alakalı yazışmalardan birisine de yansımıştır. Bu bağlamda İstanbul, sayım için Konya ve Sivas'tan ötelere geçilmesine gerek görmemiştir.³⁰³ Ayrıca sayılması istenen coğrafyanın Osmanlı resmî yazışmalarında *asker yatağı* olarak tarif edilen ve İstanbul'un otoritesinin sağlam olduğu bölgelerin çok büyük çoğunluğunu da kapsadığı dikkate alınmalıdır.³⁰⁴

Bununla beraber konuyla alakalı olarak ifade edilmesi gereken birkaç husus daha mevcuttur. Aslında bu bölgelerin sayılmamasının temel sebebi yukarıda zikredilen Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Kanunnamesine bağlı bir tercihtir. Ayrıca söylenmesi gereken bir diğer gerçek de tercihin yanında temel olarak devletin çözüm bulamadığı problemlere gösterdiği refleks yahut zorunluluktur. O zaman akla yeni bir soru gelmektedir ki bu soru, İstanbul'un zorunluluğunun sebebinin ne

³⁰⁰ Yıldız, s.144 ve 212

³⁰¹ Yıldız, s.139

³⁰² Gültekin Yıldız ilk orduya alınacak neferler için şunları yazmıştır. “*Henüz bütün erkek nüfusun yaşı geldikçe ya da kura benzeri bir usulle ismi belirlenince askere alınması söz konusu olmadığından, bu vasıflara sahip genç ve fiziken gücü kuvveti yerinde, savaşma istidatı ve arzusuna sahip genç erkeklerin kendi hüsn-i rızalarıyla tahrir olunması ücretli askerlikten zorunlu yurttaş askerliğine doğru geçişi ifade eder bir hüküm olarak kanunnameye derç edilmiştir.* Yıldız, “Neferin Adı Yok”, s.143

³⁰³ Yazışmada Rumeli’de olan mahaller, Anadolu’da olan sancaklar ile adaların tahriri için gerekli memurların tespit edildiği belirtilmiş ve tahrir için Konya ile Sivas’ın ötesine geçilmesine gerek görülmemiştir. HAT, 334-19185.

³⁰⁴ Asker yatağı olarak kast edilen bölgeler Anadolu’da; Karesi, Karahisar-ı Sahib, Hüdavendigâr, Aydın, Menteşe, Bolu, Ankara, Çankırı, Çorum, Sığla, Kırşehir, Teke, Hamid, Beyşehir, Karaman, Konya, Akşehir, İçil, Alaiyye, Niğde, Kastamonu, Bozok, Kayseri, Amasya, Sivas, Tokad, Gümüşhane, Bayburt, Karahisar-ı Şarki, Maraş, Ayntab Eyalet ve kazalarıdır. Rumeli’de ise Edirne ve Batı Trakya’yı içine alan Çirmen Sancağı, Vidin çevresindeki bugünkü Bulgaristan ve Makedonya topraklarına düşen kazalardır. Yıldız, ss.212 ve 221-222

olduğudur? Payitaht neden geniş Osmanlı coğrafyasının tamamında nüfus sayımı yapmamıştır? Neden 1830-1831’de Sivas’tan ötesine geçilmesine gerek görülmemiştir? Bunun sebebinin irdelenmesi yerinde olacaktır. Bunu açıklayabilmek adına ise ilk genel nüfus sayımının kısa bir süre öncesindeki olayları incelemek gerekmektedir.

Niyazi Kayahan Boyacı, ilk umumi tahrir çok yakın bir tarihte gerçekleşmiş olan 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşını incelediği yüksek lisans tezinde³⁰⁵ Yeniçeri Ocağı’nı ilga etmiş olan imparatorluğun savaş esnasında cihat ilanı³⁰⁶ ile ücretli asker yazmak istemesine karşın devletin savaşacak nefer toplamakta zorlandığını belirtmektedir.³⁰⁷ Muharebelerin yaşandığı dönemde temelde her biri bir Osmanlı eyaleti olan Mısır, Şam, Halep ve Bağdat gibi Arapların yoğun olduğu eyaletlerden neredeyse hiç asker yazılamamıştır.³⁰⁸ Benzer olarak, Kuzey Anadolu’dan Lazistan, Sürmene ve Günye’den 1.200 kişi askere alınmışken Rize, Of ve Hemşin’den ise asker alınamamıştır.³⁰⁹

Kürtlerin aşiretler hâlinde yoğun yaşadığı yerlerde de durum farklı değildir ve buralardan da gerektiği kadar asker alınamadığı görülmektedir.³¹⁰ Boyacı’ya göre halkın devlete bağlılığının kavi sayılabileceği Erzurum ve Sivas gibi yerlerde dahi asker yazımı zor olmuştur.³¹¹ Benzer olarak Erzurum ve Sivas gibi ahalinin dinine ve devletine bağlı olduğu Bosna’dan da 1828 savaşına hiç asker yazılamadığı V. Aksan tarafından ifade edilmektedir.³¹²

İlk nüfus sayımının neden ülkenin tamamında yapılmadığı, kanunnamenin mezkûr maddesi ile birlikte 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı’nda yaşanan, yani genel

³⁰⁵ Niyazi Kayahan Boyacı, **1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı Doğu Cephesi’nde İnsan Kaynakları Seferberliği**, İstanbul Üniversitesi SBE(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2019

³⁰⁶ 1827’de Rusya’ya savaş ilan Sultan II. Mahmut’un kamuoyuna yönelik hazırladığı cihat ilanına göre başta Ruslar olmak üzere kâfirlerin tamamı Osmanlı Devleti’nin düşmanıdır. Ruslar, Osmanlı Devletini yok etmek için kendi dindaşlarını (Rumlar) ihanete teşvik etmişlerdir. Ruslarla birlikte İngiliz ve Fransızlar’ da asi Rumları desteklemektedirler. Kâfirlerin amacı Müslümanları yok etmektir. Düvel-i muazzamının bu arzusuna karşın tüm Müslümanlar birleşmeli ve kâfire karşı mücadele etmelidir. Detaylar için bkz.Aksan, s.357-358

³⁰⁷ Devletin cihat ilanı ile birlikte savaş anında bile yine de kanunnamenin aradığı vasıflara sahip asker yazmak istemesi önemlidir. Örneğin İstanbul’dan Erzurum Valisi Galip Paşa’ya gönderilen talimatnamede Erzurum ve civar bölgelerden yaşları 15-35 arasında değişen genç ve tüvana bekâr erkeklerin askere alınması istenmiştir. Boyacı, s.35

³⁰⁸ Boyacı, s.40

³⁰⁹ Boyacı, s.22,40 ve 49.

³¹⁰ Diyarbakır Valisi Mehmet Paşa’nın 1827 tarihli tahriratında Diyarbakır’daki Kürt aşiretlerinin devlete bağlılıktan vazgeçip ihanet içinde olduklarını belirtmektedir. Boyacı, s.65

³¹¹ Boyacı, s.39

³¹² Aksan, s.359

sayıma çok yakın bir tarihte gerçekleşmiş, bu deneyimlerle de açıklanabilir. Buna bağlı olarak, başlangıçta bir prensip olarak 1826 tarihli Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Kanunnamesine derç edilmiş olan ve yeni kurulan ordunun nefer kaynağı olarak tespit edilen coğrafya (Anadolu-Rumeli); 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşıyla devleti, Rumeli'nin bir bölümü ile Batı ve Orta Anadolu coğrafyasında sayım yapmaya mecbur etmiştir. Bu mecburiyet sayımın neden bu coğrafyaları kapsadığını açıklamakta kullanılabilir.

İlk umumi sayımın ülke genelinde yapılmamasını yürürlükteki kanunname ve 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşındaki asker toplama noktasındaki başarısızlıklar üzerinden değerlendirdiğimizde aslında bunun bir beceriksizlik ya da yetersizlikten ziyade, askere alınması arzulanan hedef kitlenin yaşadığı coğrafyalar ile bunların “Türk” kimlikleri³¹³ üzerine yoğunlaşılmasından kaynaklandığı belirtilmelidir.³¹⁴

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda taşradan merkeze gönderilen yazışmalarda savaşacak asker olarak sık sık *Türk uşağı* talep edildiği görülmektedir.³¹⁵ Ayrıca sayımın pragmatist mahiyeti de göz önünde tutulmalıdır.³¹⁶ Burada ordunun çekirdeğini Türk kökenli tebaadan oluşturma arzusunu, daha ileriki dönemlerde gelişecek olan milliyetçi ideoloji ile birebir örtüştürmek elbette doğru olmayacaktır. Osmanlı'nın Türk tebaasında milliyetçiliğin siyasi ideoloji olarak ortaya çıkışında, Türkoloji sahasındaki gelişmelerin ve matbuatın büyük bir role sahip olduğu göz ardı edilemez. Fakat devletin bilhassa XIX. yüzyılın ilk çeyreğindeki siyasi gelişmeler, isyanlar ve asker toplamada yaşadığı sorunlar

³¹³ “Galiba 19. Yüzyıl ortalarında askeri sınıfı mülkiye sınıfından ayıran önemli bir özellik de buydu. Bürokrasinin gerçekten Osmanlılığı ve etnik renkliliği yanında ordu, imparatorluğun temel birimi olarak görünen Türk unsuruna dayanmaya başlamıştı.” İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Timaş, 34. Baskı, İstanbul, 2012, s.157

³¹⁴ “Bu yeni toplanan askerler kimlerdir? Ferman-ı Hümayuna göre, bunlar Müslümanlardı, ama yeni “uysal” ordunun etnik çekirdeği “Türkler”den, Osmanlı kumandanlarının artan şekilde en güvenilir, en yumuşak başlı, ölümü göze alan askerler olarak görmeye başladığı Türk uşağından oluşuyordu.” Aksan, s.375

³¹⁵ “Şam valilerinin hem Şam’a hâkim olmak hem de burası üzerinden Hicaz’a giden hacıların güvenliğini sağlamak için bunları istihdama (kast edilenler Urfalı, Bızınlı ve Kürt Aşiretlerine mensup olanlardır) mecbur kaldıklarının belirtildiği yazıda, Şam’ın köyleri ve civarından işe yarar asker çıkmadığına da vurgu yapılmaktadır. Vali Salih Paşa’ya göre hal çaresi, oralardan asker toplamak yerine Şam’a çok da uzak olmayan Payas, Bilan ve Adana gibi yerlerden Türk uşağı bulunup gönderilmesidir” Yıldız, s.181 ve 234

³¹⁶ Sayıma Anadolu ve Rumeli dışında Akdeniz Adaları dâhil edilmiştir. Bunun muhtemel sebebinin bu cezirelerdeki nüfusunun büyük çoğunluğunun gayrimüslim olmaları ve buna bağlı olarak cizye tahsilatıyla alakalı olduğunu düşünmekteyim. Nihayetinde imparatorluk sayım yoluyla askerlik yapabilecek Müslüman nüfusu tespit ederken aynı enstrümanla cizye mükellefi olan/olabilecek gayrimüslim tebaanın da miktarını tespit etmeye çalışmaktaydı. Basitçe ifade etmek gerekirse devlet Müslümanları tahrir ederken reayayı da aradan çıkartmaktaydı.

karşısında ideolojiden önce ordunun kurumsal pratiğinde etnisite ve buna bağlı olarak tek dil (Türkçe) tercihinde bulunmak durumunda kaldığı söylenebilir.³¹⁷ Buradan II. Mahmud döneminde iskeleti oluşturulan modern ordunun, aslında milli bir ordunun ilk çekirdeği olduğu iddiasında -bu husus amaçlanmamış olsa bile- bulunmak abartılı olmasa gerektir. Doç. Dr. Cengiz Çakaloğlu'nun son dönem Osmanlı ordusu için ifade ettiği “Çok uluslu imparatorluğun tek uluslu ordusu...” yakıştırmasını bahsin sonuna ilave etmek yerinde olacaktır.³¹⁸

Nüfus sayımları üzerine oluşan ve klasikleşmiş diyebileceğimiz literatür, özellikle ilk tahririn askerî ve mali amaçlarından sıkça bahsetmektedir. Bunun yanında sayımın kapsadığı coğrafya üstüne söz söylerken yukarıda değinilen problemlerden dolayı ülkenin tamamının sayılamamasının bir eksiklik olduğu da ifade edilmektedir.³¹⁹

Yukarıda yaptığımız tartışmalardan hareketle yeni ordunun asker temini adına yapıldığı bilinen ilk umumi nüfus sayımının, ordunun kuruluş mevzuatı denilebilecek Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Kanunnamesiyle olan ilişkisi, araştırmacılar tarafından kanaatimizce göz ardı edilmiş yahut dikkate alınmamıştır. Hâlbuki askere alınacak nüfusun tespiti için nüfus sayımlarının askerlikle alakalı mevzuatı belirleyen kanunname dikkate alınmadan yapılması mümkün değildir. Bir diğer bölümde değineceğimiz üzere aynı durum sayımın üzerinde en çok durulan özelliği yani askerlik yaşlarının tespiti ile olan bağı için de geçerlidir.

Tüm bu hususlara ek olarak malumun ilanı olmakla birlikte, bize göre (elbette eksiklikleri olmakla birlikte) Osmanlı Devleti'nin ilk nüfus sayımı başarılı bir sayım ve yazım olarak addedilmelidir.³²⁰ Şöyle ki kanunname ile askere alınması ya da ordu için *devşirilmesi* planlanan kişilerin yaşadığı coğrafya zaten sayımdan önce tespit edilmiş ve sayım personeli belirlenmiş bölgelerde tahrirleri

³¹⁷ “Yine resmi kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla, söz konusu bu Müslüman asker adayları arasında en mühim yekûnu, devrin muhtelif mahalli ağızları ve lehçeleri içinde standart tek bir şekli olmasa da anadilinin Türkçe olduğunu söyleyebileceğimiz nüfus tutmaktadır.” Yıldız, “Neferin Adı Yok”, s.142. Türkçe konuşan asker talepleri için ayrıca bkz. s.183 ve 185

³¹⁸ Lisans dönemimden beri hocam olan Sayın Çakaloğlu, ağırlıklı olarak XIX. yüzyıl Osmanlı askeriyesi üzerine çalışmakta olup bu ifadeyi çeşitli sohbet ve söyleşilerinde kullanmaktadır. Burada alıntılanama izin verdiği için kendisine minnettarım.

³¹⁹ “1831 yılında gerçekleştirilen ilk genel nüfus sayımı, bütün bölgelerde yapılamadığından dolayı imparatorluk geneline ait sağlıklı rakamlar vermediği gibi...” Elibol, ss.152-153

³²⁰ Karpas 1831 sayımının askerlik açısından istenen sonuçları vermediğini düşünmektedir. Bkz. Karpas, s.70

gerçekleştirmiştir.³²¹ Dahası buraların dışında kalan bölgelere (Güneydoğu Anadolu, Şam, Halep, Trablusgarp ve Mısır gibi yerler zikredilebilir.) sayım yapılmaya gidilmemesi personel, enerji, zaman, maddiyat vb. yönlerden de bir tasarruftur.³²² Ek olarak sayım yapılan coğrafyadaki defterlerden hareketle hazırlanan ve tahrir yapılan yerlerde harp ve darbe kadir *tüvana* 725.948 kişinin tespit edilmesi (ki bu büyük bir sayıdır) de göz önünde bulundurulmalıdır.³²³ Ayrıca tüm bunların haricinde 1844'e kadar kayıtlara dayanan bir askerlik sistemi olmadığı ve Osmanlı kara ordusunun 1826 ila 1918 yılları arasında hiçbir zaman tam anlamıyla düzenli askerlerden oluşmadığı da akılda tutulmalıdır.³²⁴ İlk nüfus sayımının başarısının yahut başarısızlığının bütün ülkenin sayılmamasına indirgenmesinin ise yüzeysel ve yanlış bir yaklaşım olduğunu düşünmekteyiz.³²⁵

Netice olarak örnek verdiğimiz icmal, Osmanlı'da 1844'e kadar kayıtlara dayanan bir askerlik sisteminin olmaması, ayrıca orduda sık sık başıbozuk/düzensiz askerlerin istihdam edilmesi gibi hususlar göz önüne alınmalı ve ilk sayımın başarısı yahut başarısızlığı bu minvallerden değerlendirilmelidir. Bu gibi hususlar göz önüne alınarak bir değerlendirme yapmak gerekirse, ilk nüfus sayımının kurulacak yeni orduya uygun sayıda ve nitelikte asker adayının nüfusunu tespit noktasında -eksikleri olmakla birlikte- başarılı olduğu söylenebilir.

³²¹ Yeni ordunun devşirilmesi açıklaması için bkz. Yıldız, 2009, s.145

³²² Bu bağlamda ilk sayımda tahrir edilmeyen Erzurum'un sayılmama sebebi olarak 1828-1829 savaşında Ruslar tarafından yakılıp yıkılması ve ahalisinin büyük çoğunluğun şehirden kaçması olarak gösterilmektedir. Bkz. Panzac, ss.128-129.

³²³ TS.MA.d 4895.

³²⁴ Gültekin Yıldız, "Kara Kuvvetleri", **Osmanlı Askeri Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918**, (Ed. Gültekin Yıldız), Timaş, 2013, İstanbul, s.103

³²⁵ 1997 yılında yapılan sayımda bile Türkiye'de tüm nüfusun sayılamadığı, sayılamayan bölümlerin olduğu bizzat DİE Başkanı tarafından beyan edilmiştir. Bkz. <https://www.yenisafak.com/arsiv/2000/agustos/08/g7.html> Erişim tarihi (17.04.2020)

2.3. XIX. YÜZYILIN İLK YARISINDAKİ NÜFUS SAYIMLARININ TARİHLERİ MESELESİ

Bu başlık altında Osmanlı Devleti'nin 1830-1850 yılları arasında yaptığı sayımların tarihleri ile ilgili olarak literatürdeki bilgilerle alakalı çeşitli tartışmalar yapılacaktır. Zira daha önce yukarıda II. Abdülhamit dönemine ait belgede görüldüğü üzere devlet dahi eski sayımların tarihleri hususunda sağlıklı bilgiye sahip değildi. Ayrıca modern araştırmalardan hemen hiç birisinde de bu konu üzerinde durulmamış, Osmanlı genel nüfus sayımlarının dönemleri net biçimde ortaya konulmamıştır.

Son olarak şunu da ifade etmek gerekir ki, bu bahiste bilhassa “tarih” yerine “dönem” kelimesi kullanılmıştır. Çünkü Osmanlı genel nüfus sayımları hedeflenen bölgenin tamamında aynı anda başlayıp aynı anda bitmemiş; bilakis özellikle askeri ihtiyaçlar paralelinde bölgeden bölgeye değişen zamanlarda sayımlar yapılmıştır. Ancak bu farklı bölgelerde, farklı zamanlarda icra edilen sayımları birbirine bağlayan ise askeri alandaki yeni müessese veya uygulamalara dair mevzuata tabi olmalarıdır. Bundan ötürü genel sayımları, tek bir tarihe indirgemek yerine ortak amaç ve yöntemleri kapsayan dönemlere ayırmanın daha sağlıklı bir tasnif olacağı kanaatindeyiz.

2.3.1. 1830-1844 Arası Sayımlara Genel Bir Bakış

Yukarıda 1826 tarihli Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Kanunnamesi ile ilk genel nüfus sayımı ve tahrir coğrafyası olarak seçilen bölgelerle ilişkisi ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Bu başlıkta ise mezkûr kanunname ile paralel yapılan nüfus sayım ve yoklamaları, özellikle 1844 yılındaki tahrir üzerine değerlendirmeler yapılacaktır.

Kanunname; nüfus sayımlarının yapılış şekli, tahririn kapsadığı coğrafya ve nüfus defterlerindeki kayıtlar ve tefrikler ile doğrudan bağlantılıdır. Bu noktada aşağıda değinileceği üzere 1826 tarihli kanunname; 1830-1831 sayımından itibaren 1844'e kadar Osmanlı nüfus sayım/kayıt düzeninin temelini oluşturmuştur. 1830-1831'den 1844'e kadar nüfus sayımları ve nüfusun farklı yaş gruplarına ayrılması ile askerlik yapabilecek yaşların tespiti bu kanunnamedeki bahislere göre icra edilmiştir. Bunun yanında hemen belirtilmelidir ki, Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Kanunnamesi Osmanlı nüfus sayımlarının tarihlendirilerek tasnif edilmesi hususunda da anahtar bir rol oynamaktadır. Bu durum, mezkûr kanunname üzerinden

sayımlarının kronolojik olarak dönemlendirilmesini açıklaması bakımından ayrıca kıymetlidir.

Osmanlı Devleti'nde -en azından- tezin kapsadığı zaman sınırları içinde kaç kere genel manada ve yeniden nüfus sayımı yapılmıştır? Açıkçası bu sorunun cevabı tartışmalıdır. Bu bağlamda sayım tarihleri üzerine bazı tartışmaların yapılması yerinde olacaktır. Zira sayım tarihleri konusunda sıkça andığımız sayıma dair öncü çalışmalarda da bir takım farklı görüşler mevcuttur.

Yukarıda bahsedilen ve Osmanlı'nın ilk nüfus sayımlarını açıklayan çalışmaların pek çoğunda ilk genel sayım ve tarihiyle alakalı (H. 1246/M.1830-1831) en mühim bilgi resmî bir ağız olan Vakanüvis Lûtfî Efendi'den alıntılanmaktadır.³²⁶ Bu sayımın tarihi ile ilgili ilk itiraz M. Çadircı'dan gelmiş; Çadircı, resmî bir evrakı delil göstererek sayımın 1830 yılında başladığını iddia etmiştir.³²⁷ M. Aydın ise 1830-1831 şeklinde iki tarih üzerine ihtilafa düşmek yerine bir fermanı dayanak yapmış ve fermanın dağıtımındaki ay ve gün farklarını dikkate almadan ilk sayımın tarihini H. 1246 (M.1830-1831) şeklinde belirlemek gerektiğini önermiştir.³²⁸

1830-1831'den sonra ise ikinci ve umumi olarak yapılan nüfus sayımının tarihi için belirtilen yıl 1844'tür.³²⁹ Bu tarihin temellendirilmesinde araştırmacıların büyük çoğunluğu A. Ubicini'nin eserini kullanmaktadır.³³⁰ Bunun yanında 1844'te ülke genelinde yeni ve modern bir sayım olduğunu, kaynağını belirtmeden ifade eden bir diğer çalışma Ord. Prof. İbrahim Hakkı Akyol'a aittir.³³¹

Aslında modern araştırmalarda görülen sayım tarihlerinin belirlenmesi hususundaki problemlerin temeli, esasen Osmanlı döneminde aranmalıdır. XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren nüfus sayımı yapmaya başlamış olan Osmanlı, bunu XX. yüzyıl başlarına kadar devam ettirmiştir. Ancak buna rağmen hem XIX. Yüzyıl sonunda hem de XX. yüzyılda dahi devletin tüm kurumlarında yakın zamanda icra

³²⁶ Özellikle bu konuda yapılmış en erken tarihli çalışmanın yazarı olan Karal ilk sayıma dair açıklamalarının büyük çoğunluğunu Lûtfî'ye dayandırmaktadır. Bkz. Karal, ss.10-12.

³²⁷ Bu bağlamda örneğin Çadircı Ankara'nın sayım tarihinden hareketle genel tahririn 1830 yılında yapıldığını söylemektedir. Bkz. Çadircı, "Ankara Şehir Merkezine Göre", 1980, s.112

³²⁸ Aydın, ss.92-93

³²⁹ Diğer umumi sayım tarihleri konusunda ise başta 1844 dışında 1852, 1856, 1866, 1881-1882 ve 1905 gibi çeşitli yıllar zikr edilmektedir. Karal, s.9; Çimen, ss.183-216, Karpaz, s.66, Bilgi, s.121, Elibol, s.153, Şaşmaz, s.291

³³⁰ "Osmanlı idaresinin bu önemli sayımın -1844- sonuçlarını yayınlamadığı anlaşılmaktadır ve bu sayımla ilgili istatistiksel malzeme arşivlerden de henüz çıkmamıştır; ancak Ubicini ve Eugene Bore'nin bu rakamlara ulaştıkları anlaşıyor". Karpaz, s.76

³³¹ İbrahim Hakkı Akyol, "Tanzimat Devrinde Bizde Coğrafya ve Jeoloji", **Tanzimat I**, İstanbul, 1940, s.548

edilen bu nüfus sayımları hakkında sağlıklı verilere sahip olunmadığı anlaşılmaktadır.³³²

Bu izahlarla beraber Osmanlı ülkesinin genelindeki nüfus sayımlarının birincisi için 1830-1831 ve ikincisi için 1844 tarihlerinin alanın önemli isimleri tarafından benimsendiği ifade edilmelidir. Nitekim biz de bu konuyla alakalı olarak araştırmacıların verdiği tarihler olan 1830-1831 ile 1844 tarihlerine katılmaktayız. Bununla beraber aşağıda izah edileceği üzere başlangıç tarihleri 1834-1835 ve 1838-1839 olan genel ve yeni nüfus sayımları olduğunu düşünmekteyiz.

2.3.2. 1834-1835'ten 1839'a Kadar Yapılan Tahrirler

1834-1835 arası ülke genelinde “yeni” bir sayım yapıldığını yahut yapılmaya çalışıldığını iddia eden iki araştırmaya rastlamaktayız. Bunlardan ilki Stanford Shaw’a aittir. Stanford Shaw’ın Osmanlı nüfusu ve nüfus sayım sistemi üzerine kaleme aldığı çalışmasında 1831’den sonra verdiği sayım tarihleri 1835, 1838 ve 1844’tür.³³³ Shaw’ın 1978 yılındaki çalışmasında yer alan değerlendirmesinin genel kabulün aksine konuya farklı bir bakış açısı getirdiği söylenebilir.

Bu bağlamda Shaw’a göre, Osmanlı Devleti’nde ikinci genel sayım olarak zikredilen 1844 yılından önce 1835 ve 1838 tarihlerinde de geniş ölçekte nüfus sayımları yapılmıştır. Shaw, bu sayımların sebebi için bilinenler dışında (askerî, mali...) özellikli bir neden vermemekte ve ülke genelinde sayımların periyodik olmayan bir düzende yapıldığını belirtmektedir.³³⁴ Bu verilen tarihler içerisinde bize göre ilk etapta 1835 tarihi mühimdir.

Konuyla alakalı Feridun Emecen ve Ayhan Yüksel’in Giresun kazasının nüfus defterlerinden hareketle hazırladıkları çalışma da konuya benzer bir bakış açısı

³³² İstanbul bahsinde değinildiği üzere II. Abdülhamid dönemine ait bir resmi evrakta İstanbul’da yapılan nüfus sayımlarının tarihleri hakkında da eksik bilgi sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. s.44. Yine XX. yüzyılda Osmanlı Devletinin nüfus sayımlarını klasik dönemdeki tahrirlere indirerek XIX. yüzyıldaki sayımların çoğunu zikretmeyen yazışmalar da bunun bir göstergesidir. Bkz. DH. MB, HPS, M. 28-71. Şöyle ki bu evrakta Osmanlı Devleti’nin o güne kadar yaptığı nüfus sayımları olarak H. 961 (M.1553-1554), H. 1057 (M.1647-1648)- ki bunlar tapu ve avarız sayımlarıdır- ve XIX. yüzyıldan da H.1252-1254 (M.1836-1839) tarihleri verilmektedir. Bunlar da o güne kadar Osmanlı Devletinin yaptığı nüfus sayımları olarak nitelendirilmektedir.

³³³ Shaw, s.327. S. Shaw çalışmasında 1857 tarihinde de bir nüfus sayımı yapıldığını zikretmektedir bununla birlikte 1857 sayımı bizim tez için belirlediğimiz zaman aralığında olmadığından yukarıda zikr edilmemiştir.

³³⁴ Shaw, s.327. Shaw’ın farklı sayım tarihleri için verdiği kaynaklar İstanbul Üniversitesinde olan bir defterdir. Ubucini ve Bore’nin çalışmaları ile 1849-1850 Osmanlı salnamesidir.

getirmektedir. Buna göre 1834 yılından itibaren ülkenin tamamında yeniden bir nüfus sayımı olduğu iddia edilmektedir.³³⁵

Yukarıda tahririn yapıldığı coğrafya bahsinde Osmanlı Devleti'nde ilk genel nüfus sayımına dâhil edilmemiş bölgelere değinilmiş, bazı bölgelerin ilk sayım esnasında neden tahrir edilmediği açıklanmaya çalışılmıştı. Bununla beraber 1834'ten itibaren ilk sayımda nüfusu yazılmamış çeşitli bölgelerde nüfus tahrirleri yapıldığını gösteren vesikalar mevcuttur. Doğal olarak bu tarihli sayımların sebebinin ilk umumi tahrirde buralarda sayım ve yazım yapılamaması olduğu akla gelmektedir. 1834-1835 yılındaki sayımların ise ilk genel sayımı tamamlayıcı ara sayımlar olabileceği düşünülmektedir.³³⁶

Sayım yapılamayan yerlerde 1834-1835 yılından itibaren yeni nüfus sayımları yapılmaya başlandığı söylenebilir. Bunun yanında Emecen ve Yüksel'in değindiği gibi ülkenin çeşitli bölgelerinde de yeniden nüfus sayımları icra edilmeye başlanmıştır. Bu sayımlar tarihleri açısından Shaw'ın iddia ettiği gibi düzensizdir lakin amaçları bakımından kanaatimizce rastgele tarihlerde yapılmış sayımlar değildir.

Yukarıda izahı yapıldığı üzere ilk nüfus sayımı, gayesi itibariyle belirli bir coğrafya kapsamında yapılmıştı. Kanaatimizce bundan hemen 3-4 yıl sonra genel bir nüfus sayımının hem de ilk sayıma göre coğrafya genişletilerek yapılmasının daha farklı bir izahı olmalıdır. Çünkü zaten 1831 tahririnin ardından nüfusun altı ayda bir yoklanması usulü başlamış ve ilk sayımda tahrir edilen yerler altı ayda bir yoklanarak nüfuslarındaki artış ya da azalış kontrol edilmeye çalışılmıştır. Buna karşın ilk tahrirde sayılmış pek çok yerde de 1834 yılından sonra *müceddeden* nüfus tahriri yapıldığı görülmektedir.³³⁷

³³⁵ “1250 (1834) yılında özellikle askere alınanların sayısını tespit etmek için ülke genelinde yeni bir nüfus sayımına gidilmiştir. 1831 sayımındaki tecrübelerden faydalanılarak bu sayım daha kapsamlı yapılmaya çalışılmıştır.” Feridun Emecen, Ayhan Yüksel, “**Giresun Kazası Nüfus Defteri (1251/1835)**”, Serander, Trabzon, 2015, s.15

³³⁶ Örneğin Acara-i Süfla Sancağının nüfus sayım tarihi 1835'tir. N. Bilgi bu sayım ve tahrire ait defterin altı aylık bir yoklamaya ait olamayacağını delilleriyle birlikte ispat etmektedir. Buradan hareketle Bilgi, mezkûr nüfus defterinin ilk nüfus sayımı kapsamında hazırlandığını tahmin etmektedir. Konu ile ilgili bkz. Nejdett Bilgi, “1835 Tarihli Nüfus Defterine Göre Acara-i Süfla Sancağının Demografik Yapısı” (Haz: Merve Uğur), **VIII. Uluslararası Atatürk Kongresi (Atatürk ve Türk Kültür Coğrafyasında Kafkasya ve Çevresi)** Cilt:2, Ankara, 2017, ss.1043-1067. Konuyla alakalı benzer değerlendirmeler için ayrıca bkz. Kütükoğlu, “Menteşe Sancağı”, 2010, s.4, Ayrıca bkz. Osmanlı İdaresinde Kıbrıs, s.61

³³⁷ Özellikle köy ve kasabalarda görülen nüfus değişikliklerinin ayda bir sancak merkezine bildirilmesinde bazı aksaklıklar ve yanlışlıklar ortaya çıktı. Altı ayda bir İstanbul'a gönderilen

İlk tahrirde tutulan defterlerin karışık olması, mezkûr evrakın zamanla yıpranması ile 6 ayda bir yapılması istenen yoklamaların düzensiz olması yeni bir sayım yapılması hususunda ilk akla gelen ihtimallerdir. Bu görüşü doğrulayan müteferrik evrak ve ayrıca nüfus defterleri de bulunmaktadır. Örnek olarak konuyla alakalı bir belgede nüfus yoklama defterlerinde yaş, eşkâl kayıtlarının düzgün olmadığı, ölenlerin ve doğanların tarihlerinin defterlere işlenmediği ve bu sebebe bağlı olarak yeniden nüfus sayımı yapılması gerektiği belirtilmektedir.³³⁸

Bir başka örnekte ise Sakız Adası'nda tutulan yoklama defterinde kişilerin sırasıyla yazılmadığı gibi bunlara numara verilmediği de ifade edilmiş ve bu sebeplere bağlı olarak Ceride Nezareti'ndeki defterlerle adada bırakılanların birbirini tutmadığı belirtilerek adada yeniden nüfus sayımı yapılmıştır.³³⁹

1834-1835 genel sayımının açıklanan bu sebeplerinde haklılık payı olabileceği gibi söz konusu sayımın gerekçesini izah etmek için 1830'ların ortasında ülke genelindeki askeri düzende yapılan revizyonu dikkate almak gerektiğine kaniyiz.

1834 yılından itibaren ülke genelinde *müşirlik*³⁴⁰ adıyla bilinen yeni idari yapılanmaya gidilmiş ve bu yapılanmanın getirisi olan redif askerlik sisteminin teşkiline başlanmıştır.³⁴¹ Bu intizamın iktisadi ihtiyaçlarını karşılayacak olan iane-i cihadiye vergisi de yürürlüğe konmuştur.³⁴² Bu bakımdan değerlendirildiğinde

yoklama defterlerindeki bilgiler eski kayıtlarla karşılaştırıldığında zaman zaman insanı hayrete düşüren yanlışlıklar saptandı. Müslüman olmayanların vergi gruplarında ve ödeyecek insan sayısında eksilmeler görüldü" Çadırcı, "1830 Sayımında", 2000, s.17. Ayrıca bkz. NFS.d 761,2231, 2848,4187, 6962, 1587,1601,2874,3146,3124,3165,

³³⁸ C. DH. 83-4142. Benzer evrak olarak bkz. AE. SMHD. II 2-66, HAT. 335-19232

³³⁹NFS.d 3807. Başka örnekler için bkz. NFS.d 4187, 7176, 2265, 2231, C.DH; 73-3610, 76-3757, 209-10410. Konuyla alakalı bir başka izahat için bkz. Musa Çadırcı, "1830 Sayımında", 2000, s.17

³⁴⁰ Kanuni Sultan Süleyman döneminden beri süregelen idari yapının Sultan II. Mahmut döneminde değiştirilmesiyle alakalı olan bu hususun detayları için bkz. Musa Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, TTK, Ankara, 1991, ss.14-15

³⁴¹Redif düzeninin kurulmasına sebep olarak pek çok husus gösterilebilir. Bunlar içerisinde yeni kurulmuş ordu için destek kuvvet sağlanması, halkın askerlik noktasında eğitilmesi ve iç güvenlik gibi konular öne çıkarılabilir. Bkz. Abdülkadir Özcan, "*Redif*", **TDVİA**, Cilt:34, 2007, İstanbul, ss.524-526, Musa Çadırcı, **Tanzimat Sürecinde Türkiye-Askerlik**, (Der: Tülay Erçoşkun) İmge Kitapevi, Ankara, 2008, ss.27-63. Bunun yanında redif teşkilatını bir tür milis kuvveti olarak betimleyip özellikle Doğu Anadolu'da Kürt aşiretleri üzerinde devletin hâkimiyet tesisi için kurulduğunu iddia eden çalışmalar da mevcuttur. Jan Lucassen, Erik Jan Zürcher, "Devletin Silahlanması", **Orta Doğu'da ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik**, Erik Jan Zürcher (Der.), (Çev. M. Tanju Akad) İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 43

³⁴² Asker yazımı dışında Redif teşkilatının kurulmasıyla ahaliden iane-i cihadiye adı altında yeni bir vergi toplanmasına karar verilmiştir. Bu vergi redif ordusunun masrafları için kullanılacaktır. Detaylar için bkz. Abdülkadir Özcan, "İane", **TDVİA**, Cilt:19, İstanbul, 1999 ss.228-232. Kaza başına düşen iane vergisinin miktarıyla alakalı 1834 tarihli bir örnek için bkz. HAT 1590-36

sistemin yürürlüğe konmasıyla, 1834-1835 yılından itibaren yapılan tahrirler de tıpkı 1830-1831 sayımı gibi, öncelikle askerî ve mali amaçlara matuftur ve sayımların temel hedefi yeni kurulan redif teşkilatı için insan kaynağının öğrenilmesidir.

Sayımın 1834-1835'te yapılmasının sebebi ise Mehmet Ali Paşa İsyanı'nın sona ermesi ile yakalanan sükûnet ortamı ile G. Yıldız ve M. Çadircı'nın belirttiği üzere yeni kurulan ordu mevcudunun hâlâ istenen seviyeye gelmemesi ile alakalı olmalıdır.³⁴³

Bu çerçevede, 1830-1831 sayımlarının yapıldığı yerlerde redif teşkilatının daha kısa sürede teşkil edildiği yine bu teşkilata ait çeşitli evraklardan anlaşılmaktadır.³⁴⁴ Buna mukabil ilk sayım kapsamında olmayan bazı yerlere ait yazışmalarda ise redif teşkilatının kurulabilmesi için sayım hususunda emir beklendiği ifade edilmekte³⁴⁵ ise de bu bölgelerde sayımın hemen yapılamadığı anlaşılmaktadır.³⁴⁶

³⁴³ “Osmanlı-Rusya Harbi'nde henüz kuruluş aşamasında olduğu için istenilen büyüklükte olmayan yeni ordu, Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'ya karşı 1833 ve 1839 yıllarında girilen muharebelerde de mevcudu itibarıyla hala istenilen seviyeye gelmiş değildi.” Yıldız, “Neferin Adı Yok”, 2009, ss. 208,211; M. Çadircı da 1834 yılında Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Ordusunun toplam nefer sayısının 36.386 kişi olduğunu söyleyerek bu kadar küçük bir orduyla imparatorluğun sahip olduğu geniş coğrafyayı koruyamayacağını ve özellikle iç ve dış güvenliğinin sağlanması için büyük bir ordunun zorunluk olduğunu belirtir. Bkz. Çadircı, “Anadolu Kentlerinin”, 1991, s.60

³⁴⁴ SRA.d 5, 7, NFS.d 6944, HAT. 309-18287; 317-18632

³⁴⁵ “Redif teşkilatının kurulmasına karar verildikten sonra nerelerde, kimler tarafından asker toplanacağı üzerinde durularak bir taslak hazırlandı. O tarihe kadar nüfus sayımları tamamlanmış olan yerlerin ne kadar redif askeri çıkarabileceği hesaplandı ve bir tabur çıkarmaya müsait olmayan yerler birleştirildi. Anadolu'da Erzurum, Van, Trabzon, Canik, Gümüşhane, Karahisar-ı Şarki; Rumeli'de Yanya, Delvine, Avlonya, İskenderiye (İşkodra), Elbasan, Ohri sancaklarının tahrirleri henüz yapılmamış olduğundan redif toplanması sonraya bırakıldı.” bkz. Mübahat Kütükoğlu, “Sultan II. Mahmut Dönemi Yedek Ordusu Redif-i Asâkir-i Mansure” **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı:12, 1982, ss.131-140.

³⁴⁶ Van ve Erzurum eyaletlerinde nüfus sayımı yapılması için belirlenen tarih 1835'dir. Nitekim 1835'in sonlarına doğru başladığını düşündüğüm Erzurum nüfus sayımı 1836 yılında tamamlanmış ve eyalette Redif nizamı kurulması için İstanbul'dan gerekli emirlerin bir an önce gönderilmesi gerektiği belirtilmiştir. Aynı vesikaya göre ise Van'ın nüfus sayımının başlangıcının gecikmesi sebebi şiddetli kış mevsimidir. Havaların düzelmesi ve Ramazan Bayramı'nın bitmesinden sonra Van Eyaletinde de nüfus tahriri başlatılacaktır. Bu ifadelerden açıkça anlaşılabileceği üzere Erzurum hatta Van Eyaletinin nüfus tahrirlerinin sebebi olarak eyaletlerde kurulacak redif ordusu olduğu düşünülebilir. Bunun yanında bu sayımların redif ordusunun finansmanı için ahaliden toplanacak olan iane-i cihadiye vergisi ile de alakalı olduğu ifade edilebilir. Neticede bir bölgenin nüfus miktarını bilmeden oradan asker yazmak ve vergi toplamak pek mümkün görünmemektedir. HAT. 804-37134-B, H. 1251 (M. 29 Ocak 1836) Bunun yanında Erzurum ve Van Eyaletlerinin nüfus sayımı tamamlandıktan sonra şehrin Müslim ve gayrimüslim nüfusuna dair İstanbul'a bir takrir gönderilmiş ve özellikle şehirdeki gayrimüslim nüfusun cizye yükümlülüklerine dair bilgi verilmiştir. Bkz. C.DH 143-7017 H. 1252. Erzurum'da redif teşkilatının kuruluş tarihi de 1837 yılıdır. Bkz. Cahide Bolat, **Redif Askeri Teşkilatı (1834-1876)**, T.C. Ankara Üniversitesi SBE (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2000, s.28

Bu bölgelerin sayım tarihleri 1834 ve 1838 arasında değişmektedir. Özellikle bu tarihlerde tahriri yapılan yerlerin ilk etapta sayılmasına ve yazılmasına gerek görülmeyen yerler olması dikkat çekmektedir.³⁴⁷ Yeni askerî düzen çerçevesinde yapıldığını iddia ettiğimiz bu sayımlar ise 1834-1836 yılları arasında pek çok bölgede icra edilmiştir.

1834 tarihli bir vesikada Kars ve Çıldır eyaletlerinde redif tertibi için buraların nüfusunun bilinmesinin gerekliliği açık şekilde belirtilmektedir.³⁴⁸ Bu bağlamda harcırahı ödenerek İstanbul'dan gönderilecek bir muharrir aracılığı ile nüfus sayımı yapılmasına karar verilmiş³⁴⁹, yine Çıldır Sancağı'nın Ardahan kazasında tahriri nüfus icra edilmiştir.³⁵⁰ Ayrıca ilk sayımda sayılmayan Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki bazı yerlerin nüfuslarını saymak için yapılan ciddi teşebbüslere ait evraklar mevcuttur.³⁵¹ İlaveten aynı dönemde Karahisar-ı Şarki ve Gümüşhane'nin nüfusunun sayılıp defterlerinin İstanbul'a gönderildiği ifade edilmelidir.³⁵² 1835 yılında ilk sayımda tahrir edilmeyen Malatya ve çevresinde de sayım yapıp defterler oluşturulduğu söylenebilir.³⁵³ Son olarak aynı yılda Bağdat'ta da nüfus sayımı yapıldığı iddia edilmektedir.³⁵⁴

³⁴⁷ Geçen sayfalarda zikredildiği üzere Mansûre ordusunun çekirdeği Anadolu ve Rumeli'deki yerleşik ahaliden oluşturulmuş ve ilk genel sayımda görevlilerden Sivas ve Konya'nın ötesine geçmemeleri istenmiştir.

³⁴⁸“Redif Asâkir-i Mansûre tertibine şuru ve mübaşeret olunmuş ve eyalet Kars ve Çıldır taraflarının henüz tahrir olunmaması vechle miktar-ı nüfus malum olmadığından başka buraların ahvaline göre bu husus hayriyeye ne vechle ve ne suretle tespit olunmak lazım ise ona göre mübaşeret olunmak üzere tahrir-i maddesinin bu vechle icrası...” “evvel emirde mezkûr eyaletler tahririne muhtaç ittiğünden bir münasip muharrir tayiniyle tahrir-i nüfusa ruhsat-ı aliyenin erzan buyrulması” HAT. 1257-48619-B

³⁴⁹“evvel emirde Çıldır ve Kars Eyaletlerinden mikdarı nüfus bilinmek üzere harcırahı canibi miriden verilerek bir muharrir tayini sureti münasip olacağı...” HAT, 1257-48619

³⁵⁰ Sayıma ait bir defter için bkz. NFS.d 2760

³⁵¹Diyarbakır ve çevresinde nüfus sayım ve yazımı yapılmaya çalışıldığına dair çeşitli misaller adına bkz. HAT. 449-22346 “Eğil Kazasında kâin Tirkan Aşiretiyle [...] ve Zogorlar? Karyeleri ekradlarının tahrir nüfus madde-i hayriyesi ve matlup buyrulan Mansure neferatını kabul etmeyip izhar ve bagy ve şekavet etmek oldukları eğil bekârlarının savb-ı çakeraneme olarak akdemce taktim olunan tahriratları ve ol babda bir kıta arzuhal...” H. 1250 (M. 26 Şubat 1835). Ayrıca bkz. HAT, 377-20487, HAT, 451-22362-C. Bu bölgedeki nüfus sayımlarına değinmesi bakımından bkz. Timur Kumbar, **Osmanlı Ordusunda Zorunlu Askerlik ve Aşiretler: Doğu ve Güneydoğu Anadolu Örneği (1843-1880)**, İstanbul Üniversitesi SBE(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2016.

³⁵² HAT. 335-19209

³⁵³Seydi Vakkas Toprak, “H. 1251 tarihli Hısnımansur Kazası Nüfus Defterinin Değerlendirilmesi” **Tarih Okulu Dergisi (TOD)**, Sayı: XXVIII, 2016, s.147

³⁵⁴ İbrahim Özçoşar'dan aktaran Ekrem Demir, **3736 Numaralı Mardin Kazası Nüfus Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi**, T.C. Batman Üniversitesi SBE(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Batman, 2016, s.2. Devlet Arşivindeki Nüfus Defteri Fonunda H. 1246-1260 tarihleri arasında Diyarbakır'daki Müslüman ahaliye ait mufassal nüfus defteri bulunmamaktadır. Bununla beraber arşivdeki görevliler tarafından H. 1255 (M. 1838-1839) olarak tarihlendirilmiş bir icmal nüfus defteri vardır. Bir icmal defter olduğuna göre muhakkak ki bir mufassal defterinde olması

Sayım coğrafyasının ilk sayımda tahrir yapılmayan yerlere doğru genişletilmesine Erzurum eyaleti'nin 1835'te başlayıp 1836'da tamamlanan tahriri misal gösterilebilir.³⁵⁵ Buradaki sayımın tamamlanmasıyla Erzurum'a ait nüfus defterleri İstanbul'a gönderilmiştir.³⁵⁶ Van eyaleti'nin pek çok kazasında da 1836 yılında nüfus tahririne başlanmıştır.³⁵⁷

Yine Rumeli'de Silistre'nin nüfus sayım tarihi de 1834 yılıdır.³⁵⁸ Aynı yıl içinde İstanbul'da³⁵⁹ da nüfus sayımı yapılmaktadır.³⁶⁰

Bunlara ek olarak ilk sayımda tahrir edilmiş bölgelerin nüfus defterlerinin kontrol edilerek buralarda askerlik yapmaya elverişli olan nüfustan ilgili yerin hissesine düşen kişi kadarının redif ordusuna kaydedilmesi istenmiştir.³⁶¹ Dahası

gerekmektedir. Detaylar için bkz. C. DH. 142-7077. Belgeye göre Diyarbakır'ın erkek Müslüman nüfusu 21.834, gayrimüslim nüfusu ise 15.541 kişidir. Bu durumda kaza genelinde toplam 37.375 erkek vardır.

³⁵⁵HAT. 804-37134-B. Muhtemelen Erzurum'a ilk atanan nüfus mukayyidinin göreve başlama tarihi de 1835'dir. Bkz: C.DH. 212-10567. Aynı eyaletin Kemah Kazası nüfus defterinde tahriri yapılan nüfus 1-14 *sabi*, 15-40 *tüvana* ve 41 ve üstü yaşlar şeklinde tefrik edilmiştir. İleride değinileceği üzere bu 1830-1831'den kullanılan usuldür. Bu usulün burada da kullanılması bu sayımların hem bölge için ilk tahrirlerini göstermesi hem de nüfus hakkında hemen hızlıca bir özet çıkartıldığını göstermesi adına kıymetlidir. İlgili defter için. NFS.d 2916; Ayrıca mezkûr defteri inceleyen bir çalışma için bkz. Abdülkadir Gül, "Kemah Kazasının Demografik Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme (1835 Tarihli Nüfus Defterine Göre), *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (ERZSOSDE)*, Cilt: X-I, 2017, ss.125-136

³⁵⁶ Bkz. Yunus Özger, "Tanzimat Öncesi Erzurum Şehrinin Demografik Yapısı (1251/1835 Tarihli Nüfus Yoklama Defterine Göre)"A.Ü. **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı:29, Erzurum, 2006, s.245. Erzurum Eyaletinin başka bir kazasının nüfus sayımı için bkz. Yunus Özger, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Tercan ve Köylerinin Demografik Yapısı (1835 Tarihli Nüfus Defterine Göre)",*Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt:10, Sayı:2, 2008, ss.59-75

³⁵⁷Zülfiye Koçak, Hasan Taşkıran, "Adilcevaz Kazasının İlk Nüfus Sayımı 30 Rebiyülevvel 1252/15 Temmuz 1836)", **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, Cilt:3, Sayı:4, 2014 ss.718-738

³⁵⁸ HAT. 336-19280. D. Panzac Cevdet Küçük'ten alıntılararak Silistre'nin bir kısmında ilk genel sayımın yapılmamasına sebep olarak bölgenin Rus işgalinde harap olması ve nüfusunun şehirden kaçmasını göstermektedir. Bkz. Panzac, s.130.

Bütün bu örnekleri destekler nitelikte 1838 tarihli bir yazışmada da müşirlik sisteminin Rumeli'de de hayata geçirilmesi adına nüfus sayımı yapılmasının gerekli olduğu da ifade edilmektedir. İlgili belge için bkz. TS. MA. E. 674-12

³⁵⁹ HAT. 689-33382

³⁶⁰ Nüfus sayımı yapılmayan yerlerdeki sayımlara ek olarak ayrıca H. 1252'den itibaren (M. 1836-1837) (*belgede tarih olmayıp arşiv görevlilerince belge künyesi bu şekilde tarihlendirilmiştir*) İstanbul ve Rumeli'deki Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye ordusundan emekli olan kişilerin de ayrıca sayılması için Anadolu ve Rumeli'deki kadırlara ilmühaberler gönderilmeye başlanmıştır. Muhtemelen bunun sebebi redif ordusu için gerekli personelin sayımlarla istenen sayıya ulaşmaması olabilir. HAT. 320-18823. Bilindiği üzere Redif nizamnamesinde ordudan emekli, fiziksel şartları iyi ve gönüllü olan kişilerin redif ordusunda istihdam edilebileceğine dair bir madde bulunmaktadır. İlgili madde için bkz. Kütükoğlu, "Sultan II. Mahmut Dönemi," 1982, s.129

³⁶¹Nüfusu zaten bilinen ve yoklama defterleri noktasında sıkıntısı olmayan yerlerde neden yeni bir sayım yapılmadığını gösteren örnekler olması adına bkz. Hakan Tufan, **5 Numaralı Antalya Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (: H. 1247-1251/M. 1832-1835)**Akdeniz Üniversitesi SBE (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)Antalya, 2018, s.203; Mehmet Ali

bunlarla yetinilmemiş ilk genel sayımda nüfusu yazılan yerlerde de bölgelerinin müşirleri vasıtasıyla müceddeden (muhtemelen yoklama vb. evrakın yetersiz olduğu durumlarda) tahrirler yapılmış ve defterler tutulmuştur.³⁶²

1834'ten itibaren sayımların ve defterlerin arttığını gösteren bir başka veri de Anadolu ile Rumeli'den gelen mufassal ve icmal defterlerini temize çekme işini yürüten Ceride Odasının bu tarihteki ekstra personel talebidir. 1834-1835'ten itibaren iş yükünün artması talebiyle yeni personeller istenmesi bize ülke genelinde yeni ve daha geniş bir sayım icra edildiğini düşündürmektedir.³⁶³

2.3.3. 1839'dan 1844'e Kadar Yapılan Tahrirler

Bir başka sayım tarihi dönemlendirmesi olarak 1839 yılının esas alınması gerektiğini düşünmekteyiz. Fakat Tanzimat sonrasında yapılan bu sayımların tek gerekçesinin Tanzimat'ın ilanı ve beraberindeki düzenlemeler olduğu iddia etmek sürecin eksik anlaşılmasına yol açabilir. Zira yukarıda izah edildiği üzere askerî düzenlemelerle nüfus sayımı ilişkisi ortaya konularak 1834-1835 tarihleri Osmanlı nüfus sayımları için bir dönem başlangıcı kabul edilmişti. Bu çerçevede pek çok yerde ilk kez ya da yeniden sayım yapıldığı ve bu sürecin 1838 yılına kadar sürdüğü gösterilmişti. 1839 tarihi yeni bir sayım dönemi başlangıcı olarak kabul etmekle birlikte bu sayımların temellerinin de hem Tanzimat öncesi başlayan askerî teşkilatlanmanın bir devamı hem de Tanzimat'ın getirdiği yeni düzenlemelerin bir icabı olduğu söylenebilir.

1836 yılında hem Anadolu hem de Rumeli'nin bazı bölgelerinde müşirlik teşkilatı kurulmuştu.³⁶⁴ Ayrıca Rumeli'de müşirlik sisteminin genişletilmesi için

Karamanoğlu, **17 Numaralı Sivas Şer'ıye Sicili'nin Transkripsiyonu**, T.C. Cumhuriyet Üniversitesi SBE(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi),Sivas, 2016, s. 236

³⁶²NFS.d 3035 H. 1251. Sayımı Aydın Müşir ve Muhassılı Yakup Paşa'nın memuru olan ve kazanın Ceride Nazırı olan Hüdaverdi Bey yapmıştır. NFS.d 761 H. 1253 (M.1837-1838). H. 1250'de (M. 1834-1835) ilk sayımda tahrir edilmiş olan Konya ve Akşehir Sancaklarına dâhil olan köylerin nüfusları yeniden yazılmış ve eski defterleriyle kıyas edilmiştir. İlgili evrak için bkz. C.DH 286-14281

³⁶³ Yukarıda değinildiği üzere redif teşkilatının kuruluşundan sonra 1835/1836 tarihlerinde Erzurum, Van gibi büyük eyaletlerde nüfus tahriri yapılmıştır. Muhtemelen buralardan gelecek defterlerin yoklamalara ek olarak Ceride Odasına yollandığı için odanın iş yükü artmış olmalıdır. Ceride Odasının yaptığı işlere Tahririn Kurumsal Boyutu bahsinde değinilmektedir. Bkz. HAT. 1595-30

³⁶⁴ Bolat, ss.31-32

çalışmalar yapılmaktaydı.³⁶⁵ Bu da doğal olarak buralarda yeni bir nüfus sayımı yapılması ihtiyacını ortaya çıkarmaktaydı.³⁶⁶

M. Çadırcı, müşirlik düzeni ile alakalı olarak sistemin ülke genelinde 1834'te uygulamaya konulduğunu ve istenen sonuçların alınamamasına bağlı olarak 1836 tarihinde çeşitli değişikliklere gidildiğini söylemektedir.³⁶⁷ Bunun yanında üzerinde herhangi bir tarih olmayan ancak Başkanlık Osmanlı Dairesi'ndeki personel tarafından H. 1253 (M. 1837-1838) olarak tarihlendirilmiş bir vesikaya göre Rumeli'nin yanında Anadolu'daki bazı mahallerin de yeniden tahririnin yapılmasına karar verilmiştir.³⁶⁸ Konuyla alakalı olarak Ceride Nazırı tarafından 12 kıtalık bir takrir hazırlanmış, takrirden³⁶⁹ sayım için görevlendirilmiş kişilerin isimleri ve ücretleri belirtilmiştir.³⁷⁰ Ayrıca İstanbul bahsinde de değinildiği üzere 1838 tarihinde başkentte de yeni bir nüfus tahriri yapılmasına dair hazırlıklar yapılmış ve sayım başlatılmıştır. Bu noktada yeniden Ceride Nazırı olarak atanan Mehmet Said Efendi'nin sayımın amacı ve periyodik düzensizliği ile alakalı görüşlerini bildiren yazısına istinaden Dar-ı Şura tarafından hazırlanan raporda da ülke genelinde yeni bir nüfus sayımı yapılmasının gerekliliği bu konuda ilgililere bir fikir vermiş olabilir.³⁷¹

Eldeki tüm bu verilere karşın 1838 yılında ülke genelinde yeni bir nüfus sayımının yapılıp yapılmadığını belirlemek oldukça güçtür.³⁷² Ancak kesin olan bir husus vardır ki 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra fermanın

³⁶⁵Bu bağlamda 1838 yılında Edirne, Sofya, Niş ve Yenişehir-i Fener'de düzenlemeler yapılması planlanmaktaydı. TS.MA.e. 674-12

³⁶⁶"*bi-t tevfik teali iş bu nizamât Hayriye'nin icrası evvel emirde tahrir-i nüfusa muhtaç olduğundan taraf taraf memur intihab ve tayiniyle emr-i tahrir bed ve mübaşeret olunması*" TS.MA.e. 674-12

³⁶⁷ Ayrıca sistemin 1836'dan sonraki aldığı şeklin ne olduğunun anlaşılması için ayrı bir çalışmaya ihtiyaç duyulduğunu da belirtmektedir. Musa Çadırcı, "Askerlik", 2008 s.39

³⁶⁸ H. 1254 (M.1838-1839) tarihli ve Anadolu tarafına ait bir icmal nüfus defteri mevcuttur. Bkz. NFS.d 7429. H. 1255 (M.1839-1840) tarihli ve Rumeli kıtasına ait bir icmal nüfus defterinde Rumeli'nin pek çok bölgesinde nüfus sayımı yapımı yapıldığı da görülmektedir. İlgili belge için bkz. NFS.d 7440

³⁶⁹ "*Malum-u ali buyrulduğu üzere geçende akd olunan meclis kararı iktizasınca Anadolu ve Rumeli eyaletinin bazı mahallerinde kâin nüfus ehl-i İslam ve reayanın müceddeden tahriri zımmında lazım-us-sudur olan Evamiri Aliyye'nin ısdarıyla ketebeden intihap olunan bazı münasip bendegânın esamisi ve mahal-i memuriyetlerinin....*" HAT. 335-19244. Araştırmalarımıza karşın konuyla alakalı bahsi geçen takriri bulamadık.

³⁷⁰ Devlet arşivindeki görevliler tarafından H. 1255 (M. 1839) olarak tarihlendirilmiş bir icmal nüfus defterinde Anadolu ve Rumeli'nin bazı bölgelerinde *tüvana* nüfusun sayısının olduğu bir icmal defter bulunmaktadır. Mevzu bahis defterin yukarıda bahsedilen bazı yerlerin sayım sonuçlarından oluşturulduğunu düşünmekteyiz. bkz.TS. MA. d.783,

³⁷¹ Konuyla alakalı detaylar İstanbul bahsinde verilmiştir. Burada tekrar hatırlatmak adına Mehmet Said Efendi'nin hazırladığı raporda nüfus sayımlarının Avrupa'daki gibi belirli bir takvime (5,7,10 yılda bir tekrar vb.) bağlanması gerekliliği belirtilmiştir. HAT 1246-48330-B

³⁷²TS. MA. E. 674-12

uygulandığı bölgelerde zamana yayılarak neredeyse yüzyılın ilk yarısının sonuna kadar sürecek olan nüfus sayımları yeniden yapılmaya başlanacaktır.³⁷³

1839’la başlayan sayımlarla alakalı müstakil yazışmaları tespit edemedik. Buna karşın 1839’dan 1843’ün sonuna ait nüfus defterlerinin büyük çoğunluğunun girişinde sayımların Tanzimat-ı Hayriye gereğince/usulünce yapıldığını gösteren girizgâhların mevcudiyeti bu tarihte ülkede yeni sayımların başlatıldığına dayanak olarak gösterilebilir.

Örnek olması adına 3528 numaralı nüfus defteri misal verilebilir:

*“bi-t tevfiq teala Tanzimat-ı Hayriyye usulünce müceddeden tahrirlerine irade-i seniyye-i şahane taallik iden kazalardan Kırşehir Sancağında vaki Dinekkeskini kazasının kurasında ve çiftlikatında ve sair arazilerinde bulunan kâffe-i ehl-i İslamın yerli olarak mevcud bulunan kebir ve sağırinin sin ve eşkâlleri tasrihiyle tahrir defteridir, gurra cemaziyülevvel (1)256.”*³⁷⁴

Bu ifadeler Tanzimat’ın ilanıyla Gülhane Hatt-ı Hümayunun kurallarının tedavüle girdiği yerlerde³⁷⁵ sayımların yeniden başladığını gösteren örneklerden sadece bir tanesidir.³⁷⁶ Bunlara ek olarak Metin Ünver’in 2018 yılında Midilli Adası’nın nüfusuna dair kaleme aldığı makalesinde de bizim iddia ettiğimiz hususlara benzer görüşlere sahip olduğu ifade edilmelidir.³⁷⁷ Ayrıca Ceride Odası bahsinde değinileceği üzere nezaret personelinin de Tanzimat’ın ilanından sonra taşraya gönderilip nüfus sayımı yaptığını gösteren ifadeleri de bu iddiamızı ispat olarak gösterilebilir.³⁷⁸

Osmanlı Devleti’nin giriştiği sayım denemelerinin tarihlerine dikkat edilirse genelde iki hususun öne çıktığı görülür. Bunlardan ilki kaybedilen savaşlar ve

³⁷³ Tarihsiz bir belgede “*tahriri memalik madde-i hayriyesi zımmında Anadolu ve Rumeli’ye gidecek memurin kullarının*” olduğu bir defterden bahsedilmekteyse de bu defteri ne yazık ki bulamadık. TS.MA.e 898-78

³⁷⁴NFS.d 3528

³⁷⁵ Tanzimat’ın uygulandığı kazalardaki nüfus sayılarına dair bir icmal defter için bkz. NFS.d 7444. “*Rumeli ve Anadolu’da kain olup Tanzimat-ı Hayriye dahilinde bulunan kazalarda mütemekkin gayrı Ermeni mevcud olan kaffe-i ehl-i İslam ve reayanın ve kiptiyanın miktarını mübeyyin defterdir*”

³⁷⁶1840-1841 tarihli ve Tanzimat’ın uygulandığı bölgelerin büyük çoğunluğuna ait defterlerin giriş kısmındaki ifadeler Gülhane Hattı Hümayunuyla ülkenin büyük çoğunluğunda yeniden nüfus sayımı yapıldığını net olarak ortaya koymaktadır. Örnek defterler için bkz. NFS.d 2916; 2955, 3865, 853, 1285, 1222, 2078, 593, 5631. Örneklerle beraber bu sayımlarında tıpkı 1830-1831 nüfus sayımı gibi farklı bölgelerde farklı tarihlerde uygulandığı yönündedir. Nitekim 1843 yılında bile yapılan nüfus sayımlarında defterin giriş kısmında tahririn Tanzimat-ı Hayriye usulüne göre yapıldığını beyan eden ifadelere rastlanılmaktadır. Örnekler için bkz. NFS.d 2457, 3350, 4313

³⁷⁷ M. Ünver, 1840-1841 tarihli nüfus defterlerinden hareketle Tanzimat’ın uygulandığı yerlerde bir nüfus sayımına girildiğini düşünmekte ve konunun daha geniş çaplı araştırıldığını ifade etmektedir. Bkz. Metin Ünver, “Midilli Adası’nın Nüfusu (1830-1842), **Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, Sayı:33, 2018-1, s.52

³⁷⁸ML.MSF.d 18945, s.12

sonrasındaki sükûnet dönemleridir. Bu bağlamda 1830-1831 genel sayımı 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında, 1834-1835 sayımları ise 1833'teki Mehmet Ali Paşa hadisesinin bitişinden sonra gerçekleşmiştir. İkinci husus ise sayımların ülkedeki askerî ve idari değişikliklerle olan paralel gidişatıdır. Bilindiği üzere ilk sayım Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılıp yeni bir ordu teşkilatı kurulmasıyla doğrudan bağlantılıdır.³⁷⁹ 1834-1835 sayımları ise daha önce değinildiği üzere redif teşkilatı ve müşirlik sisteminin ihdasıyla ilişkilidir.

Bu bölümün başında 1838'de çeşitli sayım girişimlerinin olduğunu ancak illaki bir dönemlendirme yapılacaksa 1839 yılı ile Tanzimat'ın esas alınması gerektiğini ifade etmiştik. 1839 ve sonrasında yapılan sayımların sebeplerinin de yukarıda izah edilenlerden farklı olamayacağını düşünmekteyiz. Bu bağlamda 1839'da başlayan yeni tahrir ilk neden olarak Kavalalı'ya kaybedilen ikinci savaş (Nizip Savaşı) verilebilir. Savaşın kaybedilmesine müteakip Avrupalıların sağladığı ateşkes ortamından istifade edilmek istenmiş olabileceği ve bu yolla mevcudu oldukça azalmış olan orduya yeni asker temini için bir sayım yapılması planlanmış olabilir. İkinci sebep ise şüphesiz Tanzimat'ın ülke yönetimine getireceği yeni yapılanma olması gerektiği düşünülmektedir. Ayrıca periyodik bir düzeni olmayan Osmanlı nüfus sayımlarının pragmatik sebepleri olabileceği ihtimali göz önünde tutulmalıdır. Bu açıklamalardan hareketle Tanzimat'ın ilanı ile başlayan sayım sürecinin anlamlandırılmasında önceki sayımlara benzer ortak sebepler/noktalar olduğu iddia edilebilir.

1839'da başlayan ve hâlen yürürlükteki Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Kanunnamesine göre yapıldığı anlaşılan bu sayımların bitiş tarihi ise 1843'tür.³⁸⁰ Bu bağlamda 1839-1843 arasında yapılan sayımların teknik olarak ilk genel sayımdan çok büyük farklılıkları mevcut değildir. Ancak 1839'dan itibaren sayımlarla alakalı getirilmeye çalışılan çeşitli standartlar mevcuttur ve bunlara sayımların kurumsal boyutları bahsinde değinilmektedir.

³⁷⁹ Hatta 1826 İstanbul sayımı da bu hususa bir ek olarak ifade edilebilir.

³⁸⁰ Tüvana nüfusun icmalinin yer aldığı ve arşiv personeli olarak H. 1255 olarak tarihlendirilmiş bir evrakta nüfusu tahrir edilen yerler Rumeli, Anadolu ve Cezayir Bahri Sefid'dir. Bu coğrafya daha önceki bölümlerde değinildiği üzere Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye kanunnamesinde askere alınması planlanan ahalinin ikamet ettiği coğrafyadır. Bkz. TS.MA.e 783

2.3.4. 1844 Tahriri

1844 tarihli nüfus sayımı daha önce değinildiği üzere bazı araştırmalarda Osmanlı Devleti'nin ikinci genel sayımı olarak geçmektedir. Bunun yanında bu sayım ilk genel sayımdan farklı olarak “modern” olarak betimlenmektedir.³⁸¹ Bu bağlamda kadınların da sayıma dâhil edildiği iddiaları da mevcuttur.³⁸² Sayımın modern olup olmadığı ile alakalı tartışmalara ileride değineceğiz. Ancak çalışmamız esnasında 1844 tarihli pek çok nüfus defteri incelememize rağmen kadınların kayıtlarının yapıldığı herhangi bir nüfus defteri görmediğimizi belirtmeliyiz.

Sözünü çok uzatmadan 1844 sayımına gelelim. Daha önce beyan edildiği üzere imparatorluğun yönetsel yapısında ilk etapta Yeniçeri Ocağı'nın ilgası daha sonrasında özellikle 1834 yılından sonra askeri ve idari (redif/müşirlik vb.) yönlerden değişikliklere gidilmiştir. Genel manada II. Mahmut dönemine ait bu reform hareketleri *usul-ı nizam-ı müstahsene* olarak ifade edilmektedir.³⁸³ 1839'a gelindiğinde ise Sultan II. Mahmut'un yerine tahta geçen Abdülmecid, imparatorluğun yeniden yapılanması adına bilindiği üzere Gülhane Hatt-ı Hümayunu ilan etmiş; *Tanzimat-ı Hayriyye* reformlarını başlatmıştır.

Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile konumuz arasındaki bağlantı Tanzimat'ın ilanı esnasında askerlik hizmetine dair yapılan açıklamalardır. Bu minvalde fermanda askerliğin tüm Osmanlı tebaası için bir vatan borcu olduğu, asker yazma esnasında nüfus mevcutlarına bakılmadan adaletsizlik yapıldığı, bundan sonra askerlik hizmetinin belirli bir süreyle kısıtlandırılacağı ve her memlekette asker alınacağını ifade edilmesi mühimdir.³⁸⁴

Bu beyanda özellikle iki konu öne çıkmaktadır ve ikisinin de doğrudan doğruya nüfus sayımlarıyla alakası vardır. Bunlardan ilki asker celpi ile alakalı ifadelerdir. Nüfus sayımları ile bunların neticelerini ortaya koyan nüfus defterlerinin asker alımlarında göz ardı edildiği ve buna bağlı olarak ortaya adaletsiz bir durumun çıktığına işaret edilmektedir.³⁸⁵ Bu izahatın aynı zamanda nüfus sayımlarındaki kayıtlara dayalı bir askerlik sistemini yerleştirme yolundaki amaçla

³⁸¹ İ. Akyol, s.548, Bilgi, “Nüfus Sayımları Hakkında”, 1999-2000, s.121-122

³⁸² “Osmanlı İdaresinde Kıbrıs”, s.62

³⁸³ Enver Ziya Karal, “Ragıp Efendi'nin Islahat Lâyihası”, **Tarih Vesikaları**, Cilt:1, Sayı:5, 1942, s.356

³⁸⁴ Lûtfî, Cilt:6-7-8, s.1028

³⁸⁵ Temelde bu adaletsizliğin kayıtlara bağlı bir askerlik sisteminin yokluğundan dolayı hayat bulduğu ifade edilebilir.

da bağlantılı olduğu düşünülebilir. İkinci önemli olan husus ise (artık) her bölgeden asker yazılacağına ifade edilmesidir. Bu açıklama da temelde askere alımlardaki adaletsizlikle bağlantılıdır. Osmanlı coğrafyasında daha önce değinildiği üzere askerlik vazifesi (tercih ya da mecburiyet ile olsa da) Anadolu ve Rumeli ahalisine ihale edilmiş bir sorumluluktur. Her bölgeden (artık) askere alım yapılacağına ilan edilmesi sayım yapılmayan ve bu bakımdan nefer vermeyen yerlerin üstü kapalı şekilde işaret edilmesidir. Nihayetinde buralarda merkezî otoriteyi güçlendirmeye ve gerektiğinde bir savaş durumunda kullanılabilmek için askere ihtiyaç vardır ve bu ihtiyaç ancak başka bölgelerden (Anadolu ve Rumeli) tahammülleri üzerinde asker yazılması ve buralara bunların gönderilmesi ile kompanse edilmektedir.

Gülhane Hattı Hümayunu'nun ilanından 4 yıl sonra, Eylül 1843 tarihine gelindiğinde ise Osmanlı Devleti'nin askerî ve idari yapılanmasında köklü bir değişiklik yapılmıştır. Bu yıldan geçerli olmak üzere Osmanlı coğrafyası Anadolu, Rumeli, Hassa, Dersaadet ve Arabistan olarak 5 ordu bölgesinden teşekkül edilerek yapılandırılmıştır.³⁸⁶

Ülkenin 1843 tarihinden itibaren 5 farklı askeri bölgeye bölünmesine müteakip nüfus sayımları ile alakalı şekilsel bir değişiklik bulunmamaktır. Buna karşın nüfus sayımları 1843 yılından itibaren kur'a usulü ve 1846'da yürürlüğe konacak olan Kur'a Kanunnamesi'ne paralel olarak değişikliklere uğrayacaktır. Bu değişikliklerin sayımların hedef kitlesi, sayım bürokrasisi ve sayılmaya çalışılan coğrafyanın genişletilmesiyle alakalı değişiklikler olduğu ifade edilebilir. Bu bakımdan ilk etapta nüfus sayımları ile doğrudan bağlantılı bir uygulama olduğunu göreceğimiz ve Osmanlı'daki askerlik mükellefiyetini yeniden düzenleyen kur'a usulü ve Kur'a Kanunnamesi'ne kısaca değinmekte fayda bulunmaktadır.

Kur'a usulü temelde Prusya ve Fransa örnek alınarak hazırlanmış bir askere alma yasasıdır.³⁸⁷ Kur'a usulü ve bu sistemin 1846'de mevzuat hâline getirilecek olan Kur'a Kanunnamesi ile alakalı düşünceler kamuoyuna 1843'te ilan edilmiştir.³⁸⁸

³⁸⁶ Cengiz Çakaloğlu, "1843 Askeri Düzenlemesi Çerçevesinde Anadolu Ordusu'nun Kuruluşu", **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, Sayı:5, 2001, İstanbul, ss.41-54. Virginia Aksan bu sistemin temelde 1834 redif yasasının daha ayrıntılı hale getirilmesi olduğunu söyler. Aksan, s.434

³⁸⁷ Odile Moreau, **Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu Askeri "Yeni Düzen" in İnsanları ve Fikirleri 1826-1914**, (Çev. Işık Ergüden), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s.13

³⁸⁸ "18 Eylül 1843 tarihinde Takvim-i Vekayi'de kur'a usulü ilan edildiğinde, sadrazamın önerdiği gibi askere toplama işlemlerinin Mart 1845 tarihinden itibaren yürürlüğe gireceğine karar verildiği açıklanmıştır" Tobias Heinzelmann, **Cihaddan Vatan Savunmasına Osmanlı İmparatorluğunda**

Bununla beraber usul ve kanunnamenin belirli maddelerinin (örneğin hizmet süresinin kısaltılması, askerlik yapacak yaşı tespit vb.) fikrî altyapısının Sultan II. Mahmut döneminde tasarlandığı iddia edilebilir.³⁸⁹

Tanzimat Fermanı'nda ifade edilen her bölgeden asker alma ve sonrasındaki zorunlu askerlik uygulamasının olmazsa olmazının sağlıklı nüfus sayımları ve bunların düzenli istatistiki çıktıları olduğu söylenebilir. Bu bakımdan fikrî altyapı her ne kadar II. Mahmut döneminde filizlenip Tanzimat Fermanı'yla ilan edilmiş olsa da arzulanan değişim ile alakalı planlar ancak 1843 tarihinde kamuoyu ile paylaşılmıştır.³⁹⁰ Bununla beraber kur'a usulünün bir mevzuat hâline getirilip resmen uygulanması ile Kur'a Kanunnamesi uyarınca asker yazımı da 1846 yılına sarkmıştır.³⁹¹

Kanunname gereğince asker almanın 1846 yılına sarkmasının sebebi ile alakalı olarak Musa Çadircı'nın yaptığı izahat şu şekildedir: “*Uygulamanın Mart 1844'ten itibaren yapılması, halkın ve yöneticilerin yeni usulü benimseyip güçlük çıkarmamaları için öncelikle silah altında bulunan askerin beşte biri oranında terhis edilerek, yerlerine Redif askerinden alınması kararlaştırıldı. Kur'a yöntemine nüfus sayımı yapılmadığından hemen geçilmedi.*” ve “*Nitekim 1843 ordu yeniden düzenlenirken bu konuya da değinildi. Kur'a ile asker alınacağı belirtildi. Ancak bunun nasıl olacağı ayrıntılarıyla saptanmamış, çalışmalar sürdürülmekteydi.*”³⁹²

M. Çadircı'nın izahlarında ahalinin askerliğe vereceği tepki noktasında kendisine katılmakla birlikte kur'a usulü ve Kur'a Kanunnamesi'nin sayımlarla olan bağlantısına dair detayların tespit edilemediği ve nüfus sayımı yapılmadığı yönündeki ifadelerinin eksik olduğunu düşünmekteyiz.³⁹³ Bunun temel sebebi ise 1843 tarihli ve konuyla alakalı yazışmalardır. Aslında daha 1843 yılında yani

Gene Askerlik Yükümlülüğü 1826-1856 (Çev. Türkis Noyan), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2009, ss.136-137

³⁸⁹ Örneğin 1837 yılında Dar-ı Şura'da askerlik süresinin beş yıllı sınırlandırılması teklif edilmiştir. Bkz. Mehmet Vurmaz, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Askere Alma Sistemi (1826-1970)**, T.C. Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale, 2007, s.18. Konuyla alakalı bazı belgelere “Askerliğe Uygun Yaşların Tespiti” bahsinde değinilecektir.

³⁹⁰ Ferman bu yönüyle aynı zamanda bu konuda bir nabız yoklama yahut yurt içi ve yurt dışına yönelik bir pr çalışması olarak da addedilebilir. Bkz. Heinzelmann, s.112

³⁹¹ Kanunnamenin ne şekilde uygulandığını gösteren örnekler için bkz. İ.DH. 134-6880;151-817

³⁹² Musa Çadircı kura kanunuyla asker alımının 1843'te konuşulduğunu ancak ayrıntılarının bu tarihte saptanamadığını beyan etmektedir. Bkz. Çadircı, “Askerlik”, 2008, ss.67-69.

³⁹³ Musa Çadircı'nın ahalinin vereceği tepki konusunda yaptığı çıkarımın konuyla alakalı yazışmalarda da doğrulandığı görülmektedir. İ.MSM. 10-206-2;11-221-4

kanunnamenin yürürlüğe girmesinden üç sene önce kur'a uygulamasının nasıl olacağının detayları saptanmıştır.³⁹⁴ Buna göre ilk etapta nüfus sayımlarıyla bağlantılı olarak tespit edilen ilk husus askere alım yaşıdır: 1843 yılından itibaren ise askerlik yapabilecek nüfusun en küçük ve en büyük yaşları 20-25 olarak belirlenip standartlaştırılmış ve bu grupta olan erkekler için *Esnan-ı Askeriye* ifadesi kullanılmaya başlanmıştır.³⁹⁵ Ayrıca bunların –her ayrıntısı açık edilmeden- aynı yıl kamuoyuyla da paylaşıldığı söylenebilir.³⁹⁶ Nitekim 1846'da yürürlüğe giren Kur'a Kanunnamesi'nde bu hususların maddeleştirileceği görülmektedir.

Zikrettiğimiz yazışmada mühim olan bir diğer konu nüfusa dair verilerdir. Şöyle ki Temmuz 1843 tarihli belgeye göre ordu daireleri olarak tespit edilmiş 5 bölgeden 3'ünde (Rumeli, Dersaadet, Hassa) kısmen tatmin edici nüfus sayımları yapıldığı ve bu daireler içerisinde yer alan bölgelerin nüfuslarına dair verilerin elde olduğu söylenebilir.³⁹⁷ Sayımların yapılamadığı bölgelerde nüfus rakamlarına dair verilen bilgiler ise tahminidir.

Nüfus miktarları ve askere alınacak yaşlarla alakalı yapılan düzenleme dışında konuyla alakalı yazışmalarda tahrirlerin değerlendirilmesi, askere alınacak kişilerin telefati gibi geleceğe dönük istatistiki veriler oluşturulmasının başlangıç tarihi de 1843 yılıdır. Tablo-4 incelendiğinde daha önce belirtildiği üzere İstanbul'un daha 1843 yılının Temmuz ayında (belki de daha erken) ordu daireleri olarak tayin ettiği bölgelerin bazılarının nüfusu hakkında yeterince bilgi sahibi olduğu söylenebilir. Sağlıklı olarak addedilebilecek nüfus verilerinin ise 1839'da başlayan sayımlarla elde edildiği ve genel olarak Tanzimat'ın yürürlükte olduğu coğrafyalara ait olduğu ifade edilebilir.

³⁹⁴ Konuyla alakalı 1843 tarihli yazışmalar için bkz. İ.MSM. 10-206. Ayrıca bkz. Heinzelmann, ss.135-136

³⁹⁵ İ.MSM. 10-206-2. Askerlik çağı. Esnan defterleri çok yüksek ihtimalle nüfus defterleri fonunda tasnif edilmiştir. Mezkûr fonda ise 18.000'den fazla defterin tasnif edildiği görülmektedir. Açıkçası bu kadar defterin içinde bunları bulmak en basit tabirle bir şans meseledir. Görsel 13 ve 14'te örnek bir esnan defteri paylaşılmıştır.

³⁹⁶ Heinzelmann, s.143

³⁹⁷ “*Malum-u alileri buyrulduğu üzere istibdal askeriye nizamiye için memalik-i mahruse-i şahanede mevcud nüfustan senevi celbi lazım gelen neferatın miktarıyla mahallerini tefrik ve taksimine dair terkim ittirilen hulasada gösterildiği veçhile şimdikiye kadar tahrir olunmuş olan mahalleriyle gayrı ez istisna henüz tahrir olunmayan mevakinin terkimen ve tahminen miktar-ı nüfus kırk yük altmış sekiz bin bu kadar neferden ibaret olarak bu hesaba göre beş ordudan beşde bir itibariyle maa telefati senevi istibdali lazım gelen otuz yedi bin şu kadar nefer salif-ül zikr nüfus muharrereden ve gayrı ez muharrerede tamamı tamamına karşılaştığı olduğuna ve asker ahzının mevkuuf-u aleyhi tahrir maddesi olarak nisbet askeriye dahi bade-t tahrir bilineceğine binaen ber veçhe müzakere şimdilik üç ordu mevakiğinde yoklama ve tahrir maddeleri bila icra arkası alınarak badehu altmış bir senesi martında usul hakkaniyete tevfiken nüfus mevcudundan.....*” İ.MSM. 10-206-3

Tablo-4: 12 Temmuz 1843 İtibariyle Nüfusu Tahrir Edilmiş ve Tahmin Edilen Ordu Dairelerinin Nüfus Miktarları³⁹⁸

“Anadolu ve Rumeli Caniplerinde tüvana ve sabi ve müsin olmak üzere şimdiye kadar tahrir olunmuş mahallerde ve badezin tahrir olunacak mahallerde mevcut bulunması me’mul (umulan) olan nüfusun miktarı.”

Tablo-4: Ordu Dairelerindeki Mevcut Nüfus

Asakir-i Hassa-i Şahane Ordusuna raptı tensip olunan mahallerde mevcut nüfusun miktarı	
	Nefer
Hüdavendigâr Eyaleti	333.906
Teke ve Hamid Alaiye Sancağı	126.650
Aydın Eyaleti	252.350
Kocaeli Sancağında	68.753
Biga Sancağında	24.028
(Toplam ³⁹⁹)	805.683
Kocaeli Sancağından Tersane tertibine	6.903
	798.780
100 neferde bir itibariyle nefer:7.980 Orduyu mezkûrda bulunacak 31.600 neferden beş senede bir itibariyle istibdali lazım gelen Nefer: 6.320 1.580- (Yüzde beş hesabı üzeri telefat) 7.900	
Dersaadet Ordusuna raptı tensip olunan mahallerde mevcut olan nüfusun miktarı	
	Nefer
Ankara Eyaleti	227.318
Kocaeli Sancağından Maada Bolu Eyaleti	210.086
Çirmen Eyaleti	119.526
Suyolu kuralarında (?)	3.021
Teke ve Hamid ve Alaiye Sancaklarından maada Konya Eyaletinde	225.721
(Toplam)	785.672
Çirmen ve Bolu Eyaletlerinden Tersane tertibine	85.537
	700.135
Badezin tahrir olunacak aşiretlerin tahmini	49.865
	750.000
100 neferde bir itibariyle nefer 7.500 Orduyu mezkûrda bulunacak 30.000 neferden beş senede bir itibariyle istibdali lazım gelen nefer Nefer: 6.000 1.500- (Yüzde beş hesabı üzeri telefat) 7.500	

³⁹⁸Belge aslından aynen aktarılmıştır. İ.İ. MSM.10-206-1

³⁹⁹Mezkûr evraklarda parantez içinde yazdığımız (toplam) ifadesi bulunmayıp tarafımızdan eklenmiştir.

Arabistan Ordusuna raptı tensip olunan mahallerde mevcut olan nüfusun miktarı	Nefer
Adana Sancağında	6.773
Tarsus Sancağında	3.034
Aziz Sancağında	13.717
(Toplam)	23.524
Şam, Halep, Sayda, Trablus, Urfa, Maraş <i>tahmini</i>	726.476
	750.000
100 neferde bir itibariyle nefer 7.500 Orduyu mezkûrda bulunacak 30.000 neferden beş senede bir itibariyle istibdali lazım gelen nefer Nefer: 6.000 1.500- (Yüzde beş hesabı üzeri telefat) 7.500	
Rumeli Ordusuna raptı tensip olunan mahallerde mevcut nüfusun miktarı	Nefer
Rumeli Eyaletinde	84.278
Vidin Eyaletinde	71.743
Selanik Eyaletinde	150.476
Silistre Eyaletinde	118.186
Üsküp Sancağında	20.013
Kalkandelen'de	10.714
İvraniye'de	3.336
Vulçettrin'de	23.332
Ohri'de	16.916
İlbasan	18.126
Prizren	25.593
Dukakinde	26.949
(Toplam)	569.662
İskenderiye ⁴⁰⁰ ve Yanya ve Avlonya'da Bulunan <i>tahmini</i>	180.338
	750.000
100 neferde bir itibariyle nefer 7.500 Orduyu mezkûrda bulunacak 30.000 neferden beş senede bir itibariyle istibdali lazım gelen nefer Nefer: 6.000 1.500- (Yüzde beş hesabı üzeri telefat) 7.500	
Anadolu Ordusuna raptı tensip olunan mahallerde mevcut nüfusun miktarı	Nefer
Sivas Eyaletinde	134.196
Erzurum Eyaletinde	65.677
Kars Sancağında	19.786
Çıldır Sancağında	71.074
Van Sancağında	13.151
Maden Kazalarında	171.433
Musul	12.755
Kara Hisar-ı Şarki	22.866
Gümüşhane'de	34.663
(Toplam)	545.601

⁴⁰⁰ İşkodra

Diyarbakır Eyaletinde <i>tahmini</i>	124.820
Badezin Tahrir olunacak Aşiretlerin <i>Tahmini</i>	79.579
	750.000
100 neferde bir itibariyle nefer 7.500 Orduyu mezkûrda bulunacak 30.000 neferden beş senede bir itibariyle istibdali lazım gelen nefer Nefer: 6.000 1.500- (Yüzde beş hesabı üzeri telefat) 7.500	
Tersane-i Amireye Rabtı Tensip Olunan Mahaller Nüfusunun Miktarı	
	Nefer
Gelibolu Sancağında	152.48
Bolu Sancağında	12.683
Kastamonu Sancağında	38.519
Viranşehir Sancağında	19.087
Kocaeli Sancağında	6.903
Canik Sancağında	38.032
Trabzon Sancağında	92.795
Ünye Kazasında	21.403
Ordu Kazasında	24.820
	269.490
Toplam Nüfus: 4.068.270	
Memalik-i Mahruse-i Şahanenin Şimdiye Kadar Tahrir Olunmuş Mahallerinde Mevcut Olan Nüfusun Miktarı: 2.907.192	
Badezin Tahrir Olunacak Bazı Mahallerde Tahmini Mevcut bulunması Memul Olan Nüfus: 1.161.078	

Eldeki mevcut bu rakamlar Temmuz 1843 yılına aittir ve muhtemelen 1839'dan sonra yapılan sayımlarla elde edilmiş verilerdir. Bunun yanında Serasker Rıza Paşa'nın mührünün olduğu 11 Kasım 1843 tarihli bir yazışmadan da yukarıda zikredilen ordu dairelerinin bir kısmında nüfus sayımının tamamlandığı ifade edilmektedir.⁴⁰¹ Sayımları yapılamayan yerlerin ise tahrirleri ertelenmiştir.⁴⁰²

1838 yahut 1839 ve sonrasında hazırlanan nüfus defterleri ile yukarıdaki tablolardan hareketle askere alınacak nüfusun tespiti noktasında devletin en azından

⁴⁰¹ *Asakiri Hassa-i şahane Dersaâdet ve Rumili orduyu hümayunları dairelerinin ekser mahali tahrir olunarak fakat zikr olunan Rumili orduyu hümayununa mensup olan bazı mahaller henüz tahrir olunmamış olduğundan dâhil daire-i tahrir olan mevakide yoklama usulünün ve elyevm tahrir usulü olunması vacibi halden olmaktan naşi sadır icraiye ve tayini lazım gelen memurinin keyfiyeti intihabesiyle...* 11 Kasım 1843. İ.MSM. 10-214

⁴⁰² Sayımla alakalı sultana gönderilen takirde bazı ordu dairelerinin sayımının tamamlandığını ancak geriye kalan yerlerin (muhtemelen Rumeli ve Anadolu'nun bir kısmı ile Arabistan'ın büyük bölümü) sayımının tamamlanamadığını görülmektedir. Tahriri tamamlanamayan yerlerin ne şekilde yazılması gerektiği Sultan'a sorulmuş ve Abdülmecid'e iki farklı yöntem önerilmiştir. Bunlar nüfusu bilinmeyen yerlerin yeni bir tahrir tabi tutulması ya da buralarda yoklama yapılmasıdır. Bunlar olmazsa sayılmayan yerlerin bir tahrirlerinin bir süre ertelenebileceği de seçenekler arasındadır. Sultan Abdülmecid verdiği cevapta mecliste alınan kararları beğendiğini, şimdilik Rumeli'yle alakadar olunmasını ve geri kalan yerlerin sayımının ertelenebileceğini söylemiştir. İ.MSM 10-214-2. Bununla beraber 1844 tarihli yazışmalarda Rumeli'nin kalan bölgelerinin de tahririnden vazgeçilmiş ve Abdülmecid'de durumu onaylamıştır. İ.MSM 11-221-6

belirli coğrafyalardaki nüfus hakkında yeterli bilgi sahibi olduğu iddia edilebilir. O zaman ülke genelinde yeni baştan yapıldığı beyan edilen ve literatürde icra sebebi olarak ilk genel sayımın başarısızlığına dayandırılan ve ikinci genel nüfus sayımı olarak addedilen 1844 sayımı nedir?⁴⁰³

1844 genel sayımı olarak tarif edilen tahrir aslında Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra belki de öncesinde 1838 tarihinde başlayan sayımların devamıdır.⁴⁰⁴ Ayrıca bu tarihli tahrirle sayım coğrafyasının büyütülmesi planlanmaktadır. Bunun yanında detaylarına ileride değineceğimiz üzere bu sayımın hedef kitlesi de öncekilerden farklıdır. Burada kısaca değinmek gerekirse 1844 sayımı temelde 1845 ve sonraki yıllarda kur'a çekilişine katılacak nüfusun (esnan-ı askeriye) tespit edilmesi amacını gütmektedir. Bu bağlamda bu sayımın merkezinde 1834-1835 sayımları gibi redif teşkilatı yoktur.⁴⁰⁵ 1844 tahriri ordu dairesi olarak tahsis edilmiş bölgelerin (Hassa, Dersaadet, Rumeli, Anadolu, Arabistan) toplam erkek nüfusu ile askerlik çağındakilerin tespiti ve buna bağlı olarak ilerleyen yıllar kuralarında hakkaniyetli şekilde asker yazabilmek adına tesis edilmiştir.⁴⁰⁶

1844 sayımının ilk etapta üç ordu dairesi olarak tarif edilen Rumeli, Hassa ve Dersaadet ordu dairelerinde başlatılması planlanmıştır. Ancak daha sonra Rumeli'nin hassas durumundan dolayı buralarda kalan çeşitli mahallerin tahririnden vazgeçilmiştir.⁴⁰⁷ Netice olarak, 1844'ün Mart ayı başlangıç kabul edilerek Hassa ve Dersaadet ordularına tahsis edilen bölgelerin sayımına karar verilmiştir.⁴⁰⁸

⁴⁰³ "1831 sayımının yönetimin öngördüğü askeri amaçlara hizmet etmediği, 13 yıl sonra, 1844'te, bir askeri yetkilinin idaresinde özellikle ordunun amaçlarını gözeten yeni bir sayımın yapılmış olmasından anlaşılmaktadır". Karpat, s.70

⁴⁰⁴ Tanzimat Fermanı'nın getirdiği ilkeler ilk etapta Edirne, İzmir, Aydın, Konya ve Sivas gibi merkeze yakın bölgelerde uygulanmış, askerlik ve vergi ile alakalı hususların uygulanması ise ileri bir tarihe bırakılmıştır. Ali Akyıldız, "Tanzimat", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)**, Cilt: 40, İstanbul, 2011, ss.1-10

⁴⁰⁵ "1831 sayımından sonra 1844 yılında ülke genelinde bir nüfus sayımı yapılması daha kararlaştırılmıştı. Bu sayımın gayesi 1834-1835 yıllarında "Redif Asâkir-i Mansûre" adıyla Yeniçeri Ordusu'nun yerine kurulan yeni orduya alınabilecek asker potansiyelini tespit etmektir" "Osmanlı İdaresinde Kıbrıs", s.61. Ayrıca bkz. Çimen, s.196,

⁴⁰⁶ "ber veçhe müzakere şimdilik üç ordu mevakilerinde yoklama ve tahrir maddeleri bila icra arkası alınarak badehu altmış bir senesi martında usul hakkaniyete tevfikeyn nüfus mevcudunda istipdal-i asker madde-i hayriyesine mübaşeret olunması.." İ.MSM. 10-206-3

⁴⁰⁷ Özellikle Arnavutluk başta olmak üzere Rumeli'de bazı mahallerin durumunun nazik olduğu ve bu sebepten buralarda sayımların ertelenmiş olduğu da söylenebilir. İ.MSM. 11-221-4. Rumeli bölgesinde Tanzimat usullerince tahrirleri yapılan Köprülü, Tikveş, İştib ve Kesriye Kazalarının ileride tensikat usulüne göre tekrar tahrir ve yoklamalarının yapılacağı belirtmiştir. İlgili yazışma için bkz. C.DH 260-12976-1. Bir başka örnek olarak Yanya ve çevresinin nüfus tahrirlerine 1845 yılında başlanıldığı söylenebilir. Bkz. C.AS 206-8837

⁴⁰⁸ İ.MSM. 11-221-3

Sonrasında ise diğer bölgelerin (Anadolu, Arabistan) sayımları zamana yayılarak yapılacaktır. Sayımın ülke genelinde yani ordu daireleri olarak tespit edilen bölgelerin tamamında senkronize olarak yapılamamasının sebebi ise tahririn mali boyutunun büyüklüğü ve yeterince ehil personele sahip olunmamasıdır.⁴⁰⁹

1844 sayımının usulünü ve eski tahrirlerin aksine sayım coğrafyasının sınırlarını genişleten husus ise ülkede kayıtlara dayalı askerlik sistemini hayata geçirmeyi hedefleyen kur'a usulüdür. Bu bağlamda 1844 yılından itibaren asker vermediği için ilk sayımlara hiç dâhil edilmeyen coğrafyalarda nüfus sayımı yapılması yönündeki çabalar dikkat çekmektedir.

Bu noktada konuyla ilgili izahat yapmadan önce bir iddiamızı dile getirmek gerekmektedir. XIX. yüzyılın ilk yarısındaki Osmanlı nüfus sayımları ülkenin genelinde (yahut belirlenmiş coğrafyalarında) hiçbir zaman aynı anda başlayıp aynı anda bitmemiştir. Hatta imparatorluk genelinde yapılmış tüm sayımlar için de aynı iddia tekrarlanabilir. Çalışmanın belirlediği zaman dilimi olan 1830 ve 1850 arasındaki sayımlara dair çeşitli standartlar oluşturma çabaları mevcuttur. Bununla beraber sayım tarihlerine dair kesin ve belirli bir intizam yani düzenli ve periyodik bir sayım düzeni yoktur. Nitekim sayımların bir takvimi olmaması ve ülke sathına yayılmasıyla alakalı (ki bunun dolaylı yoldan sayımların sadece askerlik amacıyla yapılmasına dönük bir öz eleştiri olduğu da düşünülmektedir) bir eleştiri daha 1838'de bizzat sayımlarla alakalı en üst düzey yönetici olarak değerlendirilebilecek Ceride Nazırı tarafından da yapılmıştır. Tablo-5 incelendiğinde 1844 sayımının aslında ilk etapta Dersaadet ve Hassa ordusu dairelerinde sayım yapılmasına karar verilen bölgelerden ibaret olduğu anlaşılabacaktır.

⁴⁰⁹ “Usul-ı mezkurenin şimdi toptan icrasına şuru olursa pek çok memur ve masarîfata dahi hacet görünerek o halde bazı na-ehil memurun karışması ve masrafça suubet çekilmesi [...] inkâr olamayacağına binaen...” İ.MSM. 11-221-4

Tablo-5: 1844 Tarihinde Dersaadet ve Hassa Ordu Dairelerinde Yer Alan Bölgelerin Sayım Memurları⁴¹⁰

Yer	Memurları
Nefs-i Bursa ve havi olduğu kazalara	Nefs-i Bursa ve havi olduğu kazaların kesreti nüfusu cihetiyle bir memur derece-i kifayede olmadığından mahali mezkûr kazaları ceride kuyudatından iki kol olarak tertip olunup bir koluna mukaddema Akşehir Alay Kaymakamı olan Hacı Ahmet Bey ve diğer koluna dahi Binbaşı Mehmet Efendi.
Nefs-i Kütahya ve havi oldu kazalara	Mukaddema 21. Alay'ın 4. Binbaşısı olum el-yevm açıkta olan Ahmet Ağa.
Nefs-i Karahisar-ı Sahip ile havi olduğu kazalara	Mukaddema [...] Redif Alayı Kaymakamı olup açıkta bulunan Said Bey.
Nefs-i Eskişehir ile havi olduğu kazalara	Açıkta bulunan Binbaşı İslam Ağa.
Nefs-i Karesi ile havi olduğu kazalara	Açıkta olan Binbaşı Yusuf Bey.
Nefs-i Kocaeli ile havi olduğu kazalara	Timarlı Süvari Mirlivalarından Mustafa Paşa.
Nefs-i Gebze ⁴¹¹ ve Kartal, Yoro ⁴¹² ve Şile ve Taşköprü ile havi olduğu mahaller	Timarlı Mirlivalarından Süleyman Paşa.
Nefs-i Teke ile havi olduğu kazalara	Açıkta bulunan Alay Emini Mehmet Bey.
Nefs-i Hamid ve Terkemış Hassı ile havi olduğu kazalara	Mukaddema Asakiri Nizamiye 18. Alayının Miralayı Ahmet Bey.
Nefs-i İzmir ve Sığla ile havi olduğu kazalara	İzmir Redif Alayı Kaymakamı Hacı Reşid Bey.
Nefs-i Aydın ile havi olduğu kazalara	Mühimmat-ı Harbiye Kaymakamı Edhem Bey.
Nefs-i Saruhan ile havi olduğu kazalara	Açıkta olan kaymakamlardan İsmail Bey.
Nefs-i Menteşe ve Denizli Hassı ile havi olduğu kazalara	Açıkta olan binbaşılardan Ömer Ağa.
Nefs-i Biga ile havi olduğu kazalara	Topçu Miralay Hayri Bey.
Nefs-i Kastamonu ile havi olduğu kazalara	Mukaddema 12. Alay Kaymakamı Süleyman Bey.
Nefs-i Viranşehir ile havi olduğu kazalara	Mukaddema Viranşehir Miralayı bulunun Ali Bey.
Nefs-i Bolu ile havi olduğu kazalara	Mukaddema 15. Alay Kaymakamı olup açıkta olan Hacı Mehmet Bey.
Nefs-i Ankara ile havi olduğu kazalara	Mukaddema 21. Alayın Miralayı Hüseyin Bey Bendeleri
Nefs-i Kangırı ile havi olduğu kazalara	Mukaddema Sivas Alay Miralayı bulunan Mustafa Bey.
Nefs-i Çorum ile havi olduğu kazalara	Mukaddema 19. Alay Kaymakamı olan İsmail Bey.
Nefs-i Bozok ve Kayseri ve Akdağ ile havi olduğu kazalara	Asâkir-i Nizamiye Kaymakamlarından açıkta bulunan Yusuf Bey.
Nefs-i Konya ve Akşehir ve Beyşehir ile havi olduğu kazalara	Mukaddema Erzurum Miralayı olan Hacı Ahmet Bey.
Nefs-i Aksaray ve Kırşehir ve Niğde ile havi olduğu kazalara	Mukaddema Niğde Alay Miralayı Osman Bey.

⁴¹⁰Belgede hangi şehrin hangi daire içinde kaldığı açıkça belirtilmemiştir. Evrakın girizgâhı şu şekildedir; *Asakir-i Hassa-i Şahanede ve Dersaadet orduyu hümayunları daireleri dâhilinde olup tahriri lazım gelen elviye ve kaza ve kasabanın defteridir.* İ.MSM. 11-221-3

⁴¹¹ Belgede *Gekbuze* olarak yazılmıştır.

⁴¹² Belgede *Yoroz* şeklinde yazılmıştır. Muhtemelen kast edilen yer Beykoz'dur. Bkz. Tahir Sezen, **Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla)**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın Nu:21, Ankara, 2006, s.550

Nefs-i İçel ve Ala'ye ile havi olduğu kazalara	Mukaddema 20. Alay Kaymakamı olan Latif Bey.
Nefs-i Edirne ile havi olduğu kazalara	Nefs-i Edirne ve havi olduğu kazaların kesreti nüfusu cihetiyle bir memur derece-i kifayede olmadığından mahali mezkûr kazaları ceride kuyudatından iki kol olarak tertip olunup bir koluna mukaddema Fâtihân Kaymakamı olan Mehmet Hulusi Bey ve diğer koluna dahi Sofya Kaymakamı İsmail.
Nefs-i Filibe ile havi olduğu kazalara	Tersâne-i Âmire'de açıkta bulunan Alay Emni Osman Bey.
Nefs-i Vize ile havi olduğu kazalara	Topçu Binbaşısı Abdüllatif Ağa.
Kaza-i Erbaa ⁴¹³ ile havi olduğu mahallere	Mühimmatı Harbiye Alay Emni Emin Bey.
Nefs-i Tekfurdağı ile havi olduğu mahallere	Tersane-i Amirede açıkta bulunan Kaymakam Ali Bey.

Zikredilen bu iki ordu dairesinin nüfus sayımının 1844 yılı içerisinde tamamlandığı görülmektedir.⁴¹⁴ Ayrıca 1844 tarihli sayımla ilgili olarak şunu da önemle belirtmek gerekmektedir: Tablo-4 incelendiğinde Anadolu ve Arabistan ordu dairelerine tahsis edilen yerlerin büyük çoğunluğunun (Erzurum⁴¹⁵, Van, Musul, Şam, Halep vb.) tahrirlerinin ilk genel sayıma dâhil edilmediği ve buralarda 1834-1835 yıllarından sonra sayımlara başlandığı belirtilmiştir. 1839'da başlayan Tanzimat sayımlarının da ilk etapta buralarda istenen şekilde yapılamadığı iddia edilebilir. Nitekim buralarda zaman zaman tahminî nüfus rakamlarının kullanıldığı da görülmektedir.⁴¹⁶

Bu bahiste 1844 sayımının kur'a usulünün yürürlüğe girmesi ile asker toparlanması gerekecek olan bölgelerin sayımları olarak planlandığı ve 1844 yılından başlayarak sayım coğrafyasının kur'a gereğince her bölgeden asker almak için genişletilmesi olduğu tekrar ifade edilmelidir. Bu bağlamda özellikle ilk sayımlarda tahririne hiç girililmeyen yerler (Şam, Halep, Sayda vb.) ile Anadolu ordu daireleri içinde yer alıp 1834-1835'de sayılmaya başlayan yerlerin (Diyarbakır, Van vb.) herhangi bir soruna mahal vermeden zamana yayılarak tekrardan sayılması yolunda özel bir çaba içinde olduğu da söylenmelidir. Nitekim bu bağlamda Anadolu Ordu

⁴¹³ Terkos, Kura-yı Suyolu, Küçükçekmece, Büyük Çekmece, Çatalca, Bkz. Sezen, s.295

⁴¹⁴ TS.MA.e 645-21

⁴¹⁵ Erzurum ve Van çevresinde 1845 yılında yapılması planlanan nüfus sayımı bölgenin İran ve Rusya ile olan coğrafi yakınlığı ve bu bağlamda nazikliği/hassaslığı hem de bölge ahalisinin bir kısmının ekrağ aşiret olması dolayısı ile ileri bir tarihe ertelenmiştir. 1846 yılında da bölgede benzer mahzurların olduğuna değinilmiş ve sayımın tekrar ertelenmesi istenmiştir. MVL. 2-18, 6-13

⁴¹⁶ Buralardaki nüfus rakamlarının eksik olduğu düşünülebilir. Bununla beraber bu çalışmanın temel amacının rakamlar takdir edilmelidir.

dairesinin sayımının 1848⁴¹⁷ Arabistan Ordu dairesinin sayımının bitirilmesinin ise 1850 yılını bulduğu da göz önünde tutulmalıdır.⁴¹⁸

1844 sayımıyla alakalı son olarak söylenmesi gereken husus bu sayıma dair hazırlanan talimatnamedir. Talimatname ve 1844 sayımının kurumsal boyutu üçüncü bölümde detaylıca tartışılmaktadır.

⁴¹⁷ Anadolu ordu dairesinin belirli bir bölümünde nüfus sayımı ancak 1848'de tamamlanmıştır. Bkz. Çakaloğlu, ss.48-53

⁴¹⁸Heinzelmann, ss.49-50

2.4. SAYIMLARIN ASKERLİK HİZMETİ İLE OLAN İLİŞKİSİ

1830-1831 ve sonrasında yapılan sayımların asli amacının yeni kurulan Mansûre Ordusu'nun insan kaynağının tespiti olduğu bilinmektedir. Bu amaçla yapılan XIX. asrın ilk ve sonraki sayımlarını geçmiş yüzyıllardaki tahrirlerden farklı kılan birkaç temel husus mevcuttur.⁴¹⁹ Bu farklılığın en büyük sebebi ülkedeki askerlik sisteminin değiştirilerek XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren benzerlerini Avrupa'da gördüğümüz⁴²⁰ mecburi askerlik uygulamasına geçişin iptidai manada temellerinin atılmasıdır.⁴²¹ Buna bağlı olarak ilk genel nüfus sayımı Klasik Dönem tahrirlerinin aksine hane bazında değil, bireyleri esas alınarak yapılmıştır.⁴²²

Hane bazlı Klasik Dönem'in tahrirleri yerine, bireyleri saymayı hedefleyen nüfus sayımlarının yukarıda da belirtildiği üzere Osmanlı Devleti'nde büyük bir yeniliktir. Fatih Yeşil'in ifadesiyle, geçmiş yüzyıllarda şahıslardan ziyade toplumu dikkate alan ve pre-modern bir devlet/cemiyet düzenine sahip olan devletin ilk nüfus sayımları bu bağlamda XIX. yüzyıldaki reformlarla birlikte düşünülmelidir. Buradan hareketle özellikle II. Mahmut'la birlikte Osmanlı'nın artık bireyleri merkeze koyan, tek tek şahıslar hakkında bilgi toplamaya başlayan *modern* bir devlete (yavaş da olsa) dönüşmeye başladığı ifade edilebilir.⁴²³ Bu bağlamda yeni ordu için bireyleri kayıt altına almak ve buradan hareketle sınırlı/zorunlu askerlik uygulamalarını hayata geçirmek de bu minvalde değerlendirilmelidir. Bunlara ek olarak sayım ve askere alım noktasında merkezî otoritenin II. Mahmut'un iktidarının ortalarından itibaren

⁴¹⁹ "19. Yüzyıl sonlarına kadar Osmanlı Devleti tebaasına ait servetin sayımını yapar, ama insanların kendisini saymazdı" Donald Quatert, **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922** (Çev. Ayşe Berktaş), 8. Baskı, İletişim, İstanbul, 2011, s.172. Quatert' in tespitine katılmakla birlikte bahsettiği zaman dilimini XIX. yüzyıl başlarına çekmekte fayda vardır.

⁴²⁰ Özellikle XVII. yüzyıldan itibaren Avrupa'daki pek çok devlet zorunlu askerlik uygulamalarını başlatmışlardır. Bu anlamda II. Mahmut'la başlayan zorunlu askerlik sürecinin Avrupa'nın Osmanlı'ya bir yansıması olduğu ifade edilebilir. Konuyla alakalı detaylı bilgi için bkz. Yıldız, ss.131-138

⁴²¹ Tanzimat Fermanı bu anlamda malumun ilanıdır. Ferman ile askerlik ödevinin önemine dikkat çekilmiş, ülkenin müdafaası için tüm ahalinin asker vermesinin bir zorunluk olduğuna değinilmiştir. Fermanın günümüz alfabesine aktarılmış hali için bk. Halil İncelik, Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ed.), **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, İş Bankası Kültür Yayınları, 3.Basım, İstanbul, 2012, s.14

⁴²² "Yurttaşlarını bir bütün olarak gören ve fakat her biriyle şahsi olarak ilgilenen modern devletin cemiyet yapısının aksine, Osmanlı Devleti cemaati dikkate alan pre-modern bir iktidar yapısı olarak mahalle, aşiret ve millet liderleriyle/ihtiyarlar/ söz sahipleri muhatap olmaktadır. İşte bu yapı nefer tahrir sistemindeki kefalet müessesesini de şekillendirmekteydi. Nitekim defterlere genellikle neferlerin babaları ve yaşadıkları mahallenin ihtiyarları kefil olarak kaydedilmekteydi" Fatih Yeşil, **Osmanlı İmparatorluğunda Sosyoekonomik ve Sosyopolitik Değişim Üzerine Bir İnceleme**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2016, ss.90-91

⁴²³ Kırılı, "Sultan ve Kamuoyu", 2009, s.32

taşradaki güç odaklarının otoritesini sınırlaması da dikkate değerdir.⁴²⁴ Nitekim özellikle XVIII. yüzyılda asker yazmakla görevlendirilerek bu yollarla şahsi ordular oluşturan ve “*savaş müteahhitleri*”⁴²⁵ olarak adlandırılan ayan⁴²⁶, mütesellim⁴²⁷ vb. mahalli güçler özellikle ilk nüfus sayımı ve sonrasında aradan çıkartılmış;⁴²⁸ bu vazifeyi doğrudan başkent tarafında görevlendirilen memurlar icra etmişlerdir.⁴²⁹ Bu bağlamda ilk nüfus sayımının ayrıca Osmanlı coğrafyasındaki âdem-i merkeziyetçi yapıyı kırarak modern ve merkeziyetçi devlet oluşumuna verdiği katkı ile İstanbul’un taşra üstündeki gücünün yeniden tesisi noktasında da göz ardı edilmeyecek bir rolü olduğu iddia edilebilir.⁴³⁰

Asker temini amacıyla yapılan sayım ve yazımlar daha önceki bölümlerde belirtildiği üzere XIX. yüzyıla özgü değildir.⁴³¹ Bu bağlamda ilk genel sayımın amaçladığı nefer yazımının daha önceden de çeşitli şekillerde yapıldığı ve zaman zaman çatışma esnasında *nefir-i amm* uygulamasına bağlı olarak belirli yaş gruplarından kişilerin askere alınabilmesi için bunların yazımının yapıpı defterler

⁴²⁴ “Merkezin tamamıyla atomize olduğu IV. Mustafa saltanatı ve II. Mahmud devrinin başlarında ayanların sağladığı neferler Osmanlı ordusunun omurgasını oluşturmaktaydı”. Yeşil, s.160

⁴²⁵ Yeşil, s.85

⁴²⁶ Ayanlarla ilgili bilgi için bkz. Yücel Özkaya, **Osmanlı İmparatorluğunda Âyânlık**, 2. Baskı, TTK, Ankara, 2014

⁴²⁷ “İstanbul’un bölgede yaşayan nüfusu göz önünde bulundurarak talep ettiği nefer sayısının kazalara tevziinde başrolü oynayan görevli ise Nizam-ı Cedid Nezareti’nin tayin ettiği, bölgeyi yakından tanıyan mütesellimdi. Yeşil, ss.88-89

⁴²⁸ Örneğin H. 1205 yılına ait bir vesikada Hamid, Terkemiş, Teke, Alaiye, Karahisar, Akşehir, Kütahya, Biga, Kocaeli gibi sancaklardan voyvoda, ayan, mütesellim, muhassıl gibi feodal güçler (ki içlerinde Cabbarzade, Karaosmanoğlu, İlyaszade gibi meşhurlar da bulunmaktadır) toparladıkları piyade ve süvari sayısı 16.775 kişiye baliğdir. Nefer yazımının her kazanın hal ve tahammülüne göre yapıldığı belirtilmektedir. Bu bağlamda örneğin Hamid Sancağının kazalarından 500 süvarinin mütesellimleri vasıtasıyla yazıldığı ifade edilmektedir. Bkz. A. {DVN.d 825

⁴²⁹ Yıldız, s.143. Bununla beraber çalışmanın kapsadığı zaman aralığında taşrada halen güçlerini sürdüren bu yerel yöneticilerden zaman zaman nüfus sayımlarının yapılması noktasında destek alınmıştır. Örneğin H. 1249 (M. 1833-1834) tarihinde Saruhan Sancağında icra edilen sayımı Saruhan Mütesellimi Eyüp Ağa gerçekleştirmiştir. Bkz. HAT. 693-33453. Yerel yöneticilerin yaptığı bazı nüfus sayımlarına örnek olarak bkz. NFS.d; 1378, 1416, 1496, 1504, 4072, 4037

⁴³⁰ Her ne kadar geç tarihli olsa bile devletin nüfus sayımı yapılması noktasındaki hassasiyetini göstermesi bakımından 1859 yılına ait bir yazışmadan bahsetmek gerekmektedir. Yazışmada mezkûr tarihte Bilecik’teki Rum Despot vekilinin kazadaki farklı yerleşim yerlerine (köy, nahiye vb.) giderek Rumların (erkek ve kadın) tahririne başladığı anlaşılmaktadır. Bunun üzerine kazadaki kocabaşlar bu sayımların sebebini Despot vekiline sual etmişlerdir. Despot vekili cevap olarak sayımı Patrikhanenin isteğiyle yaptığını beyan etmiştir. Bunun üzerine kaza müdürü durumu İstanbul’a bildirmiştir. Başkentten kaza müdürüne yollanan şukkada nüfus sayımı yapılması için irade gerektiği belirtilmiş ayrıca nüfus sayımının hükümete ait işlerden olduğu ifade edilmiştir. Sonuç olarak kazadaki sayım durdurulmuş, tahriri yapmaya çalışan Despot vekilinin yaşlı olmasından dolayı konuyu yanlış anladığına kanaat getirilerek konu kapanmıştır. Konunun detaylıca soruşturulmamasının bir diğer sebebi de Despot vekilinin ölere makamından ayrılmasıdır. HR.MKT 300-36-1,2,3

⁴³¹ Nizamı Cedid ordusuna alınacak kişiler için oluşturulan nefer tahrir defterleri bu hususa örnek olarak addedilebilir. Yeşil, ss.90-91

tutulduğu belirtilmiştir. Buna karşın sistemli şekilde askere alınacakların sahip olması gereken özellikler ve bunların bizzatı devlet tarafından tespiti yani nefer olacakların evsafının belirlenmesinin III. Selim döneminde üretilen ıslahat projeleriyle yeni bir şekil aldığı söylenebilir.⁴³² Ayrıca askerî amaçlarla ülkedeki nüfusu (erkekleri) saymak ve yazmak fikrinin de III. Selim'in ekibinden Gürcü Yusuf Paşa'nın layihasında dillendirildiği ifade edilebilir.⁴³³ Hatta daha önce belirtildiği üzere Cengiz Kırılı, Mehmet Genç'ten naklen Sultan'ın kendisinin de İstanbul'da bir nüfus sayımı yaptırmayı planladığını belirtmektedir.⁴³⁴ Bununla beraber ülkenin sayılması, daha doğru bir ifadeyle asker sağlamak adına ülkedeki bireylerin tamamının sayılması örneğinin Osmanlı devlet adamlarının zihnine belki de ilk kez I. Abdülhamit döneminde girdiği iddia edilebilir. Eflak Voyvodası'nın 30 Aralık 1782 tarihli tahriratında Osmanlı Devleti'nin en önemli rakiplerinden olan Avusturya'da genel bir nüfus sayımı yapıldığı ve mecburi askerlik yolunda çeşitli çabalarına değindiği yazışma bu bağlamda kanaatimizce önemlidir.⁴³⁵ I. Abdülhamid'in Avusturya'nın nüfus tahriri konusunda bilgilendirildiği gibi selefi olan III. Selim'e de yurt dışından gönderilmiş bu minvalde çeşitli havadisler mevcuttur. Bu bağlamda imparatorluğun en mühim rakibi olan Rusya'da yapılan nüfus sayımları hakkında III. Selim'e malumat verilmesi, Osmanlı idaresine konuyla

⁴³² “Yeni tertip edilecek asker şehir ve kasaba görmemiş köy ahalisinin, 15-25 yaşları arasındaki gençlerinden seçilmelidir. Anadolu ve Rumeli'den toplanan bu gençler, valilerin yanında yetiştikten sonra İstanbul'a takım takım getirilmelidir.” Sipahi Çataltepe, 19. Yüzyıl Başlarında Avrupa Dengesi ve Nizam-ı Cedid Ordusu, Göçebe Yayınları, 1997, İstanbul, s.81

⁴³³ Gürcü Yusuf Paşa 1792 tarihinde Sultan III. Selim'e sunduğu ıslahat layihasında ülkede bir sayım (sadece erkek nüfusun) yapılmasının gerekliliğine değinmektedir. Sayımın temel amacı orduya asker yazmak olsa da ülkedeki tüm hanelerin ve erkeklerin vergi mükellefi olup olmamasının önemsizleştirilerek hepsinin devlet tarafından sayılmasının Osmanlı'da bir ilk olduğu söylenebilir. Sayıma ek olarak tahrir yapılan hanelerde birden fazla erkek varsa bunlardan birisi de tüfekçi askeri olarak orduya dâhil edilecektir. Bunun yanında bu askerlerin üç ayda bir teftiş edilmesi ve içlerinde vefat edenler varsa bunların yerine yeni askerlerin getirilmesi de önerilerden birisidir. Bu organizasyonu sağlıklı olarak devam ettirebilmek için düzenli bir nüfus sayım ve yoklaması yapılması gerektiği ise aşîkârdır. Bkz. Enver Ziya Karal, “Nizâm-ı Cedîd'e Dâir Lâyihalar 1792” **Tarih Vesikaları Dergisi**, Cilt:1 Sayı:6, 1942, s.415

⁴³⁴ Kırılı, “Esnaf Kefalet Defterleri”, 2010, s.187

⁴³⁵ Eflak Voyvodasının 30 Aralık 1782 (H. 24 Muharrem 1197) tarihli bir tahriratında Avrupa'daki mevcut siyasi duruma dair bilgi verirken Avusturya devletinin yaptığı nüfus sayımı ve mecburi askerlik hizmetinden de bahsetmesi dikkat çekmektedir.

“Nemçe devleti bi-t tamam kendü ve tevabini ta'dad ve tahrir ve isim ve resm ve pusat(?) ve mahiyeti tasrihiyle deftere sebt ve kayıt emrine mezid ihtimam ve dikkat ve âli ve eratı ve ağniya ve fukara olanları on sene müddet askeri tarafında hidmet etmedikçe gayrı gün memuriyetle behre-ver ve kemayab olmamak kaidesini takrir eylemekten...” C.HR. 72-3577.

alakalı fikirselsel bir altyapı ile örnekler sunması noktasında önemlidir.⁴³⁶ Bu bağlamda İsveç elçisi ile Boğdan Voyvodası'nın, III. Selim'e gönderdiği iki adet rapora değinmekte fayda vardır.

İsveç Elçisi'nin H. 1204⁴³⁷ (M.1789-1790) tarihli ve Rusya ile alakalı verdiği malumatta Rusya nüfusunun toplamına dair bilgiler mevcuttur. Buna göre Rusya'da *erbab-ı ma'arifen bir kimesnenin dalebi ile* 1743 yılında ülke nüfusunun hesaplandığı ve ülkede kadın ile erkek olarak toplam 16 milyondan fazla insan olduğu ancak Rusya'nın Prusya⁴³⁸ ve Osmanlı Devleti⁴³⁹ ile girdiği savaşlar sonucunda nüfusunun eskiye oranla ciddi manada azaldığı belirtilmektedir.⁴⁴⁰ Boğdan Voyvodası'nın 4 Ekim 1794 tarihli şukkasında da Rus İmparatorluğu'nun ekonomik durumuyla alakalı verdiği istihbaratın yanında *Çariçenin* ülke genelinde asker temini amacıyla bir nüfus sayım yaptırdığını belirttiği görülmektedir.⁴⁴¹ Bunun yanında III. Selim döneminde Rumeli kıtasında eşkıya ile kaza/karye vb. yerlerdeki mütemekkin ahaliyi bir birinden ayırmak adına yapılan nüfus yazımları ve 1790'dan itibaren özellikle İstanbul'da esnaflarla alakalı tahrirler yapıldığına da daha önce değinilmiştir. Konuyu bir bütün olarak değerlendirmek adına I. Abdülhamit'e Eflak Voyvodası'nın verdiği malumat, III. Selim'e sunulan dış kaynaklı raporlar, ıslahat layihaları ve örneklerini paylaştığımız saha uygulamalarından hareketle III. Selim'in zihninde genel manada nüfus sayımına dair bir fikir oluşmuş olabilir. Ancak Sultan'ın gerçekten de böyle bir niyeti olsa bile (ki bize göre özellikle Rumeli'de yapılan tahrirler belki bu fikrin bir ön hazırlığı kabilinden değerlendirilebilir) genel bir sayıma dair tasarılar ancak Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla birlikte pratiğe dökülecektir.⁴⁴² Bununla beraber daha önce belirtildiği üzere III. Selim döneminde

⁴³⁶ Pek çok konuda Avrupa'yı örnek alan bunun için de yabancı uzmanları istihdam etmekten çekinmeyen Osmanlı Devleti'nin genel manada bir nüfus sayımı yapılması hususunda da Avrupa'daki misallerden etkilenmediği iddia edilemez.

⁴³⁷ Belgenin tarihlendirmesi arşiv personeli tarafından yapılmış olup belge üzerinde her hangi bir tarih bulunmamaktadır.

⁴³⁸ Kastedilen savaşlar 1756-1763 yılında gerçekleşen 7 yıl savaşları olsa gerektir.

⁴³⁹ 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı.

⁴⁴⁰ HAT. 225-12560

⁴⁴¹ "1786 senesi tarihinden beri vuku bulmuş ve külli iken bu defa bilcümle memalik sekenesinin tahririni iktiza ittirilmesi tenbih etmiş olduğuna binaen iş bu tahririn bu defa askerine tekavvüt [...] virmek zımmında [...] neferat tahrir ve tedarikine alet müstakile olacağı Rusya tedebbüranın (?) me'mul ittiğüne istihbar olunmağla ifadesine mücaserat kılınmıştır." HAT 269-15742

⁴⁴² "II. Mahmud'un klasik eğitimi dışında devlet bilgisini ve reform zarureti, rahat bir şehzadelik dönemi geçirmesini de sağlayan amcası III. Selim'den aldığı kabul edilir." Kemal Beydilli, "II. Mahmut", TDVİA, Cilt:27, 2003, İstanbul, ss.352-357. Bu bağlamda III. Selim'in II. Mahmut'a

de çeşitli tahrirlerin varlığı ve yurt dışından gelen bilgiler Sultan'ın bir şekilde konuyla ilgilendiğini göstermesi bakımından mühimdir.

II. Mahmut'la başlayan sayım sürecinin temel özelliği ise önce bütünün (nüfusunun tamamının) sonrasında da içindeki asıl ihtiyacın (matluba muvafık) tespitidir. Bu bağlamda Ceride Odası bu amaca matuf olarak kurulmuş ve bürokratik ve istatistiki yönden hayati bir görevi temsil eden en önemli enstrümandır. Bu noktada III. Selim'le II. Mahmut'un yaptığı sayımlar da birbirinden ayrılmaktadır. Çünkü III. Selim döneminde askerlik yahut asayiş noktasında yapılan sayımların sonuçlarını değerlendirecek bir kurumun olmadığı ve sayımların temel olarak günü kurtarmakla alakalı olduğu açıktır.

Netice olarak ülkenin büyük çoğunluğunu kapsayan askerî amaçlı nüfus sayımları ile pek çok reform çabasının XIX. yüzyılın ortasından itibaren başlaması devletin III. Selim'le başlayan⁴⁴³, II. Mahmut'la iyi kötü bir nizama oturtulmaya, yön verilmeye çalışılan zihniyet değişiminin sonuçlarından birisidir.⁴⁴⁴

Nitekim bu gayeye dönük olarak yapılan ilk husus yeni kurulmuş ordu için alınacak neferleri belirlemek için çeşitli standartların tespiti ve bu standartların kanun şekline getirilerek yürürlüğe konulmasıdır. Bu kanun, Temmuz 1826 tarihinde yürürlüğe konan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Kanunnamesi'dir.⁴⁴⁵

Kanunnamenin önemi, 1826 yılında yürürlüğe girmesinden sonra 1830-1831 başlatılan umumi nüfus yazımlarında dikkate alınmasında ve kur'a usulünün başlangıcına kadar (1845) sayımların bu kanunnamedeki hususlar dikkate alınmasında yatmaktadır.

ülkede yapılması gereken reformlar bağlamında bir nüfus sayımı yapılması yolunda her hangi bir ifadesi olup olmadığı şahsi olarak merak ettiğim hususlardan bir tanesidir.

⁴⁴³ “Benim kanımca, 1793 sonrası yıllar, yalnız ordunun değil, Osmanlı yönetim sisteminin bütüncül bir onarımının başlangıcı olarak görülmelidir. II. Mahmud'un hükümdarlığına dek, bu tür bir devrim yapılması bir yana pek düşünülmedi bile; o da ancak 1830'larda akla geldi” Aksan, s.183

⁴⁴⁴ Sayımların askeri amacı yanında mali ihtiyaçlarla da doğrudan ilişkili olduğu bilinmektedir. Buna karşın tahrirlerin ahaliyi tanımak noktasında temsil ettiği amaçların bu güne kadar göz ardı edilmiş olduğu söylenebilir.

⁴⁴⁵ Kanunnamenin günümüz alfabesine transkripsiyon ve özeti için bkz. Hamza Keleş, “Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Kanunnamesi”, **Kastamonu Eğitim Dergisi**, Cilt:14, Sayı:1, 2016, ss.227-240

2.4.1. Askerliğe Uygun Yaşların Tespiti

Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Kanunnamesi'nde bilindiği üzere yeni kurulmuş orduya alınacak neferler için belirli vasıflar tespit edilmiştir. Bu özelliklerden bazıları nüfus sayımıyla ve doğal olarak doğrudan çalışmamızın konusuyla bağlantılıdır.

Bunlardan ilki kanunnamede askerlik yapacak nüfusun yaşıyla alakalı olan maddedir. Kanunnameye göre, orduya alınacak olan neferlerin en küçük yaşı en az 15 olmalıdır.⁴⁴⁶ Orduya alınabilecek kişilerin ideal üst sınır olarak belirlenen yaşı ise 30'dur.⁴⁴⁷ Ancak kişilerin fiziksel durumları askerliğe elverişli ise bu üst nokta 40 yaşına kadar varmaktadır.⁴⁴⁸ Askere alınacakların yaşlarına ek olarak bir diğer önemli olan husus nefer olarak yazılacak olan bu şahısların *pak, asil ve tüvana*⁴⁴⁹ yiğitler olmalarıdır.⁴⁵⁰

Önceki bölümlerde zikredildiği üzere Osmanlı Devleti'nde en azından belirli bölgelerde 1830-1831 sayımından önce de çeşitli bölgesel ve pragmatist mahiyette sayımlar yapılmıştır. Bu sayımlar içinde özellikle Evlâd-ı Fâtihân neferatına ait olanlar incelendiğinde tahrir metodu ve sayımların sonunda yapılan tasniflerin mezkûr kanunnamedeki maddeleri esas alarak yapıldığı ve bunların 1830-1831 tarihli ilk genel sayımdaki uygulamalarla büyük benzerlikler gösterdiği görülmektedir.

Bu noktada kısaca değineceğimiz ilgili defterler kanunnamenin yürürlüğe girmesinden hemen sonra uzun yıllardır Rumeli bölgesindeki çeşitli kazalarda ikamet eden Evlâd-ı Fâtihân neferlerine ait sayım defterleridir.⁴⁵¹ Defterler incelendiğinde hepsinin girişinde benzer ifadeler bulunmaktadır. Örneğin, zikredilen defterlerin birisinin girişinde; *Padişah emriyle sayımına memur edildiğim Evlâd-ı Fâtihân*

⁴⁴⁶ “1789'da 15-60 yaşları arasındaki bütün erkek nüfusun savaşa hazırlanması kararı alınmıştı.” Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma** (Haz. Ahmet Kuyaş), 22. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016, s.93. Berkes'ten hareketle en küçük askerlik yaşının 15 olarak belirlenmesinin 1789'dan beri süre geldiği düşünülebilir.

⁴⁴⁷ Evren Gökçe, “Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Ordusuna Asker Alımı (Hamid Sancağı ve Isparta Örneği)”, **Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi**, Cilt:6, Sayı:4, 2017, s.195

⁴⁴⁸ Yıldız, s.143

⁴⁴⁹ Güçlü, kuvvetli. Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lügat**, 26. Baskı, Aydın Kitapevi, Ankara, 2010, s.1057

⁴⁵⁰ Yıldız, s.143

⁴⁵¹ Bkz. Tablo-6. Fatih Yeşil, Evlâd-ı Fâtihân neferlerinin iç güvenliğinin sağlanması noktasında görevlendirilerek Asâkir-i Mansûreye eklemlendiğine değinmektedir. Bu minvalden değerlendirildiğinde Evlâd-ı Fâtihân neferlerinin yeni ordunun bir parçası haline geldiği açıktır. Yukarıda değinilen Evlâd-ı Fâtihân Sayımlarını bu nokta-i nazardan değerlendirmekte sanıyorum çok yanlış olmayacaktır. Yeşil, s.352. Evlâd-ı Fâtihân neferlerinden oluşturulan bir birlik için elbise ve tereyağı gönderilmesi için AE.SMHD.II. 102-8601

*mensuplarından şu an da Karadağ kazasında bulunanların tek tek yazıldığı defterdir” şeklinde özetlenebilecek bir girizgâh mevcuttur.*⁴⁵² Defterde tahriri tamamlanan mahallerin sonunda sayılmış olan nüfus 15’den 40’a kadar tüvana, 40 yaşından yukarı ihtiyar şeklinde tefrik edilerek kanunnamede istenen yaş ve fiziki özelliklere göre özetlendiği görülmektedir. Bununla beraber ek olarak çeşitli yaşlar ayrıca zikredilerek (12 yaşında, 13 yaşında vb.) 15 yaşına kadar sabi neferat şeklinde de ayrı bir sınıflandırma dahi mevcuttur.

Kanunnamenin yürürlüğe konulduğu tarih ile sayımların zamanı ve sayım evraklarında mevcut olan bilgiler dikkate alındığında bu tahrirlerin amacının çok açık şekilde Evlâd-ı Fâtihân’dan yeni orduya *devşirmek* adına nefer kaynağının tespiti.⁴⁵³ Kanunnamede her ne kadar 15 yaşından küçüklerin askerliğe alınmasının yasak olduğu belirtilmiş olsa bile bunların yaşlarının özellikle belirtilerek yazılmasındaki amacın hemen askere alınabilecekler dışında gelecekteki potansiyel asker adaylarının da bir şekilde kayda geçmesi olsa gerektir.⁴⁵⁴ Tablo-6 incelendiğinde yapılan sayımlara dair daha detaylı bilgi görülebilir.

⁴⁵² NFS.d 4903, s.1

⁴⁵³ “1846 tarihli Kur’a Kanunu’na kadar ihtiyaç duyulan askerler, devşirme usulü (yeniçeri devşirme usulü değildir) ile toplanmıştır” Vurmaz, s.15

⁴⁵⁴ “Asâkir-i Mansure birliklerine katılmak için Anadolu’dan gelen ya da gönderilen asker adayları arasında, bir kısmı yetim kalmış küçük çocuklar da bulunduğunu Osmanlı kaynaklarından da tespit ediyoruz. Asâkir-i Mansûre Kanunnamesine göre, 15 yaşından küçüklerin asker olması yasaktı. Ancak asker olmaya hevesli bu fakir aile çocuklarının geri gönderilmesinin vak’anüvis Es’ad Efendi’nin tabiri ile “rağbetin kesilmesine sebep olabileceği iddia edilmiş, bunun üzerine Serasker Hüseyin Paşa ve Nazır Hacı Saib Efendi’nin de olurlarını alan bir hal çaresi bulunmuştu. Buna göre, eski Acemi Ocağı Kışlasının Talimhane adı altında bir askeri meslek mektebi haline getirilmesi ve çocukların 15 yaşına kadar burada terbiye görmeleri planlamaktaydı.” Yıldız, s.206

**Tablo-6: Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Kanunnamesine Göre Yapıldığı
Düşünülen Sayımlar**

Defter	Yer	Tarih (Gün, Ay, Yıl)	Yaş
NFS.d. 4544	Selanik Vilayeti	15 Aralık 1826	Bir Yaşından On Beş Yaşına kadar Sabi, On Beş Yaşından Kırk Yaşına kadar Tüvana, Kırk Yaşından Yukarı İhtiyar
NFS.d. 4881	Selanik Vilayeti, Toyran Kazası	Temmuz-Ağustos 1827	Kırkından Yukarı Neferat/ On beşinden Kırkına Kadar Tüvana Neferat/ On Beşe Kadar Sabi Neferat
KK. d. 3206	Zihne Kazası	14 Ağustos 1827	Kırk Yaşından Yukarı İhtiyar, On Beş Yaşından Kırk Yaşına Kadar Tüvana, On Beş Yaşına Kadar Sabi
NFS.d. 4903	Selanik vilayeti, Selanik Sancağı, Karadağ Kazası	18 Ağustos 1827	Kırk Yaşından Yukarı İhtiyar, On Beş Yaşından Kırk Yaşına Kadar Tüvana, On Beş Yaşına Kadar Sabi
NFS.d. 5491	Rumeli Vilayeti, Manastır Sancağı, İstrova Kazası	14 Aralık 1827	On Yaşından On dört Yaşına Dâhil Olan Sıbyan/ On Beş Yaşından Kırk Yaşına dâhil olan Tüvana/ Kırk Bir Yaşından [...] Reside Olanlar
NFS.d. 5538	Rumeli Vilayeti, Manastır Sancağı, Tikveş, Radovişte, İştîp Kazası	Tarihsiz (Arşiv 'de H. 1243 olarak tarihlenmiş)	On Yaşından On dört Yaşına Dâhil Olan Sıbyan/ On Beş Yaşından Kırk Yaşına Dâhil olan Tüvana/ Kırk Bir Yaşından [...] Reside Rlanlar
NFS.d. 4990	Selanik Vilayeti, Selanik Sancağı, Kelemerye Nahiyesi, Bazargah Nahiyesi	Tarihsiz (Arşiv 'de H. 1243 olarak tarihlenmiş)	Tüvana, Alil ve İhtiyar ve Orta Yaşlı ve Maraz, On İki ve On Beş Yaşında, On Beş Yaşında ve Sekbanlıkta, On Yaşından On Beş Yaşına Kadar.
NFS.d. 5063	Selanik Vilayeti, Selanik Sancağı, Vodine Kazası	Tarihsiz (Arşiv 'de H. 1243 olarak tarihlenmiş)	Tüvana, İhtiyar ve Orta Yaşlı ve Alil, [...] On İki ve On Üç Yaşında

D.CRD.d. 40736	Selanik Sancağı	Tarihsiz ⁴⁵⁵ (Tahmini H.1242- 1243)	11-12-13-14-15-16 Yaşında, Tüvana, Orta Yaşlı ve İhtiyar
-------------------	-----------------	--	---

Bilindiği üzere 1830-1831 tarihli ilk genel sayım için görevlilere detaylı talimatnameler verilmemiş⁴⁵⁶; bunun yerine sayımda yapılması gereken hususlar sayım memurlarına şifahen iletilmiş; ayrıca sayımın amacının gizli tutulması, keza bu sebebe bağlı olarak askerlik yapabilecek güçte olan kişilerin isimlerinin altına mim (م) konulması istenmiştir.⁴⁵⁷

Enver Ziya Karal'ın “ *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831* ” isimli kitabında, 1830-1831 tarihli ilk genel nüfus sayımına ait sonuçlar günümüz alfabesine aktararak verilmiştir. Kitap detaylı olarak tetkik edildiğinde tahrir yapılan yerlerdeki mufassal nüfus defterlerinin bir kısmında sayımı yapılan ahalinin bu kanunnameye istenen/tercih edilen özellikler dikkate alınarak özetlendiği fark edilebilir.⁴⁵⁸ Örneğin, Manastır'ın nüfus tahririnden sonra kaza ahalisinin nüfusu 1-14, 15-40 ve 40 yaşından yukarı şeklinde tasnif edilmiştir ki bu tablo-1'de de görüldüğü üzere 1826 tarihli Selanik Sancağı Toyran Kazası Evlâd-ı Fâtihân defterinde yapılan tasnifle aynıdır.⁴⁵⁹

Benzer olarak Filibe nüfusu da tıpkı 4903 numaralı nüfus defterine çok benzer şekilde 11-14 yaş *sabi*, 15-40 yaş arası askerliğe uygun ve 40 yaş ve üzeri şeklinde ayrılmıştır.⁴⁶⁰ Bir başka benzerlik de Gelibolu kazasına ait bir nüfus defterindedir. Burada da nüfus “*sabi, mim vaz olunan tüvana, ihtiyar ve na-tüvan*” şeklinde tasniflendirilmiştir.⁴⁶¹

⁴⁵⁵ Defterin tutuluş biçimi, içerdiği bilgiler ve tahrir yapılan yerden dolayı tabloda gösterilen diğer defterlere olan büyük benzerliği vesilesiyle mezkûr evrakın tarihlendirmesi tahmini olarak tarafımdan yapılmıştır.

⁴⁵⁶ Bu konuda da kesin bir veri yoktur. M. Aydın ve D.Panzac sayım için kesin talimatlar olmadığını söylerken E.Z. Karal ve M. Çadircı bir sayım talimatnamesi olduğunu belirtmektedirler. Bize göre ise bir talimatname vardır. Bu konu ilerleyen bölümlerde tartışılıp izah edilecektir.

⁴⁵⁷ Aydın, s.83. Bununla beraber ilk sayıma ait defterlerin tamamında mim kullanımı yoktur. H. 1246-1247 tarihli (M. 1830-1831) defterlerin dışındaki mufassal nüfus defterlerinin pek çoğunda da mim kullanımı yoktur. Defterlerde matluba muvafık nüfusun tespiti adına mim ve başka rumuzların kullanımı ve benzer konulara bölüm 3.1.2.6'da değinilecektir.

⁴⁵⁸ Karal'ın kitabında verilen rakamlar temelde ilk sayıma ait mufassal nüfus defterlerinin özetleridir.

⁴⁵⁹ NFS.d 4881, Karal, “İlk Nüfus Sayımı”, 1995, s.73

⁴⁶⁰ Karal, “İlk Nüfus Sayımı”, 1995, s.45

⁴⁶¹ NFS.d 4057

İlk sayıma ait defterlerdeki mevcut yaş tasniflerinin Evlâd-ı Fâtihân neferatına ait olan defterlerdeki benzerlikleri Tablo-7’de görülebilir.

Tablo-7: İlk Genel Sayımda Mufassal Nüfus Defterlerinde Yapılan Yaş Tefriklerine Dair Bazı Örnekler⁴⁶²

Yer ⁴⁶³	Yaş
Petriç	1-12 yaş sabi, 12- 40 yaş arası ve ihtiyar ⁴⁶⁴
İştîp, Koçona, Komonova	1-12, 13-30 ve ihtiyar ⁴⁶⁵
Köstendil	13-25/25-40 ⁴⁶⁶
İstrova	14’e kadar, 15-40, 40 ve yukarısı ⁴⁶⁷
Filorina	14’e kadar, 15-40, 40 ve yukarısı ⁴⁶⁸
Hodpeşte ve Nasliç	0-12, 12-40, 40’dan yukarısı ⁴⁶⁹
Evreşe, Keşan, İnöz	1-12, 12-40, 40’dan yukarısı ⁴⁷⁰
Tikveş	0-12, 12-40, ihtiyar ⁴⁷¹
Tırnava	0-14, 14-40, 40’dan yukarısı
Amasya Nefs	0-12, 12-35, 35 ve yukarısı ⁴⁷²
Köprülü	0-10, 13-40, 40 ve yukarısı ⁴⁷³
Drama ve Cıgılayık maa Sarışaban	1-15, 16-40, 40-90 ⁴⁷⁴
Balıkesir	15-40 ⁴⁷⁵
Bihlişte ⁴⁷⁶	12-16, 16-25, 25-37
Menteşe ⁴⁷⁷	15-40
Gelibolu Kazası ⁴⁷⁸	Sıbyan, Mandeğan, 10-13-25, 25-40-20-40

⁴⁶² Özellikle Rumeli canibinde nüfusun bu şekilde tefrik edilmesi kanaatimce mühimdir. Şahsen ilk genel sayımda Rumeli tarafını sayan ve yazan kâtiplerin 1826-1827 yılında Evlâd-ı Fâtihân neferatını sayan ve yazanlarla aynı memurlar olduğu düşünülebilir.

⁴⁶³ Yer isimlerinin tamamında Karal’ın imlası kullanılmıştır.

⁴⁶⁴ Karal, “İlk Nüfus Sayımı”, 1995, s.53

⁴⁶⁵ Karal, “İlk Nüfus Sayımı”, 1995, s.78

⁴⁶⁶ Karal, “İlk Nüfus Sayımı”, 1995, s.67

⁴⁶⁷ Karal, “İlk Nüfus Sayımı”, 1995, s.75

⁴⁶⁸ Karal, “İlk Nüfus Sayımı”, 1995, s.74

⁴⁶⁹ Karal, “İlk Nüfus Sayımı”, 1995, s.76

⁴⁷⁰ Karal, “İlk Nüfus Sayımı”, 1995, s.33

⁴⁷¹ Karal, “İlk Nüfus Sayımı”, 1995, s.53

⁴⁷² Karal, “İlk Nüfus Sayımı”, 1995, s.148

⁴⁷³ Karal, “İlk Nüfus Sayımı”, 1995, s.69

⁴⁷⁴ Karal, “İlk Nüfus Sayımı”, 1995, s.42. Defter için bkz. NFS.d 4545

⁴⁷⁵ Karal, “İlk Nüfus Sayımı”, 1995, s.101

⁴⁷⁶ Karal, “İlk Nüfus Sayımı”, 1995, s.72. Bihlişte Kazasındaki bu tefrik de ayrıca mim dışında farklı rumuzlar da kullanılmıştır. Konu bölüm 3.1.2.6’da detaylarıyla izah edilmektedir.

⁴⁷⁷ Kütükoğlu, “Menteşe Sancağı”, 2010, s.6

⁴⁷⁸ Kazaya ait mufassal defterin temize çekilerek hazırlanmış icmal nüfus defteridir. NFS.d 4134. 13-25 yaş arasında olanlar evfak (uygun), 25-40 yaşları arasında olanlar ise elyak (en uygun) olarak ayrıca tarif edilmişlerdir. Bunun yanında 25-40 yaşlarında olanlar için ayrıca tûvana tabiri de kullanılmıştır.

Karaman ⁴⁷⁹	13-40 (Tüvana)
Ala 'iye	13-40
Hamid	Defterde mim işareti olan bıyıklı ve ter bıyıklı, keزالık kara ve sarı sakallı, 1 yaşından 16 altıya kadar, ak ve kır sakallı alil ⁴⁸⁰
Keşan	1-12, Matlubu aliye muvafık, 40 yaşından ziyade müsün ve ihtiyarlar ⁴⁸¹
Kastamonu ⁴⁸²	İrade-i Şahaneye muvafık, 40 yaşından ömrü tamamen varıncaya, 12 yaşından 1 aylık sağire varınca, alil ve ihtiyaran?
Nevşehir ⁴⁸³	1-11 sağır, 12 ve üstü kebir
Selanik ⁴⁸⁴	30 yaşından nihayetine kadar, 12 yaşından 30 yaşına kadar, henüz tevellüd itmişden 12 yaşına kadar
Selanik ⁴⁸⁵	Henüz tevellüd idenden 12 yaşına kadar, 12'den 30'a kadar, 30'dan nihayetine varınca
Harput Kazası ⁴⁸⁶	10 yaşından 30 yaşına Tüvana, 30 dan yukarı neferat
Boyabad Kazası ⁴⁸⁷	İrade-i Şahaneye Muvafık olan, 40 yaşından tamamen varıncaya kadar, 12 yaşından 1 aylık sağire varıncaya
Ordu ⁴⁸⁸	1-14 sağır, 15-40 tüvana, 40 ve üzeri müsün

Konuyla alakalı örnekler arttırılabilir. Nitekim başka örnekler vermek adına incelenen kimi mufassal defterlerde de benzer örneklere rastlamak mümkündür.⁴⁸⁹ Bunlar; 10 yaşına kadar *sabi*, 10-30 ve 30'dan yukarı⁴⁹⁰ 0-12, 12-30 yahut 30 ve mevcut yaşına ya da 1-11, 11-40, 1-14, 15-40 gibi hem benzer hem de ufak farklılıklarla yazılmıştır.⁴⁹¹ Daha önce zikredildiği üzere dikkat edilirse tefriklerin alt

⁴⁷⁹ Karal, "İlk Nüfus Sayımı", 1995, s.114

⁴⁸⁰ Karal, "İlk Nüfus Sayımı", 1995, s.123

⁴⁸¹ Karal, "İlk Nüfus Sayımı", 1995, s.33

⁴⁸²NFS.d 820, s. 157

⁴⁸³NFS.d 7381

⁴⁸⁴NFS.d 5167

⁴⁸⁵NFS.d 5133

⁴⁸⁶NFS.d 2675, s.33. Harput kazasına ait pek çok defterin son sayfasında nüfus 0-10, 10-30 ve 30 ya da 1-15, 15-30 ve 30'dan yukarı şeklinde özetlenmiştir. Diğer örnekler için bkz. NFS.d; 2688, 2649, 2664,2639

⁴⁸⁷NFS.d 826, s.211

⁴⁸⁸ Erdal Hürol, **1831 Nüfus Sayımına Göre Pazarsuyu ve Akköy Kazaları Nüfusu**, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi),Ordu, 2017, s.8

⁴⁸⁹Bir örnek için bkz. Ümmü Gülsüm Gülekoğlu, **3695 Numaralı ve 1832 Tarihli Nüfus Defterine Göre Tarsus'un Demografik Yapısı (Kusun, Ulaş ve Elvanlı Kazaları)**, T.C. Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hatay, 2018, s.37;., s.20.

⁴⁹⁰ D. CRD. d. 40695. Arşiv 'de defter tarihi 1241 olarak yazılmıştır bununla beraber defterin içinde herhangi bir tarih yoktur.

⁴⁹¹NFS.d 5448.

yaş sınırı değişmekle birlikte üst nokta olan 40 yaşın neredeyse⁴⁹² hiç değişmediği görülür.⁴⁹³

Bazı defterlerde ise bu tarz özetler yerine yazımı yapılan kişilerin kaç yaşında *tüvana* yahut *müsin*⁴⁹⁴ olacakları isimlerinin üzerine tarihiyle (*tüvana/müsin*)⁴⁹⁵ belirtilmiştir. Bununla beraber bu ve benzer mufassal defterlerde özellikle *tüvana* şahıslar için belirlenmiş standart bir alt yaş yoktur. Örneğin H. 1830-1831 tarihli ve Bandırma⁴⁹⁶, Atronos⁴⁹⁷ ve Midilli⁴⁹⁸ kazaları nüfus defterlerinde çocukların *tüvana* olacakları yaş 12, 1834-1835 tarih ve 1094 numaralı Gümüşhane nüfus defterinde ise *tüvanaya* geçiş yaşı hem 13 hem de 14 olarak işaret edilmiştir.⁴⁹⁹

Kanunnamenin yaş ve evsafa alakalı maddelerinin yukarıdaki örneklerle olan bağlantısı ve askere alınacaklarda aranan özelliklerin 1830-1831 tarihli umumi sayım ile ilk genel sayımdan sonra yapılan tahrirlerde de dikkate alındığı görülmektedir.⁵⁰⁰

İlk genel sayımın temel amacı bilindiği üzere Anadolu ve Rumeli’den Mansûre ordusu için insan kaynağının tespitidir.⁵⁰¹ Daha önce değinildiği üzere 1826 tarihli kanunname uyarınca asker olabilmek için tespit edilmiş en küçük yaş ise 15’tir. Bununla beraber dikkat çeken husus nüfus defterlerinde bu yaşın daha aşağıya

⁴⁹²Örneğin Stanford Shaw bu şekildeki sınıflandırmalara sebep olarak sayımla alakalı olarak çok genel bir kılavuz olması ile tahriri yapan zevatın nüfusu sınıflandırırken şahsi tercihlerde bulunmaları ile açıklamış ve kâtiplerin nüfusu 16 yaş altı, 16 ve 40 yaşları arası ve 40 ve üstü şeklinde ayırdığını belirtmiştir. Shaw, s.326. Kemal Karpat da Shaw’la benzer şeyleri söylemektedir. Karpat’a göre nüfusun ayrımı 1-12 ya da 1-14, 12-40 ya da 14-40 ile 40 ve üstüydü. Karpat, s. 68. Mahir Aydın’da genel olarak sayımda askerliğe uygun olarak 14-40 yaş arası nüfusun mimmendiğini bununla beraber Karaman Eyaleti’nde bunun 13-40 olarak yapıldığını söylemektedir. Aydın, s. 87. Söke kazası nüfus defterlerinde 12 yaşındaki çocukların da mimmendiği görülmektedir. NFS.d 2903, ss.171-179,181-196

⁴⁹³14-45 yaş arasını *tüvana* olarak tasnif eden bir defter için bkz. Elif Kalaycı, **Nüfus Sayımlarına Göre Komanat Nahiyesi H.1246-1256**, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi SBE (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Tokat, 2109, s.10

⁴⁹⁴ Yaşlı, Geçkin, Kocamış, İhtiyar. Bkz. Devellioğlu, s. 867.

⁴⁹⁵ Gayrimüslim *sabillerde* ise cizyeye müstahak olacakları yıl-yıllar not olarak düşülmüştür. Bir örnek için bkz. NFS.d 692 s.2 ve Ünver, s.48

⁴⁹⁶Ferhat Berber, “19. Yüzyılın İlk Yarısında Bandırma ve Çevresine Ait Defterlere Göre Bölgede Nüfus ve Yerleşim”, **Uluslararası Bandırma ve Çevresi Sempozyumu Tam Metin Bildiriler Kitabı I**, 2018, Bandırma, ss.41-50

⁴⁹⁷NFS.d 1377

⁴⁹⁸ Ünver, ss.47-48

⁴⁹⁹NFS.d 1094, s.1.

⁵⁰⁰ Örneğin Kemah Kazasının 1834-1835 tarihli sayımına ait mufassal nüfus defterinde nüfus 1-14, 15-40, 41-100 olarak tasnif edilmiştir. Muhtemelen bu şekilde yapılan tasnifin sebebi kazada 1834-1835 yılında ilk kez nüfus sayımı yapılması olabilir. Bkz. NFS.d 2619. Benzer bir örnek için bkz. Harput Eyaleti İzoli Nahiyesi nüfus defteri, NFS.d 2639

⁵⁰¹ Belki de 1881-1882 sayımına kadar Osmanlı Devletinde yapılan tüm nüfus sayım ve yoklamalarının amacının ordu için olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Nitekim H. 1254’te Arnavutluk’ta Mansure taburları kurmak için önce bölgede bir nüfus sayımı yapılmasının gerekliliğine değinilmiştir. Bkz. HAT 1246-48336.

çekilmesi ve yaşları 15'ten küçük olanların da *matluba uygun* olarak işaretlenmesidir. Bunun sebebinin ne olduğu ise meçhuldür.⁵⁰²

Bize göre, ilk etapta 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında ordunun yaşadığı kayıpların telafi edilmesi amaçlanmış olmalıdır. Nitekim kanunnameden sadece 3 yıl sonraya ait bir vesikada Osmanlı-Rus Savaşına değinilmekte ve cihadın 12 ila 70 yaş arasındaki Müslümanlara⁵⁰³ farz olduğu belirtilmektedir.⁵⁰⁴ Savaş esnasında taşraya da bu yollu emirler gönderildiği görülmektedir. Örneğin, Antakya şer'iyye sicillerine göre Mayıs 1828 ile Haziran 1828 arasında merkezden gönderilen fermanlarda Osmanlı-Rus Savaşı sebebiyle yaşları 12-70 arasında değişen kişilerin savaşa hazır olması istenmiş, Temmuz ayında konuyla alakalı gönderilen yeni fermanla bu yaş skalası 12-75 arası⁵⁰⁵ olarak güncellenmiştir.⁵⁰⁶ Ayrıca 19 Haziran 1828 tarihli bir buyrultuda da Dersaadet, Üsküdar, Eyüp, Galata, Boğaziçi'nde olan bütün Müslümanların *12 yaşından 40 yaşına kadar olanlarının* nüfuslarının sayıldığı ve bunlar içinde işe yarar durumda olanların tüfek ve piştovlarla talim ettirilmesi istenmekteydi.⁵⁰⁷

Açıkçası kanunnamede orduya yazılacak olan neferlerin 15 olarak belirlenen en alt yaş sınırının 1830-1831 sayımda sadece 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı yani tek bir olayla alakalı olarak 12 yahut daha aşağıya çekildiğini iddia etmek abartılı olacaktır.⁵⁰⁸ Bununla beraber ilerleyen süreçte ordunun kuruluş esnasında hedeflenen yapısında değişikliklere gidilmesinin asker ihtiyacını arttırdığı ve bundan mütevellit insan kaynağının daha da genişletilmesi ihtiyacının hâsıl olduğu düşünülmektedir.⁵⁰⁹

⁵⁰² 1810 tarihinde Osmanlı-Rus Savaşı esnasında çıkan fermanda Niğbolu'nun savunması için yaşı 7 ila 70 yaş arasında olanların seferber edilmesi istenmiştir. Bkz. Yıldız, s.124 ve 219 Ancak burada kullanılan 7-70 arası bir yaş grubunu mu ifade eder yoksa 7'den 70'e kalıbındaki gibi bir genellemeyi mi işaret ettiği çok da belirgin değildir.

⁵⁰³ C. HR 38-1864

⁵⁰⁴ Tuğrul Özcan, **Sosyal ve Ekonomik Etkileri Açısından 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Samsun, 2010, s.20

⁵⁰⁵ Nuray Bayraktar, **20 No'lu Antakya Şer'iyye Sicili (H. 1245-1246/ M. 1829-1831)**, T.C. Mustafa Kemal Üniversitesi SBE (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hatay, 2008, ss.43-44

⁵⁰⁶ Muhtemelen ahaliyi topyekûn seferber etmenin yaşı zaman ve savaşın durumuna göre değişmekteydi.

⁵⁰⁷ Bingöl, s.47

⁵⁰⁸ Bununla beraber 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşında yeni inşa edilmiş bir ordu için hem ölü hem de yaralılar noktasında ciddi bir zabıt ve nefer kaybı yaşandığı söylenebilir. Detaylar için bkz. Mesut Uyar, Edward J. Erickson, **Osmanlı Askeri Tarihi**, 2. Basım, İş Bankası Kültür Yayınları, 2017, İstanbul, s.296

⁵⁰⁹ "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye ordusu ilk kurulduğunda hedeflenen personel sayısı 12.000 kişiden mürekkep küçük bir ordu idi, bununla beraber 1826-1837 yılları arasında askerlik hizmeti için 161.063 kişi yazılmıştı." Bkz. Yıldız, s.139

Ayrıca 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında çıkmış ve askere alınması istenilen kişilerin yaşlarını aşağıya çeken fetvaların da ilk ve sonrasındaki sayımlara doğrudan etki etmiş olabileceği düşünülebilir.⁵¹⁰

Ezcümle 1830-1831 başlayan sayım ve yazımlarda açık olan husus nüfusun sayım ve yazımında dolaylı olarak kanunnamenin yaş ve fiziksel durumla ilgili olan maddelerinin kâtipler tarafından bir şekilde bilindiği veyahut dikkate alınarak uygulanmış olduğudur.

Kanunnameden bağımsız olarak düşünüldüğünde pek çok farklı yerde pek çok farklı yazım şekillerinin ve buna bağlı olarak kâtiplerin nüfusu özetlemekte yaptığı benzerliklerin kafa karıştırıcı olduğu açıktır.⁵¹¹ Bu duruma dair literatürde mevcut açıklamalarda nüfusun bu şekilde tefrik edilmesinin temel sebebinin kâtiplerin inisiyatif kullanmaları ve ek olarak sayıma dair net ve detaylı bir talimatname olmaması, sayımla alakalı hususlara dair bilgilerin yetkililere şifahen söylenmesi ile izah edilmiştir.⁵¹² Hâlbuki mufassal nüfus defterlerinde yapılan bu ayrımların temel sebebi kanunnamenin kişileri askere almak için belirlediği yaş ve fiziksel özelliklerdir. Taşraya gönderilen sayım sorumluları ve yanlarındaki kâtipler sadece yukarıda izahı yapılmaya çalışılan sebeplerle yaş sınırının biraz daha aşağıya çekilmesi noktasında şahsi yahut zorunlu ama bilinçli ve kanunnamenin yaş konusundaki hükümlerine uygun tercihler yapmışlardır.⁵¹³ Ayrıca bu tercihlerin bir sebebinin de yaştan ziyade şahısların fiziksel durumunu ifade eden ve pek çok farklı

⁵¹⁰ H. 1255 (M.1838-39) tarihli Seferihisar nüfus defterinin giriş kısmında kazadaki erkeklerin sadece 12 yaşından 70 yaşına kadar olanlarının yazıldığı belirtilmiştir. NFS.d 2954, s. 1.

⁵¹¹ Musa Şaşmaz, makalesinde Stanford Shaw ve Kemal Karpaz'ın yaptığı ayrıma atıfla Osmanlı nüfusunun din ve yaşlara göre tefrik edildiğini belirtmiştir. Bunun yanında M. Şaşmaz, Shaw ve Karpaz'ın yaptığı yaş ayrımlarından Shaw'inkini daha akılcı bularak Müslümanların askerlik görevinden dolayı kendi içlerinde 10-16, 16-40 ve 40 yaş ve üstü şeklinde ayrıldığını belirtmiştir. Bkz. Şaşmaz, s.290. Halime Doğru'nun makalesinde de buna benzer bir tasnif yönteminden bahsedilmektedir. Bkz. Doğru, s.246

⁵¹² İlk sayımla alakalı çeşitli evrak incelendiğinde aslında nüfus tahriri için bir talimatname hazırlandığı görülmektedir. Nitekim Arnavutluk'un tahriri çabaları sırasında yapılan bir yazışmada bölgeye gidecek olan mübaşirlerin tahrir esnasında yaş ve eşkâl kaydı yapılması vb. hususlar hakkında bilgiye sahip olduklarına değinilmektedir. HAT, 335-19205. Defterlerin tutulması ile alakalı detaylara üçüncü bölümde değinilmektedir.

⁵¹³ Bazı bölgelerde en alt yaş sınırının 10'a kadar çekilmesinin sebebi kişilerin fiziksel durumlarına bağlı olarak muharrirlerin beyan edilen yaşlara inanmaması olabilir. Kâtipler genel olarak kanunnamede 15 olarak belirlenen alt yaş sınırını muhtemelen bu sebebe bağlı olarak da aşağı çekmiş olabilirler. İlerleyen kısımda bu konuyla alakalı merkezi otoritenin bulunduğu çareye değinilmektedir. 10 Yaşında olup nüfus defterlerine göre asker olanlar için bkz. Toprak, s.165

tarihsel dönemde⁵¹⁴ askere alınabilecek nüfusun yaş haddini yukarıya yahut aşağıya çeken *tüvana* terimi⁵¹⁵ ve bu terimin tam olarak hangi yaş ya da yaşları kapsadığının belirsiz olmasıyla alakalı olduğu düşünülmektedir.⁵¹⁶

İlk genel sayımda nüfusun 0-8, 8-15, 15-40, 40-60 ile 60 yaş ve üstü şeklinde ayrılarak yazılmasının II. Mahmut'a önerildiği bilinmektedir.⁵¹⁷ Sultan ise bu önerilere karşı çıkmış, sayımın Karaman'da yapılan tahrir örnek alınarak yapılmasını istemiştir.⁵¹⁸ Ayrıca II. Mahmut'un sayım için *bunu usul-ı sabıkadan çıkarmaya gelmez* dediği de ifade edilmelidir.⁵¹⁹ Burada kastedilen eski usulün Balkanlardaki Fâtihân neferatı sayılırken uygulanan ve *Mansûre Kanunnamesi* ile askere alınacakların yaş ve evsafirlerini belirleyen maddeler ile alakalı olduğu iddia edilebilir.⁵²⁰ Bu bağlamda görsel 7 ile 8'de paylaştığımız resimlerin II. Mahmut'un kastettiği *usul-ı sabika* olduğunu düşünmekteyiz.

⁵¹⁴ Örneğin XVIII. yüzyıla ait bir talimatta istihdam edilecek sekbanlarda aranan özelliklerden birisinin *tüvana* olmaları bu konuya örnek olarak gösterilebilir. Bkz. Yıldız, s.143. Seçilecek neferlerin *tüvana* olmasını isteyen birkaç yazışma için bkz. C.AS. 1157-51465, C.DH. 6-281

⁵¹⁵ *Tüvana* terimine üçüncü bölümün alt başlıklarında değinilecektir. Karal'ın kitabında pek çok yerde yaşları belirtilmeyen buna karşın *tüvana* olarak tefrik edilen kişilerin toplam rakamları görülebilir. Bkz. Karal, "İlk Nüfus Sayımı", 1995, ss.29, 34, 82, 83, 91...

⁵¹⁶ Redif ordusu için alınacak olan neferlerin de tıpkı Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye kanunnamesinde belirtildiği gibi genç ve *tüvana* olması gerekliliği belirtilmiştir. Bkz. Çadıcı, "Askerlik", 2008, s.57

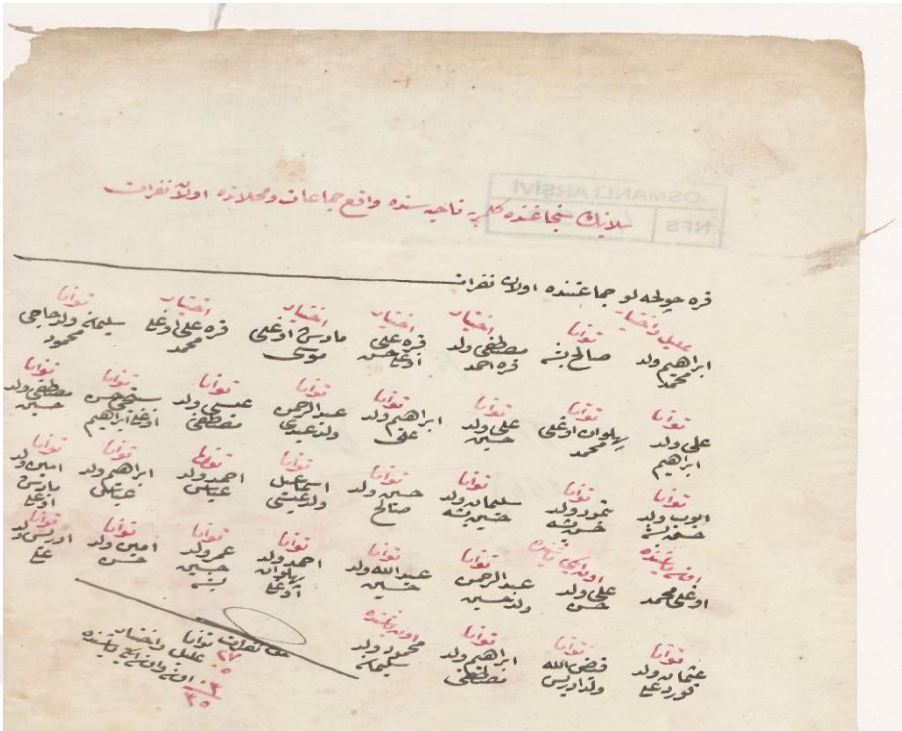
⁵¹⁷ Kütahya sayımını yapmakla görevli olan İzmit Kadısı Hüsamettin 8 yaşın altındakileri asgar (en küçük), 8-15 yaşlarında olanlara sağır (küçük), 15-40 yaşlarında olanlara Şâbb-ı -emred (sakalsız), 40-60 yaşlarında olanlara sinn-i vusta (orta yaşlı) ve 60 yaş ve üzerindekiilerin pir (yaşlı) olarak sınırlandırmasını teklif etmiştir. Bkz. Karpat, s. 64.

⁵¹⁸ Buradaki Karaman örneğinden kasıt yüksek ihtimalle sayımın şekli ve tahrir sonunda yapılan nüfusu özetleme şekline bir atıf olduğu düşünülebilir. Nitekim Karaman'da 13-40 yaş arası nüfus *tüvana* olarak tasnif edilmiştir. Bkz. tablo-10

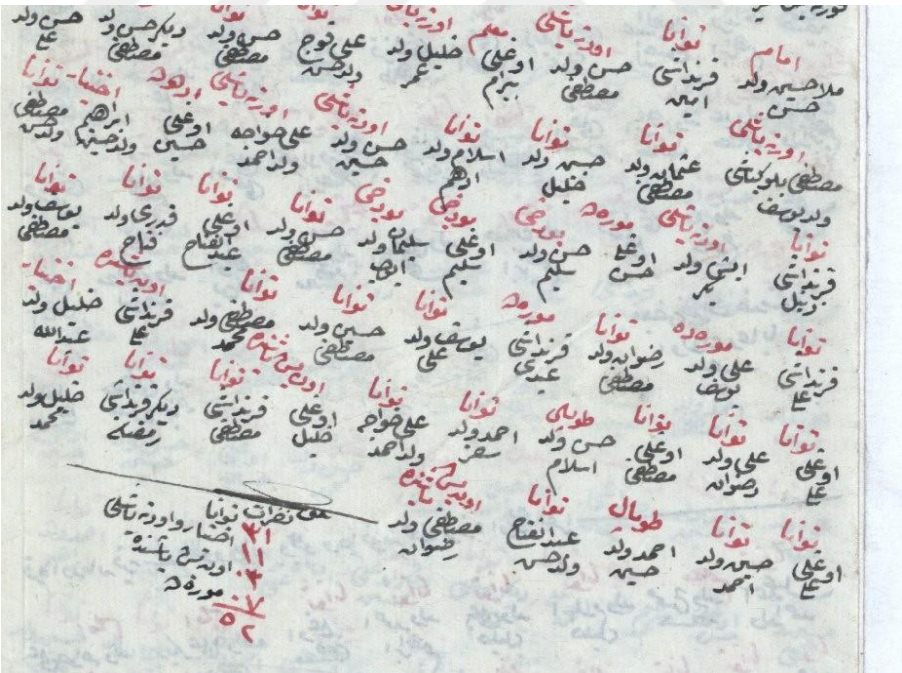
⁵¹⁹ Kemal Karpat, İzmit Kadısının bu teklifine karşı Sultan'ın tutumu hakkında şunları söylemiştir. "Sultanın sözünü ettiği eski yöntem, muhtemelen nüfusu yaş gruplarına ayırmayan ve nüfusu askerlik hizmetine ya da vergi ödemeye uygun olanların belirtilmesinden ibaret olan bir sınıflandırmaydı. Karpat, s.64

⁵²⁰ Karpat usul-u sabika üzerine yaptığı değerlendirmede şunu söyler. "Sonuç olarak 1830 yılında Sultan da dâhil olmak üzere herkesin, her ne idiye bu usul-u sabıkayı biliyor olması, bunun çok da uzak olmayan bir geçmişte, belli ki sayım sırasında sık sık uygulandığına işaret ediyordu". Kanunnamenin yürürlüğe konması ile Evlâd-ı Fâtihân neferatını nüfus sayımlarının tarih olarak birbirine yakınlığı ve sayımlardan gelen defterleri Sultan'ın da incelendiği düşünüldüğünde usul-u sabika denen şeyin bu Evlâd-ı Fâtihân sayımlarında uygulanan yöntemler olduğunu düşünmekteyim. Buradan yapılacak çıkarımla usul-u sabika denen şey aslında Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye kanunnamesindeki hususlara göre nüfus yazımı yapılmasına işaret edilmesidir.

Görsel-7: Fâtihân Defterlerinde Tüvana-1⁵²¹

Görsel-8:Fâtihân Defterlerinde Tüvana-2⁵²²

⁵²¹ NFS. d 4990, s.2

⁵²² NFS. d 5063, s.2

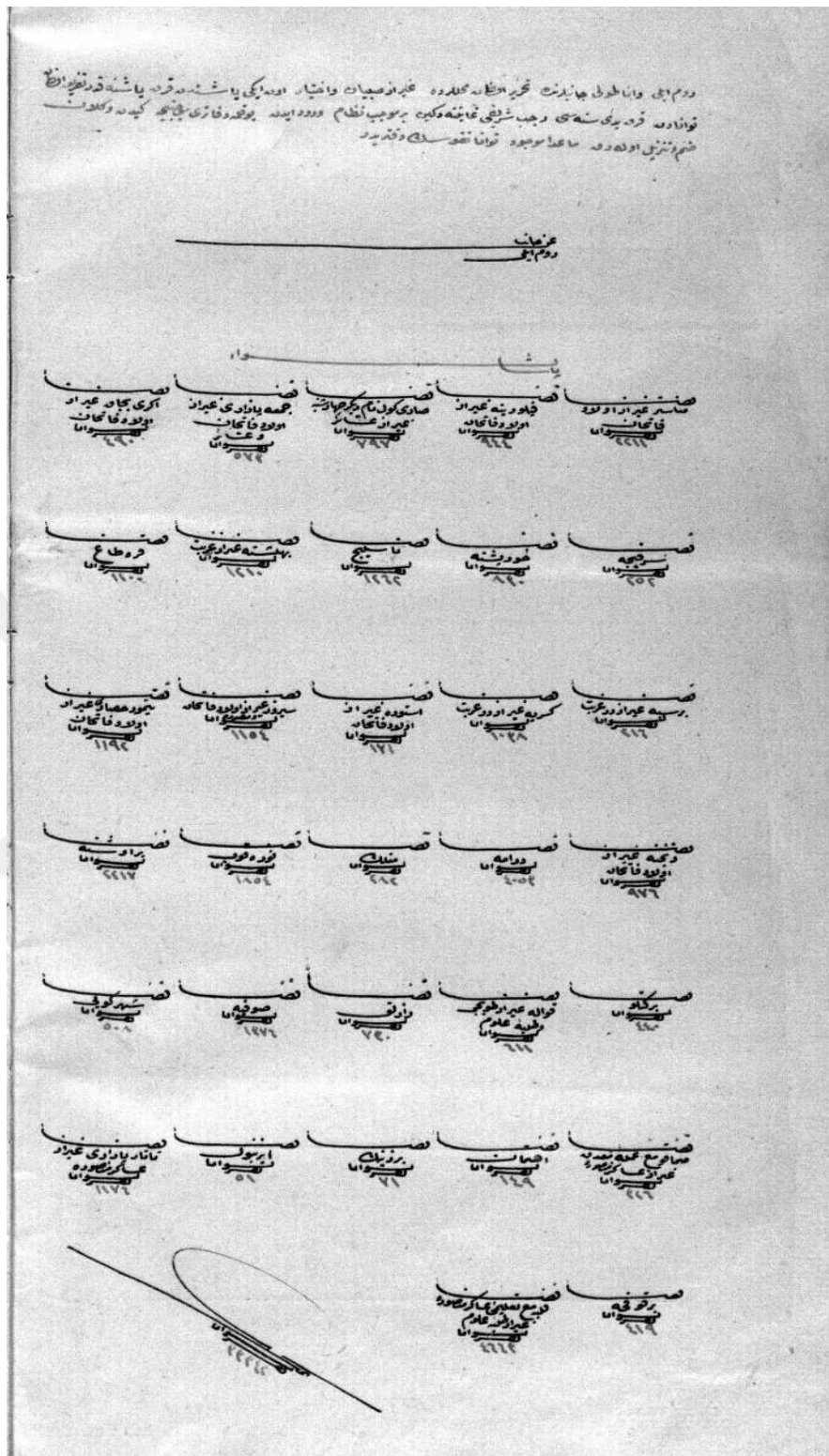
Kâtiplerin kanunnameden hareketle mufassal nüfus defterlerinde kendi yorumlarını katarak yaptıkları farklı yaş tefriklerine karşın merkezî otoritenin kişileri askere almak için belirlediği alt yaş sınırının ise temelde 12 olduğu ifade edilebilir.

Mufassal nüfus defterlerinde yapılan tefriklere dayanarak yapılan çıkarımın yanında bu konuya örnek gösterilebilecek çeşitli icmal defterler de bulunmaktadır.⁵²³ Örneğin, 1831-32 tarihli olan ve Rumeli, Anadolu ve Cezayir Bahr-i Sefid'den gelen yoklama defterlerinden çıkartılan sonuçlarla oluşturulan bir başka icmal defterde ise 12 ile 40 yaş arasında olan 725.948 kişinin *tüvana* olarak sınıflandırıldığı belirtilmiştir.⁵²⁴

⁵²³ İcmal (Özet) nüfus defterleri kazalardan gelen mufassal defterlerin İstanbul'daki Ceride Nezareti'nde özetlenerek temize çekilmesi ile ortaya çıkan defterlerdir. Bu defterlerde nüfus çok daha basit şekilde sınıflandırılmıştır. İcmal defterlerdeki kayıtlar mufassallar örneğinde olduğu gibi çok fazla farklılık göstermez. Bunun yerine nüfus *tüvana* (güçlü), *sağır* (küçük), *kebir* (büyük) gibi temel kavramlar vasıtasıyla özetlenmektedir.

⁵²⁴ Verilen *tüvana* rakamı çocuk, sakat ve ihtiyarlar dışında kalan yani güçlü kuvvetli olarak belirlenen kişilerin miktarıdır. TS. MA. d 4895. "*Rumeli ve Anadolu Caniblerinde tahrir olunan mahallerde gayrı ez sıbyan ve ihtiyar 12 yaşından 40 yaşına kadar tefrik olunan tüvanadan (12) 47 senesi recep-üş şerif gayetine değin ber mucib-i nizam vurud iden yoklama defatiri mucibince giden ve gelen zam ve tenzil olarak maada mevcud tüvana nüfusunun defteridir.* Muhtemelen bu defter TS.MA.d 5747 numaralı defterdeki eksiklerin tamamlanmasıyla oluşturulmuştur. Nitekim defterin sonunda daha nüfus defterleri gelemeyen yerler yazılmıştır. Ayrıca defterin sonunda verilen toplam rakam 692.303 kişidir. Detaylar için bkz. TS.MA.d 5747. 12-40 yaş arasındaki nüfusu *tüvana* olarak tefrik eden başka bir nüfus defteri için bkz. NFS.d 3863

⁵²⁵Anadolu ve Rumeli’de tahrir olunan mahallerdeki *tüvananın* mevcudu. Bkz. TS. MA. d. 4895, s.1

Alt yaş sınırının 1830-1831 yılından itibaren neden 12 olarak belirlendiği ise başka bir merak konusudur. Konuyu anakronik bir bakış açısıyla değerlendirecek 12 yaşın askerlik yapmak için çok küçük olduğu kesindir. Bu bağlamda şüphesiz sorunun asli problemi öncelikle *tüvanaya* dair kesin bir yaş belirlenmemesidir.⁵²⁶ Bu belirsizliğe bağlı olarak sayımı tamamlanan bölgelerden merkeze gönderilmiş mufassal defterlerde farklı farklı özetlemeler yapılmıştır. Bu duruma bağlı olarak Ceride Odası'ndaki görevlilerin mufassal defterlerdeki mevcut karışıklığı bir çözüme bağlamak ve tek tip istatistik bilgisi oluşturmak niyetiyle mezkûr terimler için İslam Hukuku'nu⁵²⁷ ve önceki cihat uygulamalarını göz önüne aldıkları ve temize çekme işlemini de buna göre yapmış oldukları ifade edilebilir.⁵²⁸ Nitekim 1831-1832 yılında benimsenen bu usulün ilk sayımdan sonra da yaygınlaşarak kullanıldığını gösteren misaller bulunmaktadır.

Merkezde temize çekilen başka vesikalardan örnekler vermek adına 1834-1835 ve 1838-1839 tarihli belgeler gösterilebilir.⁵²⁹ 1834-1835 tarihli belgede Hassa, Mansûre, Tophane ve Tersane neferlerinin eksikliğinin kapatılması için Hüdavendigar, Ankara ve Edirne Eyaletleri'nin Ceride Odası'ndaki defterleri incelenerek 12-40 yaş arası tüvana nüfustan bir kısmının mezkûr ordulara gönderilmesi istenmiştir.⁵³⁰ 1839-1840 tarihli defterde ise Rumeli, Anadolu ve

⁵²⁶ Bu sorunun bir diğer sebebi bazı yerlerde nüfusun sadece sağır ve kebir şeklinde tasnif edilmiş olması olabilir. Bu tarz ayrımlar için bk. Karal, "İlk Nüfus Sayımı", 1995, ss-28, 29,31,36, 38

⁵²⁷ Daha önce değinilen 1828-1829 savaşındaki fetvalar da bu konuda dikkate alınmış olmalıdır.

⁵²⁸ İslam fıkhdında kişilerin bulûğa erme yaşı genel olarak 12 kabul edilmektedir. Bkz. Ali Bardakoğlu, "Bulûğ", TDVİA, Cilt: 6, Ankara 1992, ss. 413-414, s. 413.

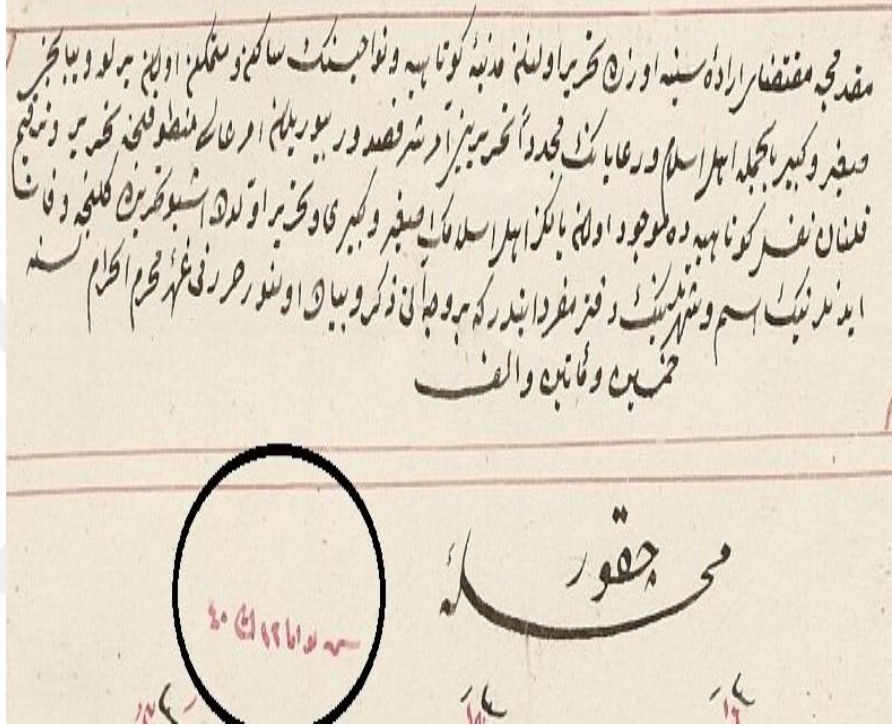
⁵²⁹ Bu konuda örnek gösterilebilecek bir başka defter MAD. d. 18925'dir. Defterin giriş kısmında "*Rumeli canibinde tahrir olan mahallerde ber mucib-i defter tahrir ve yoklama gayrı ez sıbyan ve amelmande oniki yaşından kırk yaşına kadar mevcut olan bilcümle tüvananın miktarına mebni defterdir*" yazmaktadır. Evrak üstünde herhangi bir tarih bulunmaktadır. Devlet arşivinde personel tarafından evrak yanlış bir şekilde H. 1300 (M.1881-1882) olarak tarihlendirilmiştir. Belge tarihinin yanlış olduğuna düşünmeme sebep olan hususlar şunlardır. Öncelikle yukarıda değinildiği üzere ilk sayımda askere alınması hedeflenen kitlenin yaş aralığı 12-40'dır. İlerleyen bölümlerde askerlik yaşının değişimi ile alakalı bilgilere değinilecektir. Bunun yanında defterde Terkos ve Çatalca ve Saray, Vize ile Çekmece-i Kebir ve Sağır nahiyeleri gibi yerlerin nüfusunun miktarıyla alakalı bilgiler verilirken buraların Baruthane-i Amire 'ye merbut yerler olduklarından askerlik ve mali yükümlülüklerden muaf oldukları da belirtmiştir. Keza H. 1252 (M.1836) tarihli bir belgede yukarıda bahsi geçen Çekmece ve Suyolu köylerinin yine Baruthane-i Amire 'ye merbut olduklarına değinilmiştir. C. DH 64-3169. Bunlara ek olarak vesikanın dili, tutuluş biçimi ve bundan önce aynı ifadelerin kullanıldığı örnek vesikalar (Resim 3 gibi) dikkate alındığında evrak muhtemelen H. 1247-1255 tarihleri arasına ait olmalıdır.

⁵³⁰ HAT, 1334-52063-A

Akdeniz'deki çeşitli adalardaki 12 ila 40 yaş arasındaki tüvana nüfusun toplam mevcudunun 526.000 olduğu belirtilmiştir.⁵³¹

Ayrıca icmal defterler dışında özellikle 1830-1831'den sonra oluşturulan mufassal⁵³² defterlerin üst kısmındaki boşluklarda da tüvana yaşının 12 ila 40 arası olduğunu belirten ifadeler de bulunmaktadır.⁵³³ Bunlara örnek olarak görsel 10 ve 11 gösterilebilir.

Görsel-10: Mufassal Defterlerde Tüvana-1⁵³⁴

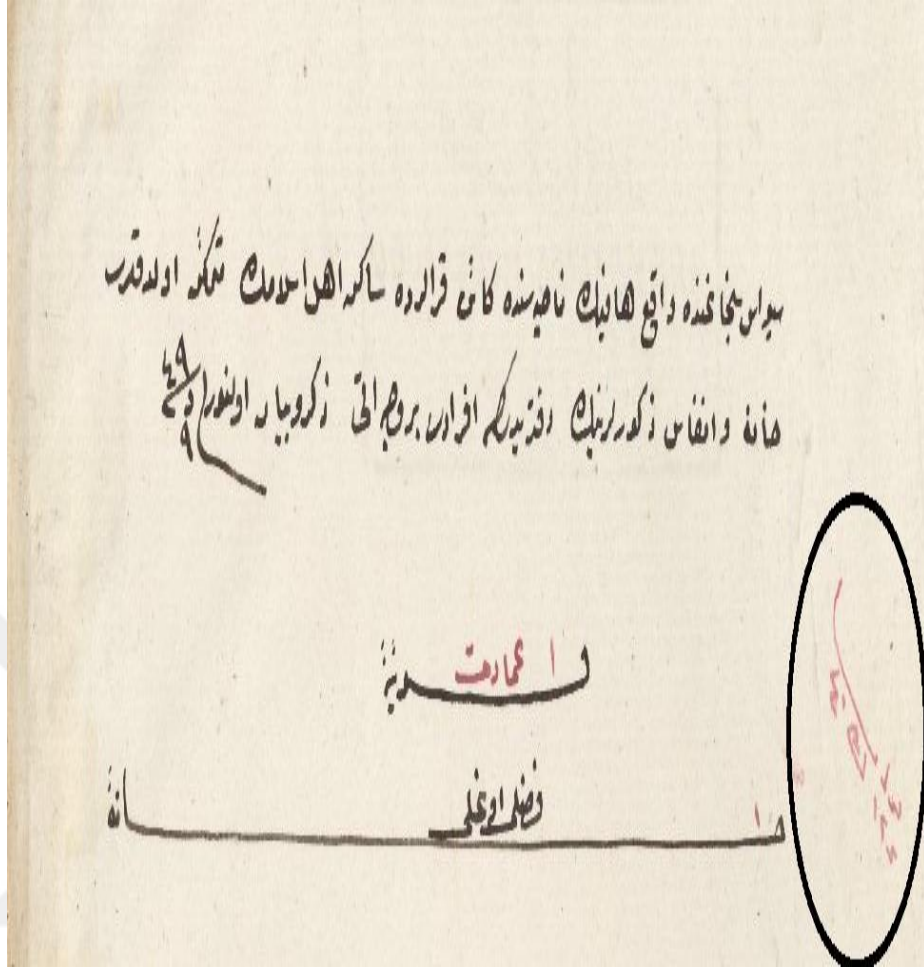
⁵³¹ TS. MA. d 783. (Tarihsiz) *Tahriri madde-i hayriyesine memuriyetle Rumeli Canibine memur kılınan muharrirlerin götürdükleri defterde [...] zikri ati mahallerde mevcut nüfusun alil ve ihtiyar ve sabiyan ve Asakir-i Mansureye dâhil olanlarından maada on iki yaşından kırk yaşına varıncaya Bircümle tüvananın ber mucab-i defter yoklama fevt olan ve diyarı ahire gidenleri badettanzim mevcudunu mübeyyin defterdir.*

⁵³² İlk genel sayımdan sonra defterlerin çok büyük çoğunluğunda ilk sayımdakinin aksine mim kullanımı neredeyse görülmez. Bunun temel sebebi de iyi ya da kötü artık askere alımla alakalı standart bir yaş belirlenmiş olması gerektir. Konuya üçüncü bölümde değinilecektir.

⁵³³ Başka örnekler vermek adına Bkz. NFS. d 922, 975, 1593,1628, 1645,1654,1983, 2532, 2548, 2589, 2603, 2610,2639, 2619, 2826, 2848,2892, 3035, 3086, 3625. Ayrıca *tüvanayı* 11-39 olarak belirleyen defterler için bkz. NFS. d; 850, 1226, 1232, 1241, 1312, 1298, 3649,3353, 3412, 3464. ML. CRD d. 168. 10-38 Belirleyenler için NFS.d, 1260,1292

⁵³⁴ NFS. d1619, s.1

Görsel-11: Mufasssal Defterlerde Tüvana-2⁵³⁵

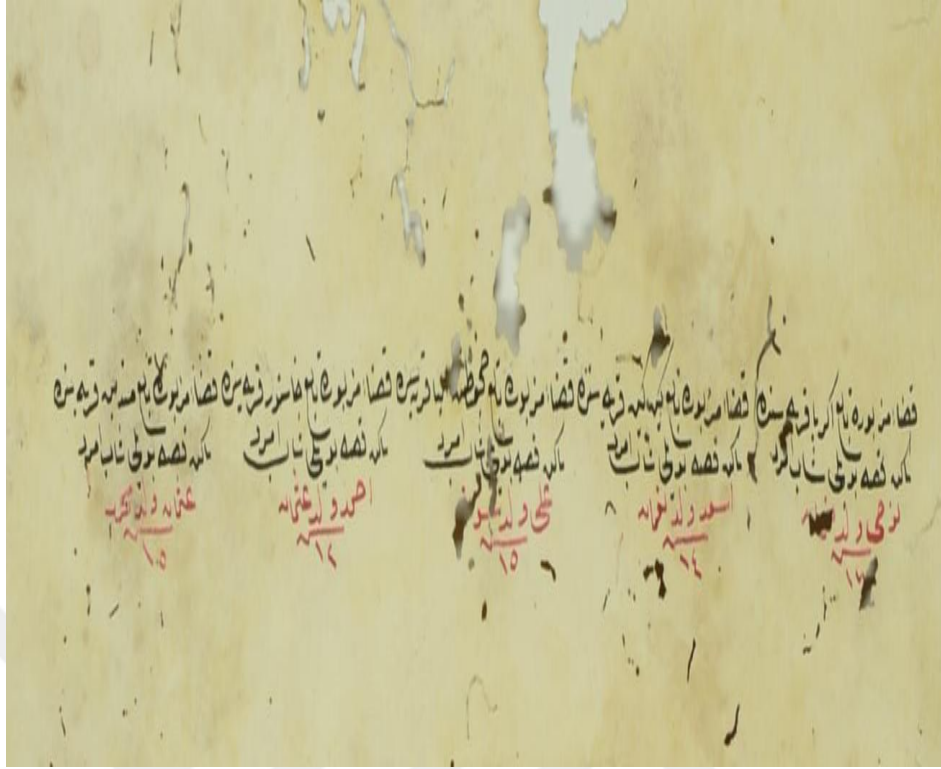
Bu örneklerden hareketle sayım için taşraya gönderilen muharrirlerin Ceride Odası'ndaki uygulamadan haberdar oldukları ve tahrirler esnasında bu usulü uyguladıkları iddia edilebilir.⁵³⁶ Yahut taşradan Ceride Odası'na getirilen defterler temize çekilmeden önce de bu tarz bir tasnif de yapılıyor olabilir.⁵³⁷ Bunların yanında Osmanlı Daire Başkanlığı'nın Bâb-ı Seraskerî fonundaki defterler incelendiğinde çeşitli alay ve bölüklerde yaşları 12 olan çocukların da nefer olarak hizmet ettikleri görülmektedir.

⁵³⁵NFS. d. 2313, s.1

⁵³⁶ Bkz. Şerife Saat, **1830 ve 1840 Tarihli Nüfus Defterlerine Göre Yalvaç Kazasının Nüfus Yapısı**, T.C. Süleyman Demirel Üniversitesi SBE(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta, 2014, ss.66-67. “ *Ancak redif askeri yazılanların yaş dağılımına baktığımızda 12 yaşından 40 yaşına kadar muhtelif yaşlarda asker kaydı olduğu görülmektedir*”

⁵³⁷ Açıkçası mufasssal defterlerdeki tüvana yaş aralığının belirlenmesi işini taşraya giden kâtiplerin yaptığını düşünmekteyim. Bunun sebebi ise farklı farklı defterlerde belirlenmiş olan yaşların başka başka olmasıdır.

Görsel-12: Örnek Bir Seraskerlik Defteri⁵³⁸

Tüm bunlardan hareketle ilk genel sayım tarihi olan 1830-1831⁵³⁹ kur'a sisteminin ilan edildiği tarih olan 1843'e kadar Osmanlı ordusuna katılmak için belirlenen en küçük yaşın 12 olduğu ifade edilebilir.⁵⁴⁰

1843 yılından sonra ise Osmanlı ordusunda nefer olabilmek için belirlenen alt yaş sınırının 20, üst sınırın ise 25 olduğu bilinmektedir. Nitekim bu yaş grubunda olanların (Esnan-ı Askeriye)⁵⁴¹ kura çekilişine katılması zorunlu tutulmuş belirlenen yaşların altında ya da üstünde olanların kura çekilişine katılmak için

⁵³⁸ Soldan sağa topçu neferlerinin yaşı. 15, 12, 15, 14, 16, SRA. d13, s.4, H. 1251. Bir başka örnek defter için bkz. SRA. d. 20. Redif birliklerine de 12 yaşında çocukların alındığını gösteren bir evrak için bkz. D.ASM.d 38595

⁵³⁹ 12 yaşın Osmanlı Devleti için bir kişinin büyük ya da küçük olduğunu belirleyen sınır olduğu söylenebilir. Bkz. “*Bilad-ı Selase’de vaki müderris-i şerife ile hanelerin miktarı ve nüfus-ı İslamın on iki yaşına kadar sığar mâadâsı kibar*”. , İ.DH 29-1360.

⁵⁴⁰ 15 yaşından küçük çocukların ilk etapta Sıbyan Talimhanesine alındığı ve burada eğitim gördükleri bilinmektedir. Bununla beraber seraskerlik defterindeki kayıtlardan hareketle kanuna mugayir olarak 15’den küçük çocukların da askerlik yaptıkları söylenebilir. Bununla beraber buradaki askerlik görevi belki de alayın/taburun vb. arka planındaki hizmetlerinin görülmesi şeklinde de olabilir. Sıbyan Talimhanesi için bkz. Ahmet Yaramış, “Osmanlı Ordusunda Çocuk Askerler Meselesi (Talimhane-i Sıbyan)”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:8, Sayı:1, 2006, ss.53-62

⁵⁴¹ Görsel 17 ve 18’de Esnan-ı Askeriye ait bir defter örneği paylaşılmıştır. Benzer örnekler için bkz. NFS.d 6822,6823,6947

zorlanamayacağı kanunnamede belirtilmiştir.⁵⁴² Bu bağlamda 1844'ten sonra başlayan sayımların artık Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Kanunnamesi'ne göre yapılmadığı ve askere alınması planlanan hedef kitlenin yaş grubunun da 1844 yılından itibaren değiştiği ifade edilebilir.

1843 yılında askerlik yapabilecek en küçük yaşın 20, en büyük yaşınsa 25 olarak belirlenmesi radikal bir değişikliktir. Askere alınacak erkek havuzunu ve nüfus sayımlarının asli hedef kitlesini de büyük ölçüde daralttığı açıktır. Askerlik yaşının, hizmet için belirlenen sürenin değiştirilmesi ve nüfus kayıtlarına bağlı olarak asker istihdamına dair tasarılar her ne kadar 1843 yılında kamuoyuyla paylaşıldıysa da bunun fikrî temellerinin belki de 1835 civarında atıldığı söylenebilir. Bu bağlamda daha önceki bölümlerde kısaca dillendirdiğimiz iddiamızı temellendirmek için birkaç belgeye değinmek isabetli olacaktır.

1830'ların ortalarına ait olduğunu düşündüğümüz bazı tarihsiz evrakta askerlik yaşı ve buna bağlı olarak yapılması planlanan reformla alakalı çeşitli bilgiler bulunmaktadır. İlk belgede orduda tasarlanan yeni bir düzen adına Ceride Odası'ndaki nüfus defterlerinden hareketle ve redif düzenini başlatmak (*redif nizamına şuru olunmak için*) için, 20-25 yaşlarında olanlara ayrı, 25-32 yaş grubunda olanlara ayrı ve 32 yaşından 40 yaşına kadar olanlara ayrı defterler hazırlanması önerilmektedir.⁵⁴³ Defterlerin bu şekilde tefrikinden sonra taşradaki şuraların girişimiyle (*eyalet ve sancak şuraları marifetiyle tahkik olunup yoklandıktan sonra*) 20 ila 25 yaşında olanların Mansûre hizmetine verilmesi planlanmaktadır. Bu bağlamda önerinin askerlik hizmetini 20 ila 40 yaş arasındakileri 3 farklı sınıfa⁵⁴⁴ ayırarak yaptırılmasının planlandığı söylenebilir.⁵⁴⁵

Sistemin işleyişi ise şu şekilde tasarlanmıştır. Yukarıda belirtildiği üzere ilk etapta 20-25 arasında olanlardan Asâkir-i Mansûre Ordusu'nun ihtiyacı kadar olanı düzenli orduya (Sınıf-1 Evvel) alınacak, geri kalan kişiler ise redif sınıfına kaydedilecektir. 32 yaşına kadar redif-i sâni sınıfında kalanlar ise 32 yaşından 40 yaşına kadar geçen hizmet süresini ifade eden redif-i sâlis grubuna aktarılacaklardır.

⁵⁴² Heinzelmann, s.145

⁵⁴³ TS. MA.e 643-31

⁵⁴⁴ Sınıfı Evvel: Asakiri Mansure, Sınıfı Sani Redif ve Sınıfı Salis Redif. Bunlardan *Sınıfı Evvel* 20-25 yaş arasındakileri kapsarken 25-32 olarak ifade edilmiş yaşlar *Sınıfı Sani*, 32-40 yaş grubu ise *Sınıfı Salis* redif grubunu ifade etmektedir.

⁵⁴⁵ Hüsrev Paşa'nın terekesinden çıkan kitaplarda da bu tarz hususların yer aldığı tercüme eserlerin bulunduğu G. Yıldız tarafından aktarılmaktadır. Bkz. Yıldız, ss.254-257

Yine tarihsiz bir diğer belgede 20 ila 25 yaş arasında olup Redif-i Mansûre'ye yazılmış olanların Asâkir-i Mansûre'ye geçirilip geçirilemeyeceği sorulmaktadır.⁵⁴⁶ Suale verilen cevapta 20-25 yaş arasında bulunanların tamamının zaten Mansûre ordusuna mahsus oldukları ve Asâkir-i Mansûre Ordusu'nun ihtiyacı kadar askerin bu yaş gruplarında olanlardan alınabileceği, kalanların ise Redif-i Mansure'ye verilebileceği belirtilmektedir.

Söz konusu olan evraklar arşiv personeli tarafından H. 1255 yani 1838-1839 olarak tarihlendirilmekle birlikte, iki belgenin de üzerinde tarih yoktur. Bununla beraber H. 1255'de malum olduğu üzere II. Mahmut ölmüş ve yerine Abdülmecid tahta çıkmıştır. Bu anlamda belgeler II. Mahmut ya da Abdülmecid dönemine aittir. Belgenin içeriğindeki bilgiler ve orduda yapılan değişikliklerin ise Abdülmecid döneminde tedavüle girdiği bilinmektedir. Buna karşın evraklardaki ifadeler bize belgelerin II. Mahmut dönemine ait olduğunu düşündürmektedir. Bunun ilk sebebi birinci vesikada geçen *nizam-ı müstahsene* ifadesidir. Bu tanımlamanın II. Mahmut dönemi ıslahatları için kullanıldığı bilinmektedir.⁵⁴⁷ İki evrakta da geçen bir diğer anahtar kelime de *Asâkir-i Mansûre* ifadesidir. Bilindiği üzere 1834 yılında redif düzenin kurulmasıyla Asâkir-i Mansûre ifadesi değiştirilmiş ve ordunun adı *Asâkir-i Nizamiyye* olarak tesmiye edilmiştir.⁵⁴⁸ Bu bağlamda askerlik yaşıyla alakalı değişikliklerin ilk etapta 1834-1835 yılında düşünüldüğü ancak uygulamasının 1844'ten sonra yapıldığı iddia edilebilir.

Askerlik yapabilecek yaşlarla alakalı değinilmesi gereken bir diğer husus, Sâdık Rifat Paşa'nın Viyana'da sefirlik yaptığı günlerde yazdığı "*Avrupa Ahvaline Dair Risale*"sinin Gülhane Hatt-ı Hümayundaki belirli maddelerle olan bağlantısıdır.⁵⁴⁹ Sâdık Rifat Paşa'nın Osmanlı ordusuna asker olarak alınmasını önerdiği yaşların 20-25 olduğu iddia edilebilir. Nitekim bunu da Avrupa ordularından örnek;

"*Sunuf-ı askerîyeleri dahi, pek de çoluk çocuk ma'kulesinden olmayıp, yirmi-yirmi beş yaşında adamlardan mürekkeb ve muvazzaf ve muntazam olarak on*

⁵⁴⁶Yazışmada sorunun kime ya da hangi kuruma sorulduğuna dair her hangi bir bilgi yahut ipucu yoktur. TS.MA.e 699-40

⁵⁴⁷ Enver Ziya Karal, "Tanzimat'tan Evvel Garplılaşma Hareketleri", **Tanzimat I**, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s.27

⁵⁴⁸ Abdülkadir Özcan, "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye" **TDVİA**, Cilt:3, İstanbul, 1991, ss.457-458

⁵⁴⁹ Heinzelmann, s.98

beş sene kadar aled-devam hizmet-i askeriyyede kıyam edip, ba'dehu ihraç ve bazan asâkir-i redifiyeye idrac ederler.” şeklinde izah etmektedir.⁵⁵⁰

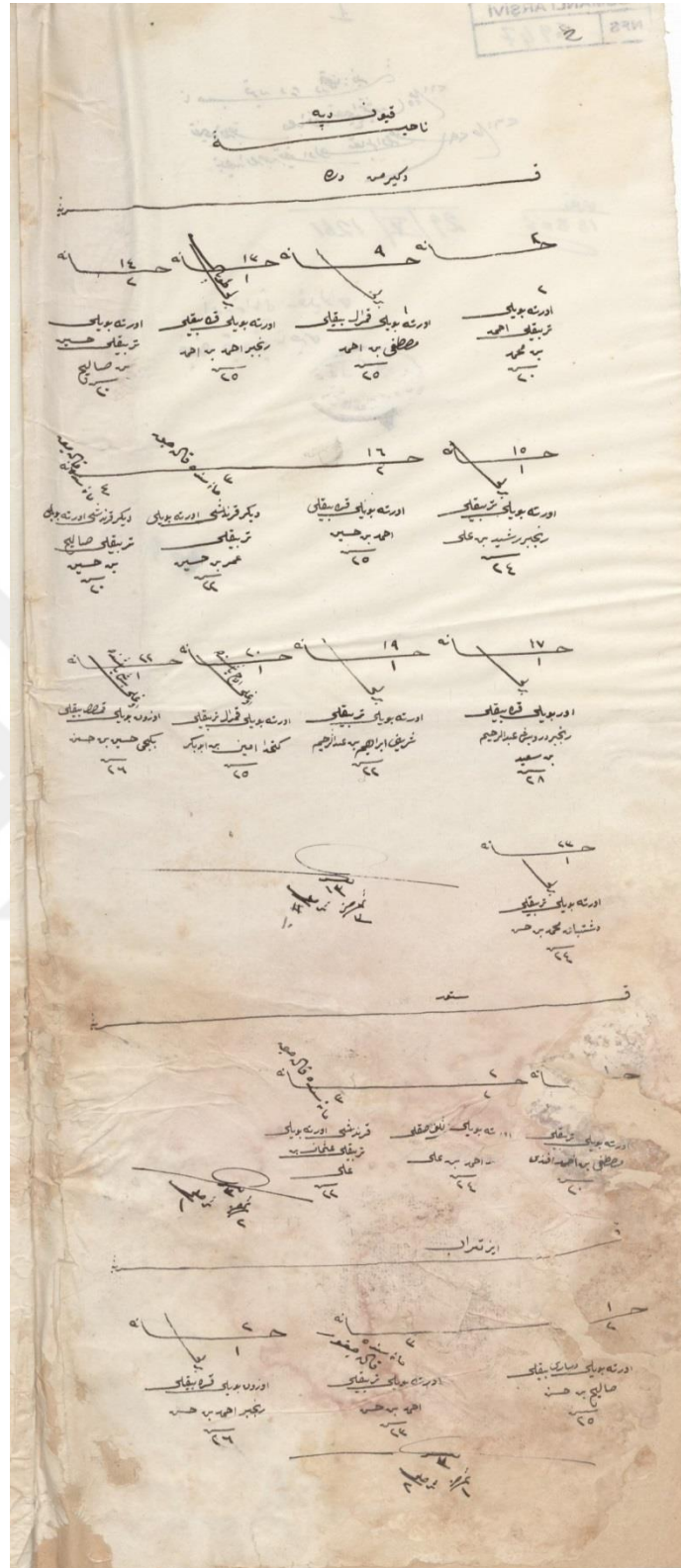
Askerlik yaşının 12-40'dan çıkartılıp yeniden belirlenmesi ve sayımların buna uygun şekilde tasarlanması konusunda kronolojik bir sıra takip etmek gerekirse tarihsiz belgelerimizden hareketle en küçük nefer yaşının 20, en büyüğü 25 olarak planlanmasının 1830'ların ortasında düşünüldüğü, 1839-1840'da bu fikrin Sâdık Rifat Paşa'nın eserinde de dile getirildiği söylenebilir. Bu yaşların *esnan-ı askeriye* olarak belirlenmesi ve sayımların bu minvalde yapılmasının ise kur'a usulü ve Kur'a Kanunnamesi ile olduğu söylenebilir.⁵⁵¹

⁵⁵⁰Sâdık Rifat Paşa, “Avrupa Ahvâline Dair Risâle” (Haz. Ali Dadan), **Marife**, Yıl:6, Sayı:3, 2006, ss.461-468

⁵⁵¹ Ahmet Özcan Jandarma Teşkilatının kuruluşuna dair kaleme aldığı makalesinde teşkilatının kuruluşunun ve isim olarak Jandarma'nın ilk defa 1839'da gündeme geldiğini belirtmektedir. Buna karşın teşkilatın ihdası bilindiği üzere ancak Zaptiye Nezareti adı altında 1845 yılında yapılacaktır. Bu örnekten hareket tıpkı Jandarma gibi de askerlik yaşı için de 20-25 yaşların kura kanunnamesinden çok daha önce düşünüldüğü iddia edilebilir. Ahmet Özcan, “Osmanlı Devleti'nde Jandarma Teşkilatı Kurulmasının Gündeme İlk Defa Gelişi (1839)” **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt:32, Sayı:53, 2013, ss.173-194. Konuya dikkati çeken Ali Sönmez Hoca'ma teşekkür ederim.

Görsel-13: Örnek bir Esnan Defteri⁵⁵²

$\frac{100}{100} = 1$
 $\frac{100}{100} = 1$
 $\frac{100}{100} = 1$

$\frac{100}{100} = 1$
 $\frac{100}{100} = 1$
 $\frac{100}{100} = 1$

$\frac{100}{100} = 1$
 $\frac{100}{100} = 1$
 $\frac{100}{100} = 1$

$\frac{100}{100} = 1$
 $\frac{100}{100} = 1$
 $\frac{100}{100} = 1$

$\frac{100}{100} = 1$
 $\frac{100}{100} = 1$
 $\frac{100}{100} = 1$

$\frac{100}{100} = 1$
 $\frac{100}{100} = 1$
 $\frac{100}{100} = 1$

$\frac{100}{100} = 1$
 $\frac{100}{100} = 1$
 $\frac{100}{100} = 1$

$\frac{100}{100} = 1$
 $\frac{100}{100} = 1$
 $\frac{100}{100} = 1$

2.4.2. Asker Seçiminde Köken Tercihi

1830-1831 tarihli genel nüfus sayımının kanunnamedeki belirli maddeleri dikkate alınarak yapıldığını gösteren bir diğer konu defterlerde *mühtedi* olarak kayıt altına alınan kişilerdir. Çeşitli nüfus defterleri incelendiğinde pek çok farklı yerden pek çok farklı kişinin mufassal defterlerde *mühtedi* olarak imlendiği görülür.⁵⁵⁴

Burada konuyla alakalı bir soru sormak durumundayız. Geçmiş dönemlerde devlete hizmet etmiş pek çok *mühtedinin* varlığı bilinmektedir.⁵⁵⁵ Buradan hareketle *mühtedi* olmanın Osmanlı sisteminde çok büyük bir sorun teşkil etmediği iddia edilebilir. Bununla beraber mufassal nüfus defterleri “tekil” olarak incelendiğinde Osmanlı gibi vergisini düzgün şekilde ödediğinde tebaasının din, dil ve etnik vb. özellikleriyle çok alakadar olmayan bir devlet, ilk genel nüfus sayımında sonradan İslam dinine geçmiş olan kişileri neden ayrıca belirterek kayıt altına alma gereği görmüştür? Bu sorunun cevabı da tıpkı sayımın şekli, yapıldığı coğrafya gibi Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Kanunnamesi ile alakalıdır. Kanunda askere alınacak kişilerin yaşları, fiziksel durumları ile alakalı belirli şartlar ortaya koyulurken aynı zamanda bu kişilerin *mühtedi* olmamaları gerektiği de belirtilen hususlardan bir tanesidir.⁵⁵⁶ Bu noktadan bakıldığında askerî amaçlara matuf olarak yapıldığı herkesçe kabul gören 1830-1831 sayımında nüfusun bir kısmı *mimlenerek* askerlik yapabilecek şartlara haiz oldukları kayıt altına alınmıştır. Bununla birlikte nüfusun ufak da olsa bir bölümü *mühtedi* oldukları belirtilerek askerlik yapamayacak yahut *matluba muvafık olmayan* şahıslar oldukları da belirlenmiştir.⁵⁵⁷ Hatta bu duruma bir kanıt olarak bir nüfus defterinin girizhağında yapılan ve baba isimleri Abdullah olanların çoğunluğun *dönme* olduğunu ancak bazı Müslüman oğlu Müslümanların da

⁵⁵⁴ Sakız Adasının sayımında nüfus tefrik edilirken mühtedilerin sayısı ayrıca yazılmıştır. Bkz. Karal, “İlk Nüfus Sayımı”, 1995, s.160; Kıbrıs’a ait 1831 tarihli nüfus defterinde 62 tane mühtedinin kaydı yapılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Güven Dinç, “Kıbrıs’ta İhtida Hareketleri (1800-1878)”, **Bilig**, Sayı:84, 2018, ss.243-271, Manisa’ya ait 1831 tarihli defterde 9 kişinin mühtedi olduğu belirtilmiştir. Bkz. NFS.d 2897, s.36, başka defterler için bkz. NFS.d 1278, s.2, NFS.d 2821, s.8

⁵⁵⁵ Önder Kaya, **İmparatorluktan Cumhuriyete Azınlıklar**, Kronik, 2017, İstanbul, s.61

⁵⁵⁶ Gültekin Yıldız mühtedilerin orduya alınmaması ile alakalı olarak şunları söylemektedir. “Yeni orduya alınacak askerlerin belirli bir dinden ya da etnik kökenden olması gerektiğine dair herhangi bir şart koşulmamış olmasına rağmen, mühtedi olmamalarının istenmesi dikkat çekici bir husustur. Yıldız, s.141.

⁵⁵⁷ Mühtedilerin Osmanlı Devleti için her dönem şüpheli şahıslar olduğu ifade edilebilir. İlerleyen zaman dilimlerinde bile bunların tıp yahut askeri okullara girmeleri ile alakalı pek çok yazışma arşivde mevcuttur. Keza H. 1324 (M.1906-1907) yılında bunların nüfus muamelelerinin ne şekilde yapılacağı, ana baba adlarının neler olacağı yönünde yazışmalara da rastlamak mümkündür. İlgili belge için bkz. BEO 2913-218428. Mühtedilerin Osmanlı sosyal hayatındaki varlıkları ve devlet hizmetinde istihdamları ile alakalı bkz. Halide Aslan, **Tanzimat Döneminde İhtida**, Ankara Üniversitesi SBE (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2008.

babalarının adının Abdullah olduğunu ve bunların dikkate alınmaması (muhtemelen dönmelerin tüvana olarak ayrılması ifade edilmekteydi) gerektiğini ifade eden izahat örnek olarak gösterilebilir.⁵⁵⁸

Kanunnamenin hazırlandığı zaman dikkate alındığında XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren başlayan Sırp, Yunan⁵⁵⁹ isyanları, Yeniçeri Ocağı'nın ilgası gibi iç ve dış olayların varlığı bilinmektedir.⁵⁶⁰ Buna bağlı olarak yeni orduya “Müslüman/Türk” kimliklilerin dışında kimsenin sızması ve askerlik için yapılan bu sayımlarda “*aslı vü nesli nâ-ma'lûm-kisân*”ın (aslı-nesli bilimeyen) nefer olarak yazılmaması hedeflenmiş olmalıdır.⁵⁶¹ Keza kanunnamede bu çıkarımı destekleyecek bir diğer ifade olarak *fürumaye yani sütü bozuk, soysuz* gibi anlamca kimi işaret ettiği belli olmayan söylemler de mevcuttur.⁵⁶² Kanunnameye derç edilen bu husus ayrıca devletin sıcak çatışma sürecinde olduğu dönemlerde dahi taşradan yapılacak asker istihdamında da önemle üzerinde durulan bir konu olmuştur.⁵⁶³ Bu bağlamda askerliğe istidatları bilinen, yetenekleri ve hatta kişilikleri de takdir edilen *mühtedilerin* Osmanlı ordusunda en azından bir süre *sakıncalı piyade* bile olmadıkları söylenebilir.⁵⁶⁴

Çalışmanın *İkinci Bölümünde*; 3 alt başlık şeklinde sayımların yapıldığı coğrafya, nüfus tahrirlerinin tarihleri ve sayımların askerlik hizmeti ile olan ilişkisi mevcut kaynaklardan hareketle ortaya konulmaya çalışılmıştır. Konuyla alakalı yapılan çıkarımlar tablo-8’de özetlenmiştir.

⁵⁵⁸ “*Defter-i mezkûr derununda mukayyet babaları isimleri Abdullah zikr olunanların ekserisi dönme olup ve bazılarının dahi an-aslı babaları ismi Abdullah olduğuna mebni kayd olunmuş ve defteri sabıklardan sarf manzar Dersââdet-i Aliyye’de ceride hümayunda müceddeden kayd olunmak üzere tahrir ve terkim ve tanzim birle*” NFS.d 4187, s.1

⁵⁵⁹ Burada unutmadan eklemek gereklidir. Yunan isyanı sırasında Arnavutluk ve Bosna gibi Müslüman nüfusun çoğunlukta olduğu yerlerde de Osmanlı merkezi yönetimine karşı başkaldırıları olmuş ve bu durum yeni ordunun sade “Türk” unsuruna dayanması fikrini sağlamlaştırmıştır. Detaylar için bkz. Aksan, ss.376-377

⁵⁶⁰ “*Şüpheli grupların arasında en sık anılanları belirtmek gerekirse, dönmeler, heteredoks Müslümanlar, Yunanlar, (neredeyse Bektaşî ile eşanlamlı kullanılan ve Rumlarla sınıflandırılan) Arnavutlar, Kürtler, Boşnaklar ve Araplar vardı. Dönmeler askerlikten açıkça uzakta tutuluyordu*”. Aksan, s.375

⁵⁶¹ Yıldız, s.142. İlk etaptaki Evlâd-ı Fâtihân nüfus sayımları ve hemen bunlardan birlikler kurulmasını da bu bağlamda değerlendirmekte sanırım bir beis yoktur.

⁵⁶² Yıldız, ss.142-143

⁵⁶³ Gökçe, s.195

⁵⁶⁴ Ordu yerine Serasker hizmetinde görevlendirilmesi uygun görülen bir mühtedi için Bkz. HAT 310-18324

Tablo-8: Osmanlı Nüfus Sayımlarının Coğrafyası, Tarihlendirilmesi ve Hedef Yaş Grupları Üzerine Bir Deneme⁵⁶⁵

Başlangıç Tarihi	Coğrafya	Dayanak	Hedef Kitle	Yaş
H. 1242-1243 (M. 1826-1827)	Balkanlar	Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Kanunnamesi	Evlâd-ı Fâtihân	12-40
H. 1246 (M.1830-1831)	Anadolu-Rumeli-Cezayir Bahri Sefid	Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Kanunnamesi	Müslüman/Sınırlı Gönüllü	12-40
H. 1250-1251 M.(1834-1835)	Anadolu-Rumeli	Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Kanunnamesi, Redif Kanunnamesi	Müslüman/Sınırlı Gönüllü	12-40
H. 1253-1255 (M.1836-1838)	Anadolu-Rumeli	Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Kanunnamesi, Redif Kanunnamesi	Müslüman/Sınırlı Gönüllü	12-40
H. 1255-1259 (M.1839-1843)	Anadolu-Rumeli	Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Kanunnamesi, Redif Kanunnamesi	Müslüman/Sınırlı Gönüllü	12-40
H.1260-1285 (M.1843-1869)	Ordu Daireleri	Kur'a Usulü ve Kur'a Kanunnamesi	Sınırlı Kitlese/ Zorunlu Askere Alım Teşebbüsü	20-25

⁵⁶⁵ Buradaki dönemlendirme eldeki mevcut verilere göre yapılan bir denemedir. Neticede sayımları tarihlendirmeye çalışsak da bunların periyodik olmadığı izah edilmiştir. Keza önemle belirtilmesi gereken husus Osmanlı nüfus sayımlarında (tarihi ne olursa olsun) ülkenin tamamı çeşitli sebeplere bağlı olarak aynı anda sayılamamıştır.

2.5. NÜFUS SAYIMLARINA KARŞI TEPKİLER

XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren Osmanlı Devleti'nde yapılan nüfus sayımlarının askerî ve mali amaçlar üzerine yapıldığı bilinmektedir. Bu amaca bağlı olarak yapılan sayımların da iki hedef kitlesi bulunmaktadır. Bunlardan ilki şüphesiz askerlik vazifesini yerine getirecek Müslümanlardır. Nüfus tahrirleri vasıtasıyla ordu bünyesinde faydalanılacak Müslümanlar tespit edilerek kayıt altına alınmaya çalışılmıştır.

Sayımın mali kaygıları ayağında muhatap alınan kitle ise askerlik mükellefiyeti olmayan reayadır. XIX. yüzyılda ekonomik sıkıntılar yaşadığı bilinen ayrıca bu dönemde yeni bir ordu kurmasından dolayı gelire ihtiyacı olan devletin bunlara bağlı olarak sayım yaptığı bölgelerde fiili cizye mükelleflerinin hakiki ekonomik durumlarını ve gelecekte cizyeye müstahak olacak gayrimüslimleri tespit etmeye çalışmıştır.

Nüfus sayımına karşı oluşan tepkiler ilk etapta asli olarak askerlik göreviyle yükümlü olan Müslümanların gözünden değerlendirilecektir. Askerlik görevi dışında ayrıca yapılan sayımlardan sonra her yerleşim biriminin nüfusuna göre vergi salınacağı söylentileri dahası bunun zaman zaman taşradaki resmi vazifeliler tarafından dillendirmesi de halkın nüfus yazımlarına olan tepkisini arttırmıştır.⁵⁶⁶ Bu bakımdan Müslüman ahalinin de zaman zaman vergi ödemek noktasında devletle sıkıntılar yaşadığı örnekler de mevcuttur. Nitekim nüfus sayımıyla ilişkili olarak vergi toplanacağı meselesi ve buna bağlı olarak nüfusun saklanması hadisesi ilk sayımdan sonrasında bile yine bir korku vesilesi olmuş ve sayım yapılan yerlerde ahalinin nüfusu saklamasına sebep olmuştur.⁵⁶⁷ Ayrıca konar-göçer yaşayan toplulukların nüfus sayımları ile vergi tahsilatlarında yerleşik ahaliye nispetle hemen hemen her zaman daha fazla sorunlu oldukları ve bu sorunlar neticesinde hayme-nişin grupların merkezî otorite ile şiddetli çatışmalara girdiği de şüphesizdir.⁵⁶⁸ Ayrıca nüfus sayımlarına olan tepkilerin sadece XIX. yüzyıla özgü olmadığı ve

⁵⁶⁶Bilgi, “Nüfus Sayımları Hakkında”, 1999-2000, ss.121-122

⁵⁶⁷ İ.MVL. 107-2420. H. 1263. Belgenin içeriğine ilerleyen sayfalarda değinilmiştir.

⁵⁶⁸ Reşat Kasaba, **Bir Konargöçer İmparatorluk, Kitap Yayınevi, (Çev. Ayla Ortaç), Kitap Yayınevi, 2012, İstanbul, s.99-100.** Abdullah Saydam, “Tanzimat Devri Reformları” **Türkler**, C.12, Ankara, 2002, s.1345

hemen hemen her dönem ve toplumda sayımlara karşı bir isteksizlik olduğu da bilinmektedir.⁵⁶⁹

Enver Ziya Karal'ın eserinde de bu hususa kısaca değinmiş ve çeşitli nedenlerle sayımdan çekinen ve tahrirden saklanan Müslüman ve reayadan kişilerin mevcut olabileceğini beyan etmiştir.⁵⁷⁰ İlerleyen süreçte özellikle asker yazmak için yapılan nüfus sayımlarının problemsiz bir şekilde yapılmasının zorluğunu izah eden pek çok arşiv vesikası da dikkat çekmektedir.⁵⁷¹

Bu noktada sayıma karşı gösterilen tepkilerin dozajını belirleyen temel husus merkezî otoritenin problem çıkan yerlerde ne kadar sağlam olup olmadığıdır. Bu noktadan hareketle istisnalar olmakla birlikte nüfus sayımına karşı verilen şiddetli tepkilerin merkeze uzak ve coğrafi olarak dağlar vb. doğal engellerle çevrelenmiş bölgelerde yoğunlaştığını söylemek yanlış olmaz.

2.5.1. Müslümanların Tepkileri

XIX. yüzyıldan itibaren milli devletlerin kurulmaya başlanması ile birlikte askerlik dünyanın hemen hemen her yerinde devlet tarafından tebaalarına yüklenen bir vatan hizmeti olarak değerlendirilmeye başlanmıştır.⁵⁷² Bu bağlamda Yeniçeri Ordusu'nun kaldırılıp yerine Mansûre Ordusu'nun kurulması *sınırlı ve zorunlu askerlik tatbikatı* şeklinde ifade edilebilir.⁵⁷³ Bununla beraber vatan hizmeti yahut Gültekin Yıldız'ın tabiriyle sınırlı ve zorunlu olarak tarif edilebilecek bu hizmeti yapabilecek kişilerin tespiti, güvenilir bir nüfus sayımını gerektirmektedir.

Şüphesiz 1826 yılında Mansûre Ordusu'nun kurulmasıyla orduya alınacak neferlerin tespiti için 1830-1831 tarihinde Osmanlı coğrafyasındaki belirli bölgelerin genelinde nüfus tahririne gidilmesi bu amaca dönüktür. İlk genel sayımdan kur'a usulüne geçene kadar nüfus sayımı yapılan Osmanlı coğrafyasının parça parça genişletilmeye çalışıldığı görülmektedir. Bununla beraber yeni ordunun

⁵⁶⁹ Nitekim milattan önceki dönemlerde bile nüfus sayımından imtina eden topluluklar mevcuttur. Bkz. "Kral Hammurabi'nin büyük rakibi Kral ZimriLim, ordusuna adam toplamak için yaptırdığı sayımda büyük güçlüklerle karşılaşmış, beş kez köy yöneticilerine yazdığı halde, kimsenin kayıt yaptırmaya gelmediğinden yakınmıştı. Bunun üzerine Terka Valisi hapisneden bir mahkûmun başının kesilerek Hutnum ve Appan arasındaki bütün kasabalarda dolaştırılmasını ve erkeklerin korkutularak hemencecik sayım için kayıtlarının yaptırılmasını önermişti" Tümetekin, Özgüç, s.215.

⁵⁷⁰ Karal, "İlk Nüfus Sayımı", 1995, ss.22-23

⁵⁷¹ Fatih Akyüz, **Osmanlı Ordusunun Modernizasyonu: Irak ve Hicaz Ordusu Örneği (1848-1876)**, T.C. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2015, s.42

⁵⁷² Jan Lucassen, Erik Jan Zürcher, "Devletin Silahlanması", 2003, s.1, Çadırcı, "Askerlik", 2008, ss.66-71.

⁵⁷³ Yıldız, s.139

kurulmasından kur'a usulünün yürürlüğe girmesine kadar Osmanlı askerî sisteminde standartları net bir şekilde tarif edilmiş belirli bir askere alım prosedürü olmadığı bilinmektedir. Daha önceki bölümlerde zikredildiği üzere bu çerçevede *mühtedi* olmayan, yaşları 10-12 ila 40 arasında ve *tüvana* olanların tamamı pratik olarak 1843 yılına kadar İstanbul'un gözünde potansiyel birer asker adayıdır. Nitekim bu bağlamda hazırlanmış ve ilk sayıma ait bir evrakta Anadolu ve Rumeli'de 12-40 yaş arasında 700.000 kişiden fazla tüvana olduğuna da değinilmişti.

Osmanlı Devleti'nin asker noktasındaki insan potansiyelini tespit amacıyla yapılan ilk genel tahrirden önceki süreci göz önünde bulundurduğumuzda ahalinin tahririn kendisinden ziyade amacına ve sonrasında olacaklara verdiği tepkilerin gerekçelerinde kendince bir haklılık payı olduğunu burada belirtmemiz gerekmektedir.⁵⁷⁴ Bununla beraber tepkilerin ortaya çıkış süreci ve coğrafyalarının da farklı olduğu ifade edilmelidir.

Konuyla alakalı olarak ilk genel sayımdan önceki dönemin bir panoramasını yapmak daha açıklayıcı olacaktır. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti XVIII. yüzyılın sonundan itibaren yaklaşık 50 yıl boyunca düveli muazzama ile savaşmış ayrıca çeşitli (Sırp, Rum vb.) iç isyanlarla uğraşmıştır. Devletin bu mücadeleler sırasında sürekli olarak *nefir-i amm* (gönüllü) adı altında Müslüman ahaliden asker yazdığı bilinmektedir.⁵⁷⁵ Yarım asırlık süreçte sürekli ve zorunlu asker tahriri dahası bu mücadelelerin kaybedilmesi son noktada şüphesiz halkın askerlik görevine karşı gittikçe kayıtsız kalmasına neden olmuştur. Buna bağlı olarak da 1830-1831 tarihindeki ilk umumi sayıma da Osmanlı ahalisinin şüpheyile yaklaştığı bilinmektedir.⁵⁷⁶ Netice olarak devlet, sayımın asli amacının gizli tutulmasını istemiş, sayım esnasında ahaliyi ürkütmemek⁵⁷⁷ için sayım yapacak memurlara halka karşı itidalli olmasını tembihlemiştir.⁵⁷⁸ Bunun yanında zaman zaman halkın

⁵⁷⁴ İleriki dönemlerde askerlik hizmetini sadece Müslümanların yapmasının bir haksızlık olduğunu ve bu bakımdan İslam nüfusunun gayrimüslimlere göre ciddi bir düşüş yaşadığını Sadrazam Âli Paşa'da dile getirecektir. Bu bağlamda Âli Paşa'nın ahalinin hislerine tercüman olup, dillendirilen şikâyeti en üst makama ilettiğini de söylemek yanlış olmaz. Ufuk Gülsoy, **Osmanlı'nın Gayrimüslim Askerleri**, Timaş, İstanbul, 2010, s:116-117

⁵⁷⁵ Yıldız, s.124

⁵⁷⁶ Karpat, s.67

⁵⁷⁷ HAT. 335-19205. Ahaliyi ürkütmemek adına çok eski tarihlerden bir başka örnek olarak; "*Bir tür ilçe bölümlerine göre yapılan sayımda örneğin Kirdahat, ilçesinde 2700 erkeğe kayıt yaptırmaları için bedava bira ve ekmek dağıtılmıştı*" Bkz. Tümertekin, Özgüç, s.215

⁵⁷⁸ Bu noktada Karaman Valisi Esat Paşa'nın nüfus sayımı gerçekleştirebilmek için iki tabur asker ve bunlar için gerekli mühimmatlarla ayrıca 3 obüs topu talep etmesi tahrir işi için ahaliden çekinildiğini

tepkisine duçar olmamak için nüfus sayımlarının tehir edilip sayım için doğru zamanın kollandığını gösteren örnekler de mevcuttur.⁵⁷⁹

İlk genel sayımdan sonrasında belirli bir periyodik düzen gözetmeden yapılmış ve ordunun asker eksikliklerini tamamlama hedefiyle icra edilmiş olan sayımların halkın korkusunu daim kıldığını ve bu tahrirlerinin asli amacına karşı gösterdiği isteksizliği daha da berkittiğini söylemek yanlış olmaz.

Niyazi Berkes'in, Mustafa Nuri Paşa'nın tespitinden alıntıladığı ve halkın askerliğe olan soğukluğunu gösteren ifadeleri ahalinin askerliğe karşı bu tutumunu özetlemesi bakımından mühimdir.⁵⁸⁰ Dahası Osmanlı coğrafyasının belirli bölgelerinde her dönem askerlik vazifesine karşı tepkiler olduğu düşünüldüğünde nüfus sayım ve yazımı yapmanın zorluğu da bir kat daha artmaktadır.⁵⁸¹ Ayrıca savaş olmayan dönemlerde de asker firarilerin niceliğinin muharebe zamanlarından yüksek olmasının da askerlik görevinin Müslüman nüfus için pek çekici olmadığını göstermesi bakımından önemli bir örnektir.⁵⁸²

Netice olarak yukarıda değinilen olgularla birlikte potansiyel asker tespiti için yapıldığı su götürmez olan nüfus sayımlarından Müslümanların pek de hoşnut olmadığı açıktır. Bu noktada İslamların sayım ve amacına karşı verdiği tepkiler ikiye ayrılabilir. Bunlardan ilki askerliğe karşı bireysel ve bölgesel direniş olarak adlandırılabilir. Burada Müslümanların verdiği reaksiyonlar; merkezi otoriteyi isyanla korkutmak, sayımdan kaçmak amacıyla meskûn oldukları mahalleri terk etmek vb. olarak ifade edilebilir. Anadolu ve Balkanlarda merkezi otoritenin taleplerinden kaçmak amacıyla dağa çıkmanın çok yaygın bir gelenek olduğu

göstermesi bakımından önemlidir. Paşa'nın bu isteği uygun görülmemiş, yapacağı tahririn diğer eyaletlere de örnek olacağı ve bu bakımdan sayım esnasında akilane davranması ve şiddetten kaçınması tembihlenmiştir. Bununla birlikte yine de sayım için bir miktar tımarlı süvari Esat Paşa'nın emrine verilmiştir. Ancak bunun da ahaliyi ürküteceği düşünüldüğünden tımarlı süvarilerin Bursa'dan Konya'ya gönderilmesi ve bunların aslında tahrir için değil ama rutin bir yer değişikliği (münavebe) gibi gösterilmesi istenmiştir. Sultan II. Mahmut'ta bu durumu onaylamış tahrir işleminin bir an önce yapılmasını istemiştir. HAT. 305-18034

⁵⁷⁹ Özelde Arnavutluk ve Bosna'da genel olarak Rumeli'nin çeşitli bölgelerinde sayımların pek çok defa çeşitli sebeplerle tehir edildiği görülmektedir. Bkz. HAT 334-19179, 437-22083, 339-19205

⁵⁸⁰ "Alınan neferlerin hizmetleri gayr-ı muayyen olduğundan halk askere giden evlatlarına ölmüş nazarıyla bakardı. Bu yüzden askerlikten kemal-i mertebe nefret gösterirlerdi." Berkes, s.193

⁵⁸¹ Gültekin Yıldız, kur'a kanunun çıkışından 1886 tarihli askere alma yasasına kadar geçen sürede Arnavutluk, Bosna, Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Irak vb. coğrafyalarda askerlik ve yeni vergilere karşı isyanlar olduğunu ifade etmektedir. Ek olarak burada nüfus sayımlarının zorla yapıldığını da söylemektedir. Bkz. Yıldız, "Kara Kuvvetleri", 2013, s.108.

⁵⁸² Firariler için bkz. Heinzelmann, s.74. V. Aksan da 1837 yılının sonunda Takvim-i Vekayi 'de aksinin iddia edilmesine karşın özellikle Redif birliklerinde sürekli olarak asker kaçakları olduğuna değinmektedir. Bkz. Aksan, s.407

düşünüldüğünde Osmanlı ahalisinin nüfus tahrirlerine bu yollu tepkiler vermesine çok da şaşırmamak gerekmektedir.⁵⁸³ Bunun yanında bölgesel direnişe misal olarak gösterilebilecek diğer örnekler de dini hassasiyetlerin bir şekilde öne çıkarılıp merkezi otorite ile nüfus tahriri konusunda uzlaşmaya yahut ayrıcalık kazanılmaya çalışıldığı da görülür.

1846 yılında uygulanmaya başlanan kur'a usulü Osmanlı Devleti'nin orduya nefer temini konusunda bir milat sayılabilir. Bu uygulamayla kişilerin askere alınma sürecinin ilk kez bir kanuna konu olduğu bilinmektedir.⁵⁸⁴ Bununla beraber kur'a usulü her ne kadar adaletli ve kayıtlara dayanacak şekilde asker temini için yürürlüğe konulmuş olsa da aynı zamanda bu yükümlülükten kaçmak için bir tür sahtekârlık uygulamalarının da tezahürü olmuştur. Şöyle ki kur'anın uygulanmasıyla nüfus sayımı için merkezden sayım ve yazım için gönderilen memurlara yardım etmesi istenilen taşra yöneticilerinin nüfus defterlerinde çeşitli tahribatlar yapmaktan çekinmedikleri görülür. Defterlerde yapılan bu işlemler çocuklarını, hısım-akrabalarını yahut rüşvet aldıkları kişileri mezkûr evraklardan saklamak ya da silmektir. Bunlara ek olarak zaman zaman sayımdan önce yakınlarını başka kazalara göndererek kur'a çekilişinden kaçırınlar da mevcuttur. Hilekârlık, resmî evrakta sahtecilik, suç olarak tarif edilen fiile yardım ve yataklık şeklinde tarif edilebilecek bu davranışların ve bunlara tenezzül edenlerin de nüfus sayımlarına karşı şahsi edilgen direnişlere bir diğer misal olduğu ifade edilebilir. Bu noktada bölgesel olarak tabir edilecek davranışlar çeşitli vesikalar üzerinden detaylandırılacaktır.

Nüfus sayımına karşı gösterilen pasif direnişlere Rumeli kıtasındaki örneklerle başlanabilir. Bu bağlamda Bosna ahalisinin bölgede yapılmak istenen nüfus tahririne karşı gösterdiği reaksiyon misal olarak değerlendirilebilir. İlk genel sayımda tahriri yapılamayan bölgelerden birisi olan Bosna'da 1832-1833 yılında nüfus sayımı yapılmaya çalışılmıştır. Bu vazifeyle İstanbul'dan gönderilen Lebib Efendi sayımın akıbetiyle alakalı olarak İstanbul'a gönderdiği tahriratta öncelikle Boşnakların haşin tabiatından dem vurmaktadır.⁵⁸⁵ Bu haşinete bağlı olarak bölgede birden bire sayıma gidilmesinin ahaliyi ürküteceğini düşünen Lebib Efendi bölgede

⁵⁸³ Lucassen, Zürcher, "Devletin Silahlanması", 2003, ss. 17,18 ve 22

⁵⁸⁴ Uyar, Erickson, s.326

⁵⁸⁵ Buna karşın Boşnakların miktarların ve hadlerini bildiklerini söyleyen Lebib Efendi ayrıca Bosnalıların fesat ve hıyanete cesaretleri olmadığını da eklemiştir. HAT. 334-19179-B

yapılması planlanan sayımın tehir edilmesini tembihlemiştir.⁵⁸⁶ Lebib Efendi'nin tavsiyeleri dikkate alınmış ve Boşnakların sayımı tehir edilmiştir.

Boşnakların sayımlarının tehir edilmesinin altında yatan tek sebebinin zaten bilinen haşin tavırları olmadığını belirtmek gerekmektedir. Özellikle, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ve Asâkir-i Mansûre teşkiline gelen en sert tepkilerden birisinin Bosna'da olduğu, ocağın söndürülmesine müteakip bu eyalette ciddi isyanların çıktığı ve devletin bunları sertlikle bastırdığı söylenebilir.⁵⁸⁷ 1830'dan itibaren bölgede başta Hüseyin Kaptan isyanı ve özerklik taleplerinin de İstanbul'u korkuttuğu ifade edilmelidir.⁵⁸⁸ Bu bağlamda zaten problemli ve merkezle arasındaki bağın pamuk ipliğine bağlı olduğu bu zor coğrafyada sayımlar ertelenmiştir.⁵⁸⁹

Bosna'nın nüfusunun yazılmasıyla ilgili problemlerin devam ettiği ve devletin burada istediği şekilde nüfus sayımı yapamadığı ifade edilebilir. Arşiv personeli tarafından H. 1252 (M. 1836-1837) olarak tarihlendirilen bir belgede Bosna'da redif nizamının bir şekilde kurulduğu ve bu vesileyle Bosnalıların bu duruma yönelik tavırlarının tahlil edilmesi ve eğer sorun çıkmayacağı düşünülürse tahririn yapılması istenmiştir.⁵⁹⁰ Bununla beraber devlet arşivlerindeki defterlerden hareketle bölgede bu tarihlerde tahrir yapılamadığı düşünülmektedir.⁵⁹¹

İlerleyen süreçte Bosna'da ancak Tanzimat'ın ilanından sonra kısmen bir nüfus sayımı yapılabilmıştır. Ancak bu tahrirde de eyaletin büyük bölümünde sayımın yapılamadığı görülür. Bunun sebebinin ne olduğu ise meçhuldür.⁵⁹² Ayrıca kur'a usulünün uygulanması ve bunun için elzem olan nüfus sayımlarının Bosna'da neredeyse hiçbir zaman uygulanmadığı söylenebilir.⁵⁹³ Bu bağlamda Zafer Gölen, Bosna-Hersek'le alakalı yaptığı çalışmada bölgede nüfus sayımlarının bitirilmemesinin olağan olduğunu ve nitekim 1861'de başlanan sayımının dahi

⁵⁸⁶ HAT. 334-19179-B

⁵⁸⁷ Zafer Gölen, **Tanzimat Döneminde Bosna Hersek**, TTK, Ankara, 2010, s.62

⁵⁸⁸ Odile Moreau, "19. Yüzyılda Bosna'da Zorunlu Askerliğe Direniş", **Devletin Silahlanması Ortadoğu ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik (1775-1925)**, (Der: Erik Jan Zürcher), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s.146

⁵⁸⁹ Bu tezin kapsadığı zaman aralığında Bosna'ya ait 4 adet nüfus defteri bulunmaktadır. Bunlar H. 1248 yılına aittir. Defterler için bkz. NFS. d 5746;5747,5756,5757.

⁵⁹⁰ HAT. 1305-50913. Burada kastedilen tahririn redif mi yoksa nüfus tahriri mi olduğu belgeden anlaşılamamaktadır.

⁵⁹¹ 1849'da Bosna Müslümanlarının başlattığı isyanın sebepleri arasında nüfus sayımı ve asker toplama da bulunmaktaydı. Gölen, s.22

⁵⁹² A. {MKTNZD. 29-33

⁵⁹³ Zorunlu askerlik hizmetinden Bosna ve Arnavutların muaf tutulduğu Odile Moreau belirtmektedir. Bu durumun nüfus sayımlarıyla askerlik ilişkisinin bağlılığını gösteren güzel bir örnek olduğu söylenebilir. Moreau, s.147

tamamlanamadığını bildirmektedir.⁵⁹⁴ Ayrıca 1863 yılında bölgeye gönderilen Cevdet Paşa dahi bölgede düzgün bir nüfus tahriri yapılamadığını ayrıca ahalinin askerliğe karşı olan olumsuz ve hatta gerektiğinde silaha sarılmaktan çekinmeyecek tavrını da aktarmaktadır.⁵⁹⁵

İlk genel sayımda tahriri yapılamayan bölgelerden bir diğeri ahalisinin askerliğe yatkınlıkları ve becerileri efsaneleşmiş olan Arnavutluk'tur.⁵⁹⁶ Bölgenin XVIII. yüzyılın sonundan itibaren Osmanlı merkezî idaresiyle sorunlar yaşadığı ve başta Tepedelenli/Yanyalı Ali Paşa gibi şahsiyetlerin başkentle bu coğrafya üzerine güç savaşı yaşadığı bilinmektedir.

Arnavutların Osmanlı ordusunda sık sık paralı asker olarak istihdam edildikleri söylenebilir.⁵⁹⁷ Bununla birlikte isyankâr mizaçları ve topraklarının Bektaşî bölgeleri olmasından dolayı ilk etapta Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Ordusu'na alınmadıkları anlaşılmaktadır.⁵⁹⁸ Ayrıca, Arnavutlar 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşına da katılmayı ret etmişlerdir.⁵⁹⁹ Bununla beraber 1832 yılına gelindiğinde Bosna'daki Hüseyin Kaptan isyanının bastırılması için Mansûre Ordusu'nun neferlerine ek olarak 18.000 paralı Arnavut savaşçının orduya dâhil edildiği görülür.⁶⁰⁰ Bu bağlamda Arnavutların geçmiş yüzyıllarda olduğu gibi orduda ancak para karşılığı ve kendi reislerinin liderliğinde savaşmışlardır.⁶⁰¹ Bununla beraber bu taifenin zaman zaman ücretli olarak bile orduda hizmet etmedikleri de ifade edilmelidir.⁶⁰²

Verilen örneklerden hareketle şüphesiz Arnavutların ve meskûn oldukları coğrafyanın hemen hemen her konuda Osmanlı merkezî otoritesi için sorun çıkartan,

⁵⁹⁴ Gölen, s.21

⁵⁹⁵ Cevdet Paşa, **Sultan Abdülhamid'e Arzlar Ma'rûzât**, (Haz. Yusuf Halaçoğlu), 3. Baskı, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2017, s.96, 108

⁵⁹⁶ Maurus Reinkowski, kontrol edilmesi güç bir bölge olan Arnavutluk'ta ilk genel sayımının başlangıçta yapılmadığını daha sonra da resmi olmayan yollardan gizlice yapıldığını söyler. Bkz. Maurus Reinkowski, **Düzenin Şeyleri, Tanzimatın Kelimeleri**, (Çev. Çiğdem Canan Dikmen), Yapı Kredi Yayınları (YKY), 2017, İstanbul, s.193. Arşiv belgelerinde de Arnavutluk ahalisinin sayıma farklı anlamlar yükleyip evham yaptığını gösteren çeşitli belgeler mevcuttur. Bkz. HAT 19255. Ayrıca bkz. Heinzelmann, s.162

⁵⁹⁷ Yıldız, "Neferin Adı Yok", 2009, ss.60-61

⁵⁹⁸ Konuyla alakalı bir çalışma için bkz. Muhammed Emin Çalar, **Osmanlı Ordusu'nda Arnavutların Muvazzaf Birliklere Alınmaları: Yaşanan Sorunların Sosyo-Kültürel, İktisadi ve Dini Altyapıları (1826-1839)**, T.C. İstanbul Üniversitesi SBE(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2019

⁵⁹⁹ Aksan, s.376

⁶⁰⁰ Yıldız, s.76

⁶⁰¹ Uyar, Ericsson, s.283

⁶⁰² Yıldız, 159

kontrol edilmesi güç bir bölge olduğu söylenebilir. Nitekim burada yapılmaya çalışılan nüfus sayımları ve ayrıca ordu için nefer yazma çalışmalarının⁶⁰³ da bu bağlamda değerlendirildiğinde sık sık problemlere sebep olduğu görülür.⁶⁰⁴

Osmanlı arşivindeki çeşitli belgelerden hareketle Arnavutluk'ta ilk nüfus sayımın itinalı şekilde icra edilmeye çalışıldığı ifade edilebilir.⁶⁰⁵ Buna karşın sayımla alakalı bir diğer yazışmada Arnavutluk ile dâhilinde olan kazalar ve Üsküp Sancağında olan bazı yerlerin istisna tutularak sayımlarının ertelenmesi istenmiştir. Buna sebep olarak tahrir memurlarının gittikleri bölgelerdeki yapacakları işlerin ahalinin zihinlerinde yalan ve uydurmalar ile (*eracif ve ekazib*) hoşnutsuzluklara sebep olabileceği ve bunun Anadolu kıtasına sıçraması durumunda nüfus sayımının sekteye uğrayacağına değinilmiştir. Buradan hareketle bölgede ancak mahzuru olmayan yerlerin sayımın ise derhal yapılması istenmiştir.⁶⁰⁶

İlk genel sayım tarihinde tahriri mümkün olmayan Arnavutluk'ta ilerleyen süreçte yeniden 1832 yılında nüfus sayımı yapılmaya çalışıldığı, ahalinin başta çeşitli hoşnutsuzluklarına karşın bu sefer çekinecek bir şey olmadığını anladığı ve tahririn yapıldığı görülmektedir. Bununla beraber yazımı yapan kâtiplerin ehliyesiz olmasından mütevellit (muhtemelen hazır ahali bir şekilde ikna edilmişken) sayımın tamamlanması için İstanbul'dan ehliyetli kâtipler istenmiştir.⁶⁰⁷

Arnavutluk'un ilerleyen zamanlarda tahrirlerinde yine sıkıntıların hâsıl olduğu görülmektedir. Bu noktada bölgenin çeşitli yerlerinde kısmi olarak sayımın bir şekilde yapıldığı ancak çok dikkatli davranıldığı ve Arnavutlara pek de güvenilmediği görülmektedir. Bu anlamda 1838-1839 tarihli bir yazışmada konuyla alakalı çeşitli anekdotlar bulunmaktadır. Belgeye göre Arnavutluk cihetinden Mansûre alayları tertip edilmesi planlanmıştır. Bunun için de bölgede yeni bir nüfus sayımının gerekliliğine değinilmektedir. Bu bağlamda yazışmada Arnavut taifesinin sayımlarının zorluğuna tekrar değinilmiş; bunların anut (inatçı), hilekâr, içi dışı bir birini tutmayan bir kavim oldukları zikredilmiştir. Ayrıca Arnavutların şu an görünürde itaat hâlinde oldukları ve şu aralar bölge sakinse bile bunun sebebinin

⁶⁰³ Çalar, ss.94-95

⁶⁰⁴ Aydın, s.88

⁶⁰⁵ HAT 336-19275

⁶⁰⁶ HAT 335-19205

⁶⁰⁷ Rumeli Ordu Müşiri Mehmed Reşid Paşa'da Seraskere yolladığı 1845 tarihli mektupta bölgeye ait 1831 tarihli tahrir defterinin kayıp olduğunu belirtmiştir. Hâlbuki Heinzelmann'ın da belirttiği üzere bölgede aslında hiçbir zaman ciddi bir nüfus tahriri yapılamamıştı. Heinzelmann, ss.171-172

redif olarak memleketlerinde istihdam edilmeleri ve başka yerlere gönderilmemeleri ile talimlerle kendilerini muhafaza etmeyi öğrenmeleri olduğu belirtilmiştir. Durumla ilgili verilen son karar bölgede nüfus sayımı yapmanın mümkün olup olmadığını anlamak için Rumeli Valisi Zekeriya Paşa'ya başvurmuştur.⁶⁰⁸

Bu bahiste son olarak Arnavutluk'taki nüfus tahrirleri ile ilgili sıkıntıların neredeyse hiçbir dönem bitmediği söylenebilir.⁶⁰⁹ Nitekim 1844 yılında ordu daireleri bazında başlayan sayımlarda da Arnavutluk bölgesinde durumun nazik olduğuna değinilmiş, bu bakımdan burada yapılması planlanan nüfus tahriri ilk etapta ertelenmiştir.⁶¹⁰ 1845 yılında bölgeden asker yazmak ve kur'a sisteminin uygulanabilmesi amacıyla çeşitli girişimlerde bulunulmuş ve bölgeden gerekirse silah zoruyla asker toplamak yönünde girişimlere başlanmıştır.⁶¹¹

Rumeli kıtasında nüfus sayımına kitlesel olarak ifade edilebilecek bu direnç ile kayıtsızlığın yanında tekil manada da sıkıntıların baş gösterdiği ve İstanbul'un bu tarz örneklerle daha farklı yaklaştığı söylenebilir. Bu bağlamda Filibe'nin Kızanlık kazasında yer alan Esve-i Zir ve Bala köylerinin ayrıcalık iddia ederek nüfus sayımlarından inatla imtina ettikleri ayrıca vergi de ödemedikleri görülmektedir. Konuyla alakalı yapılan yazışmalarda bu köylerin ilk etapta uyarıldığı, sonrasında ise üzerlerine asker sevk edileceği yolunda bilinçli olarak dedikodular çıkartıldığı dikkat çekmektedir.⁶¹²

Merkezî otoritenin birkaç defa yaptığı bu uyarı/nasihat ve gayriresmî bir iletişim ve ikna yöntemi olarak adlandırılabilir dedikodularla kısaca ahaliye abalından sopa göstermesine karşın köy halkının aynı tarz davranışlarında inat ettikleri ifade edilebilir. Bunun üzerine harekete geçen devlet, mezkûr köylerde sayım yapıp vergi toplanabilmesi için Süvari İkinci Alay Kaymakamı Mehmet Bey ile Dördüncü Alay Üçüncü Piyade Taburu Binbaşısı Salih Efendi komutasında süvari ile piyade

⁶⁰⁸ HAT. 1246-48336

⁶⁰⁹ 1881-1882 yılında bölgede yapılan tahrirde 8 yaşından küçük kız çocuklarının kayıt edilmesinden vazgeçilmesinin sebebi Arnavutların bu duruma karşı gösterdiği tepkidir. MB.İ. 87-19

⁶¹⁰ İ.MSM. 11-221-4

⁶¹¹ Heinzelmann bölgeden asker toplanması için ahaliyi ikna etmeye çalışan ve Yanya, Avlonya ve Delvine Sancaklarına hareket eden Rumeli Ordusu Mehmet Reşit Paşa'nın bölgenin ileri gelenleri ile yaptığı görüşmeyi nakleder. Görüşmede Mehmet Reşid Paşa bölgedeki Müslüman hanelerin sayısı hakkında bilgi istemiş bunun üzerine eşraf 28.000 hane bulunduğunu belirtmiştir. Mehmet Reşid Paşa ise aslında yörede 40.000 hane olduğu belirtmişse de ahali buna şiddetle karşı çıkmış neticede Mehmed Reşid Paşa ahaliyi hane sayısı ve buna bağlı olarak asker temini konusunda istediği sayıya razı edememiştir. Heinzelmann, ss.172-173

⁶¹² A.} MKT. 58-02

askerlerinden mürekkep ve 2 topla desteklenmiş 625 kişilik bir kuvveti köye sevk etmiştir. Bununla beraber bu birliğe kaza ahalisi ile çatışmaması yönünde salık verildiğini de eklemek gerekmektedir.⁶¹³

Nüfus sayımlarında sıkıntı yaşanan bir diğer bölge Kürt ve Arap nüfusların yoğun olarak bulunduğu Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Irak ve Suriye bölgesidir.⁶¹⁴ 1828-1289 Osmanlı-Rus Savaşı'nda günümüz Suriye'sinin kuzeyi ve Irak gibi Arap ve Kürt nüfusun yoğun yaşadığı bölgelerden ne gönüllü ne de paralı asker yazılabilmektedir.⁶¹⁵ Daha önce zikredildiği üzere muhtemelen bu ve buna benzer sebeplerden ilk nüfus sayımında buralarda herhangi bir faaliyet icra edilmemiş ve sayım memurlarına Sivas'tan ötesine geçmemelerine salık verilmiştir. Zikredilen bu bölgelerde pek çok defa nüfus tahrirlerine niyet edildiği söylenebilir. Bununla birlikte bu coğrafyadan neredeyse hiçbir dönem sağlıklı bir nüfus verisi elde edilememiş ve bu bağlamda orduya istenildiği kadar asker alınması mümkün olmamıştır.

1834 yılında bölgeyi yeniden İstanbul'un hükmü altına almak amacıyla Sivas Valiliği'ne atanan Reşid Paşa'nın ilk icraatlarından birisinin bölge ahalinin son 3 yılda gasp edilen mallarının devletçe bunlara iadesini kabul etmesi olmuştur.⁶¹⁶ Bunun karşılığında ise Paşa'nın istekleri ekrağın nüfus tahriri yaptırmaları, bölgede huzursuzluk çıkarmamaları ile İstanbul'un çeşitli konulardaki isteklerini yerine getirmeleridir. Bu isteklerin ahali tarafından kabul edildiğine dair bölge eşrafından mühürlü senet almıştır.⁶¹⁷ Bu bağlamda Kürtlerin yoğun yaşadığı bölgelerde nüfus sayımı ve Mansure askeri için personel temini için çalışmalarına 1834-1835 yıllarında başlandığı ifade edilebilir.

⁶¹³ A.} MKT. MHM. 58-2, A.} MKT. MHM. 22-78

⁶¹⁴ Yıldız, "Kara Kuvvetleri", 2013, s.108. Kürt aşiretlerinin özellikle 1830'larda Anadolu'nun güneydoğusu ve Irak'ın kuzeyini içini alan çok geniş bir bölgeye yayılmış oldukları ve merkezi otoriteyi pek dikkate almadıkları ifade edilebilir. Bkz. Yıldız, "Neferin Adı Yok", 2009, s.243

⁶¹⁵ 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı esnasında Diyarbakır Valisi Salih Paşa Siverek'e Kürt aşiretlerinden asker toplamak üzere kethüdasını gönderdiğinde "*muharebe cereyan*" etmiş, küçük çaplı da olsa bir isyan çıkmıştır. Bkz. Boyacı, s.65

⁶¹⁶ Reşid Paşa konuyla alakalı yaptığı yazışmada bölgenin 200-300 seneden beri layıkıyla hükümetin idaresine girmediği ifadede edilmektedir. Bkz. Yıldız, "Neferin Adı Yok", 2009, s.243

⁶¹⁷ "*Kâffe-i Memaliki İslamiye'de cari olduğu vechle tahrir-i nüfus maddesi Akçadağ'da dahi kâmilen icra olunmak*" HAT. 451-22362-C

Bölgede sayım çalışmalarına ilk etapta Diyarbakır ve kazalarından başlandığı söylenebilir.⁶¹⁸ Nitekim Diyarbakır'ın kazalarından olan Eğin Kazası ve buraya merbut Poşadı Nahiyesi'nin nüfusu tahrir edilerek deftere geçirilmiştir.⁶¹⁹

Bölge içerisinde yer alan pek çok yerleşim yeri ve buralarda bulunan aşiretlerin de aynı tarihlerde sayım için görevlendirilmiş Mübaşir Osman Ağa tarafından tahrirlerinin yapıp bunlara ait defterlerin oluşturulduğu görülmektedir.⁶²⁰ Bununla beraber bölgede hem çeşitli köyler vücuda getirmiş hem de göçebe olarak yaşayan *Terkan/Tirkan Aşireti'nin* sayım memurlarına karşı sert bir tavır gösterdiği söylenebilir. Aşiretin bu tavrına karşılık sayımdan sorumlu olan Osman Ağa'nın bunlara defaten elçiler gönderip arayı bulmaya çalıştığı, buna karşın aşiretin aracılara *Cümlemizin can ve malı telef olsa nüfus tahriri defterine kayt olunmazuz ve nizam neferatlarını vermezüz* şeklinde cevap vermişlerdir.⁶²¹ Aşiretin verdiği bu kati cevapları başkente ileten Osman Ağa bu asi göçebeler itaat altına alınmazlarsa tahrirleri yapılmış kabilelere/aşiretlere kötü örnek olacağını ve bu duruma acil bir çözüm bulunmasının gerekliliğini belirtmiştir.⁶²²

Konuyla alakalı arşivde mevcut başka evraklar da bulunmaktadır. Bu evraklarda sorunun devam ettiği, Kürtlerin yoğun olduğu bölgelerde herkesin Mansûre askeri olarak alınacağı yönünde dedikoduların çıktığı ifade edilmektedir. Bu duruma özellikle Timur Bey'in sebep olduğu belirtilerek genel bir isyan olasılığına karşın bölgede gerekli tedbirlerin alınmasının gerekliliği taşra yöneticilerine iletilmiştir.⁶²³

Bu noktada uzun süre Osmanlı ordusunda hizmet etmiş General Moltke'nin tanıklığından bahsetmek yerinde olacaktır. Kürt ve Arapların yoğun olduğu coğrafyaların tedibi amacıyla yapılan pek çok sefer esnasında Osmanlı ordusuyla beraber olan Moltke bölgeyi yeniden fethedilmesi gereken bir yer olarak tasvir etmektedir.⁶²⁴ Ayrıca bu mıntikalarda bulunan Kürt beylerinin devlet otoritesine

⁶¹⁸ HAT. 449-22346-E.

⁶¹⁹ HAT. 377-20487-E. Ayrıca bkz. Zeki Arıkan, "Eğin Kasabasının Tarihsel Gelişimi" **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM)**, Sayı:12, 2001, s.41

⁶²⁰ HAT. 377-20487-E.

⁶²¹ Aşiretin aracılara verdiği cevaptan hareketle bu taifenin nüfus sayımı sonucunda ne olacağına dair bilgi sahibi oldukları söylenebilir. HAT. 377-20487-E. Benzer olarak Mardin havalisinde yaşayan bir aşiretin de asker ve vergi vermemek adına yukarıdakine benzer ifadelerle merkezi otoriteye direnmeyi seçtiği söylenebilir. Bkz. Yıldız, "Neferin Adı Yok", 2009, ss.245-246

⁶²² HAT. 377-20487-E. .

⁶²³ HAT. 449-22346-E, 449-22346-F, HAT. 377-20487-E.

⁶²⁴ Moltke, s.244

karşı koyduklarını, vergi vermeyip asker toplanmasına müsaade etmediklerini ve son noktada ise gerektiğinde kendilerinden istenen hususları yapmamak adına dağlardaki kalelerine çekildiğini ifade eder.⁶²⁵ Kürt beylerinin dışında sıradan ahalinin de uzun askerlik süresi ve şahsi yaşamlarına bağlı nedenlerden dolayı askerliğe karşı bir isteksizliği olduğu Moltke'nin değindiği hususlardan bir diğeridir.⁶²⁶

Moltke'nin konuyla ilgili verdiği bir diğer anekdot ahalinin sayım ve sonrasındaki askerlik hizmetine karşı bakış açısını göstermesi bakımından da mühimdir. 1834-1835 yıllarında bölgedeki tathir operasyonlarını yöneten Reşit Paşa'nın Siirt'i ele geçirmesinden sonra şehirde bir sayım yaptırdığı ve Müslüman nüfusun %5-6'sını askere alındığını belirterek kendisinin şehre geldiği tarihte yeniden asker yazılmak istenmesi sebebiyle bütün erkek nüfusun dağlara kaçtığını ifade etmektedir.⁶²⁷

Kur'a usulü ve Kur'a Kanunnamesi'nin yürürlüğe girmesinden sonra da Anadolu Ordu Dairesi içinde yer alan ve Kürt nüfusun yoğunlukta olduğu Diyarbakır, Harput⁶²⁸ Musul⁶²⁹ vb. yerlerde benzer sorunlarla karşılaşmaktadır. Bu problemlerin çözümü adına merkezî otoritenin nüfuzlu feodal beyleri taşeron olarak kullanarak bunlarla göreceli bir iş birliği yapmaya çalıştıkları ve çeşitli kazaların nüfus sayımlarını bu zevata yaptırmaya çalıştığı görülmektedir.⁶³⁰ Bunun yanında yine tahrir yapılması ve kur'a sisteminin uygulanması amacıyla aşiret beylerine teminatlar, hediyeler verildiği⁶³¹, karşılığında bunlardan senetler alındığı ve ancak bu vesileyle çeşitli yerlerde sayımlar yapılabildiği söylenebilir.⁶³² Buna karşın bu zor coğrafyanın tam manasıyla⁶³³ hiçbir zaman layıkıyla⁶³⁴ tahrir edilemediği⁶³⁵ ve

⁶²⁵ Moltke, s.245

⁶²⁶ Moltke, s.257

⁶²⁷ Moltke, s.256

⁶²⁸ İ.DH. 204-11754. Özellikle buradaki tahrirden önce ahalinin silahlarının toplanması yolunda çalışmalar yapıldığı söylenebilir. A.}MKT.MVL.18-11. Harput'ta 1849 da yeniden ve layıkıyla nüfus tahriri yapılması için Anadolu Ordusu Müşirine hüküm A.}DVN.MHM. 7-78

⁶²⁹ Musul'da layıkıyla nüfus tahriri yapılamadığından 1849 yılında burada yeniden bir sayım yapılmasına karar verilmiştir. Kumbar, ss.51-52

⁶³⁰ Bölgenin nüfuzlu beylerinden olan Bedirhan'ın Cizre, Bohran, Hacıbehram, Zaho ve Eşni kazalarının tahririni yapması Meclis-i Ahkâm-ı Adliye tarafından münasip görülmüştür. Detaylar için Kumbar, ss.29-30. Bununla beraber Bedirhan'ın nüfus sayımlarına gerektiği kadar itina etmediği anlaşılmaktadır. Kumbar, s.52

⁶³¹ Kumbar, s.55

⁶³² İ.MSM. 69-217-3

⁶³³ Bölge ahalsinin mizacının katılığına dair bkz. İ.MVL. 1369-3. Bu bağlamda Cevdet Paşa Dersim'i bir eşkıya yuvası olarak tarif etmektedir. Cevdet Paşa, s.131

⁶³⁴ 1831'deki ilk nüfus sayımından sonra Anadolu ve Rumeli'deki kazaların neredeyse tamamına nüfus nazırı ve mukayyitleri atanmışken Kürdistan Eyaleti içinde yer alan Muş Sancağının nüfus

bölgedeki pek çok şehre dair nüfus rakamlarının yarım yamalak yapılan sayımlara⁶³⁶ yahut tahminlere⁶³⁷ dayandığı⁶³⁸ açıktır.⁶³⁹

Arap nüfusun yoğun yaşadığı bölgelerin de tıpkı Arnavut, Boşnak ve Kürtlerin meskûn oldukları yerler gibi sayımlarının hiçbir zaman tam manasıyla yapılamadığı görülmektedir. Öyle ki genel manada sayım ve askerlik sürecinin artık belirli bir nizamla oturtulduğunu iddia edebileceğimiz tarihlerde bile tıpkı Anadolu Ordu dairesinde olduğu gibi Arabistan dairesine bağlı olan eyaletlerinde sayımları ve buna bağlı olarak uygulanacak kur'a usulüyle alakalı problemlerin varlığı dikkat çekmektedir.⁶⁴⁰

1847 tarihli bir yazışmada bölgenin tahririn yapılabilmesi için 2'si Mirliya 2'si Miralay ve diğer rütbelerden mürekkep 12 kişi ile bunların yanına 6 kâtip verilerek toplamda 18 kişiden oluşan bir ekiple tahrir başlanması planlanmıştır.⁶⁴¹ Ayrıca bölgenin hiç tahrir edilmediğini ve sayım sonrasında yapılması gereken işlemleri göstermesi bakımından yazışmanın eklerine konulmuş ve Rumeli Ordu dairesinin tahririne ait örnek bir cetvel dikkat çekmektedir.⁶⁴²

Bu bağlamda mezkûr daire içinde yer alan Adana⁶⁴³, Halep⁶⁴⁴, Şam, Sayda⁶⁴⁵, gibi eyaletlerle Lazkiye ve Trablus-ı Şam gibi yerlerin özellikle öne çıktığı

sayımı ve yazımı 1847 yılında tamamlanmış ve sancağın kazalarına ancak 1847 tarihinde nüfus nazırı ve mukayyitleri atanmıştır. C.DH 89-4409-1. Yine Kürdistan Eyaleti'ne atanan nüfus nazır ve mukayyitleri için aynı tarihli bir yazışma için bkz. C.DH 232-11584

⁶³⁵ A.} AMD. 9-60

⁶³⁶ Arşivde H. 1255 (M.1838-1839) olarak yanlış şekilde tarihlendirilmiş ve Kürdistan Eyaleti başlığı ile hazırlanmış bir icmal nüfus evrakı bulunmaktadır. Bilindiği üzere Kürdistan Eyaleti'nin ihdas tarihi 1847'dir. Bu bakımdan ilgili belge 1847 ila 1867 yılları arasına ait olmalıdır. Defter için bkz. C.DH 141-7018

⁶³⁷ 1843 tarihli bir yazışmada Diyarbakır nüfusu muhtemelen tahrir edilemediği için burasının nüfusu için "tahmini" ifadesi kullanılmıştır. Keza Yanya, Avlonya ve İskenderiye gibi Rumeli'de kâin ve Arnavutların yoğun olduğu yerlerde de tahrir yapılamamış ve rakamlar tahmini olarak verilmiştir. İ.MSM.10-206-1.

⁶³⁸ 1848 yılına ait bir nüfus defterinde tahriri yapılamayan yerler şunlardır. Şehrizar Eyaleti, Bağdat, Basra, Trablusgarp, Girit, Revandiz ve Süleymaniye. Keza Hakkâri'de nüfus tahriri yapılamayan yerlerden bir tanesidir. NFS.d 3867 ve Ek-13

⁶³⁹ 1889-1890 gibi çok ileri bir tarihte bile Bitlis vilayetinde sayımların düzenli yapılamadığı, defterlerin düzgün tutulmadığı yolunda bir yazışma için bkz. DH.MKT. 1748-97

⁶⁴⁰ "Malum-ı alileri buyrulduğu üzere Arabistan ordusu hümayun dairesinin tahriri nüfusu maddesine bu ana kadar teşebbüs olunamamış olduğu cihetle" İ.MSM. 13-293-9

⁶⁴¹ Mirlivalar Selim Paşa ile Mustafa Paşa. Miralaylar Mustafa Bey ve Numan Bey. İ.MSM. 13-293-2

⁶⁴² "Şam Eyaletinin tahriri nüfus hitamında nüfus muharrereden esnani askeriyede olan yani yirmiden yirmi beş yaşına kadar bulunanlar ile sair ahali-i mevcudenin miktarını mübeyyin bu tarafa irsali lazım gelen cedvelin numunesidir". İ.MSM. 13-293-1

⁶⁴³ A.} MKT. UM. 3-75, MVL. 89-71.

⁶⁴⁴ Halep'te 1850'de yapılmaya çalışılan tahrir şehir ahalisi şiddetli tepkiler vermiştir. Bruce Master, "Aleppo' Janissaries: Crime Syndicate or Vox Populi?", **Popular Protest and Political Participation in the Ottoman Empire** (Ed. Eleni Gara, M. Erdem Kabadayı, Christoph K.

görülmektedir.⁶⁴⁶ Devletin bu bölgedeki sayım problemlerine çare bulmak adına yapmayı tasarladığı uygulamalar ise İstanbul'un buralardaki güçsüzlüğünü gözler önüne sermekte ve adeta ahaliyi kandırmaya çalışmaktan öteye gidememektedir.⁶⁴⁷ Bununla beraber zikredilen coğrafyaların hassaslığının merkez tarafından bilinmesi ve alınacak önlemlerle istenilen hususların hayata geçirilmesi yolundaki çabalar ise başkentin özellikle taşradaki durum hakkında bilgili olduğunu göstermektedir. Devletin tüm çabalarına karşın buralarda sayıma karşı duyulan hoşnutsuzluk o kadar yoğunudur ki tahriri yapılmak istenen ahalinin gerektiğinde silaha sarıldığı ve sayım yapmaya çalışan memurlarla fiili çatışmaya girmekten çekinmediği görülmektedir. Tahrir memurlarına gerektiğinde silah kullanarak nüfus sayımına şiddetle karşı koyan kimselere örnek olarak Musul'da yapılmak istenen sayımda halkın gösterdiği tepki örnek olarak verilebilir.

1835 yılında Musul ahalişi tahrir zamanında sokaklara dökülmüş, kendilerini yatıştırmak isteyen Vali yardımcısı Kasım Bey'i öldürmüşlerdir. Bunun üzerine Musul Valisi şehri topa tutmuş isyana ön ayak olan kimseleri Basra'ya sürmüştür.⁶⁴⁸ Buna benzer bir başka örnek ise 1848-1849 tarihli olup Şam'a aittir. Eyaletin Rail Köyü'ne nüfus sayımı için hareket eden zabitler köyün girişinde önce sözlü olarak *Biz tahrir olmayız* ifadeleriyle karşılanmış sonrasında köyün meşayihinden Ahmet Ebu Hasan ve avenesinin ahaliyi daha da kışkırtması sonucu köy ahalişi tarafından

Neumann), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011, s.167. Olaylarla alakalı bir diğer anlatı Zarf Paşa'nın hatıradır. Bkz. Enver Ziya Karal, "Zarf Paşa'nın Hatıratı", **Belleten**, Cilt: IV, Sayı:16, 1940, ss.443-494

⁶⁴⁵ A.} MKT. 60-47

⁶⁴⁶ A.} MKT 66-2. Halep ve civarında 1848-1849 yılında yapılması planlanan nüfus sayımı için bölgeye ihtiyaten 2 tabur piyade askeri istenmiştir. İ.DH. 194-10950

⁶⁴⁷ Konuyla alakalı belgelerde özellikle Arabistan Ordu dairesinin tamamının aynı anda sayılmaya başlanmasının sıkıntıları sebep olacağı bu bakımdan tahrirlerin zamana yayılarak eyalet eyalet hatta gerekirse sancak sancak yapılması teklif olunmaktaydı. Tahririn bu şekilde yapılmasıyla ahaliye aslında sayımdan korkulacak bir şey olmadığı gösterilmek istenmekteydi. Belki de tüm Osmanlı nüfus sayımlarında zikredilen çeşitli sıkıntılar dışında kronolojik olarak belirli bir düzene oturtulamamasının sebebinin de bu durum olduğu ifade edilebilir. İ.MSM. 13-293-7, A.} MKT. 60-47. Bu şekilde yapılmaya çalışılan tahrirlerin neden başarılı olamadığının sorusunun cevabı sanırım Cevdet Paşa'nın şu sözlerinde saklıdır. "*Osmanlı memleketleri başka bir ülkeye benzemez. Bir eyalet diğer eyalete, belki bir sancak diğer sancağa uymaz. Bu sebeple devletçe konulmuş usul ve kaideler her yerde düzgün olarak uygulanamıyor*" Cevdet Paşa, s.167. Konuyla alakalı bir başka değerlendirme için ayrıca bkz. Akyüz, ss.47-49

⁶⁴⁸ S. Marufoğlu kitabında Musul Valisi Mehmet Bayraktar Paşa'nın 1835'de Musul'da zorunluk askerlik uygulamasını başlatmak için Kur'a usulünü uygulamaya çalıştığını söylemektedir. Buna karşın bu ifadeler yanlıştır. Bilindiği üzere Osmanlı İmparatorluğunda kura uygulamasına yönelik çalışmaları 1843 yılında vaz edilmiş ve Kura ile asker alımı ilk defa 1846 yılında yapılmıştır. Burada ahalinin verdiği tepki muhtemelen nüfus tahririne karşı olmalıdır. Bkz. Sinan Marufoğlu, **Osmanlı Döneminde Kuzey Irak (1831-1914)**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1998, ss.49-50. Konuyla alakalı bir başka değerlendirme için ayrıca bkz. Yıldız, "Neferin Adı Yok" s.214

mezkûr memurlara tüfek ve taşlarla saldırı gerçekleştirilmiştir.⁶⁴⁹ Bu yollu tepkilere eyaletin başka yerlerinde de maruz kalan sayım memurları netice olarak buraların sayımını ertelemişlerdir. Bununla beraber olaylardan çok kısa süre sonra Şeyh Efendi ve yanındakiler yakalanarak mahkeme edilmişler ve Akka Kalesi'nde ikişer sene müddetle pranga cezasına çarptırılmışlardır.⁶⁵⁰ Şam eyaleti'nin tahririne ise ancak bu olayların bastırılmasından sonra 1847'de başlanabilmıştır.⁶⁵¹

Konuyla alakalı yazışmalarda sürekli değinilen bölgenin nazikliği, buna bağlı olarak nüfus sayımlarının bir türlü yapılamaması yüzünden kur'a uygulamasının yapılamaması, ahalinin haşinliğine bağlı olarak asker olmamak için gerektiğinde şiddete başvurulması gibi örneklerden hareketle Arap coğrafyasının yiğitlerinin Halife-i Müslim'in ordusunda görev yapmaya pek de gönüllü olmadıkları söylenebilir.⁶⁵² Nitekim 1850 tarihinde dahi Arabistan Ordu Müşiri olan Mehmed Emin Paşa bir yazışmada bölgede nüfus sayımı yapılmayan mahallerden bahsetmektedir.⁶⁵³

Sayımlara verilen tepkilerin sadece Rumeli, Arap ve Kürt bölgelerinde olmadığı söylenebilir. 1835 tarihli bir yazışmada Trabzon vilayetinin Trabzon, Canik ve Karahisar-ı Şarki kazalarından istenen kara (redif) ve deniz askerlerinin nüfus sayımının tamamlanmasından sonra sevk edileceği belirtilmektedir. Buna karşın Sürmene, Rize, Hemşin ve Lazistan kazalarında asayiş babında bir sorun olmadığı ancak bu yerlerin ahalisinin bilinen haşin ve bencilliğinden dolayı askerlik çağında olanlarının dağ ve ormanlara firar ettiği ve bunların kış gelmeden yakalanamayacağı Trabzon Valisi Osman Paşa tarafından sadarete bildirilmiştir.⁶⁵⁴ Ayrıca Tersane-i Amire bölgesine dâhil olan ve donanma için neferat vermesi istenen bölgelerden olan Batum'da halkın haşinliği sebebiyle 1847'de yılında yapılması gereken nüfus yazımı ve kur'a usulü ertelenmiş, 1 sene sonra 1848'de ise sancaktaki sükûnete binaen sayım ve kur'a çekilişi yapılmıştır.⁶⁵⁵ Bu bağlamda Doğu Karadeniz bölgesinin de

⁶⁴⁹ MVL 226-48

⁶⁵⁰ A.} MKT. MVL 18-4. Konuyla alakalı diğer yazışma için bkz. A.} MKT 230-59.

⁶⁵¹ İ.DH. 184-10202

⁶⁵² 1860 gibi ileri bir tarihte bile Süleymaniye'de tahrir yapılmasının gerekliliğine değinilmiş ve bu işin zorlukları bahsinde ahalinin haşinliğinden bahsedilmiştir. MVL. 758-102. Maruzat 'ta Cevdet Paşa bu bölgelerdeki çeşitli unsurların merkezi otoriteye karşı koyduğuna ve bunların tathirinden sonra bu taifenin nüfus tahririnin yapıp defterlerinin oluşturulduğuna değinmektedir. Cevdet Paşa, ss.160-162, 189-190

⁶⁵³ Akyüz, s.52

⁶⁵⁴ HAT 576-28207

⁶⁵⁵ İ.DH. 203-11641-2

nüfus sayımı ve askerliğe karşı firar yolunu seçerek direniş gösteren yerlerden birisi olduğu söylenebilir.⁶⁵⁶

Merkezî otoritenin daha kuvvetli olduğu bölgelerde de zaman zaman nüfus tahririyle alakalı çeşitli sıkıntılar ve sayıma karşı mukavemet örnekleri bulunmaktadır. Örneğin, Teke Sancağında geçmiş tahrirlerde nüfus defterlerine kaydedilenlerin 1834-1837 yıllarında askere gitmemek için defterlerinde kayıtlı olmadıkları bölgelere (Aydın-Menteşe sancaklarına) firar ederek askerlik görevinden kaçmaya çalışmakta oldukları belgelere yansımıştır.⁶⁵⁷ Durumu taşradaki ihtiyarlardan öğrenen payitaht, firar edenlerinin defterlerde kontrol edilmesini ve yakalanıp asli memleketlerine getirilmesini Antalya Naibine bir ilamla emretmiştir.⁶⁵⁸ Teke Sancağı hudutlarında bulunan aşiretlerin ilerleyen zamanlarda da kuraya dâhil olmamak adına tahrir sırasında başka yerlere gittikleri söylenebilir.⁶⁵⁹ Teke gibi Karahisar-ı Sahip Sancağı dâhilinde bulunan aşiretlerin de benzer sebeplerle nüfus sayımlarına muhalefet ettikleri buna karşın bir süre sonra ikna edilerek sayımlarının yapıldığı anlaşılmaktadır.⁶⁶⁰

Nüfus sayımlarına dinî bahanelerle muhalefet edenlere Kangırı Sancağı'nın Keskin kazasının Abdal ve Kalecik nahiyelerinde ikamet eden Karkın ve Delkiköyü ahalileri örnek gösterilebilir. Bu taife *Haremeyn Aşireti*'ne mensup oldukları iddiasıyla tahrirle karşı çıkarak kendilerine ayrıcalık tanınmasını istemişlerdir. Buna karşın merkezî otorite ahalinin bu iddiasını ciddiye almayarak bu köylerin tahrirlerini yaptırmak için memurlar göndermiş ve sayımı yapmışlardır.⁶⁶¹

Dinî argümanlarla birlikte ekonomik vb. nedenler öne sürüp sayım ve asker yazımına *yumuşak* başlılıkla muhalefet eden bir diğer grup Gelibolu Sancağı'nın Eceabat ve Karababa nahiyelerinin ulema ve meşayihidir. Buradaki nüfus sayımına itirazın temeli askerlik görevinin kendisinden ziyade kazanın hastalıklar sebebiyle git

⁶⁵⁶ 1828-1829 Osmanlı Rus savaşının ilk yılı olan 1828'de başta Lazistan olmak üzere bölgeden asker talep edilmiş, Sürmene ve Günye'den toplam 1200 asker ayarlanabilmiş, Rize, Of ve Hemşin'den ise hiç asker celp edilememiştir. Lazistan'dan ancak 1829 yılında "ücretli" asker yazılabilmektedir. Boyacı, ss.49-50

⁶⁵⁷ "Aşiret reisleri kayıt ve yerleştirmeye her zaman direndiler, çünkü bunun ardından genellikle ek vergi ve askerlik hizmeti talepleri geliyordu". Kasaba, ss.99-100

⁶⁵⁸C. DH 15-734

⁶⁵⁹ Bölgede meskûn olan Sarı Keçi aşiretinin 1262 ve 1263 seneleri kuralarına katılmadığı bölgede yapılan 1264 tarihli sayımda merkezi otoriteye ihbar edilmiş ve aynı tarihte bunların tahriri için Binbaşı Hasan Ağa memur edilmiştir. A.}DVN. 38-41

⁶⁶⁰C. DH 260-12980

⁶⁶¹C. DH 172-8588

gide eksilen nüfusedir. Mezkûr nahiyelerin söz sahipleri nüfusu zaten azalmakta olan nahiyelerinde yeni tahrirlerle yazılanlar içinde ziraatla iştilal edenlerin olduğunu, bunların askere alınmasıyla kazadaki çiftliklerin daha da boşalacağını ve nahiyelerdeki tarımsal üretiminin azalacağını belirtmektedir. Ayrıca ekonomik sebeplerin dışında sayımın sonucuna yönelik bir diğer itiraz yeni tahrirde yazılıp nefer olacak kişilerin kimilerinin kardeşlerinin zaten askerde olması, kimilerininse evli ve çocuklu olmalarına bağlı olarak bu şahısların ailelerinden uzak kalacağıdır. Bu gibi itiraz ve gerekçelerini dile getiren ulema ve meşayih son olarak kazada metfun olan *Evliya Yazıcızade*'ye⁶⁶² hürmeten bu tahrirde yazılanların askere alınmamasını rica etmektedirler.⁶⁶³

Tanzimat Fermanı'nın da *muhafaza-i vatan için asker vermek ahalinin farıza-i zimmet* şeklindeki ifadeler bu tarihe kadar askere alınanların büyük çoğunluğunun Türkler olduğu düşünüldüğünde dikkate değerdir. Buradan hareketle ilerleyen dönemde yürürlüğe girecek kur'a usulünün fikrî altyapısı yani kolektif olarak askerlik görevinin ülkedeki din/millet farkı gözetmeksizin herkesin vazifesi olduğuna daha 1839'da yılında kanaat getirildiği düşünülebilir.⁶⁶⁴ Kur'a usulünün somutlaştırılması ise daha önceki bölümlerde değinildiği üzere 1843 yılında olmuştur.

Kura usulünün yürürlüğe girmesinin 1831'de başlayan sayımların hedef kitlesini değiştirdiğine daha önce değinilmiştir. Daha önce değinildiği üzere askerlik yapabilecek Müslüman (Ki aslında Türk demek bizce daha doğrudur.) nüfusun yaşları temelde 12 ila 40 arasındadır. Bununla beraber kur'a usulu ile askerlik yapacak olanların yaşları en küçük 20 en büyük 25'e çekilmiş ve nüfus defterlerindeki kayıtlar kura çekilişi için dayanak noktası geline gelmiştir.⁶⁶⁵ Bu bağlamda 1844 tarihiyle birlikte ordu dairesindeki erkekleri sayma ve sonuçlarını sınıflandırma babında 1846 tarihli Kura Kanunnamesi'ndeki hükümlere bağlı olarak yeni düzenlemeler mevcuttur. Bunlar aynı zamanda sayımla bağlantılı yeni ve

⁶⁶² Gelibolu'yu ziyaret eden Osmanlı Padişahlarının bu seyahatleri esnasında muhakkak Yazıcızade'nin kabrini ziyaret ettikleri görülmektedir. Konuyla alakalı bkz. Şerif Korkmaz, "Osmanlı Sultanlarının Gelibolu ve Çanakkale Gezileri, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:47, 2012, 303-318

⁶⁶³ C. BH. 69-3285. Her ikisi de deniz kenarı olmakla birlikte Lazistan ve Gelibolu ahaliilerinin sayım ve askere alınmaya karşı verdiği tepkilerin farklılığı muhtemelen ayrı bir araştırma konusu olabilir.

⁶⁶⁴ Heinzelmann, s.108

⁶⁶⁵ İnegöl Kazasında yirmiden yirmi beş yaşına kadar olanların askere alınması ile ilgili örnek yazışma için bkz. C.AS. 898-38663

kısmen kompleks bürokratik işlemlerin de uygulanacağını göstermektedir.⁶⁶⁶ Buradan hareketle 1844 yılından itibaren devletin nüfusu tahrir etmek ve sayılanları askere almak babında strateji değiştirdiği söylenebilir. Bununla beraber bu işlemlerin objesi durumunda olan ahalinin de yapılan değişikliklere cevapsız kalmayarak sayım bürokrasisi ile askerlik görevinden kaçmak için yeni taktikler bulduğu ifade edilmelidir.

Nüfus tahrirlerinden ve doğal olarak askerlikten kaçmak için tebaanın uyguladığı stratejiler sayıma dair yapılan yazışmalara genel manada *ketm* ve *ihfa* olarak yerleşmiştir. Erik Jan Zürcher'in (sayımlara karşı) -Her türlü direniş biçimi- *Göç, kaçma, saklanma, kendini sakatlama, rüşvet- bunların hiç birisi akrabaların yardımı olmadan yapılamaz. Hane halkının hâlihazırdaki durumu veya geleceği tehdit altında olduğu için, tüm bu eylemler hane halkının stratejileri olarak yorumlanabilir.* açıklaması ile aileler bazında “hane halkının mecburi askerliğe karşı stratejileri” olarak değerlendirilmektedir.⁶⁶⁷ Bu bağlamda ailelerin ya da aile büyüklerinin inisiyatif kullanarak çoluk çocuklarını yahut akrabalarını sayımlardan ve doğal olarak kura ve askerlikten kaçırdıkları ifade edilebilir.⁶⁶⁸ Bu durumun aslında yeni olmadığı ve ilk sayımdan beri bir şekilde bu yollara tevessül edildiği iddia edilebilir. Bununla beraber bu konuda kur'a usulü ve Kur'a Kanunnamesi gibi “yeni” olan husus, tahrire yardımcı olmakla görevli olan mahalli idarecilerin (Ki genelde bunlar imam, muhtar, kocabaşı yahut nüfus sayımıyla doğrudan ilişkili nüfus nazırı yahut nüfus mukayyitleridir.) nüfus sayımlarını sekteye uğratma yolundaki davranışlarıdır.

Bu bağlamda sayımlar ve dahi kur'a usulünü akamete uğratmak adına nüfus defterleri üzerinde yapılan işlemlerin günümüzün deyimiyle evrakta sahtecilik olduğu açıktır.⁶⁶⁹ Evrakta neden sahtecilik yapıldığının ise (aile bağları vb. durumlar

⁶⁶⁶ Kura kanunnamesinde nüfus sayımları ve sayımlardan sonra nüfus, kura vb. defterler üzerinde yapılacak işlemler için bkz. Çadırcı, “Askerlik”, 2008, ss.68-87

⁶⁶⁷ Lucassen, Zürcher, “Devletin Silahlanması”, 2003, s.21.

⁶⁶⁸ Tam olarak Zürcher'in değindiği stratejiye bir örnek olarak 1848 yılında Kayseri’de gerçekleştirilen nüfus sayımı ve sonrasında kura ile asker temininden sorumlu olan Miralay Mehmet Bey tarafından tespit edilen bir usulsüzlük örnek gösterebilir. Sayım esnasında Emir Sultan Mahallesi ahalisinden olan Mirağazade Sadık Bey oğullarını tahrir ve buna bağlı olarak kura çekilişinden sakladığı mezkûr albay tarafından tespit etmiş, konu Meclis-i Vala’ya intikal etmiş ve Mirağazade Sadık Bey bu suçunun cezası olarak 6 ay müddetle hapse atılmıştır. A.) MKT. MVL.9-80.

⁶⁶⁹ Örneğin H. 1264 tarihli Kayseri Meclisinden gönderilen mazbatada kazada nüfus sayımı ve kura usulünün talimatnamede belirtildiği üzere eksiksiz şekilde uygulandığı belirtilmiştir. Bununla beraber konuyla alakalı irade de başkente gelen kura defterleri incelendiğinde isimlerine kura isabet eden

dışında) çok basit bir açıklaması vardır ki bu da rüşvettir.⁶⁷⁰ Rüşvete bağlı olarak defterlerde yapılan kasti tahribat dışında işlenen bir diğer suç hem evrakta sahteciliğe hem de suça yardım ve yataklığa girmektedir. Bu suçun işlenmesinin temel sebebi de yine akrabalık bağıdır.

Askerlikten kaçmak için nüfus sayımlarında tahrir olmamak ve bu vesileyle kur'a çekilişine girmemek adına yapılan bu tarz eylemlere Osmanlı coğrafyasının pek çok farklı bölgesinde tesadüf edilmektedir. Örneğin; İçel Sancağı'nın Sinanlı kazasının müdürü ve nüfus mukayyidinin 1844-1847 yıllarında yaptığı yolsuzluklar örnek olarak gösterilebilir. Kaza müdürü Sunullah ile nüfus mukayyiti Hacı Halimoğlu Mehmet'in yaptığı usulsüzlüklerin hayatta olan kişilerin isimlerinin nüfus ve kur'a defterlerinden silmeleri yahut defterdeki kişilerin isimleri üzerine fevt işareti koymalarıdır. Bu yolla tahrirden önce askerlik çağındakiler sayım memurlarından kaçırılmıştır. Bunun yanında kaza müdürü kendi hizmetinde çalışanları da sayımlardan özellikle saklamıştır. Ayrıca Sunullah Efendi yaptığı bu uygunsuzluğun karşılığında rüşvet almaktadır. Müdür ve nüfus mukayyidinin 1844'ten beri düzenli şekilde yaptığı bu işler kazanın muhtarları tarafından 1847 yılında kazayı tahrir etmek için gelen memurlara ihbar edilmiştir.⁶⁷¹ Temelde kaza müdürü ile nüfus mukayyidinin usulsüzlüklerine kazanın muhtarlarının da dâhil olduğu görülür. Bununla beraber bunlara yapılan sorgu sırasında muhtarlar bir ağızdan kaza müdürünün kendilerini dövmekle tehdit ettiğini ayrıca verginin kazanın nüfus sayısına göre alınacağını söylemesinden dolayı nüfus tahriri sırasında saklanan nüfusu söyleyemediklerini belirtmişlerdir.⁶⁷²

Dimetoka kazasında 1848 yılında yapılan kur'a uygulamasında İbişoğlu Hacı Ali isimli şahsın 2 oğlunu da nüfus sayımlarından ve askerlik vazifesinden kaçırmaya çalıştığı tespit edilmiştir. İbişoğlu'nun oğullarını askerden kaçırmak için iki farklı yol tuttuğu ifade edilebilir: Bunlardan ilki bir oğlunun yerine kuraya girmesi için parayla kör bir kişi tutmasıdır.⁶⁷³ İkincisi ise daha yaratıcı bir çözümdür.

şahısların çoğunluğunun firar ettiği ve İstanbul'a çok az neferat geldiği belirtilmekte ve firar edenlerin bulunarak cezalandırılması istenmekteydi. MVL. 27-66-1,3. Konuyla alakalı diğer yazışmalar için A.} MKT. 147- 84.

⁶⁷⁰ Örneğin Gümüşhane sancağının Maçka kazası nüfus nazırı olan Hüseyin Efendi rüşvet alıp kurada usulsüzlük yaptığı gerekçesiyle görevinden azledilmiştir. A.} MKT. UM 75-69

⁶⁷¹ İ.MVL. 107-2420-1.

⁶⁷² İ.MVL. 107-2420-1.2.3.4.5.

⁶⁷³ "Hacı Ali'nin esnanı askeriyede bulunan iki nefer evladından birinin yerine bizeban bir kimesneyi ücret ile tutup" MVL. 61-17-1 H. 1264

Mezkûr zat, diğer oğlunun ölmüş olduğu yolunda bir nevi dedikodu çıkararak firar etmesini sağlamıştır.⁶⁷⁴ Konuyla alakalı kazanın Karagözler karyesinde meskûn olan Hasan isimli kişi bu uygunsuzlukları otoritelere ihbar etmiştir. Bunun üzerine kazanın eski nüfus ve kura defterleri tetkik edilmiş, tahkikat neticesinde sadece İbişoğlu'nun evladının değil kaza defterlerine ölü olarak kayıtları yapılan pek çok kişinin de aslında hayatta ve evlerinde oldukları tespit edilmiştir.⁶⁷⁵ Sonuç olarak, Kur'a Kanunnamesi'ni ihlal eden İbişoğlu tedip edilerek ihbarı yapan Hasan'a yine kanunnamedeki ihbar maddesi gereğince 120 kuruş ihbariye akçesi verilmiştir. Yapılan uygunsuzlukla alakalı tahkikatta bu tarz sahtekârlıkların imam ve muhtarlarının bilgisi olmadan yapılamayacağı belirtilerek konu Dar-ı Şuray-ı Askeriyeye havale edilmiştir.⁶⁷⁶

Bu tarz uygunsuzluklara Anadolu kıtasından da örnekler verilebilir. Teke Sancağı ahalisinden askerlik çağındaki altı kişiyi ketm eden İmam Mustafa, Mehmet Ali ile Muhtar Hacı Hasan ve Kara Şahin isimli zatlarla yine aynı sancaktan Kebir Köyü(?) imamı ve muhtarları nüfusu sakladıklarından dolayı suçlu bulunmuşlardır. Bunlardan İmam Mustafa, Mehmet Ali, Muhtar Hacı Hasan ve Kara Şahin dört ay süreyle Niğde'ye diğer imam ve muhtarlar ise aynı süreyle Dimetoka'ya sürgün edilmişlerdir. Ayrıca bu şahıslara verilen sürgün cezalarının yanında kamuoyuna ibret-i âlem olması adına bu zatların kimliklerinin ve yaptıkları uygunsuzlukların *Takvim-i Vekayi* nüshasına derç edilmesi de verilen cezalardan bir tanesidir.⁶⁷⁷

Bir diğer örnek de nüfus saklanması ve eksik yazım sonucunda sancak bazındaki büyük yerlerin tahrirlerinin yeniden yapılmasına kadar gittiğini göstermesi bakımından mühimdir.⁶⁷⁸ Şöyle ki Amasya ve Çorum sancakları nüfus sayımında hile ve uygunsuzlukları tespit edilen Muhtar Ali ile Hacı Ahmet'in 3 sene müddetle Sivas'a nefyedilmesine karar verilmiştir. Ayrıca buradaki sancaklarda yeniden nüfus sayımı yapılması konusunda Kaymakam (Yarbay) Ahmet Bey ve kâtipler

⁶⁷⁴ “Diğerinin dahi vefatından bahs ederek ketm ve firar ittirmesi hakkında kabahat ve bu kaziyenin” MVL. 61-17-1, H. 1264

⁶⁷⁵ MVL. 61-17-2, H.1264

⁶⁷⁶ “Karyenin imam ve muhtarları dahi vakıf oldukları halde tecahül itmeleri bir nevi töhmet olacağından bu maddenin dahi kezalik dar-ı şuray-ı askeriye havalesi babında emr ve ferman hazret-i men leh-ül emrindir”. MVL. 61-17-1 H. 1264

⁶⁷⁷ A.} AMD. 9-47 H. 1265

⁶⁷⁸ Özel bir sebep açıklanmamakla birlikte 1851'de Karahisar-ı Şarki Sancağının nüfusunun karışıklığına binaen kura için buralarda yeniden nüfus sayımı yapılmasına karar verildiğini gösteren yazışma için bkz. A.} AMD. 34-7

görevlendirilmiş bunların ücretlerinin sayım yapılacak yerlerin emvalinden karşılanması için Maliye Nezaretine yazı gönderilmiştir.⁶⁷⁹

Konuyla alakalı örnekleri arttırmak adına Maraş kazasından bir misal verilebilir. Kazanın Akçakoyunlu köyünde nüfus sayımı esnasında bazı kimseleri gizleyerek tahrir defterlerine geçirmeyen köyün muhtar ve ihtiyarları Alay Emmini Ahmet Bey ve Maraş Meclisi üyesi Numan Bey tarafından ihbar edilmişlerdir. Bunun üzerine köyde yeni bir nüfus sayımı yapılmış ve toplamda 46 kişinin sayımdan gizlendiği ortaya çıkarılmıştır. Netice olarak köyün birinci ve ikinci muhtarları olan Ali Kâhya ve Ali ile ihtiyarlarından Süleyman, Kara Memiş ve Halil isimli 5 kişi Maraş'a getirilip sorguya çekilmiş; sorgu esnasında bu kişiler suçlarını ikrar etmişlerdir.⁶⁸⁰

Durumla alakalı son örnekleri vermek adına Kayseri'deki sayımlar ve bunlarla alakalı birkaç vesika üzerinden izahat yapılmasının daha faydalı olacağını düşünmekteyim. 1848 tarihli bir belgeye göre Kayseri Sancağı'nın Develi kazasındaki Cami Kebir Mahallesi'nde muhtarlık yapmakta olan Osman isimli kişinin askerlik çağında olan bir oğlu bulunmaktadır.⁶⁸¹ Bununla beraber Osman Efendi oğlunu geçmiş yılların evraklarında ölmüş göstermiştir ki (muhtemelen yoklama defterinde) bu evrakta sahteciliktir. 1848 yılına gelindiğinde ise muhtarın evladı mucizevi bir şekilde dirilmiş ve anlaşılan yeniden hayat bulan bu çocuk bir şekilde tespit edilmiştir. Ancak bu sefer de muhtar efendi oğlunu kura meclisine götürmemiş buna sebep olarak da oğlunun yaşının askerlik çağını geçtiğini iddia etmiştir. Yapılan tahkikat neticesinde muhtarın oğlunun ticaret amacıyla Adana tarafında olduğu, defterlerde olmamasının da muhtar babanın suçu olduğuna hükmedilmiştir. Netice olarak muhtar Osman görevinden azledilerek bir ay hapis

⁶⁷⁹ Konuyla alakalı yazışmaya Mabeyn tarafından eklenen derkenarda şahıslara verilen cezalar ile bu sancaklarda yeniden sayım yapılması münasip bulunmuş ayrıca sayımlarda yaptıkları kabahat sebebiyle sürgün cezası verilen kişilerin isimlerinin Takvim-i Vekayi 'de ilan edilmesinin de uygun olacağı belirtilmiştir. A.} MKT.NZD. 8-21-1

⁶⁸⁰ Muhtarı Evvel Ali Kâhya, Süleyman ve Kara Memiş 1'er sene ile Tarsus'a, Muhtarı Sani Ali ile Halil ise 1,5 sene süreyle Halep'e sürgün edilmişlerdir. MVL. 229-46-1, A.} AMD. 16-64-1, MVL. 90-47, H.1266

⁶⁸¹ MVL 38-38. Arşivde nüfus defterlerinde yapılan tahribatlar ve buna bağlı olarak askerlikten kaçmak/kaçırılmakla alakalı belgelerin çoğunluğunun Kayseri Sancağına ait olduğu dikkat çekmektedir. Bu durumla alakalı olarak yaptığımız çıkarım ya Kayseri ahalisinin büyük çoğunluğunun sayımlardan diğer bölgelere göre daha fazla imtina ettiği yahut Kayseri'deki nüfus sayım ve yazımına bakan birimlerin daha dikkatli çalışarak bu usulsüzlükleri tespit ettiği yönündedir. Konuyla alakalı bir örnek için bkz. C.DH 22-1071

cezasına çarptırılmıştır. Çocuk hakkında ise her hangi bir cezai işlem yapılmasına gerek görülmemiştir.⁶⁸²

Kayseri sancağından konuyla alakalı örnekler arttırılabilir. Yine Mayıs 1848 tarihli bir yazışmada bu sefer Sultan Mahallesi imamının 2 oğlundan birini sayım esnasında saklayıp tahrir ettirmediği anlaşılmış, bunun üzerine imam kaza meclisi tarafından sorguya çekilmiştir. Suça konu olan fiilin sebebi kendisinden sorulduğunda ise mezkûr zat kendini savunmak adına tatmin edici herhangi bir cevap verememiştir. Sorgu sonunda ise kazanın imam ve ayrıca muhtarının da ibreti âlem adına Zaptiye Nezaretine teslim edilerek Dersaadet'e gönderildiği görülmektedir.⁶⁸³

Yukarıda çeşitli örneklerle değindiğimiz Kayseri'deki nüfus sayımları ve kurada yaşanan sıkıntıları çözmek adına bölgeye tahkikat için gönderilen Miralay Mehmet Bey'in bölgedeki tahrirlerle alakalı raporuna değinmek gerekmektedir. Bu rapor özelde Kayseri genelde ise Osmanlı coğrafyasındaki sayım ve kurayla alakalı yaşanan sıkıntıları göstermek adına adeta bir laboratuvar ortamı yaratması bakımından ilginçtir.

Miralayın raporu H. 1262 ve 1263 yıllarında sayım ve kurada yapılan usulsüzlüklere dair açıklamalarla başlar.⁶⁸⁴ Kayseri ahalisinin geçen sayımlarda askerlik çağındaki delikanlılar ile küçük çocuklarını sayımlardan sakladıklarını belirtir. Bununla beraber bu sene yapılacak sayımdan önce ahalinin tövbe ettiğine ve sayımlarda nüfus saklamayacaklarına dair taahhüt verdiklerini belirtir. Daha sonra Kayseri'ye civar bölgede olan ve Sarımsaklı Karyesi'nde mütemekkin olan Afşar Kabilesi ile ekradın sayımlar sırasında yaptıkları uygunsuzluklar uzunca anlatılır. Burada dikkat çeken husus özellikle Afşar Kabilesinin geçmişte bölgede voyvodalık yapmaları sebebiyle ahali üstündeki otoriteleridir. Miralay buna bağlı olarak bu köy ahalisinin bunlara olan (ve devlete olmayan) merbutiyetine değinir. Bu köye

⁶⁸² Muhtar Osman'ın oğlunu kuradan saklamasının dışında belgede zikredilen ve yine kura ile alakalı bir başka husus daha vardır ki bu adeta devlet otoritesinin hiçe sayılması manasına gelmektedir. Muhtar dışında Karahisar vücutundan olan Hacı Veli isimli bir zatın da ismine kura isabet eden bir akrabasını memurların elinden aldirmek için Molla Ömer ile oğlu Osman ve yeğeni Osman Durmuş isminde 3 kişiyi tuttuğu ancak bunların bu işe cesaret edemedikleri görülür. Durum yetkililere ihbar edilmiş ve bu ihbardan sonra Hacı Veli isimli zatın akrabası askere alınmıştır. Bu noktada işler daha da karışır. Hacı Veli ve akrabaları bu durumdan sorumlu tuttukları yine Kayseri ahalisinden olan Arık(?) Salih oğlu Hasan ve onun oğlu Hüseyin'i darp ederler. Netice olarak akrabalarının askere alınmasına sebep olduğu düşünülen kişileri dövmelerinden dolayı suçlu bulunan Hacı Veli de bir ay müddetle hapse atılmıştır. MVL. 38-38-1.

⁶⁸³ MVL 56-54.

⁶⁸⁴ İ.MVL.138-3483. Belge tarihsizdir. Rapordaki hicri tarihler metin içinde aynen verilmiştir.

varışından sonra sayım sorumlusu olan Mehmet Bey, özellikle Derviş Ağazade Mehmet Bey isminde bir kişiden bahseder. Miralay tahrir başlamadan önce Ağazade Mehmet Bey ile köydeki imam ve muhtarlar ile nüfuzlu kişileri (Ki toplamda 9 kişidirler.) nüfus defterinin ilk sıralarına kaydettirmiştir. Bunun sebebi tahrir memuruna sorulduğunda cevap olarak ahalinin kendi başına herhangi bir uygunsuzluk yapamayacağını söyleyen Miralay Mehmet Bey bu açıklamaya bağlı olarak tahrir esnasında ortaya çıkartacağı uygunsuzluklardan halkı değil Sarmısaklı'da nüfuzlu olan bu kişileri sorumlu tutacağını belirtir.

Tahrir başladıktan sonra nüfus defterinin ilk sırasına kaydı yapılan ve yukarıda zikredilen imamlardan bir tanesi kura meclisine çağırılmıştır. İmam Efendi, meclise iki oğlunu getirmiş; askerlik çağındaki diğer oğlunun ise Anadolu ordusunda asker olduğunu beyan etmiş ve askerdeki oğlundan gelen bir mektubu (Ki mektup sahtedir.) mecliste göstermiştir. Bu imamın 1263 senesindeki kura muayenesinde de oğlunu yine Anadolu ordusunda asker gösterip kuradan düşürdüğü Mehmet Bey'in tespit ettiği hususlardandır. Bir başka imam ise benzer olarak bu sefer askerlik çağındaki kardeşini sayım ve kuradan saklamış, kardeşi yerine kendi küçük çocuğunu kur'a meclisine getirerek biraderinin bu çocuk olduğuna dair yalan beyanda bulunmuştur.

Miralaya göre Sarmısaklı'da kur'a meclisine gelen herkes bu ve benzer yollarla askerlik vazifesinden kaçmaktadır. Kendi ve çocuklarının yaşları sorulan kişiler hemen hemen her zaman yalan beyanlar vermektedir. 10 yaşında olan çocukların gelecekteki askerlik görevinden kaçırılabilmek için 26-27 yaşında yazıldığı miralayın değindiği bir başka sahtecilik örneğidir. Ayrıca askerlik çağındaki kişiler yaşlarının 30 ve üstünde olduklarını iddia ederek nefer adayı olarak yazılmak istememeleri yapılan tespitlerden birisidir. Miralayın yaptığı tahkikata göre köyde bu şekilde 150 hane yazıldığı bunlar içerisinde bin bir zorluk ve meşakkatle 38 hanesinin düzgünce tekrar tahrir edildiği belirtilir. Miralayın raporundaki bir diğer husus 1262 ve 1263 senelerine ait tahrirlerde olmayan kişilerin 1264 tarihindeki kuraya katılmalarıdır. Duruma olan şaşkınlığını dile getiren Mehmet Bey, ölü olanların bu sene de canlandığını söylemekten kendini alamaz.⁶⁸⁵

⁶⁸⁵ “altmış iki ve altmış üç seneleri kura meclisinde fevt diyerek yazdırdıkları adamlar cümleten bu defa yeniden hayat bulup huzuru meclise gelmiş oldukları” İ.MVL. 139-3843-2

Bu noktada meydana gelen bir olay ise miralayın bu sahtekârlıklara verdiği tepkiyi göstermek adına önemlidir. Tahrirdeki usulsüzlükleri daha önce beyan ettiği üzere Dervişzade Mehmet Ağa'ya soran Miralay'a verilen cevaplar her zaman *bilmiyoruz, bizim hanemiz bunlara uzaktır* gibi baştan savma sözlerdir.

Sarmısaklı'da tespit edilen usulsüzlükler bununla kalmamıştır. Dervişzade Mehmet'in kendi oğlunun yaşını büyüterek yazdırdığı, buna ek olarak yeğenleri ve kıymetli adamlarını da istediği şekilde tahrir ettirdiği (Ki bunu Miralaya yaptırmaktadır.) zikredilen uygunsuzluklardandır.⁶⁸⁶

Miralayın raporunda dikkat çeken diğer husus ahalinin sayımlara olan kayıtsızlığıdır. Bu durum, merkezî otoritenin Kayseri'nin genelinde henüz oturmadığını göstermesi bakımından ayrıca kıymetlidir. Tahrirden sorumlu Mehmet Bey, sayıma gittiği yerlere 2 zaptiye ile yollandığını tahrir vasıtasıyla uğradığı yerleri keşf ve gûzar ettiğini söylemiş buna karşın ahalide sayımlara karşı bir kayıtsızlık olduğunu dile getirmiştir.

İlerleyen süreçte beraberindeki zaptiyelere ek olarak süvarilerin de yanına katılması yolunda verilen iradeye değinen Miralay, ahalinin tavrında yine de hiçbir değişiklik olmadığını beyan etmektedir. Buna yeni bir örnek olarak kazadaki Çiftlik isimli köyün sayıma nasıl karşı çıktığına da değinir. Buna göre kaza içindeki Tuzhisar ve Sarı köylerinin tahriri sorunsuzca tamamlandıktan sonra Mehmet Bey zikredilen köylere yakın bir mevkide bulunan Çiftlik köyüne adam göndermiş, gönderilen aracı buranın imam ve muhtarına köyde nüfus tahriri yapılacağını iletmiştir. Bununla birlikte Çiftlik köyünün ahalisinin tahrire muhalefet ettiği bilgisi Mehmet Bey'e ulaştırılmıştır. Köye yeniden bir elçi gönderen Miralay bu elçi vasıtasıyla ahaliye çeşitli uyarılarda bulunmuştur. Son kertede tahriri kabul eden köy ahalisinin sayımı yapılmaya başlanmıştır. Buna karşın bu kabulün kerhen olduğu anlaşılmaktadır çünkü köy ahali askerlik çağındaki delikanlıları kur'a meclisine göndermemektedir. Kur'a çekilişine gelmeyen gençler kendilerine sorulduğunda ise ahali genel olarak *bu sene hastalıktan öldüler* yollu cevap vermektedirler. Son kertede yapılan nasihat ve uyarılara aldırmayan köy halkının Miralaya *ister tahrir edin ister tahrir etmeyin* diyerek rest çektiği de vakidir. Olayların daha da

⁶⁸⁶ Miralay Mehmet Bey mektubunda bu usulsüz yazımı mecburiyetten yapmak zorunda kaldığını belirtip temize çekilen defterde bu kişilerin yaşlarını eski defterlerdekiyle kıyaslayarak tahmini olarak yeniden yazdığını beyan etmektedir.

büyüyeceğine kani olan Miralay Mehmet Bey, gördüğü lüzum üzerine köyden ayrılmak zorunda kalmış ve Kayseri şehir merkezine uzak olan köylerin sayımından vazgeçmiştir.

Miralay Mehmet Bey, raporun son kısmında kaza genelinde yapılmış daha başka pek çok uygunsuzluktan (Ki bunların içinde adam öldürme, gasp vb. şikâyetler de vardır.) Afşar kabilesini sorumlu tutarak geçen tahrirlerindeki eksiklik ve kasti hataların da bunlar yüzünden olduğuna değinmiştir.⁶⁸⁷ Ayrıca bu mahallerin de (Sarmısaklı, Çiftlik vb.) Afşar ile Kuzu Güdenli Aşireti'yle karışık hâlde bulunduğu dikkat çeker. Son kertede zikrolunan mahallerin tahririnin layıkıyla yapılabilmesi için ordunun kullanılarak buraların ahalisinin korkutulması gerektiğini, ayrıca bu yollu davranmak için Kayseri'de bulunan Süvarilerin tamamını kullanmak istemesine karşın bölüğün Binbaşısı Hasan Ağa'nın *bu gûna geşt ve gûzar irade yoktur* dediğini beyan ederek raporunu tamamlamıştır.⁶⁸⁸ Tahrir sorumlusu olan subayın bu tespit ettiği usulsüzlüklere tepkisini ortaya koymak adına başkente gönderdiği mektupta artık delirmek üzere olduğunu beyan etmesi Mehmet Bey'in içinde bulunduğu durumu güzelce özetlemektedir.⁶⁸⁹ Ayrıca Miralay'ın anlattığı olaylardan hareketle II. Mahmut'un başlattığı ve Abdülmecid'le devam eden reformların taşrada hâlen yerleşmediği, merkezî otoritenin ülkenin pek çok noktasında da hâlen çeşitli sıkıntılarla boğuştuğu anlaşılmaktadır. Ayrıca aşiretler arasında İstanbul'a karşı bir dayanışma duygusu olduğu, buradan hareketle bunların başkentin isteklerine karşı direndikleri de iddia edilebilir. Muhtemelen bu direnişin aşiretlerle iç içe yaşayan yerleşik ahaliyi de etkilediği söylenebilir.

Nüfus sayımları ve sonrasında buralarda tutulacak defterlerden hareketle Kur'a Kanunnamesi'ni işleterek adilane bir şekilde asker celp etmeyi amaçlayan devletin bu sistemi yukarıda değinilen örneklerden dolayı hakkıyla pek çok bölgede icra edemediği açıktır.⁶⁹⁰ Bu bağlamda ilerleyen süreçte sayım ve kur'a defterlerinde uygunsuzlukların devam ettiğini gösteren pek çok müteferrik evrak da bulunmaktadır.⁶⁹¹

⁶⁸⁷ *İfşad ve hilaf-ı rızayı aliye cesaret eylemeleri bütün bütün zıkr olunan Mehmet Ağa'nın ahaliyi tahrir etmesinden neşet itmiş olduğu...* İ.MVL. 139-3843-1.

⁶⁸⁸ İ.MVL.139-3843-1.2.3. H. 1264

⁶⁸⁹ *"gûna gün cevap verdiklerinden [...]hakkı için kulunuzu tecennün sıralarına götürmüş"* İ.MVL. 139-3843-1

⁶⁹⁰ Nüfus sayım ve asker celplerinde yapılan usulsüzlükler için ayrıca bkz. Heinzelmann, ss.183-205

⁶⁹¹ Konuyla alakalı başka birkaç örnek için İ.MVL 239-8499, A.} MKT. MHM 143-11, MVL 933-3.

2.5.2. Gayrimüslimlerin Tepkileri

Gayrimüslim nüfusun XIX. yüzyıla kadar farklı görevlerle özellikle klasik olarak adlandırılan dönemde Osmanlı askeriyesi içinde hizmet verdiği ve çeşitli görevler üstlendiği bilinmektedir.⁶⁹² XIX. yüzyıla gelindiğinde ise Osmanlı Devleti'nin gayrimüslimleri orduda istihdam etmemesi çeşitli tenkitlere sebep olmuştur.⁶⁹³ 1835 yılına gelindiğinde devlet Hristiyanları ilk kez muvazzaf asker olarak donanmada istihdam etmek istemişse de özellikle gayrimüslim cemaatler merkezî otoritenin bu isteğine yoğun şekilde muhalefet olmuşlardır. Bu muhalefetin yansıması olarak reayanın askere alınmamak için dağlara veya adalara firar ettiği görülmektedir.⁶⁹⁴

Gayrimüslimlerin XIX. yüzyılda Osmanlı ordusunda hiçbir dönem layıkıyla görev almadığı söylenebilir.⁶⁹⁵ Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla askerliğin bütün Osmanlı tebaasının ortak sorumluluğu olduğuna binaen gayrimüslimlerin de askerlik görevini yapması yolunda çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. Bununla beraber bu girişimler başarısız olmuş ve tebaanın tamamının askere alınması fikrinden önce 1846 sonrasında ise 1870 yılında yürürlüğe yeni giren Kur'a Kanunnameleri ile tamamen vazgeçilmiştir.⁶⁹⁶

Askerlik noktasında reayadan faydalanamayan devletin gayrimüslim nüfusun sayılması noktasında hedeflediği temel amacının cizye tahsili olduğu açıktır. Hâkimiyeti altında pek çok farklı etnik unsuru barındıran Osmanlı İmparatorluğu'nun kurulduğu andan itibaren gayrimüslimlerden tahsil edilecek cizye için bunları tahrir ettiği ya da bu milletlerin temsilcisi olan şahıslara tahrir ettirdiği bilinmektedir.⁶⁹⁷ Bu bağlamda devletin reaya nüfusun tahriri için gayrimüslim ahalinin temsilcileri olan din adamları yahut kocabaşılarını da görevlendirildiği olmuştur.⁶⁹⁸

⁶⁹² Gayrimüslim nüfusun Osmanlı Ordusunda görev almalarıyla alakalı bir değerlendirme için bkz. Heinzelmann, ss.206-261.

⁶⁹³ Saydam, s.1346.

⁶⁹⁴ Gülsoy, s:37

⁶⁹⁵ Cevdet Paşa'nın gayrimüslim ahalinin askere alınmasıyla alakalı fikirleri için bkz. Cevdet Paşa, ss.129-131

⁶⁹⁶ Heinzelmann, s.259, 265

⁶⁹⁷ Panzac, s.125

⁶⁹⁸ Abdülatif Şener, Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Reformları, **150. Yılında Tanzimat (Yay. Hakkı Dursun Yıldız)**, TTK, Ankara, 1992, s.252

1830-1831 tarihli ilk genel sayımda da reayanın ellerindeki cizye evrakları tetkik edilerek⁶⁹⁹ tahrir defterlerine geçirilmiş, cizye evrakı olmayan gayrimüslimler tespit edilerek bunların ekonomik durumlarına göre hak ettikleri cizyeleri tahakkuk ettirilmiştir.⁷⁰⁰ Gayrimüslimlere ait olan defterlerde bu hususa titizlikle dikkat edildiği, cizyeye müstahak olacak *sabilerin* cizye ödemeye başlayacakları yılların da derkenar olarak yazıldığı görülür.⁷⁰¹ Bu bağlamda ilk genel sayımdan sonra gayrimüslim nüfusun defterlerine özen gösterildiği, cizye evraklarının ve müstahak oldukları cizye işaretlerinin güncelliğinin sürekli olarak kontrol edilmesinin istendiği görülmektedir.⁷⁰²

Nüfus sayımları ve defterlere kayıt noktasında gayrimüslimlerin de en az Müslümanlar kadar isteksiz olduğu söylenebilir. Bununla birlikte gayrimüslimlerin tepkileri Müslümanlar kadar şiddetli değildir. Geçmiş dönemlerde de örneğin XVII ve XVIII. yüzyıllarda da cizye vermemek için özellikle papaz, kocabaşı vb. kişilerin dindaşlarını tahrirlerden sakladıkları görülmektedir.⁷⁰³

XIX. yüzyılda da reayanın ve temsilcilerinin benzer olarak aynı şekilde davranışlarını sürdürdükleri söylenebilir.⁷⁰⁴ 1830-1831 tarihli bir yazışma bu konuda çeşitli örnekler barındırmaktadır. İstanbul'daki reaya temsilcilerinin (Rum ve Ermeni Patrikleri, Katolik Piskoposu ve Yahudi Hahambaşı) dindaşlarını cizye yükümlülüğünden kaçırmak ve ayrıca kendileri için de şahsi menfaat sağlamak yolunda yaptıkları usulsüzlüklerin bu minvalde değerlendirilmesi yanlış olmaz. Buna göre başkentteki nüfusun tahririnin yapıldığı ayrıca reayaya ait nüfus defterlerinin İslambol⁷⁰⁵, Üsküdar, Galata ve Eyüp mahkemelerinde saklandığı belirtilmektedir.⁷⁰⁶ Bu kayıtların güncellenmesi için gayrimüslim nüfus içinde ölenlerin küçük ve

⁶⁹⁹ Örnek bir nüfus defteri için bkz. NFS.d 1182.

⁷⁰⁰ Aydın, s.87

⁷⁰¹ Birkaç örnek için bkz. NFS.d 692, 2798

⁷⁰² Galata'da 13 yaşına baliğ olup cizyeye müstahak olan reayanın mahallelere göre dağılımı ve miktarları için bkz. D.CMH.d 26752. 1838 tarihli ve Rumeli'nin çeşitli kazalarına gönderilen ilamlarda gayrimüslimlerin yer değiştirmelerinin kontrolü ve cizye evraklarının tahkiki konusunda yapılmış bir yazışma için bkz. ML. EVM.d 497. İzmir ve çevresinde yapılan tahrirlerden sonra nüfus defterlerindeki gayrimüslim nüfusun cizye ile alakalı yapılan titiz kontrolleri ve bu hususta yapılan çeşitli uyarılar için bkz. C. DH 139-6933, Ayrıca bkz. C.DH. 128-6381,

⁷⁰³ Özellikle cizye vermemek için gayrimüslim ahalinin kocabaşları tarafından organize edilen ve farklı yüzyıllara ait yazışmalar için bkz. C.DH. 128-6395, C.ML 15-86 İE.DH. 19-936;10-96,

⁷⁰⁴ Panzac'ın aktardığına göre 1805 yılında Kıbrıs'taki reayayı saymak amacıyla adaya bir Osmanlı memuru gönderilmiştir. Buna karşın adaya gönderilen memura rüşvet yedirilmiş neticede sayım memuru hiçbir ciddi işlem yapmadan adadan ayrılmıştır. Panzac, s.125

⁷⁰⁵ Belgede bu şekilde geçmektedir.

⁷⁰⁶ Muhtemelen 1826 ve 1829 tahriri ve sonrasındaki yoklamalar kast edilmektedir.

büyüklerinin ayrılması amacıyla yaşlarıyla belirtilerek patrik, hahambaşı vb. tarafından ayda bir bu mahkemelere bildirilmesi; helak olanların ise buralarda hıfz olunmuş nüfus defterlerinden kayıtlarının sildirilmesi gerekmektedir. Ayrıca ölen şahıslara ait olan cizye evrakının irade gereği *Cizye Muhassıllığına* verilmesi lazımdır.⁷⁰⁷

Yazışmada zikrolunan iradeye icabeten 12 Haziran 1831 - 1 Nisan 1832 arasındaki 10 aylık zaman zarfında Rum, Ermeni, Katolik ve Yahudi temsilcilerinden *Cizye Muhassıllığına* toplam 557 adet cizye evrakı iade edildiği belirtilir. Hâlbuki bu rakam çok düşüktür ve aslında teslim edilmesi gereken cizye evrakının birkaç bin olması gereklidir. Teslim edilen cizye evrakındaki eksikliğin sebebinin sorgulanmış; reayanın temsilcileri olan *din adamların* payitahttaki gayrimüslimleri müstahak oldukları gerçek cizye bedelinden kaçırmak için hilekârlık yaptıkları tespit edilmiştir. Yapılan hile ise *Patrik, Hahambaşı vb.* ölen dindaşlarının bir kısmının cizye evraklarını kendilerine saklamaları, bir kısmını ise cizye kâğıdı olmayan reayaya satmalarıdır. Din adamlarının yaptıkları bu hilekârlık neticesinde devlet hazinesi zarara uğratılmış, ayrıca bu temsilciler kendilerine şahsi menfaat da sağlamışlardır.⁷⁰⁸ Bu belgeden hareketle bizzat Osmanlı merkezî yönetimi tarafından atanan din adamlarının, başta İstanbul'daki gayrimüslimleri sakladığı ve bunların kendilerine makam ve yetki veren devletin çıkarlarından ziyade dindaşlarını ve kendi şahsi çıkarlarını⁷⁰⁹ korudukları iddia edilebilir.⁷¹⁰

Yukarıda zikredilen ketm ve ihfanın yapılan tespite rağmen düzeltilemediği söylenebilir. Nitekim İstanbul bahsinde değinildiği üzere 1832-1833 yılında İstanbul'daki Rum nüfus –muhtemelen sayımın sebeplerinden birisi de bu olsa gerektir- yeniden tahrir edilmişlerdir. Geçen sayım ve defterlerde kaydı olmayan

⁷⁰⁷ C.ML 358-14672

⁷⁰⁸ C.ML 358-14672

⁷⁰⁹ 1833'den sonra şu ana kadar sadece İstanbul'da hazırlandığını tespit ettiğimiz ve İstanbul'a dair bölümde örneklerini gösterdiğimiz jurnal hulasalarındaki ölen ve doğanlara ait rakamlar ayrıca bu cizye evraklarının tetkiki noktasından da değerlendirilebilir. Bu bağlamda çalışma esnasında bulduğumuz ve 1833 yılının Haziran, Temmuz, Ağustos, Eylül, 1834 yılının Haziran, Temmuz ve Eylül ile Mart 1835 ait jurnallerdeki ölüm rakamlarını çıkarttığımızda Osmanlı merkezi otoritesinin konuyla alakalı yaptığı uyarının yerinde olduğu söylenebilir. Belgelerin ait olduğu tarihlerden dolayı her ne kadar kronolojik takip yapmamız mümkün olmasa 1833'ün Haziran'ı ile 1835'in Mart'ı arasındaki 10 jurnalde helak olan büyük yani cizyeye müstahak olan reaya sayısı 832'dir. Bu bağlamda 10 aylık zaman diliminde Cizye Muhassıllığına teslim edilen 557 cizye evrakının sayısının düşük olduğu söylenebilir. Jurnaller için bkz. TS.MA.e 326-13;14,15,16,17,18,19,20,21,22

⁷¹⁰ D. Panzac azınlık cemaatlerinin liderlerinin devlete karşı belirli sorumlulukları olduğunu belirtmekte ve özellikle vergi noktasında bu liderlerin bir tür tekel oluşturduklarını ifade etmektedir. Panzac, s.125

15.000 kişi tespit edilerek bunlar defterlere kaydedilmiştir.⁷¹¹ İlerleyen süreçte de gayrimüslim nüfustan mektum kalanların tespiti, nüfus defterlerine kayıt olmaları ve bunların cizye kâğıtlarının kontrolü noktasında da yapılmış pek çok yazışma mevcuttur.⁷¹²

Gayrimüslim nüfusun genelde kendi milletlerinin temsilcileri durumunda olan şahıslar tarafından sayımlardan bir şekilde kayırıldığı örnekler üzerinden izah edilmiştir. Bu hususun ilerleyen dönemlerde de devam ettiği söylenebilir. Örneğin, 1864 yılında Alanya’da gerçekleştirilen tahrir sırasında Alanya Kocabaşı Dimitri’nin yerli ve yabancı reayadan yaklaşık 40 haneyi sayım sırasında sakladığı ve defterlere geçirmediği tespit edilmiştir. Nitekim sonraki kertede Dimitri de suçunu itiraf etmiştir.⁷¹³

Bununla birlikte reayanın daha ilk genel sayımda dahi cizye yahut başka maddi yükümlülüklerden kurtulabilmek için farklı yollara tevessül ettiği de söylenebilir. Örneğin, 1834 yılında Edirne’de tahrir sırasında reayadan bazılarının muhtemelen cizyeye müstahak olacak yaştaki çocuklarını sakladıkları ve çocuklarını soran sayım memurlarına *tarlada çift hizmetindedirler* diyerek gıyaplarında ve *sabi* olarak tahrir ettirdikleri görülmektedir.⁷¹⁴

Osmanlı tebaası olan zimmilerin yukarıda değinilen yükümlülüklerden kurtulabilmek adına zaman zaman düveli muazzama elçilerinden aldıkları patente⁷¹⁵, tezkire ve pasaportlarla Avrupalı tabiiyetinde ve himayesinde olduklarını da iddia etmişlerdir. İlk genel sayımda gayrimüslim nüfusun yoğun olduğu İzmir ve çevresindeki yerli reayaya Avrupalı konsoloslar tarafından patenteler verildiği ve

⁷¹¹TS. MA. E. 464-45

⁷¹²Örneğin, 1844 tarihli bir yazışmada yeni nüfus yazımı sırasında rahatsızlıkları sebebiyle hastanelerde yatan ve ayrıca sayımdan sonra taşradan başkente gelen reayanın sayısının haylice olduğu ve bunların nüfus defterlerine kayıtlarının yapılamadığı belirtilmektedir. Yapılamayan kayıtlarının hem tahrir düzenine zarar verdiği ayrıca devlet hazinesini zarara uğrattığı değinilen hususlardan bir diğeridir. Sonuç olarak bu uygunsuzlukların düzeltilmesi ve bu makulenin tahriri için patrikhaneye yazıldığı belirtilmekte ayrıca ecnebi nüfusun yanında çeşitli mesleklerde bunlara çiraklık eden ve görünüşe göre tahrirden çeşitli kıyafet değişiklikleri vb. yöntemlerle defterlere kayıt olmayan Osmanlı tebaası zimmilerin de ayrıca kontrol edilmesi istenmekteydi. İ.MVL. 62-1177-1.2.3

⁷¹³A. } MKT. 139-7, MVL. 28-6 H. 1264

⁷¹⁴C.DH. 128-6395

⁷¹⁵ “Yabancı devletlerin Osmanlı vilayet merkezlerinde açtıkları konsolosluklarda, Osmanlı tebaasından olanların yurt dışına çıkabilmeleri ve yabancı pasaportu olarak ülkede ayrıcalıklı ticaret yapabilmeleri için yapılan işlemler” Necdet Sakaoğlu, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Tarih Sözlüğü**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.104.

Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla patente alan reaya sadece ayrıcalıklı ticaret yapmakla kalmayıp ayrıca cizye mükellefiyetinden de kaçmak için bu evrakları kullanmaktadırlar.

şehirdeki konsolosların nüfus sayımına muhalefet ettikleri dikkat çeker.⁷¹⁶ Bu iddialarının Osmanlı coğrafyasındaki pek çok bölgede Avrupa devletlerinin diplomatik temsilcileri tarafından desteklendiği, bunların sayım ve cizye tahsilatı ile gayrimüslimlerin Osmanlı Devleti'ne olan çeşitli yükümlülüklerine engel olmak adına bu elçiler tarafından ayrıca koruyup kollandığı da görülmektedir. Bu hususa bir çözüm bulmak adına merkezi otoritenin Osmanlı tebaası olan zimmiler, ecnebler ve himaye altında olduklarını iddia eden yerli reaya için ayrı ayrı sayımlar yaparak nüfus defterleri hazırlama yoluna gittiği görülür.⁷¹⁷ Bu sayımların yapılabilmesi için Osmanlı Hariciye'sinin pek çok defa sefarethanelele çeşitli yazışmalar yaptığı ve elçiliklerden kendi vatandaşlarını saymalarını ve defterlere kaydetmelerini ve Osmanlı otoritelerine bunlarla ilgili bilgi verilmesini talep ettiği dikkat çekmektedir.⁷¹⁸ Bu noktada 1844 yılında Tekfurdağı'nda ve 1848 yılında Şam'da yapılmaya çalışılan nüfus sayımları ve bu tahrirlere Fransa, Sardunya, İngiltere ve Prusya elçilerinin müdahaleleri örnek olarak incelenmelidir.

Tekfurdağı'nda yapılan sayımın sebebi Osmanlı tebaası olmalarına rağmen Sardunya vatandaşı oldukları ve bu savlarından hareketle mezkûr devlet tabiiyetinde/mahmiliğinde olduklarını iddia eden ve cizye ödemek istemeyenlerdir.⁷¹⁹ Bu zimmilerin iddialarını kanıtlayabilmeleri için tabi oldukları devletten almış oldukları evraklar tahriri yapan sayım memuru tarafından kontrol edilmek istenmiştir.⁷²⁰ Ancak sayılmak ve yazılmak istemeyen reaya iddiasını kanıtlayacak herhangi bir vesika göstermemiştir

Reayanın iddiaları üzerine kazadaki zimmilerin tahriri ertelenmiş ve sayılmak istemeyen şahıslar Tekfurdağı Meclisi'ne davet edilmiştir. İddia sahipleri meclise yanlarında Tekfurdağı'ndaki Fransız Konsolos Vekilliği görevini yürüten ve aslen Osmanlı Ermeni'si olan *Halepli Cebreolu(?) Andon* ile kaza mütemekkinlerinden *Ermeni dönme/Katolik Stefanoğlu* ve kazadaki *Sardunya Konsolos Vekili Franşesko*

⁷¹⁶ HAT 335-19200

⁷¹⁷ HR.MKT. 5-58. Konuyla alakalı ayrıca bkz. A.MKT. MHM. 1-31, HR.MKT. 20-99

⁷¹⁸ Şam'da yapılacak nüfus sayımı için tayin edilen memura Şam'daki konsoloslukların, burada bulunan tebaalarını kaydetirmek suretiyle yardımcı olması. HR.MKT. 20-15. Ayrıca bkz. HR.MKT. 171-72, HR.SYS. 424-14-1. Ve İ.MSM. 2-33.

⁷¹⁹ A.MKT. 13-86-3. Söke kazasındaki Rum reaya içerisinde İngiliz vb. devletlerin himayelerinde olanlar kazaya ait mufassal ve icmal nüfus defterlerinde derkenarla ayrıca belirtilmiştir. Bkz. Mustafa Mesut Özekmekçi, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Söke Kazasında Nüfus ve Yerleşim*, T.C. Manisa Celal Bayar Üniversitesi SBE (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Manisa, 2016, ss.81,82

⁷²⁰ Patente/tezkire/pasaport vb. evrak kast edilmektedir.

ile gitmişlerdir. Meclisteki görüşmenin tasavvur edildiği gibi geçmediği söylenebilir. Bu bağlamda Müslümanlarla gayrimüslimler arasında adeta roller değişmiş, sorguya çağrılanların yanında gelen ve yukarıda zikredilen 3 kişi tahrir esnasında zımmilere neden pasaport ve patente sorulduğunu sorgulamışlardır. Dahası zımmilerin haklarını savunanlar, Osmanlı yetkililerinden aldıkları cevapları beğenmemeleri üzerine son kertede adeta kaza meclisine hakaret ederek meclisi terk etmişlerdir. Netice olarak Konsolos Vekili ve şürekâsının reayanın herhangi bir evrakla temellendirilmediği himaye iddialarında ısrarlarıyla zımmileri koruyup, kayırdıkları söylenebilir. Ayrıca işini yapmaya çalışan meclise karşı gösterdikleri kaba tavırlar ile konuyla alakalı herhangi bir sonuca ulaşmadan meclisi terk etmelerinin Osmanlı otoritesine rest çekmek manasına geldiği de iddia edilebilir.⁷²¹

Konuyla alakalı olarak Tekfurdağı'ndaki Fransız Konsolos Vekili, Sadrazama yazdığı mektupta Tekfurdağı'nda Sardunya elçisi olmadığından bu devletin vatandaşı olan 22 kişinin kendi himayelerinde olduğunu belirtmiş; sayım esnasında Osmanlı memurlarının 22 kişi içerisinde sadece 8'inin mahmilik iddiasını ciddiye aldıklarına, geriye kalanlardan ise cizye kâğıdı almalarını yahut Tekfurdağı'nı terk etmelerini istediklerine değinmiştir.⁷²² Konsolos Vekili, mektubunun devamında tahrir memurlarının zımmilere karşı davranışlarından şikâyetçi olmuştur. Bunun sebebinin de sayımı yapanların Avrupalıların aleyhinde olmalarına bağlamıştır.⁷²³ Son noktada bu durumla alakalı olarak ne şekilde davranıldığı konusunda kesin sonucun ne olduğu hakkında herhangi bir belgeye tesadüf etmedik. Bununla birlikte yine 1844 tarihli bir belgede Tekfurdağı'ndaki mahmilik iddiasında bulunanlara

⁷²¹ “an aslı Ermeni milletinden olup elyevm Tekfurdağında Fransa Devleti Konsolos vekili bulunan Halepli Cebroğlu Andon ve Tekfurdağı mütemekkinlerinden ve Ermeni milletinden dönme Katolik İstefanioğlu olup kaza-i mezburda Sardunya devleti konsolosu vekili bulunan Françesko nam kimesneler mersumlar ile beraberce meclise gelip o makule müstemînlerinden ne istersiniz siz bize söyleyiniz didiklerinde şu vechle sadır olan irade-i seniyye iktizasınca mersumların yedlerinde bulunan patente ve pasaportlarına nazar olunacaktır deyu keyfiyet kendilerine ifade elçilerimiz tarafından bize emir gelmedikçe [...] fermanlıyuz patente ve pasaport göstermeyiz cümlesi bizde mahfuzdur deyu ne makule cevap vererek meclisten kalkmış...” A.MKT. 13-86-3.

⁷²² Sayımı yapan Osmanlı memurlarına göre 22 kişiden sadece 6'sı Sardunya Devleti tebaasıdır. Geriye kalan 16 kişi ise aslen Osmanlı reayası, Rumeli kıtasının çeşitli kazalarından olup bunlardan bir tanesi birkaç seneden beri müstemînlik iddiasındadır. Bir diğeri 5-6 sene önce Yunan tarafından pasaport alıp cizye ödememektedir. Geriye kalan 12 kişi ise uzun yıllardır beri sahte pasaport kullanarak cizye vermemektedir. A.} MKT. 13-86-1.

⁷²³ A.} MKT.13-86-2.

itibar edilmemesi gerektiğini gösteren bir evrak bulunmaktadır. Buradan hareketle Osmanlı otoritelerinin bu iddiaları ciddiye almadıkları sonucuna varılabilir.⁷²⁴

Konuyla alakalı bir diğer örnek 1848 yılında Şam'da yapılmak istenen nüfus sayımıyla alakalıdır. Sayıma başlamadan önce Osmanlı Hariciyesi'nin Şam'daki bütün sefaretlere bir tezkire gönderdiği anlaşılmaktadır. Tezkirede Memalik-i Mahruse'de ve İstanbul'da daha önce yapıldığı gibi, bu defa Şam eyaleti'nde de nüfus sayımı yapılacağı açıklanmaktadır. Bu tahrirde buralardaki ecnebilerin de pasaportlarının kontrol edileceği ve ayrıca talimatname (eşkâl, isim, yaş, sanat vb.) uyarınca bunların defterlere kaydedileceği belirtilmektedir. Bu hususta Şam'da mukim olan elçiliklerden vatandaşlarına muavenet edilmesi istenmekte ve Şam'da olan görevlilere bu konuda bilgi verilmesi arzulanmaktadır.⁷²⁵

Buraya kadar sürecin prosedürlere uygun şekilde ilerlediği iddia edilebilir. Bununla beraber İngiliz Elçiliğinden yukarıda zikredilen tezkireye verilen cevap ve Şam nüfusunun tahriri ile alakalı Arabistan Ordusu Müşiri ve Şam eyaleti Valisi tarafından Sadrazamlığa gönderilen mektuplar bütün olarak incelendiğinde ortada bir problem olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre, İngilizlerin Şam'daki sayımla alakalı verdiği cevapta şehirdeki İngiliz ve Prusya tebaası olan tüccar ve tebaanın listesinin ilgili Osmanlı makamlarına ilettiklerini belirtmektedir. Bununla beraber listedeki kişilerin eşkâllerinin yazılmasının güç bir iş olduğundan hareketle eşkâl yazımı yapılmayarak bunun yerine bu devletlerin tebaası olan kişilere verilmiş patente tezkirelerine şahısların şekil ve sanatlarının yazıldığı ifade edilmiştir. Buraya kadar İngilizlerin eşkâl yazımı haricinde Osmanlı'nın isteklerine de kısmen uydukları söylenebilir. Ancak bu konuda önemli olan asıl husus Osmanlı yetkililerinin elçiliklere gönderdiği tezkirede belirttikleri pasaport kontrolüdür. İş bu noktaya geldiğinde İngilizlerin ikircikli tavrı dikkat çekmektedir. Pasaport konusuna verilen cevap; bu evrakların kontrolünü yapacak Osmanlı memurlarını İngilizlerin tanımadığı, ayrıca bu pasaportların tetkiki için uygun bir mahal belirtilmediği yönündedir. Son kertede ise İngilizler ağızlarındaki baklayı çıkartmış, Şam'da kendi tebaaları olan şahısların tanınması için bunlara verilmiş patentlerin yeterli olduğunu

⁷²⁴HR.MKT. 5-38.

⁷²⁵HR.MKT. 20-15.

belirtmiş ve sayım esnasında yapılması planlanan pasaport kontrolünü de gereksiz bulduklarını beyan etmişlerdir.⁷²⁶

Arabistan Müşiri ve Şam Vali'sinin mektubu ise İngilizlerin pasaport konusundaki ikircikli tavırlarının sebebini açıklamaktadır. Buna göre, İngilizler tarafından verilen liste yetkililer tarafından incelenmiş, mezkûr evraktaki şahısların büyük çoğunluğun aslında Osmanlı tebaası olduğu ve İngiliz pasaportuna sahip olmadıkları tespit edilmiştir. Tezkire verilen şahısların ise bölgede maddi güç ve emlak sahibi olan nüfuzlu kişiler olduğuna dikkat çekilerek bu kişilerin vergi ile cizye vermemek ve serbestçe hareket etmek için sultana metbû olmaktansa konsolosların himayesinde olmayı tercih ettikleri İstanbul'a bildirilmiştir.⁷²⁷

Nüfus sayımı ve cizyeden bağımsız olarak düşünüldüğünde bu durum Avrupa devletlerinin elçilerinin Osmanlı iç işlerine ne ölçüde müdahale ettiklerini göstermesi bakımından da ayrıca mühimdir.⁷²⁸ Bunun yanında Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim tebaa üzerinde azalan otoritesi ve tüm tebaayı eşitlemeye çalışan Tanzimat Fermanı'nın da aslında pek işe yaramadığını ve fırsatını bulan gayrimüslimlerin Osmanlı tabiiyetinden çıkmak için tabiri caizse gemileri yaktıklarını göstermektedir.

Sayıma karşı gösterilen tepkiler noktasındaki benzerlikler ve çeşitli farklılıklar belgeler üzerinden izah edilmeye çalışılmıştır. Gerek Müslüman gerekse gayrimüslim Osmanlı ahalisinin nüfus sayımlarına ve tahririn amaçlarına karşı bir soğukluk gösterdikleri açıktır.

Bu bağlamda sayımlara yardım etmesi istenen taşra görevlilerinin ister Müslüman olsun ister gayrimüslim olsun nüfus sayımlarını kendi çıkarları doğrultusunda sekteye uğratmaya çalıştıkları dikkat çekmektedir. Bunun yanında gayrimüslim tebaanın da fırsat buldukça Avrupalılardan himaye vb. yollarla sayımlardan kaçma noktasında destek aldıkları ve zaman zaman konsolosların da bu işlere çanak tuttıkları söylenebilir. Şüphesiz sayım ve nihai hedeflerine karşı süren bu alerjik durum devletin yıkılışına kadar da devam etmiştir.

⁷²⁶HR.MKT. 19-60-2

⁷²⁷HR.MKT. 19-60-1.

⁷²⁸ Sakız Adasında buna benzer bir problem çıkmıştır. İlgili evrak için bkz. HR.MKT. 5-58.

Sakız Adasındaki çeşitli sorunları çözmesi adına nüfus sayımı yapmakla görevlendirilerek adaya gönderilen Osmanlı memuru o dönemde Tercüme Odasında görevli olan ve geleceğin meşhur sadrazamı Ahmet Vefik Paşa'dır. ("Örneğin Ubucini, nüfusla ilgili bazı rakamlarını Ahmet Vefik Paşa'ya kontrol ettirmiştir." Bu bağlamda İzmir ve çevresinin nüfus sayımında görev alan Ahmet Vefik Paşa'nın sayımlar konusunda hayli bilgili olduğu söylenebilir. Bu bakımdan Ubucini'nin rakamlarını Paşaya kontrol ettirmesi şaşırtıcı değildir. Karpaz, s.34

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SAYIMIN KURUMSAL BOYUTU VE TAHRİR TERMİNOLOJİSİ

Bu bölümde sayımlarla alakalı Ceride Odası, sayımların yapılış sürecine dair açıklamalarla, sayımın çıktıları olan nüfus defterlerinin ve defterlerin içeriğindeki verilerin üzerinde durulmuştur.

1830-1831 tarihindeki nüfus sayım ve yazımı Osmanlı Devleti'nin tek tek bireyleri (en azından erkekler için) kayıt altına almaya çalıştığı ilk sayımdır.⁷²⁹ Tahrir esnasında yapılan uygulamalar defterlerde kullanılan ifade ve terimler ise ilerleyen sayfalarda değinileceği üzere genel manada XIX. yüzyıla has ve bu sayımlar için tasarlanmış yeni buluşlar değildir. Bu bağlamda sayımlar esnasında kullanılan ifade ve terimler hatta sayım işini üstlenen kişilerin devlet mekanizmasındaki vazifeleri de dâhil olmak üzere bunların büyük çoğunluğu aslında geçmişi olan uygulamalardır. Kadimden gelen bu pratiklerin de ilk umumi sayım ve sonrasında yapılan tahrirlerde XIX. yüzyıla adapte edilerek yeniden geniş manada ve neredeyse yarım asır boyunca uygulandığı söylenebilir. Bu bakımdan *yeni ve modern* olarak tabir ettiğimiz 1830-1831 sayımı ile sonrasındaki sayımlar hatta (Tuna Vilayeti sayımı bu genellemeden hariç tutulabilir.⁷³⁰) 1881 sayımına kadar olan tahrirler hakikatte eski olan ve geçmişte pratiği yapılmış pek çok uygulamanın içinde bulunan zamana uyarlanarak yeniden kullanılmasıdır. Bu bakımdan XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren başlatılan sayımları *gelenğin icadı* kavramının içinde *gelenekten devşirilmiş ve ihtiyaca göre yeniden şekillendirilmiş yeni bir uygulama* olarak değerlendirmekte bir beis yoktur.⁷³¹

İlk nüfus sayım ve yazımları ile uygulamalarının Osmanlı Devleti'nin ve kurumlarının çağın getirdiği değişimlere karşı geliştirdiği mütenasip ya da elzem

⁷²⁹ “Osmanlılar ancak 19. yüzyılın sonunda vatandaşlarının gerçek anlamda bir birey olarak sayma girişiminde bulundular”. Karpaz, s.61. Karpaz'ın bu genelleştirici yorumu kadınlar noktasında doğru olmakla birlikte “erkekler” açısından açık şekilde hatalıdır.

⁷³⁰“Vali Mithat Paşa'nın denetiminde 1866'dan 1873'e kadar gerçekleştirilen ve olağan verilerin yanı sıra cevaplayanların mesleklerinin ve mal varlıklarının kaydedildiği bu sayım, belki de bütün Osmanlı sayımları arasında en kapsamlı olanıdır” Karpaz, s.79. Tuna Vilayetindeki sayımla alakalı kapsamlı bir çalışma için bkz. Aşkın Koyuncu, “Tuna Vilâyeti'nde Nüfus ve Demografi (1864-1877)”, **Turkish Studies**, Volume:9/4 2014, ss.675-737

⁷³¹-Gelenğin icadı- “Kısacası, yeni durumlara uyarlanmış, eski durumları akla getiren formlara bürünmüş, ya da yarı zoraki tekrarlarla kendi geçmişlerini oluşturarak bugünde karşılığını bulan geleneklerdir bunlar” bkz. Eric Hobsbawm, Terence Ragner (Der.), **Gelenğin İcadı** (Çev. Mehmet Murat Şahin) Agora Kitaplığı, 2006, İstanbul, ss.2-3

tavırlardan ibaret olduğu görülür.⁷³² Netice olarak eskinin yeniye eklemlenmesi ile ortaya çıkan değişim ve buna bağlı pratikler aynı zamanda imparatorluğun kurumsal bir hafızaya sahip olduğunu ve -zaman zaman kesintiyle uğramakla birlikte- bunun süreklilik arz ettiğini göstermesi bakımından kıymetlidir.

Hemen burada ve önemle belirtilmelidir ki sayım esnasında uygulanan yöntemler, içinde bulunan yüzyıla “özgü” olmamakla birlikte Osmanlı Devleti’nin kendine mahsus uygulamalarıdır. İmparatorluğun kurumsal tahavvülünün zirveye çıktığı XIX. yüzyılda yapılmış olan pek çok yeniliğin Batı yahut Avrupa model/eksen alınarak gerçekleştirildiği bilinmektedir. Şüphesiz nüfus sayımları ve tahrirler vasıtasıyla devletin insan kaynağına bağlı olarak ülkenin askerî ve mali vaziyetine dair nitelikli bilgi sahibi olması ve bu verilere dayanarak değişikliklere girişmesi bu bağlamda yapılmış çalışmalarındandır. Bununla beraber ileriki bahislerde değerlendirilmiş olan ABD ve İngiltere sayımları ile Osmanlı nüfus sayımlarının arasında metot ve uygulanış noktasında büyük farklar olduğu görülmektedir.

Abdülhamid Kırmızı, Avrupa bağlamında üretilen tanımlamalar ve kategorilerin Osmanlı gerçeklerine giydirilmesinin, Osmanlı tarihini anlamakta en önemli ayakbağı olduğunu söylemektedir.⁷³³ XIX. yüzyılın ilk yarısında başlayan ve neredeyse II. Abdülhamid dönemine kadar süregelen sayım ve yazımlar ise çok açık şekilde Osmanlı Devleti’nin nevi şahsına münhasır uygulamalardır. Bu noktada en azından ilk nüfus sayımlarının zikredilen tanımlamalar ve kategorilerden mutlak şekilde azade olduğu söylenmelidir.

Netice olarak Kemal Karpat’ın 1831 tarihli ilk genel nüfus sayımı üzerine söyledikleri, ilk umumi ve sonrasında yapılan sayım ve yazımların metotları ile sayımın uygulanışını çok güzel özetler; “*Sayım yöntemleri, Osmanlı’nın kendine özgü nüfus sayma felsefesine uygun olarak geliştirilmiştir ve sonuçlar, sayımın gerçekleştirildiği toplumsal ve kültürel çevreyi yansıtmaktadır.*”⁷³⁴

⁷³² Abdülhamit Kırmızı, “19. Yüzyılda Osmanlı Taşra İdaresi, Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi (Ed. Erol Özvar, Arif Bilgin) Türk Dünyası Belediyeler Birliği, 2008, İstanbul, s.299

⁷³³ Abdülhamid Kırmızı, *Abdülhamid’in Valileri Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, 4. Baskı, Klasik, İstanbul, 2016, s.4

⁷³⁴ Karpat, s.42

3.1. CERİDE ODASI

Söze başlamadan önce ilk etapta Ceride Nezareti ile alakalı literatürde çok fazla bilgi olmadığını belirtmek gerekmektedir.⁷³⁵

Nezaretin nüfus sayımları açısından fonksiyonuna çalışmanın pek çok noktasında kısaca temas edilmiştir. Bu bağlamda burada tekrar etmek gerekirse Ceride Nezareti, ilk sayımın başlamasına müteakip hayata geçirilmiş bir kurumdur. Karpat'a göre, Ceride Nezareti, ihdası esnasında ilk etapta *Defatir Nezareti* olarak adlandırılmıştır. Buna karşın II. Mahmut bu ismi beğenmemiş ve sultanın isteği üzerine kurumun ismi Ceride Nezareti olarak değiştirilmiştir.⁷³⁶

Cevdet Küçük, nezaretin 1831'de Ceride Muhasebesi'nin yeniden teşkilatlandırılmasıyla kurulmuş olduğunu belirtip kurumun mali, istatistiki ve nüfusla alakalı işlere baktığını ifade etmektedir.⁷³⁷

Biz çalışmamızın gereği olarak C. Küçük tarafından belirtilen bu işlerden sadece nüfusla alakalı olan kısımlarına odaklandık. Ayrıca nezaretle alakalı belirtilmesi gereken bir diğer husus ilk sayımla birlikte işlevsellik kazanan yapının ismine dairdir. Literatüre girmiş çalışmalarda genel olarak Ceride Nezareti⁷³⁸ olarak yer etmiş bu kurumun isminin daha çok *Ceride Odası* olarak ifade edildiği pek çok evrak Başkanlık Osmanlı Arşivinde mevcuttur.⁷³⁹ Açıkçası bu kurumun dört başı mamur bir nezareten çok aslında bir oda olarak teşekkül ettiği ve sadece odanın başındaki zatın unvanının nazır olmasından hareketle odanın isminin nezaret olarak adlandırıldığı ifade edilebilir.⁷⁴⁰

⁷³⁵ Ceride Nezareti için bkz. Cevdet Küçük, "Ceride Nezareti", **TDVİA**, Cilt:7, 1993, İstanbul, ss.409-410, Ali Akyıldız, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)**, Eren, İstanbul, 1993, ss.101-102, Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, MEB, Cilt:1, İstanbul, 1993, s.281

⁷³⁶ Karpat, ss.65-66

⁷³⁷ Küçük, s.409

⁷³⁸ Nezaret bilindiği üzere bakanlık demek olup hayli yüksek bir memuriyeti temsil etmektedir. Bununla beraber kelimenin taşradaki küçük memuriyetleri isimlendirmek için de kullanıldığı ayrıca kelimenin çok değişik kullanımları olduğu söylenebilir. Detaylar için bkz. Akyıldız, "Merkez Teşkilatında Reform", s.65

⁷³⁹ Bu bağlamda kurum için "oda" tabiri sıklıkla kullanılırken, başındaki zat ise genel olarak "*Nazır Efendi*" şeklinde belirtilmektedir. Birkaç örnek için bkz. C.ML. 101-4462, C.DH.74-3683;3654,90-4489

⁷⁴⁰ Taşralarda yapılan sayımlardan sonra başkente getirilen defterlerin "Ceride Nazırına" gönderildiğini gösteren pek çok yazışma vardır. Buna karşın bu evrakların "Ceride Nezaretine" gönderildiğini ifade eden evraka rastlamadık. Bununla birlikte elbette "Ceride Nezareti" ismi geçen evrakları gözden kaçırmış da olabiliriz. Nüfus defterlerinin "Ceride Nazırına" teslim edildiğini izah eden bazı evrak için bkz. HAT 335-19226, 19216,

Buradaki izahlardan hareketle çalışmada bu kurum hakkındaki bilgiler detaylandırılmaya çalışılırken mezkûr yapıdan bazen *Ceride Nezareti*, daha çok *Ceride Odası* ve zaman içinde kurumun isminin tekrardan değişimine binaen *Ceride Muhasebesi* olarak ifade edilmiş, kurumun nüfus işleri noktasındaki yapısı ve faaliyetleri buna bağlı olarak bir bütün şeklinde izah edilmeye çalışılmıştır.⁷⁴¹ Bununla birlikte kanaatimiz bu oluşumdan *Ceride Odası* şeklinde bahsetmenin daha doğru olduğudur.

Odanın isminin zaman içindeki değişimiyle ilgili olarak, kronolojik olarak takip edilen evraklardan hareketle 1831 ila 1838 arasında kuruma *Ceride Odası*, başındaki sorumluya ise *Ceride Nazırı* denildiği görülmektedir.⁷⁴² Odanın, Ocak 1838 ila Temmuz 1840 arasındaki maaş evrakı⁷⁴³ incelendiğinde ise Mayıs 1838'den itibaren odanın *Ceride Muhasebesi* adını aldığı ve bu tarihten itibaren odanın başındaki kişi için *Ceride Nazırı* unvanı yerine *Muhasebeci Efendi* tabirinin kullanıldığı görülmektedir.⁷⁴⁴ Mart 1840 yılına kadar bu şekilde çalıştığı ifade edilebilecek *Ceride Muhasebesi* aynı tarihin Mayıs ayında yeniden şekillendirilmiştir. Bu bağlamda incelediğimiz masraf defterinden hareketle *Ceride*, *Mevkufat*, *Mukataat* ve *Jurnal* kalemlerinin de *Ceride Muhasebesinin* altında konumlandırıldığı söylenebilir.⁷⁴⁵

1840 yılının son aylarına gelindiğinde ise⁷⁴⁶ *Ceride Muhasebesi* lağvedilerek nazırlık bütün personeliyle birlikte Maliye Nezareti'nin alt birimlerinden olan Varidat Muhasebeciliğine devredilmiştir.⁷⁴⁷ Bu değişiklikte muhtemelen *Ceride Muhasebesi*'nin bağımsız bir kalem olmaktan ziyade Varidat Muhasebeciliği altında nüfusla alakalı işleri yapmak adına küçük bir oda olarak konumlandırıldığı düşünülmektedir.

1844 yılından itibaren ordunun değişen askere alma politikalarının *Ceride Odasının* yapısı ve işleyişini de etkilediği söylenebilir. Buna bağlı olarak 1844

⁷⁴¹ A. Akyıldız'da kurumdan zaman zaman *Ceride Kalemi* olarak bahsetmektedir. Bkz. Akyıldız, "Merkez Teşkilatında Reform", s.101. Cevdet Küçük

⁷⁴² Birkaç örnek belge için bkz. C.DH. 135-6725; 127-6326,75-3712,84-4156,136-6761, 103-5164

⁷⁴³ "Maaş ve mahiye nazır-ı ceride ve memurin saire ve masarifatı müteferrik der zamanı hazret-i es-seyyid Mehmed Said Efendi nazır-ı ceride" ML.MSF.d 18945, s.2

⁷⁴⁴ "maaş-ı muhasebeci efendi" ML.MSF.d 18945, s.3 H. 1254 Rebiyülevvel (M. Mayıs 1838)

⁷⁴⁵ ML.MSF. 18945, s.15

⁷⁴⁶ *Ceride Muhasebesine* ait masraf defteri Ekim 1840 yılındaki kayıtla sona ermektedir ayrıca bu tarihte *Ceride Muhasebecisinin* maaş kısmı boş bırakılmıştır. ML.MSF.d. 18945, s.16

⁷⁴⁷ Küçük, s.409

yılından itibaren ordu dairelerinin merkezleri olarak belirlenen yerlerde bölgesel Ceride Odaları şeklinde tabir edilebilecek yapıların kurulduğu ifade edilebilir.⁷⁴⁸ Ayrıca bu odalarda istihdam edilen personellerin de lağvedilen Ceride Muhasebesinin elemanları olduğu görülmektedir. Bunların istihdamlarına sebep ise nüfus yazımıyla alakalı geçmiş tecrübeleridir. Örneğin, Hassa Ordusu için mezkûr ordunun nüfus işleriyle ilgilenen yerel Ceride Odası ile alakalı yazışmada odada geçici olarak görevlendirilen İbrahim ve Edhem Efendilerin tecrübe ve ehliyetlerine binaen (*hidmet-i mezkûreyi layıkıyla icra ederek zaten dahi ehliyet ve sa-i gayretleri meşhud*) daimi olarak buraya atanmaları talep edilmiştir.⁷⁴⁹ Bu belgeden hareketle 1844'ten sonra ordu dairesi olarak teşkil edilen bölgelerin merkezlerinde Ceride Odaları kurulduğu ifade edilebilir.⁷⁵⁰ Ayrıca 1844 sonrasında da Ceride Muhasebesinin/Odasının halen çalıştığını gösteren vesikalar mevcuttur.⁷⁵¹ Bu açıklamalardan hareketle Ceride Odasının kuruluşu ve ilk nazırı bahsine geçilebilir.

Nezaretin kuruluşuna müteakip ilk etapta nazırlık için çeşitli isimler tespit edilmiş ve belirlenen adaylardan birisi olarak bu iş için uygun olduğuna kanaat getirilen Mehmet Said Efendi, 7.500 kuruş maaşla nezaretin ilk nazırlığına seçilmiştir.⁷⁵² Mehmet Said Efendi'nin bu vazifeye tayinine sebep geçmiş dönemlerde Bâb-ı Defter-î'deki memuriyetidir.⁷⁵³ Nezaretin teşekkülüyle birlikte nüfus defterleriyle alakalı gerekli işlerin yapılması adına oda hizmetine 5-10 civarında memur verilmiştir.⁷⁵⁴ Zaman içerisinde personel sayısı ilk kurulduğu

⁷⁴⁸ İ.MSM.11-221

⁷⁴⁹ Ayrıca mezkûr efendilerin mevcut maaşları 1000'er kuruşa yükseltilmesi bunun yanında tayinat olarak 3'er çift ekmek ve birer kıyye et verilmesi kararlaştırılmıştır. C.AS 300-12459

⁷⁵⁰ Hassa, Rumeli ve Anadolu Ordu Dairelerinin cetvellerini bulmamızdan hareketle buradalarda 1845 ve kısa zaman sonra yerel Ceride Odalarının kurulduğu iddia edilebilir. Bkz. Görsel:17,18,19; Arabistan ve Dersaadet ordu dairelerindeki Ceride Odalarının teşkiline dair ise her hangi bir evrak bulamadık. Bununla beraber Mayıs 1849 tarihli bir yazışmada Arabistan Ordu dairesinin nüfus defterlerinin düzenlenmesi için Arabistan Müşiri İstanbul'dan personel talebinde bulunmuştur. Bunun üzerine merkezden İbrahim Efendi isminde bir memur 2.500 kuruş maaş ve aynı miktardaki harcırahla bu vazifeye tayin edilmiştir. İbrahim Efendiye verilen direktifte mezkûr odada çalışması için 350 kuruş maaşla ahali yerlisinden 6 kişiyi istihdam etmesi istenmiştir. Bkz. İ.DH. 204-11751. Dersaadet Ordu dairesi ile alakalı olarak ise H. 1269 olarak tarihlendirilmiş bir evrakta ise Kâtip Hafız Mehmet isimli bir şahsın Dersaadet Ordusu Hümayun Ceride Nüfus Odası'nın kuruluşundan itibaren 7 yıldır burada çalıştığı belirtilmektedir. Buradan hareketle Dersaadet Ordusu Ceride Odasının da H. 1262'de (M.1845-1846) kurulduğu iddia edilebilir. Bkz. MVL. 141-13.

⁷⁵¹ Örneğin Ocak 1847 tarihli bir yazışmada Jurnal Odası kâtiplerinden Salih Bey'in oğlu olan Ahmed Raşid Efendi'nin Ceride Muhasebesi Nüfus Odasında bir kâtipliğe tayin edilmeyi arzuladığı görülmektedir. Bkz. A.} DVN. 26-52 Benzer bir belge için bkz. A.} MKT 177-72

⁷⁵² Aydın, s.90

⁷⁵³ Aydın, s.90

⁷⁵⁴ Aydın, s.90

zamana göre artan kurumun yapısı ve personeli hakkında ileriki sayfalarda geniş ölçekli malumat verilecektir.

Peki, yukarıda değindiğimiz ve odanın nüfusla alakalı yaptığı gerekli işler nelerdir? İlk sayımda tahrir için taşraya gönderilen memurların Dersaadet'e intikallerinde konuyla alakalı olarak Sultan'a izahat verdiklerini gösteren pek çok yazışma mevcuttur.⁷⁵⁵ Nüfus sayımlarıyla yakından ilgilenen, bu iş için masraftan kaçınmayan II. Mahmut'un mübaşirlerin getirdikleri defterleri şahsen tetkik ettiği ve zaman zaman sayımların düzgün yapılmasıyla alakalı olarak memurların uyarılmasını istediği söylenebilir.⁷⁵⁶ Sultan'ın yaptığı tetkiklerden sonra ise defterleri usul üzere Ceride Nazırı'na ilettiği, keza taşradan gelen mübaşirlerin de defterleri yine nazıra teslim ettikleri görülmektedir.⁷⁵⁷

Ceride Odasının asli vazifesi işte bu ilk sayım defterlerini ve sonrasında taşralardan 6 ayda bir gönderilen yoklama defterlerini öncelikle çeşitli yönlerden kontrol etmektir.⁷⁵⁸ Bu bağlamda taşradan başkente gelen defterler, eldeki atik defterlerle (muhtemelen ilk sayımdaki defterlerle) karşılaştırıp mufassal ve icmal olarak güzel yazıyla temize çekilmektedir.⁷⁵⁹ Ayrıca müteferrik bazı evraklardan anlaşıldığı üzere Müslümanlara ait nüfus defterlerindeki kayıtlar incelenmekte ve buralardan matluba uygun *tüvanalar* süzülerek bunların miktarlarını ortaya koyan evraklar oluşturulmaktaydı.⁷⁶⁰ Bunun yanında gayrimüslimlere ait defterlere de aynı işlemler yapılmakla birlikte bunlar için ayrıca cizye mükellefleri ve cizyeye müstahak olmayanlar için de (*sabi*, *amelmande*) ayrı kayıtlar tutulmakta ve bu kayıtlardan hareketle reayanın müstahak olduğu cizyeye dair zam ile tenzilleri

⁷⁵⁵ Aydın, s.91. Ayrıca bkz. HAT. 335-19214, 19222.

⁷⁵⁶ “*Ancak bu tahrir maddesine memur olanların bazıları yolunda icra-i memuriyet itmediklerinin işidiyorum siz dahi iyice tahkik idesiniz*” HAT. 335-19220

⁷⁵⁷ HAT 335-19226, 19216, 19222

⁷⁵⁸ C.DH. 84-4179. Bu kontrollerin kazadaki demografik hareketlerin tümü (doğum, ölüm, kaza vb. dışına seyahat ve kaza içindeki yer değiştirmeler) olduğu söylenebilir. Bu bağlamda örneğin Rusçuk kazasının yoklama defterinde kaza içindeki ölüm, doğum ve seyahat kayıtlarına tarih konulmadığı keza reayanın yoklama defterlerinde cizye işaretleri olmamasından dolayı gönderilen yoklama defteri nizama uygun bulunmamış bir dahaki yoklama defterlerinde bu esaslara dikkat edilmesi için kazaya gerekli talimatlar gönderilmiştir. İlgili belge için bkz. C.DH. 24-1193. Usule uygun yoklama defterleri hazırlamadıkları için azledilen nüfus nazırı ve mukayyitlerine dair bir belge için bkz. C.DH. 142-7070

⁷⁵⁹ Örneğin 1832-1833 tarihli ve Sakız Adasına ait olan nüfus/yoklama defterinin girişinde adadan gelen defterlerin Ceride Odasında mahfuz olan defterlerle karşılaştırıldığı ve adadan gönderilen defterlerde yazılan kişilere numara konulmadığı belirtilmiş ve buadada bu nedene bağlı olarak yeni bir nüfus sayımının yapıldığı ifade edilmiştir. NFS.d 3807, s.3

⁷⁶⁰ NFS.d 3864, KK. d. 6578, TS.MA.d 4895 örnek olarak gösterilebilir.

yapılmaktaydı.⁷⁶¹ Bu bağlamda odanın yaptığı işlerin taşradan gelen defterlerin temize çekilmesi, sayım defterlerindeki kayıtları tasnifle askerlik yapabilecek Müslümanların ve cizye mükellefi reayanın sayılarına dair ayrı ayrı veriler hazırlanması olduğu söylenebilir.

Odanın yaptığı bu işlerin 1830-31 ila 1843-1844'e kadar değişmeden geldiği düşünülmektedir. Yukarıda ve önceki bölümlerde değinildiği üzere kur'a usulü ile askere alma sisteminin değişmesi ve kayıtlar üzerinden nefer celbine başlanmasının nüfus defterleri üzerinde yapılan işlemleri de değiştirdiği söylenebilir. Bu değişiklikler şu şekilde özetlenebilir: Öncelikle kazalardan 4 ayda bir hazırlanıp,⁷⁶² ordu dairelerinin merkezine gönderilen nüfus defterleri buralardaki nüfus nukayyitleri tarafından temize çekilmektedir.⁷⁶³ Temize çekilme işleminin taşradan gelen defterlerden farklı farklı evraklar türetmek olduğu söylenebilir. Bu bağlamda eldeki defterlerden hareketle askerlik yaşında olanlar için ayrı (esnan-ı askeriye), askerlik çağına dâhil olmayanlar için ayrı, bir hanede tek başına ikamet edenler için ayrı ve *tüvane* ile *tüvane* olmayanlar için ayrı defterler hazırlanmaktadır.⁷⁶⁴ Sonrasında ise ordu meclisinde kayıtları yapılan bu evraklar sebt (yazma/kaydetme) ve terkim (numaralandırma) için İstanbul'a yani Ceride Muhasebesine gönderilmektedir.⁷⁶⁵ Nitekim İstanbul'a gönderilen evraka misal olarak Hassa Ordu dairesinde hazırlanan 40 kıta nüfus defterinin ya da Harput eyaletindeki çeşitli sancaklara ait nüfus defterlerinin Ceride Muhasebesine irsal edildiğini ifade eden yazışmalar örnek olarak gösterilebilir.⁷⁶⁶

Bu noktadan değerlendirildiğinde 1844-1845 yıllarından itibaren ordu dairelerinin merkezlerinde kurulduğuna kanaat getirdiğimiz Ceride Odalarının kendi bölgelerine ait olan nüfus defterlerinden hareketle tahriri yapılan nüfusu 5 farklı hususa göre ayıran defterler ve ayrıca cetveller hazırladıkları söylenebilir. Zikrettiğimiz cetveller incelendiğinde bunların ordu dairelerinin toplam erkek

⁷⁶¹C.DH 52-2646, 109-5424, HAT.1595-30-1

⁷⁶² A.} MKT. 124-77;88 ve 94-2, A.} MKT. 181-63, A.MKT. 229-71. Defter örnekleri için bkz. NFS.d 9078, 18744, 16777

⁷⁶³ İ.MSM.11-221

⁷⁶⁴ İ.DH. 69-1315

⁷⁶⁵ İ.MSM.11-221

⁷⁶⁶ A.} MKT. 20-22, C.DH 264-13164

nüfuslarını, askerlik çağında olan kişilerin nüfuslarını ve her daireden nüfusa göre istibdal olunacak neferatın sayısını gösterdiği söylenebilir.⁷⁶⁷

Ceride Odasının personelinin defterleri temize çekmek, 1844'ten sonra cetveller hazırlamak dışında zaman zaman yaptığı işlerden birisi de bizatihi nüfus sayımı yapmaktır. Bu bağlamda örneğin 1834 yılında Küçükçekmece'ye bağlı olan Suyolu Karyesi'nin tahriri için odanın memurlarından İsmail Efendi'nin görevlendirildiği söylenebilir.⁷⁶⁸ Keza kurumun başkâtibi olan Rıfkı Bey'in de Konya eyaleti'nin sayımına memur edildiği ve 1838 yılının Ağustos ayında vazifesini tamamlayarak başkente döndüğü görülmektedir.⁷⁶⁹ Tanzimat'ın ilanından sonra da oda kâtiplerinin tahrir için yine taşraya gönderilmelerine devam edilmiştir.⁷⁷⁰

Yukarıda açıklamaya çalıştığımız odanın yaptığı bu işler dikkate alındığında 1830-1844 arasında odada yapılan mesainin temelde klasik yüzyıllardaki defterhanenin işleri ile kısmen benzerlikler gösterdiği söylenebilir.⁷⁷¹ Bu bağlamda Ceride Odasının, yeni olmaktan ziyade Klasik Dönemde defterhanenin yaptığı eski uygulamaların XIX. yüzyıldaki gerekliliklere göre tekrardan şekillendirilmesiyle işlevsellik kazanan bir yapı olduğu iddia edilebilir. Ayrıca mezkûr odanın Türkiye Cumhuriyeti'nin nüfus müdürlüklerinin ilk nüvesi/atası olduğu yönündeki benzetmenin de uygun olduğu düşünülmektedir.⁷⁷²

C. Küçük 1840'tan sonra Ceride Odasının (tarih vermeden) önce *Tahrir-i Emlak* idarelerine, kısa bir süre sonra da *Ahz-ı Asker* (1886) idarelerine bağlanarak asli fonksiyonunu kaybettiğini söylemektedir. Buradan hareketle belki de 1844 yılından sonra ordu dairelerinin merkezlerindeki Ceride Odalarının temelde askerî amaçlara vakfedildiği ve kısmen askere alma dairelerine veriler hazırlayan bir alt kuruluş gibi çalıştığı iddia edilebilir.

⁷⁶⁷ Cetveller için Bkz: Görsel-17,18,19

⁷⁶⁸ HAT. 335-19232

⁷⁶⁹ C.DH 9-424

⁷⁷⁰ Örneğin 1840 yılının Ocak ayında dört, Şubat ayında ise on kişi Tanzimat-ı Hayriye usulünce tahrir yapmakla görevlendirilmişlerdir. ML. MSF. d. 18945, s.12. aynı evrakın tarihsiz olan ekinde on bir kişinin sayım yapmakla vazifelendirildiği görülmektedir. ML.MSF.d 18945, ek.16/2

⁷⁷¹ “*Tahrir sonunda müsveddeler iki nüsha olarak temize çekilir, biri defterhanede saklanırken diğeri ait olduğu beylerbeyliğine gönderilirdi. Tahrir neticesinde mufassal, icmal/mücmel ve evkaf defterleri tertip edilirdi.*” Öz, “Tahrir” ss.425-429

⁷⁷² Musa Çadırcı, “**Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi**” (Der: Tülay Erçoşkun) 2. Baskı, İmge Kitapevi, Ankara, 2017, s. 131

Odanın isminden, yaptığı işlerin değişikliğine dair çeşitli açıklamalardan sonra Ceride Nezaretinin ilk kuruluşuna ve personellerine dair bahislere geçebiliriz. Odanın ilk kuruluşunda 5-10 personelden mürekkep olduğu daha önce belirtilmiştir. Bununla birlikte Temmuz 1831 yılında kurumdaki kâtiplerin sayısının 13 kişiye çıkarıldığı söylenebilir.⁷⁷³ Bu tarihte odada görevli kâtiplerin maaşlarının toplamı 6.575 kuruştur. Buna Nazır Efendi'nin 7.500 kuruşluk maaşı ve çeşitli masrafların eklenmesi ile kurumun bu tarihteki giderlerinin toplamı 14.256 kuruştur.⁷⁷⁴

Odanın personel sayısı ve masraflarının kronolojik olarak takip edilmesi kurumun yaptığı işin büyüklüğü adına bir fikir verebilir. Ekim 1832 yılına gelindiğinde kâtiplerin sayısının arttırılarak 21 kişiye çıkarıldığı dikkat çekmektedir, buna bağlı olarak kâtiplerin maaşının toplamı da bu tarihte neredeyse %50 artışla 9.175 kuruşa yükselmiş, nezaretin toplam gideri ise 17.020 kuruşa çıkmıştır.⁷⁷⁵ Aynı yılın aralık ayında maaş ve çeşitli masrafların toplamı 17.549 kuruştur, ayrıca bu tarihte 29 adet defterin yeniden yazıldığı ve bunlar için yeni ciltler hazırlandığı görülmektedir.⁷⁷⁶ Bu bağlamda nezarete işlerin 1832 yılıyla birlikte artış gösterdiği düşünülebilir.

Aralık 1833'e baktığımızda personel sayısı aynı kalmakla birlikte toplam giderin 16.783 kuruşa düşmüştür.⁷⁷⁷ Ekim 1834'te kâtip maaşları 9.425 kuruşa⁷⁷⁸, Kasım 1835'te ise 10.175 kuruşa çıkmıştır.⁷⁷⁹ 1834-1835 arasında kâtiplerin maaşlarının artma sebebi Eylül 1835'teki 3 yeni personel istihdamı olmalıdır.⁷⁸⁰

1836 yılına ait yazışmalarda nezaretteki işlerin yolunda olduğu, bununla birlikte odanın kâtiplerinin aylıklarının yetersizliğine binaen sıkıntı çektikleri söylenebilir. Buna bağlı olarak personelinin ızdıraptan vareste olması için odanın kâtiplerinin maaşlarına zam yapılması talep edilmiştir.⁷⁸¹ Bu tarihli yazışmalarda zam yapılması arzulanan personel sayısı 21'dir ve bunların maaşları 100 kuruş ile

⁷⁷³C.ML 101-4462 Safer 1247.

⁷⁷⁴ Nazır ve kâtiplerin dışında toplam gidere Odacı aylığı, saka, yamak ve hammaliye ile mahzenci ücretleri de dâhildir. C.ML 101-4462

⁷⁷⁵C.DH 127-6326

⁷⁷⁶ Temize çekilen defterlerin ciltleri için mücellide tanesi 10 kuruştan toplam 290 kuruş ödenmiştir. Ayrıca bu defterler için yeni kâğıtlar alınmış bunun da bedeli haricen 993,5 kuruş tutmuştur C.DH 75-3712; 84-4156

⁷⁷⁷C.DH 136-6761

⁷⁷⁸C.DH 103-5141. Masraflar kaleminde ekstra bir harcama görünmemektedir.

⁷⁷⁹C.DH 209-10408

⁷⁸⁰ HAT. 1595-30

⁷⁸¹ C.DH 53-2646

1000 kuruş arasında değişmektedir. Muhtemelen 1835 yılında yeni istihdam edilen 3 personel, bu zamma dâhil edilmemiştir.⁷⁸² Odada nazırdan sonra en yüksek maaşları Anadolu ve Rumeli kıtalarının başkâtipleri olan efendiler almaktadır ki bu da oda personelinin zaman içinde Anadolu ve Rumeli olarak ikiye ayrıldığını göstermektedir.⁷⁸³ Personelin 12'si Anadolu tarafından gelen defterlerle 8'i ise Rumeli kıtasından gelen evraklardan sorumludur. Bunların haricinde kalan 1 kişinin görevi ise tahrirat yamaklığıdır.⁷⁸⁴ Personel için arzulanan zamlar 25 kuruşla 250 kuruş arasında değişmektedir. Tablo-9'da kâtip efendilerin mevcut maaşları ile istenen zamlardan sonra alacakları aylıklar gösterilmiştir.⁷⁸⁵

Tablo-9: Ceride Odası Personelinin Eski ve Zamlı Maaşları

Anadolu Canibi			Rumeli Canibi		
Görev	Eski Maaş	Zamlı Maaş	Görev	Eski Maaş	Zamlı Maaş
Başkâtip	1.000	1.250	Başkâtip	1.000	1.250
Memur-u Sani	500	600	Memuru Sani	500	600
Yamak-ı Evvel	500	525	Yamak-ı Evvel	500	525
Mukayyit	325	350	Mukayyit	250	350
Defterci	250	300	Mukayyit	150	200
Mukayyit	225	300	Mukayyit	125	175
Mukayyit	175	200	Mukayyit	100	150
Mukayyit	250	300	Mukayyit	200	250
Mukayyit	250	300	Tahrirat Yamağı	350	400
Mukayyit	250	300			
Mukayyit	200	250			
Mukayyit	125	150			
Toplam	4.050	4.825	Toplam	3.175	3.900

⁷⁸² Personel sayısının arttırılmasının temel sebebinin yoklama defterlerinin yanında bu tarihte yeni yapılan tahrir defterlerinin de nezarete gönderilmesi olduğu düşünülebilir.

⁷⁸³ Ceride Nezareti ilk kurulduğunda Anadolu için ayrı Rumeli için ayrı personeller alınması düşünülmüşse de bundan vazgeçilip müstakil bir memur tayinine karar verilmiştir. Aydın, s.90

⁷⁸⁴ C.DH 53-2464 no'lu belgeye göre odada 28 personel vardır ve bunların 7'sinin maaşları kâfi derecede olduğu için zam yapılmasına gerek yoktur. Muhtemelen bu kast edilen personel odanın çeşitli ihtiyaçlarını gören saka, hamal vb. görevliler olmalıdır.

⁷⁸⁵ “*Ceride odasından dun maaşla müstahdem efendilerin şehriye maaşları*” C.DH 53-2646

1836 yılının Mayıs ayından itibaren nezaretin giderlerinin arttığı ve masrafının aylık 20.000 kuruşa yaklaştığı görülmektedir. Nitekim aynı ayda kâtiplerin maaşlarının toplamı 11.675 kuruşa, nezaretin genel gideri ise 19.425 kuruşa ulaşmıştır.⁷⁸⁶

1836 Mayıs'tan 1837 Ocak ayına kadar odanın genel giderleri 19.000 kuruştan aşağı düşmemiştir.⁷⁸⁷ 1837'nin Mayıs ila Eylül arasındaki dönemde özellikle kâtiplere ödenen maaşların artışı dikkat çeker. Bu bağlamda kâtip efendilere Mayıs'ta 13.950⁷⁸⁸ Eylül'de ise 14,400⁷⁸⁹ kuruş maaş ödenmiştir. 1837'nin Mayıs (22.655 Kuruş) ile Eylül (22.535 Kuruş) aylarındaki miktarlardan hareketle odanın giderlerinin 1 yıllık sürede 3.000 kuruştan fazla artış gösterdiği anlaşılmaktadır.

Ceride Odasının başkentteki yapılanması dışında taşrada 6 ayda bir yoklama defterleri hazırlamakla görevlendirilmiş ve bu bağlamda kazalardaki doğum, ölüm, göç gibi demografik olayları kaydeden⁷⁹⁰ ve bu defterleri İstanbul'a göndermekle vazifeli *nüfus mukayyitleri* ve bunların amirleri pozisyonunda olan *nüfus nazırları* da bulunmaktadır.⁷⁹¹ Bu personellerin genelde taşradaki muteber ve güvenilir ahaliden olan kimselerden seçildiği ve memuriyetlerinin İstanbul tarafından kendilerine verilen beratlarla tasdiklenmektedir.⁷⁹² Mahir Aydın'ın tespitlerine göre, bu vazifeleri yapmakla görevlendirilen kişilere verilmiş en düşük maaş 20 kuruşken en

⁷⁸⁶C.DH 90-4489

⁷⁸⁷C.DH 74-3654;3683, C.ML 151-6380

⁷⁸⁸C.DH 116-5775

⁷⁸⁹C.DH 148.7390

⁷⁹⁰ Taşrada bu işlemlerin düzgün yapılması adına merkezden sürekli uyarılar gönderildiği anlaşılmaktadır. 1836 tarihli bir ilam için bkz. C.DH 109-5424. Rumeli kıtasına gönderilen 1838 tarihli bir hükümde de buralardaki defter nazırlarına yoklama defterlerinin düzgün tutulması için ikazlarda bulunulmuş, defterlere kişilerin eşkâl, yaş ve cizyelerinin yazılması gerekliliği belirtilmiştir. Bkz. ML.MSF.d 7406,

⁷⁹¹ İlk etapta yoklama defterlerinin 3 ayda bir gönderilmesi düşünülmüşse de bundan vazgeçilmiştir. Taşralarda yoklama usulü için nüfus nazırı ve mukayyitlerin görevlendirilmesi fikri anlaşıldığı kadarıyla sahada bizzat tahriri icra eden mübaşirlerin Mehmed Said Efendi'yle olan görüşmelerinde dile gelmiştir. Bu bağlamda ıslahattan daimi olarak fayda sağlanması adına taşrada bu işleri yapacak emin ve mutemet kişilerinin mukayyit olarak nasb edilmesine karar verilmiştir. Sistemin uygulanması noktasında Anadolu ve Rumeli kıtalarında farklı uygulamalar olduğu söylenebilir. Bu bağlamda nüfus nazırlarının Anadolu'daki liva merkezlerinde (kürsî elviye) görevlendirilmesi düşünülmüşken Rumeli'de her kaza için nüfus nazırı ve mukayyitleri atanmasına karar verilmiştir. Keza taşraların imam, muhtar, ayan, mütesellim, papaz, kocabaşı gibi görevlilerin de bu işlere yardımcı olması gerektiği ifade edilmiştir. HAT. 335-19202

⁷⁹² Aydın, ss.94-95

yüksek maaş 250 kuruştur.⁷⁹³ Ayrıca bu vazifeyi bila-maaş olarak yapanlar da mevcuttur.⁷⁹⁴

Zaman zaman bu işi ifa eden personellerin yetersizliklerinden yahut suistimallerinden dolayı görevlerinden alındıkları anlaşılmaktadır.⁷⁹⁵ Bu bağlamda 1834-1835 yıllarında Bozok ve Nevşehir sancaklarındaki *nüfus mukayyitlerinin* görevden el çektirilerek yerlerine yenilerinin tayin edilmeleri örnek olarak verilebilir.⁷⁹⁶ 1844 yılındaki sayımlarla birlikte taşradaki *nüfus nazırı* ve *mukayyitlerin* yaptığı işlerin değişmediği, bununla birlikte bu görevlilerin sayım konusunda tecrübeli olmalarından dolayı merkezden gönderilen sayım memurlarına yardım etmekle vazifelendirildikleri ifade edilebilir.⁷⁹⁷

Nezaretin taşra teşkilatının da merkez büro gibi zamanla büyüdüğü dikkat çekmektedir. Odanın Anadolu'daki *defter nazırı* ve *mukayyitlerinin* kayıtlarının olduğu bir defter incelendiğinde Anadolu kıtasının büyük çoğunluğunda ilk sayımdan itibaren *nüfus nazırları* ve *mukayyitlerinin* tayin edildiği görülmektedir. Musa Çadırcı'nın konuya değindiği bir çalışmasında 1831-1836 yılları arasında Anadolu'nun pek çok bölgesinde *defter nazırlıklarının* ihdas edildiğini belirtmektedir.⁷⁹⁸ Bu bahiste özellikli bir örnek olarak Saruhan'dan bahsedilebilir. Saruhan Livası *nüfus nazırı* 250 kuruş maaşla Mart 1832 tarihinde vazifeye atanmıştır. 1839'un Mayıs ayında livanın *nüfus nazırının* aylığı 500 kuruşa yükseltilmiştir.⁷⁹⁹ Keza livadaki Turgutlu, Ilıca, Adala, Gördes, Kayacık, Akhisar, Marmaracık gibi yerlere de ilk sayımdan itibaren farklı tarihlerde, standart olmayan ücretlerle *nüfus mukayyitleri* tayin edildiği görülmektedir.⁸⁰⁰ Bir başka misal olması

⁷⁹³ İlerleyen zaman diliminde 20 kuruştan daha düşük aylıklara da çalışan nüfus mukayyitleri de mevcuttur. Örneğin Niğde Livasına ait [...] kazasıyla Sığla Sancağının Kızılhisar kazası nüfus mukayyitlerinin maaşı 10 ve 15 kuruştur. D.BŞM.d, s.147 ve 157. Kangırı kazasında da 10 kuruş maaşla istihdam edilmiş bir nüfus mukayyiti bulunmakla birlikte kendisi beratsızdır ve aylığı açıktan ödenmektedir. ML.MSF.d 19293

⁷⁹⁴ Aydın, s.95. Örnek olarak Rodos, Taşoz, Semadirek gibi adalarla Konya, Akşehir, Hamidabad, Sığla ve Terkemış vb. yerlerin nüfus nazırları gösterilebilir. Özellikle ilk genel sayımın hemen sonrasında atanan nüfus nazırlarının büyük çoğunluğu bila-maaş vazife almışlardır. D.BŞM.d 42279, ss.52-53,80,88,92, 102, 154

⁷⁹⁵ Çeşitli uyarılara karşın yoklama defterlerinde bu usullere dikkat etmeyen nüfus nazırı ve mukayyitin azledildiğini gösteren örnek bir vesika için bkz. C.DH. 142-7070 Beceriksizliği sebebiyle azledilen bir mukayyit için bkz. Çadırcı, "Anadolu Kentlerinin Sosyal", 1991, s.47

⁷⁹⁶ C.DH 13-664,267-13343, HAT.1245-48322

⁷⁹⁷ İ.MSM. 11-221

⁷⁹⁸ Çadırcı, "Anadolu Kentlerinin Sosyal", 1991, s.47

⁷⁹⁹ D.BŞM.d 42279, s.96

⁸⁰⁰ D.BŞM.d 42279, ss.96,97,98,99

adına ise Kayseri’de ise *nüfus nazırı ve mukayyitlerin* 1834 yılında göreve başladıkları söylenebilir.⁸⁰¹

Teknik olarak aynı işleri yapmakla birlikte *nüfus nazırları ve mukayyitlerinin* tıpkı Ceride Odasının merkezinde olduğu gibi genelde tek tip bir ücretleri olmadığını belirtmek gerekmektedir. Hatta zaman zaman amir pozisyonundaki *nüfus nazırları* ile astları olan *mukayyitlerin* de aynı maaşlara çalıştıklarını görmek ilginçtir. Örneğin, Ala’ye sancağındaki nazırın aylık maaşı 100 kuruşken Ala’ye merkez (*Mukayyid-i nüfus nefis-i Ala’ye*) ve nevahideki (*Mukayyid-i nüfus Nevahi-i Ala’ye*) sorumlu *nüfus mukayyitlerinin* de maaşlarının 100 kuruş olduğu görülmektedir.⁸⁰² Kangırı’da ise farklı kazalarda görevlendirilmiş 8 *nüfus mukayyidi* vardır ve bunların maaşları da 10 kuruşla 100 kuruş arasında değişmektedir.⁸⁰³

Bu bahiste son olarak odanın yöneticileri hakkında tespit edilebilen bilgilere değinilecektir. Bilindiği üzere odanın ilk nazırı Mehmet Said Efendi’dir. Mehmet Said Efendi’nin II. Mahmut’un saltanatı boyunca görevine devam ettiği söylenmektedir.⁸⁰⁴ Bu beyanın yanlış olmamakla birlikte eksik olduğu ifade edilmelidir. Şöyle ki Sicill-i Osmani’deki açıklamalara göre Ceride Nezaretine 1834 yılında Süleyman Faik atanmıştır.⁸⁰⁵ Bununla beraber Şubat 1835 tarihli bir yazışma incelendiğinde Süleyman Faik Efendi’nin daha bu tarihte Şikk-ı Evvel Defterdarı olduğu görülmektedir.⁸⁰⁶ Buna karşın arşiv personeli tarafından H. 1250 (M.1834-1835) olarak tarihlendirilmiş bir başka belgede ise Süleyman Faik Efendi’nin Ceride Nazırı olduğu belirtilmektedir.⁸⁰⁷ Bu bağlamda Mehmet Said Efendi’nin 1834-1835’te görevinden azledildiğini ve muhtemelen Süleyman Faik Efendi’nin en erken ihtimalle Mart 1835 ya da kısa zaman sonrasında odanın yeni nazırı olarak mesaiye başladığı söylenebilir.⁸⁰⁸ Yeni nazırın II. Mahmut’un güvenine haiz olduğu düşünülebilir. Şöyle ki II. Mahmut görevi sırasında hasta olan ve tebdil-i hava için

⁸⁰¹ Çadırcı, “Anadolu Kentlerinin Sosyal”, 1991, s.47

⁸⁰² ML.MSF.d 1687, s.2. Alaiye örneğinde Jurnal Katiplerinin maaşlarının nüfus nazırı ve mukayyitlerinden daha fazla olması dikkat çekmektedir.

⁸⁰³ ML.MSF.d 19293

⁸⁰⁴ Aydın, s.90

⁸⁰⁵ Mehmet Süreyya, “Sicil-i Osmani” Cilt:5, s.1539

⁸⁰⁶ AE.SMHD.II 92-7628

⁸⁰⁷ HAT 778-36477

⁸⁰⁸ Süleyman Faik Efendi’nin Ceride Nazırı olarak atanmasına dair tarihsiz evrak için bkz. TS.MA.e 580-38

damadının boğazdaki evinde kaldıktan sonra sağlığına kavuşan Ceride Nazırına kendisine yeni bir ev inşa ettirmesi için 20.000 kuruş atıye vermiştir.⁸⁰⁹

Süleyman Faik Efendi'nin ilk sayımda bizzat taşraya gönderilmiş personellerden birisi olduğu ve buradan hareketle nüfus sayımlarında (her ne kadar Bab-i Defter-i'nde görevli olsa da) Mehmet Said Efendi'den daha tecrübeli olduğu ve bu sebepten yeni nazır olarak tercih edildiği iddia edilebilir.⁸¹⁰

Süleyman Faik Efendi'nin görev süresi anlaşıldığı kadarıyla 2 yıl kadar sürmüştür.⁸¹¹ H. 1254 (M.1838-1839) olarak tarihlendirilen bir yazışmaya göre Süleyman Faik Efendi'nin vefatı sonrası göreve (Bu atamanın sebebi için kaderin bir cilvesiyle birlikte becerikli personel eksikliği de denilebilir.) *Esham Muhasebeciliği* yapan ve kurumun eski nazırı olan Mehmet Said Efendi geçmiş tecrübelerine binaen yeniden Ceride Nazırı olarak tayin edilmiştir.⁸¹²

TDVİA'daki "*Ceride Nezareti*" maddesinde her ne kadar bu tarihte Ceride Muhasebecisi olarak Süleyman Faik Efendi geçse de Mart 1838'e ait kayıtlardan anlaşıldığı üzere yeniden düzenlenen kurumun başındaki kişi Mehmet Said Efendi'dir.⁸¹³ Ayrıca aynı tarihte muhasebecinin maaşının da zamlanarak 7.500 kuruştan⁸¹⁴ 10.000 kuruşa yükseltildiği anlaşılmaktadır.⁸¹⁵

Ceride Odasının önemli bir vazifeyi icra etmekle birlikte bir örneklem bilimi olan istatistiğin icra ettiği fonksiyonları (basitçe bir tabirle mevcut bulunan zaman

⁸⁰⁹ Süleyman Faik Efendi'nin hastalığının II. Mahmut'a iletildiği yazışmada Ceride Nazırının uzun yıllar devlete yaptığı hizmetleri ve saltanata/sultana sadakati dolayısıyla lütfu celile-i hazreti cihandariye sezavar olduğu ifade edilmiştir. HAT. 778-36477

⁸¹⁰ İlk umumi sayımda Saruhan Sancağının tahririni Süleyman Faik Efendi yapmıştır. "*Haremeyn Muhasebecisi Süleyman Faik Efendi kulları idüğü*" Bkz. Karal, "İlk Nüfus Sayımı", 1995, s.132

⁸¹¹ Aralık 1837 tarihli ve Ceride Odasına ait bir yazışmada Süleyman Faik mührü görünmektedir. C.DH 60-2987

⁸¹² "*nezaret-i mezkure mütenâ maslahattan olup müstakim ve direyetkar bendelerine ihalesi lazım gelmiş ve geçenlerde esham muhasebecisi nasb ve tayin buyrulan Seyyid Mehmed Said Efendi bendeleri ceridenin hini ihdasında nazır nasb olunup maslahatın bidayetinde malumatı olarak ol vechle ehil ve erbab bulunmuş olduğundan*" HAT 473-23123

⁸¹³ "28 Şubat 1838 tarihinde defterdarlık tabirinin kullanılması yasaklanarak Maliye Nezareti kurulurken Bab-ı Defterdari'nin çeşitli kalemleri de yeniden düzenlendi. Birbiriyle yakından ilgili olan daireler birleştirildi. Defterdarlık zamanındaki Ceride ve Mevkufat kalemleri de birleştirilerek Ceride Muhasebesi yeniden kuruldu, Ceride Muhasebeciliğine de Süleyman Faik Efendi tayin edildi" Küçük, ss.409-410

⁸¹⁴ HAT. 1287-49979. Evrakta tarih yoktur. Arşiv personeli tarafından H. 1252 (M.1836-1837) olarak tarihlendirilmiştir. Bununla birlikte aynı yıla ve Ceride Odasının masraflarına ait çeşitli evraklarda nazırın maaşı halen 7.500 kuruş olarak gözükmektedir. Bu bakımdan H. 1252 olarak tarihlendirilmiş evrakın H. 1254 (M.1838-1839) yılına ait olması ihtimal dâhilindedir.

⁸¹⁵ Ceride Muhasebesinin bir alt kalemi olarak çalışmalarına devam Ceride Odasının giderlerinin 1838 ila 1840 arasında 25.000 kuruşa kadar yükseldiği görülmektedir. Bunların içine mevkufat, mukataat ve jurnal kalemleri de dâhil edildiğinde Ceride Muhasebesinin aylık masraflarının 60.000 kuruşa yaklaştığı ifade edilebilir. ML.MSF.d 18945, ss.14-15

yahut geleceğe dönük çıkarımlar yapmak) gerçekleştirmediği yahut kurumdan zaten bu tarz bir iş de istenmediği de söylenebilir. Bu bağlamda odanın istatistik bilimi ile olan ilişkisinin; verilerin toplanması, işlenip özetlenmesi ile sınırlı olduğu görülmektedir. Bu bakımdan kurumun bir istatistik birimi olarak düşünülmesi zannımızca yanlıştır.

Bununla beraber odanın kurulduğu andan itibaren burada istihdam edilen kâtiplerin işlerinin tanımı gereği uğraşlarının cidden çetin olduğunu belirtmek gerekmektedir. Buna ek olarak biraz da dönemin şartları gereği ehil personelin eksikliği de eklendiğinde (Ki ilerleyen bölümlerde na-ehil sayım memurlarına değinilmektedir.) işler büsbütün problemlili hale gelmektedir.

Günümüzdeki bilumum teknolojik imkânlarla karşın bir veya birden fazla kazanın yahut sancağın nüfus defterleri üstünde çalışmanın dahi bizleri ne kadar zorladığı düşünüldüğünde oda personelinin işlerinin ne kadar sıkıntılı olduğu anlaşılabilir. Ceride Odasının kurulduğu andan itibaren istihdam edilen memur sayısının sürekli artması da bu minvalde düşünülmelidir. Bununla beraber aslında bu işler için yine de 20-25 memurun kâfi gelmeyeceği açıktır. Hele ki son demde 720.000 kişinin yazıldığı defterleri⁸¹⁶ sadece 2 kâtibin temize çektiği düşünülürse...

3.2. SAYIMLARIN YAPILIŞ ŞEKLİ

Bu kısımda iki farklı başlık altında ilk olarak 1830-1831 ile 1843 arasındaki sayımlar, ikinci olarak ise “modern” olarak tabir edilen 1844 sayımının yapılış şekline dair tartışmalar yapılacaktır.

Bu noktada konuyla alakalı kısa bir açıklama gereklidir. Osmanlı Devleti’nin ilk sayımından 1844 sayımına kadar geçen süreçte sayımlarla alakalı ciddi bir problem bulunmaktadır. Bu problem özellikle nüfus defterlerinde yapılan kayıtlardaki standart eksikliği ile açıklanabilir. Bu bağlamda özellikle ilk sayımdan 1839’a kadar gelen süreçte nüfus defterlerinin tek tip olmadığı, her bölgenin sayım defterlerinin farklı olduğu ifade edilebilir. Bu açıklamayla beraber bu sefer de akla “Nüfus defteri nedir?” sorusu gelmektedir ki bu da açıklanması gereken ayrı bir husustur. Bu ve buna benzer soru ve sorunları izah etmek için bir sonraki bahiste 1830-1831’den 1843’e kadar geçen süreçle alakalı genel bir değerlendirme

⁸¹⁶ Aralık 1845 yılında Hassa Ordusu dairesine bağlı kaza sayısı 248 iken buralarda 720.000 den fazla nüfus bulunmaktadır. İ.MVL. 69-315. Bir başka evrakta ise Hassa Ordu dairesindeki kaza sayısı 226, Dersaadet dairesinde 183, Rumeli’de 161, Anadolu Ordu dairesinde ise 156 kaza olarak 4 ordu dairesinde toplam 726 kaza olduğu görülmektedir. TS.MA.e 65-14

yapılacaktır. Nüfus defteri, defter türleri ve standartsızlığa dair örnekler ise ayrı başlıklar hâlinde detaylı olarak izah edilecektir.

3.2.1. 1830-1831'den 1843'e Kadar Nüfus Sayımlarının Yapılışı

1830-1831'den 1843'e kadar yapılan sayımlar bahsine 1829 tarihli ve İstanbul'daki demografik hareketlerin nasıl izleneceğini izah eden nizamname üzerinden başlanabilir.

İstanbul bahsinde belirtildiği üzere nizamnamede 1829 tarihli sayımda defter edilen kişilerin isimleri, eşkâlleri, yaşları, doğum tarihleri ile kaydedildikleri belirtmekteydi.⁸¹⁷ Bunun yanında sayımdan sonra İstanbul'a yerleşecek olan kişilerin bu özellikleriyle beraber Seraskerlikteki defterlere kendilerini yazdırmaları gerekmektedir. Kişilerin eşkâllerinin kayıt altına alınmasının ise XVI. yüzyıldan beri süregelen bir Osmanlı tarif geleneği olduğu ifade edilebilir.⁸¹⁸

1830-1831 tarihli ilk genel sayım için hazırlanmış bir talimatname bu güne kadar bulunamamıştır. Konuyla alakalı ilk çalışma olan Karal'ın çalışmasında sayım memurlarına nasıl bir sayım yapmaları gerektiğini ifade eden bir talimatname verildiği ifade edilir.⁸¹⁹ M. Aydın ise resmî bir belgeye dayanarak sayım usulü ve memurlardan istenen şeylerin görevlilere izah edildiğini söylemektedir. Bundan sonra ise genel olarak ilmiye ve kalemiye sınıfından seçilmiş olan vazifeliler tahriri yapmak üzere görev yerlerine seri bir şekilde hareket etmişlerdir.⁸²⁰

Biz çalışmamız esnasında sayım memurlarına verildiği söylenen sayıma özel bir talimatnameye ulaşamadık. Bununla beraber ilk genel sayımda bir talimatnamenin varlığını kanıtlayan başka bazı ifadeler rastladık. Buna göre ilk sayımda sayılıp nüfus defterlerine geçirilecek kişilerin eşkâllerinin ve yaşlarının – tıpkı İstanbul'da olduğu gibi- yazılması istenmekteydi. Buna karşılık bu şekilde yapılacak kayıtların ahalide endişeye sebep olabileceği düşünülmüş ve buradan hareketle eşkâl ve yaş yazımı sayım sorumlularının tercihinin bırakılmıştır.⁸²¹

Bu izahlardan hareketle hem 1829 hem de –var olduğu söylenen- 1830-1831 tarihli talimatnameler üzerinden bir değerlendirme yaparsak defter edilecek kişilerin yaşları ve eşkâllerinin kayıt altına alınmasının arzulandığı, sayımların şekli

⁸¹⁷ HAT 1667-25

⁸¹⁸ Konuyla alakalı geniş izahat “Eşkâl Tarifleri” bölümünde yapılacaktır.

⁸¹⁹ Karal, “İlk Nüfus Sayımı”, 1943, s.12

⁸²⁰ HAT.19217 ve Aydın, s.85, Panzac, s.131

⁸²¹ HAT. 305-18034. Belgeyle ilgili detaylar “Mufassal Defterler” bölümünde yapılacaktır.

bakımından bu hususun önemli görüldüğü ifade edilebilir. Bu bağlamda her ne kadar ayrı bir başlık altında incelenecek olsa da defterlerle alakalı kısa bir açıklama yapmak gereklidir. İlk sayımla birlikte oluşturulan ve kişilerin fiziksel özelliklerinin kayıt altına alındığı söz konusu defterlere *mufassal nüfus defterleri* denilmektedir. Mufassal (ayrıntılı) nüfus defterlerinin dışında nüfusla alakalı verileri barındıran bir diğer defter türü ise mufassal defterlerden hareketle oluşturan ve nüfusu çeşitli şekillerde özetleyen evraklar ise (yaş, meslek vb.) *icmal (özet) nüfus defterleridir*.⁸²² İlk genel sayımın başlangıcından 1843'e kadar geçen sürede nüfus sayımları ve yoklamalarıyla alakalı köklü değişiklikler mevcut değildir. Bu bağlamda ilk sayımda tutulmaya başlanan mufassal ve icmal nüfus defterleri usulü devam ettirilmiştir. Buna karşın sayımların kalitesinin artırılması adına yapılmış olan çeşitli değişiklikler mevcuttur ve bunlar “Defterlerde Standart Sağlamak Üstüne Çabalar” adlı bölümde izah edilmektedir.

3.2.2. 1844 Nüfus Sayımının Yapılışı

Bu izahlarla birlikte şimdi ikinci genel Osmanlı nüfus sayımı olarak geçen 1844 sayımının kurumsal boyutlarına değinilebilir. Burada özellikle dikkat edilmesi gereken husus sayım bürokrasisindeki gözle görülür değişimdir. Zira artık kur'a usulünün mevcudiyetiyle nüfus sayımlarının tüm işleyiş ve kontrolüne ordu bürokrasisi dâhil olmuştur. Buna bağlı olarak 1844 ve sonraki tarihlere ait sayımların askerî karakteri ve askerlik göreviyle olan alakası önceki sayımlara göre çok daha belirgindir. Şöyle ki ilk sayımlarda bilindiği üzere sayım memurları genelde kalemiye veya ilmiye sınıfına mensup kişiler iken⁸²³ 1844 ve sonrasındaki sayımların neredeyse tamamı hazırlanan talimatname gereğince askerler, hatta yüksek rütbeli askerler tarafından gerçekleştirilmiştir.⁸²⁴ Bunun bir sebebi çok açık şekilde 1843 yılından itibaren ülkenin askerî dairelere taksim edilerek Osmanlı askeri-idari yapısının büyük bir ordugâh şeklinde teşkilatlandırılmasıdır. Diğer bir sebep ise muvazzaf askerler dışında devletin herhangi bir kurumundan sayım için personel görevlendirilmesi ile bunlara verilmesi gereken harcırah ve tayinat gibi ücretlerin hazineyi daha da zora sokmasıdır.⁸²⁵

⁸²² Defterler bahsi altında hem mufassal hem de icmal defterler detaylarıyla anlatılmaktadır.

⁸²³ Aydın, s.85

⁸²⁴ Bkz. Tablo-5

⁸²⁵ İ.MSM. 11-221-4

1844 sayımını ilk genel sayımdan farklı kılan bir diğer husus; sayımın ne şekilde yapılacağı, defterlerin nasıl tutulacağına dair hazırlanan detaylı bir talimatnamedir.⁸²⁶ 1844'te hazırlanan bu talimatnamenin bundan sonraki sayım ve müteakip prosedürlere dair standartları belirlediği ayrıca ifade edilmelidir. Bu bağlamda 1844 tarihli talimatnamenin 1848 yılında Tersane Dairesinin sayımı için de kullanılması bu çıkarımımızı doğrulamaktadır.⁸²⁷

1844 tarihli sayım ve yazım talimatnamesini özetlemek gerekirse ilk etapta sayım için İstanbul'dan görevlendirilecek zabıtlar öncelikle sayımla alakalı iradeyi daha sonrasında ise sayım için Ceride Muhasebesinden gerekli defter ve talimatnameleri alacaklardır. Tahrir görevlileri sayım yapacakları mahallere vardıklarında ilk olarak yörenin vali, hâkim, vilayet erkânı, imam, muhtar, kocabaş gibi yetkilileriyle görüşmeli ve sayıma dair kararı bunlarla paylaşmalıdır. Bu fasıldan sonra sayım yapacak subayların tahrir gidecekleri yere bir gün önceden haber vermeleri gereklidir. Sayımda kazanın sahip olduğu nüfus (Müslüman, gayrimüslim, büyük, küçük vb.) ayrılmadan tamamen sayılmalıdır. Ayrıca bunların yaş, eşkâl, şöhret ve sanatları kaydedilmelidir. Sayımı yapılacak kişilerin zinhar gıyaplarında sayılmaması ve yazımı yapılan kişinin muhakkak görülerek yani tahrir sorumlusu tarafından bizzat muayene edilerek yazılmaları istenmektedir. Kişilerin yaşları konusunda ise zabıtlar tembihlenmiş, deftere kaydedilecek şahıslara öncelikle yaşının sorulmasını istenmiştir. Sayılan ve yazılacak kişilerin yaşlarının tespiti noktasında özel bir itina gösterildiği verilen talimatta *-tahrir-i nüfus maddesinin esası temyiz-i sinn hususu olacağından-* çok açık şekilde ifade edilmektedir. Verilen cevap neticesinde sayılan kişinin beyan ettiği yaş, eğer sayım memurunu şüpheye düşürürse bu durumun defterde belirtilmesi gerekmektedir. Ayrıca şüpheli bildirim yapan kişi

⁸²⁶ “Bazı eyalet ve elviye tahririne memur zabitanı-ı askeriyenin sur-ı hareket ve usul memuriyetlerine dair Dar-ı Şurada kaleme alınan talimatname” İ.MSM. 11-221-1.

⁸²⁷ Bu talimatnamenin bir diğer kopyası aynı fondave İ. MSM.16-369-1 koduyla tasnif edilmiştir. Mezkûr evrak (İ.MSM. 16-369-1) arşivdeki personel tarafından H. 1264 (M.1848) olarak tarihlendirilmiştir. Bunun sebebi bu belgeye iliştilmiş olan ekin H. 1264 tarihli (M.1848) olmasıdır. Keza yanlış tarihlendirilmiş evrakın başlığı da “Rumeli Orduyu Hümayun dairesi dâhilinde bulunan bazı eyalet ve elviyenin tahririne memur zabitan askerinin sudur hareket ve usulü memuriyetine dair dar-ı şurada kaleme alınan talimat ”tır. Hâlbuki sayım yapılacak yerler Tersane bölgesinin içinde olan kazalardır. Bu bağlamda 1844 sayımının asıl talimatnamesi bir önceki dipnotta da belirtildiği üzere İ.MSM 11-221-1’dir. Bununla beraber bu talimatnamenin bütün ordu dairelerinin tahrirlerinde kullanıldığı görülür ki bu da 1844 sayımından sonra nüfus tahrirlerinde standart usullerin tespit edildiğini göstermesi bakımından kıymetlidir

için tahrir sorumlusu zabitten tahmin ettiği yaşı yazması istenmiştir.⁸²⁸ Talimatnameye derç edilen bu husus özellikle yaş beyanlarında devletin ahaliye güvenmediğini göstermesi bakımından mühimdir. Bunun yanına halkın yaşlarını bilmemelerinden dolayı bilinçsiz şekilde yaş beyanlarında bulunduğu bunun da sağlıklı kayıtlara dayalı bir askerlik sisteminin tesisi konusunda devleti zorladığı ifade edilebilir. Ayrıca ahalinin askerlik görevinden kaçmak için zaman zaman bilinçli şekilde yanlış yaş beyanlarında bulunabileceği ihtimali de göz ardı edilmemelidir ki geçen bölümlerde bu tarz bilinçli yapılan eylemlere değinilmiştir.

Talimatnamede 1830-1831 sayımından itibaren kazalarda ihdas edilen ve Ceride Odası bahsinde değindiğimiz nüfus nazırı ve mukayyitlerine de değinilmektedir. Bu görevlilerin asli vazifelerinin nüfus yoklaması yapmak olduğu belirtilerek bu kişilerin nüfus sayımlarında bilirkşi olarak değerlendirilebileceklerinden imamlar, muhtarlar, kocabaşlar ve kaza müdürleri ile birlikte sayım ve yazıma katılmalarının gerekliliği ifade edilmiştir. Buna bağlı olarak bunların sayım sorumlusu zabitler tarafından tahrir edilecek yerlere muhakkak götürülmesi de tembihlenmektedir. Ayrıca İstanbul'dan sayım yapması için görevlendirilen askerlere eğer ihtiyaç olursa okuma-yazma bilen, yazısı düzgün, defterlerin yazılması konusunda malumatlı ve sayım yapılacak bölge ahalisinden olması şartıyla hariçten kâtipler istihdam etmelerine izin verilmiştir.⁸²⁹ Bu şekilde hariçten istihdam edilenlerin maaşları için takdir edilen ücret aylık 225 kuruş olup tayinat bedeli için 150 kuruş daha verilmesi ve bu kişilerin masraflarının mal müdürleri tarafından ödenmesi kararlaştırılmıştır. Yapılan bu ödemelerin makbuzlarının tutulması ve hazineye irsali gerekmektedir. Hariçten ama aslında kazanın yerlisinden taşeron kâtiplerin istihdam sebebinin sayım ve yazım işinin hızlandırılması olduğu ifade edilmektedir. Bunun yanında bu kâtiplerin özellikle *yerliden* istihdam edilmesinin belirtilmesinin bir diğer amacının da yanlış yaş beyanlarını engellemek olduğu iddia edilebilir.

⁸²⁸İ.MSM. 11-221-1. “*tahrir-i nüfus maddesinin esası temyiz sinn hususu olacağından memurin mumaileyhima hini tahrir ve yoklamada tahrir edecekleri âdemin sinlerini iptida kendilerinden sual ve tahkik birle ifade ve ihbarları memurin zihinlerinde takdir eder ise ol veçhile defterlere işaret edilip şayet memurin şüpheye zahib oldukları halde muktezayı rüşd daveranileri üzere yazılacak âdemi kaç yaşında tahmin ederler ise ol vechle deftere yazdırması hususu memurin mumaileyhimanın [...] zatiyelerinde muhavvil olması*”

⁸²⁹ Buradaki amaç yanlış beyanların önüne geçmek olsa gerektir.

Nüfus sayımı esnasında ticaret yahut başka bir işle meşgul olduklarından ötürü kendi kaza, köy ya da beldelerinde bulunmayanların isim, sanat, ticaret ve şöhretleri ile yazıldıkları yerlerde ne müddetle bulunduklarının kayda geçirilmesi istenmiştir.

Talimatnamede sayım defterlerinin ne şekilde tasnif edileceğine de değinilmektedir.⁸³⁰ Tasnif işlemi sırasında ilk aşamada sayım yapılan bölgelerden getirilen nüfus defterleri ordu dairelerinin merkez olarak belirlenen yerlerdeki Ceride Odalarında görevli personel tarafından kontrol edilecektir. Sayım bölgelerinden gelen defterlerin bir kopyasının çıkartılarak bu kopyanın da müşirlik merkezinde kalması istenmiştir. Tahrir ait asıl defterin ise İstanbul'a gönderilmesi gerekmektedir.⁸³¹ Son olarak sayımı yapan memurların ahaliye bir baba, kardeş ve evlatmış gibi nazik yaklaşımları ve zinhar tahrir esnasında halka haşin davranmamaları tembihlenmektedir. Sayımı tamamlanan yerlerin (kaza, kasaba, köy vb.) defterlerinin ise defter nazırı, imam, muhtar ve reaya kocabaşlarına mühürletilmesi gerekmektedir.⁸³²

Bu verilerden hareketle 1844'ten itibaren sayım yapılan bölgelerden toparlanan nüfus defterlerinin öncelikle ordu dairelerinin merkezleri olan bölgelerdeki Ceride Odalarına gönderildiği ve nüfus defterlerindeki verilerin süzülmesiyle bölgelerden toplanması planlanan asker sayısına yönelik cetveller ve istatistik veriler düzenlenmekte olduğu söylenebilir.⁸³³ Bu talimatnamenin uygulanmasına örnek olarak birkaç nüfus defterinin sonundaki ifadeleri paylaşmanın yararlı olduğunu düşünüyoruz.

1844 tarihli 4064 numaralı mufassal nüfus defterinin sonunda sayıma dair çeşitli ifadeler bulunmaktadır. Şöyle ki sayıma Kaymakam (Yarbay) Ali Bey memur edilmiştir. Ali Bey'in ve kaza ahalisinden gerekenlerin birlikte yaptığı tahrirle

⁸³⁰ Konuyla alakalı örnek için bkz. A.}MKT. 20-22 Ayrıca bkz. "İ.MVL. 69-1315, İ.MSM. 10-206-2.

⁸³¹ Bunun yanında H. 1247'de (M.1830-1831) 6 ayda bir tutulması istenen yoklama defterleri bundan böyle 4 ayda bir tutulacaktır. Konuyla alakalı yazışma için bkz. İ.MVL 69-1315, 149-4213, MAD.d 23229

⁸³²İ.MSM. 11-221-1

⁸³³ 23 Cemaziyülevvel H. 1261 (M.30 Mayıs 1845) tarihli bir yazışmada Hassa ve Dersaadet Ordu dairelerinin nüfus tahrirlerinin tamamladığı ve H. 1262 Martında bu ordulara yeni neferlerin dâhil edileceği belirtilmiştir. Anadolu, Rumeli ve Arabistan ordu dairelerinde ise nüfus sayımına başlanmadığına değinilmektedir. Yazışmanın devamında Anadolu ve Rumeli Ordu dairelerinin sayımına başlansa bile bunların nüfuslarını içeren defterlerinin ordu meclislerinde zamanında temize çekilemeyeceği ve bu sebeple erkek nüfusu ve esnâmi askeriye'nin sayısını içeren cetvellerin yetiştirmeyeceği açıkça beyan edilmiştir. İ.MVL.72-1369-3. Cetveller için bkz. Görsel 17,18,19

Eceabat nahiyesinde ikamet eden Müslümanlar kaydedilmişlerdir. Bu esnasında nahiyede sakin ve mütemekkin olan herkes tek tek muayene edilerek yazılmış, tahrir olmayan hiç kimse kalmamıştır. Tahrir işlemi ve tahrir defteri talimatnamedeki hususlara (yaş, eşkâl, şöhret, sanat vb.) uygun olarak icra edilmiştir. Bunun yanında kazanın muhtarları ve imamından da nüfus sayımı esnasında kimseyi saklamadıkları ve herkesin sayıldığı yolunda yazılı beyan alınmış ve bunlar nüfus defterinin son sayfasına mühürleri ile birlikte derç edilmiştir.⁸³⁴

Örnekleri arttırmak ve sayımlarda belirlenen standartların ne şekilde uygulandığını göstermek adına farklı sancaklardan başka numuneler göstermek konuyu daha detaylı izah etmek adına yararlı olacaktır. Bu bahiste Konya'nın Saidili kazası örnek verilebilir. Burada da sayımla görevlendirilen kişi Gelibolu'daki gibi Kaymakam (Yarbay) rütbesine sahip Şefik Bey'dir.⁸³⁵ Şefik Bey kazaya bizzat gelerek kaza merkezini ve sonrasında da kazanın köylerine giderek nüfusu tek tek müşahede etmiştir. Kontrol edilen nüfusun isim, eşkâl, yaş ve sanatları defterlere kaydettirilmiştir. Son olarak kazada bir tek ferdin bile sayım esnasında noksan bırakılmadığı belirtilmiş ve bu sonuç meclistekilerin (muhtar, imam, üyeler...) birbirlerine kefaletiyle kayıtlara geçirilmiştir. Neticede ek olarak kazanın 250 hane ve 3502 erkeğe baliğ olduğu belirtilmiştir.⁸³⁶

Son örnek ise Hüdavendigâr eyaletindendir. Buradaki sayımı daha yüksek rütbeli bir subay olan Miralay (Albay) Hayri Bey gerçekleştirmiştir. Hayri Bey, ilk etapta sayım için kaza ahalisini uygun bir yerde toplamıştır. Sayım esnasında *sabi* ve çocuklar da dâhil olmak üzere bütün erkek nüfus tek tek muayene edilmiş, bir tek kişi bile noksan bırakılmamıştır. Kazadaki askerler ve yabancı Müslümanlar ayrıca belirtilerek isimlerinin üstüne şerh koyulmuştur. Reayaya da aynı uygulama eksiksiz yapılmış cizye evrakları kontrol edilmiştir. Tüm bu hususlardan sonra kaza ahalisi deftere geçirilmiştir. Kaza mütemekkinlerinden olmayıp *Baba Kalesi* isimli yerde

⁸³⁴NFS.d 4064, s. 196-197

⁸³⁵ NFS.d 3473, s.218

⁸³⁶ Örnek bir transkripsiyon için “*Bi-t Tevfik teali müceddeden bi-irade-i seniyye nizamına tesis ve icrasına muvafık buyrulan Asakir-i nizamiye-i hazreti şahane Kaymakamlarından inayetli Şakir Bey bendeleri kaza-i mezbure bilzat teşrif ederek nefis-i kadime hanı? ve mahallatlarına ve kaza-i mezburun havi olduğu kuralara birer birer azimet edip bilcümle nüfus-ı zükurü bir bir müşahede ve nazar ederek yed-i valalarıyla harekette isim ve şöhretleri ve sinn ve eşkal ve sanatlarını tasrih ve işaret ederek tahrir ve terkim edip bundan böyle bir ferd ve ahz geriye kalmadığı muhtaran ve imamları ve kaza meclisi birbirlerine kefil olunarak defter cedide sebt eyledikte ber veçh-i bila bin iki yüz elli hane ve üç bin beş yüz iki numroya baliğ olunduğu [...] tahrir ve numro olundu 13 M 260.* NFS. d 3473, s. 218.

ikamet edenler ayrıca yazılmıştır. Hayri Bey, sayım esnasında kaza ahalisinden herhangi bir ücret almamıştır; ahali ise sayımı yapan Hayri Bey'den hoşnut olduklarını belirtmiştir.⁸³⁷

Bu örneklerden hareketle defterlerin tutuluş biçiminin talimatnameye uygunluğu açıkça görülür.⁸³⁸ Dikkat edilmesi gereken bir diğer husus, 1844'ten önceki defterlerin çok azında bu tarz ifadeler rastlanması ve bu tarz standartlara dair genel kaideler olmamasıdır. Nüfus sayımlarında gözlemlenen bu merkez-taşra ilişkisi Osmanlı nüfus sayımlarında özellikle 1844'ten sonra her anlamda bir standart yakalama çabası olduğu şeklinde ifade edilebilir. Bu bakımdan 1844 tarihli defterlerden hareketle bu tarihli ve sonrasına ait tahrirlerin geçmişteki uygulamalara benzerlik göstermekle birlikte içinde bulunan zamana göre yeniden şekillendirildiği dikkat çekmektedir.⁸³⁹

Netice olarak 1844 yılında başlayan nüfus sayımlarının askerî karakteri çok açıktır. Bunun yanında bu tarihli nüfus defterlerinin çoğunda (belki de tamamında) görülecek bu örnekler ve talimatnamede üzerinde durulan hususlarla taşra ahalisinin görevlileri ve dolaylı yoldan halkın kendisi sayımlara kefil edilmiştir. Böylece nüfus tahrirleri hem kolektif bir karakter kazanmış hem de yazılması kesin olarak istenen hususlarla moderne yakın belirli bir standarda oturtulması amaçlanmıştır.⁸⁴⁰ Ayrıca sayım bürokrasinin kontrolünün askerlere geçmesiyle bu tarz standartların oluşturulduğu ve bunun neticesinde 1844 ile sonrasında tutulan defterlerin de tekipleştiği iddia edilebilir.

⁸³⁷NFS. d 1204 (993)

⁸³⁸ Başka bazı örnek defterler için bkz. NFS.d 1924, 798, 3296, 1987, 4064, 4195, 993, 3407.

⁸³⁹ Osmanlı klasik döneminde merkez ve taşra görevlilerinin tahrirler esnasında koordineli şekilde birlikte çalıştığı bilinen bir gerçektir. Bu bağlamda 1844 yılında talimatnamelerde zikredilen merkez-taşra işbirliğinin geçmişinin de klasik döneme uzandığı ve içinde bulunan yüzyıla adapte edildiği söylenebilir. Detaylar için bkz. Erhan Afyoncu, "Osmanlı Devletinde Tahrir Sistemi" **Osmanlı**, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, Cilt:6, ss.311-314.

⁸⁴⁰ İlk sayımdan 1844'e kadar geçen sürede taşra yetkilerinden beyan olarak sayımın tamamlandığını beyan eden vesika sayısı azdır. Bununla beraber bu konuyla alakalı özellikle Süleyman Ruhi ismindeki tahrir memurunun ismini zikretmem gerekmektedir. Süleyman Ruhi Bey yaptığı bütün sayımlarda tıpkı H. 1260 tarihli defterlere benzer şekilde kazaların imam, muhtar ve kocabaşlarından sayımların sıhhatine dair mühürlü şahadetnameler almasıyla kanaatimce örnek bir tahrir memurudur. Örnekler için bkz. C. DH. 236-11781, 129-6434, 253-12624. Süleyman Ruhi Efendi'nin hazırlattığı şahadetnamelerin örnek bir transkripsiyonu için bkz. Aydın, s.105

3.3.DEFTERLER

Bu bahiste Osmanlı nüfus sayımlarının çıktıkları olan nüfus defterleri hakkında kısaca bilgi verilecek, daha sonra defterlerdeki kayıtlar irdelenecektir. Nüfus sayım defterleri temelde klasik yüzyıllardaki benzerleri gibi (tahrir, avarız, cizye vb.) *mufassal* (detaylı) ve *icmal* (özet) olarak ikiye ayrılmaktadır.

3.3.1. Mufassal Defterler

İlk umumi ve sonrasında tutulan mufassal defterler büyük oranda sayımın padişah iradesi olduğunu beyan eden girizgâhlarla başlamaktadır. Genel olarak kişilerin fiziksel görünüşleri ile toplumdaki ayırt edici özelliklerinin (eşkâl, ad, baba adı, meslek, yaş, lakap varsa fiziksel kusur vb.) kaydedildiği defterlerdir. Eşkâl kayıtlarında değinileceği üzere Osmanlı tahrir sisteminde XIX. yüzyılda üretilen ve kişilerin detaylı betimlemelerinin yer aldığı defterlerin yahut evrakların tespit edebildiğimiz ilk örneklerinin XVI. yüzyıla ait olduğu ifade edilebilir.⁸⁴¹

Daha önce belirtildiği üzere ilk genel sayım için mufassal defterlerin nasıl tutulacağı ile alakalı özel bir belge bulunamamıştır. Bu bağlamda defterlerin büyük çoğunluğunda eşkâl tarifleri yapılmışken bazı defterlerde bu tarifler yoktur.⁸⁴² Bunun yanında kimi defterlerde kişilerin yaşları rakamla, kimi defterlerde ise yazı ile kayda geçirilmiştir.⁸⁴³ Bazı defterlerde ise yaşlar hem rakamla hem de yazı ile belirtilmiştir.⁸⁴⁴ Kimi defterlerde ise ne eşkâller yazılmıştır ne de mim işaretlemesi vardır, bununla beraber askerliğe uygun kişilerin isimlerinin altına caizeler çekilmiştir.⁸⁴⁵ Bazı defterlerde kişilerin yaşları için “tahmini” ifadesi kullanılmıştır.⁸⁴⁶ Behar’a göre, bu durum ilk sayımda bölgeden bölgeye değişen yöntem ve tasnif farklılıklarını işaret etmektedir.⁸⁴⁷

Bununla birlikte nüfus sayımıyla alakalı bir başka yazışmada mufassal defterlerde nelerin kayda geçirilmesi gerektiğine dair bir kanaat edinmemizi sağlayacak bilgilerle karşılaştık. Yazışmaya göre, aslında ilk sayımın nasıl yapılması

⁸⁴¹ Bizim bulduğumuz ilk örnek 1595-1596 yılına ait olup ileriki bahislerde verilecektir.

⁸⁴²NFS.d 1536,6898,6911; Ayrıca Drama, Samsun, Bursa, İstanbul, Amasya, Erzurum, Diyarbakır, Konya, Kastamonu, Sivas, Tokat ve Antalya gibi yerlerin nüfus defterlerinde de aynı durum söz konusudur. Remzi Çavuş, “Geçmişin Yorumlanmasında Nüfus Defterlerinin Rolü”, **Tarih ve Gelecek Dergisi**, Cilt:4, Sayı:1, 2018, s.53

⁸⁴³NFS.d 5666,5699

⁸⁴⁴NFS.d 1690

⁸⁴⁵NFS.d 1239

⁸⁴⁶NFS.d 4904, 4225

⁸⁴⁷Behar, s.68. Halime Doğru’da konuyu Behar’la benzer şekilde açıklamaktadır. Bkz. Doğru, ss.246-247

gerektiğini açıklayan bir talimatname vardır ve bu talimatnamede kişilerin yaş ve eşkâllerinin de yazılması istenmektedir.⁸⁴⁸ Buna karşın sayımla alakalı görüş alışverişinin yapıldığı bir mecliste bu talimatname okunarak yeniden değerlendirilmiştir. Yapılan bu değerlendirme sonucunda eşkâl ve yaş yazımlarının ahalide endişeye sebep olabileceği düşünülmüş ve bu sebepten bu hususların yazımı kâtiplerin tercihinine bırakılmıştır.⁸⁴⁹ Buradan hareketle İstanbul'un ilk nüfus sayımında taşradaki otoritesini yetersiz gördüğü ve ahalinin sayıma dair tepkisini kestiremediğinden defterlere yapılacak yazımlar için sorumluluğu tahrir memurlarına verdiği iddia edilebilir.

Mufassal nüfus defterlerine, bu defterler ile aynı özellikleri ihtiva eden ve ilk sayımdan 1844'e yılına kadar altı ayda bir kere, toplamda yılda iki kere tutulan, *yoklama*⁸⁵⁰ *defterleri* olarak tanımlanan vesikalar da dâhildir.⁸⁵¹ Bununla birlikte belirtilmelidir ki yoklamalar ayrı bir defter türü değildir, ileride açıklanacağı üzere yoklama kayıtları *vukuat defteri* olarak da isimlendirilir.⁸⁵²

Yoklama defterlerinin nasıl hazırlandığı ile alakalı kesin bir kanaat sahibi olmak mümkün değildir. Şöyle ki yoklama defterlerinin tutulması daha önce belirtildiği üzere taşradaki nüfus nazırları ve mukayyitlerinin vazifelerindendir. Bunun yanında Ceride Nazırı Mehmed Said Efendi'nin ilk sayımla alakalı hazırladığı takririnde; büyük kazalarda muhtar ve mütevellî, bunların olmadığı yerlerde ise imamlar ve yaşlıların kazalarında olan demografik hareketleri haber vermelerini salık

⁸⁴⁸ Bu konudaki genel kanı sayımla ilgili açıklamaların yetkililere şifahen yapıldığı yönündedir. Panzac, s.131, Aydın, s.85

⁸⁴⁹ HAT. 305-18034

⁸⁵⁰ 1838 yılında Rumeli Eyaletinin iş erlerine gönderilen hükümde kazalardaki nüfus mukayyitlerinin defterleri Muharrem ve Recep aylarında olmak üzere 6 ayda bir kere hazırlamaları gerektiği belirtilmiştir. ML.EVM.d 497

⁸⁵¹ Mahir Aydın Yoklama Defterlerinin Yoklama İlmühaberi ve Vukuat Defteri olarak da isimlendirilebileceğini belirtmektedir. Bkz. Aydın, s.94

⁸⁵² Arşiv taramasında vukuat defteri anahtar kelimesiyle yapılan aramalarda pek çok belge olduğu görülmektedir. Bunlar incelendiğinde girizgâh kısımlarında vukuatla kast edilen şeyin kazada vuku bulmuş olan doğum, ölüm ve seyahat gibi hususlar olduğu görülür. Bazı örnekler için bkz. C.DH 183-9106; 182-9091,171-8507,148-7356, 172-8569. Bu bağlamda kelime anlamı olarak olaylar manasına gelen vukuattan kastedilen olayların tahrir terminolojisinde kayıtlara geçirilmesi istenen demografik (doğum, ölüm, seyahat) hadiseler olduğu açıktır. Nitekim ilerleyen bölümlerde açıklanacağı üzere tahmini H. 1257 (M. 1841) yılında hazırlanan ve yoklama defterinin ne şekilde tutulacağını gösteren evrakın girizgâh kısmında da yoklama defterinin tanımı için yapılan açıklamada “*bilcümle nüfus zükurû-u İslam ve Reayanın vukuatını mübeyyin yoklama defteridir*” denmektedir. Yukarıdaki ve bu izahtan hareketle yoklama defterinin demografik vukuatları açıklayan bir evrak türü olduğu açıktır. C.DH. 270-13489

verilmiştir.⁸⁵³ II. Mahmut tarafından onaylanan tahrirde muhtemelen zikredilen bu vazifeliler ikamet ettikleri yerlerdeki vukuatları nüfus nazırına ve mukayyitlerine bildirmekteydiler. Buradan hareketle “yoklama” yapmak için öncelikle elde bir veri olması gerektiği de açıktır. Bu bağlamda yoklama yahut vukuat olarak tabir edilecek kayıtların (doğum, ölüm, seyahat vb.) genel olarak ilk sayımda tahriri yapılmış ve bir kopyası da sayımın yapıldığı yerlerde bırakılmış mufassal tahrir defterlerinin⁸⁵⁴ üzerinde yapılan güncellemelerden ibaret olduğu söylenebilir.⁸⁵⁵ Keza bu çıkarımı doğrulayan daha ileri tarihli mufassal nüfus defterleri de mevcuttur.⁸⁵⁶

1844 yılından sonra ise nüfus yoklama defterlerinin 4 ayda bir tutulması yolunda karar alınmıştır.⁸⁵⁷

Açıkcısı periyodik bir sayım düzeni olmadığı için mufassal defterlerin girişinde tahririn sebebine dair bir açıklama yoksa hangi defterin yeni bir sayıya ya da hangi defterin mutat yoklamaya ait olduğunu ayırt etmek güçtür. Burada defterin vasfını kesinlikle tespit edebilmek için muhakkak tahririn yahut defterin hazırlanmasının nedenine dair ifadelerin⁸⁵⁸ defterin girişinde bulunması şarttır.⁸⁵⁹

⁸⁵³ HAT 19202’den özetleyen “Osmanlı İdaresinde Kıbrıs”, ss.56-57. Bu usulün 1829’da başlayan İstanbul sayımlarıyla bağlantılı olduğu ve ilk genel sayımla taşrada da uygulanmaya çalışıldığı söylenebilir.

⁸⁵⁴ Nitekim Musa Çadircı 1830 yılında yapılan sayımda hazırlanan nüfus defterinin 1836 yılına kadar da yoklama defteri olarak kullanıldığına değinmektedir. Çadircı, “1830 Sayımında”, 2000, s.15

⁸⁵⁵ Bu bağlamda Sığla Sancağının içinde yer alan kazalara ait nüfus defterleri incelenebilir. H. 1246 (M.1830-1831) yıllarına ait olan defterlerde H. 1251 (M. 1834-1835) yıllarına kadar süren doğum, ölüm ve seyahat kayıtları zaman zaman kişilerin üstüne not şeklinde belirtildiği zaman zamansa deftere siyakat yazısıyla derkenar düşülerek yapılmıştır. Bu bağlamda bu defterlerin ilk genel sayımda üretildiği sonradan da yoklama defteri olarak kullanıldığı söylenebilir. Bkz. NFS.d 2902; 2903,2904,

⁸⁵⁶ Örneğin Balat, Söke, İneabad ve Mandiçe Kazalarının nüfus defterlerinin girişinde kazada yapılan tahririn yeni olduğu belirtilmektedir. Buna karşın defterler incelendiğinde doğum kayıtlarının her mahallenin kayıtlarının olduğu son sayfalara, ölüm ve seyahat kayıtlarının ise kişilerin isimlerinin üzerine yapıldığı görülür. Konuya değinen bir çalışma için bkz. Mustafa Mesut Özekmekçi, “1840/1841 Tarihinde Balat Kazası Nüfusu ve Demografik Özellikleri (2916 Numaralı Nüfus Defterine Göre), **MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:16, Sayı:3, 2018, s.394

⁸⁵⁷ Konuyla alakalı bazı yazışmalar için bkz. C.DH 13-264, MVL. 227-59. Bununla birlikte arşivde 3 aylık, 4 aylık yahut 6 aylık yoklama defterleri de bulunmaktadır. Bazı örnekler için bkz. ML.CRD.d 1012, C.DH 119-5945; 217-10824

⁸⁵⁸ Kocaeli ’ya ait bazı defterlerin girişinde yapılan izahlar bu konu için güzel bir örnek teşkil etmektedir. Bir örnekte “...nizami hasene-i müstahsene mucibince altı ayda bir kere yoklama defterlerinin alel vechle [...] tahrir ve tanzimi ve Dersaadet’e takdimi ferman cihanbani olduğundan.” NFS.d 8944, s.2 Örnekleri arttırmak adına bkz. NFS.d 8947;8948,8949

⁸⁵⁹ Örneğin 1562 numaralı nüfus defterinde Kütahya sancağının Baklan kazası’nın daha önce tahrir edildiği bununla beraber tahrirden sonra tutulması gereken yoklama defterlerin tutulmadığı belirtilerek şu andan itibaren yoklama defteri hazırlansa dahi bu kayıtların haylice olmasından ötürü tashihinin zor olduğu belirtilmiştir. Buna bağlı olarak kazada yeni bir nüfus sayımı yapılmış ve cedid bir nüfus defteri hazırlanması yoluna gidilmiştir. Bkz. NFS.d 1562. Yoklama defterlerinde kayıt ve terkinler yapılamadığından yeniden tahriri yapılan bir defter için bkz. NFS.d 2859 Tahririn müceddeden yapıldığını gösteren bazı defterler için bkz. NFS.d 1593, 922, 1298.

Çünkü yeni sayımlara ait defterlere de doğum, ölüm ve seyahat gibi vukuatların genelde siyakat yazısıyla eklendiği görülür. Bunun neticesinde bu defterlerin zamanla *kütük* haline gelerek yoklama defterlerine dönüştüğü ihtimali de göz önünde tutulmalıdır. Ayrıca kişilerin numaralarının atlayarak gittiği defterlerin kesinlikle yoklama defteri olduğu ifade edilebilir. Karacaşehir kazasına ait bir nüfus defterinin girişi bu bahise örnek olarak verilebilir.⁸⁶⁰ Yoklama defterleri olarak adlandırılan evrakın muğlak bir tür vesika olduğu söylenebilir. Bu bakımdan özellikle bu tip defterlerden hareketle hazırlanacak çalışmalarda ciddi bir metin tenkidi ve mukayesesinin yapılmalıdır. Bu hususa ek olarak bir yörenin sayım ve yoklama defterleri karşılıklı kıyaslanırsa bölgenin demografik hareketliliğine dair çok daha detaylı izahlar yapılabileceği anlaşılmaktadır. Ancak bu imkân söz konusu olmazsa asıl sayım defterlerinden hareketle de yöredeki demografik hareketlerin takip edilebileceği ifade edilebilir. Defterlerde standart sağlamak üzerine çabalar isimli bölümümüzde yoklama defterlerinde standart oluşturulmak için 1838-1839'dan sonra alınan önlemlere de değinilmektedir.

Bu bahiste son olarak ayrıca mufassal defterlerin Müslümanlar için başka, reaya için başka ve her iki nüfusun yerli ve yabancısı için ayrı ayrı tutulmasına dikkat edildiği söylenebilir.⁸⁶¹ Ancak bazı örneklerde bunların aynı defterler içinde ayrı bölümler hâlinde olduğu görülmektedir.⁸⁶²

3.3.2. İcmal Defterler

Mufassal nüfus defterleri dışında nüfusla alakalı verileri sağlayan bir başka evrak türü icmal nüfus defterleridir. İcmal defterler kişilerin şahsi özellikleri hakkında herhangi bir bilgi içermez. Bunun yerine sayımı yapılan yerlerdeki (kaza, sancak, eyalet vb.) nüfusu belirli özelliklere göre tasnif ederek sadece rakamlar dizisi şeklinde verir. İcmal defterler F. Emecen'in ifadesiyle (Ki Emecen Klasik Dönem'in

⁸⁶⁰“iş bu zi 'lhicce-ti 'ş-şerife gurrasından kırk sekiz senesi muharremü'l haramın yirmi beşinci gününe gelinceye kadar Eskişehir Sancağının havi olduğu kazalarda Karacaşehir kazasının ba-irade-i seniyye tahrir olunan İslam ve reayalarının tevellüd ve fevt ve amed şud vüruduna ve mürd olanların defteridirki ber veçhe ati zikr olunur.” Örneğin değindiğimiz bu evrak altı aylık bir yoklama defteridir bununla beraber Cevdet Dâhiliye fonunda olması ilginçtir. Bkz. C.DH 172-8572. Nüfus defteri fonunda bulunan ve nispeten düzgün tutulan bazı yoklama defterleri için bkz. NFS.d 14431,14434,14435,14437. Burada bir hususu da ayrıca belirtmek gerekmektedir. Giriş kısmında bahsedildiği üzere bu tez çalışmasına başlandığı esnada NFS.d fonunda 12.000 nüfus defteri bulunmaktaydı. Şu anda ise aynı fonda 18.914 adet defter bulunmaktadır. Bizim kanaatimiz 12.000 den sonra tasnif edilip arşive eklenen defterlerin büyük çoğunluğunun yoklama defterleri hatta oldukça ileri tarihli (H. 1272 ve sonrasına ait) yoklamalar olduğu yönündedir.

⁸⁶¹ Bilgi, “Nüfus Sayımları Hakkında”, 1999-2000, s.119.

⁸⁶² İslam ve reayanın birlikte yazıldığı bazı defterler için Bkz. NFS.d 1493, 631,1144, 2610,2639

icmallerini kastetmektedir.) mufassalların sonuçlarını topluca içine alan ve tamamiyle pratik amaçlar için kullanıma hazırlanmış evraklardandır.⁸⁶³

İcmal nüfus defterlerinde Müslüman olanlar genelde yaş gruplarına (*sabi, tüvana, müsin vb.*) göre tasnif edilirler.⁸⁶⁴ Bunun yanında bu tarz defterlerin bazılarında zikredilen özelliklere ek olarak bölgede askerlik görevi yapan kişilerin (topçu, süvari, piyade, redif, bahriye vb.) ve hane, kahve, tekke, hamam, fırın gibi binaların sayılarının ayrıca yer aldığı defterler de olabilir.⁸⁶⁵ Gayrimüslimlere ait olanlar mali vaziyetlerine⁸⁶⁶ (*ala, edna, evsat, sabi, amelmande*) ve etnik kökenlerine⁸⁶⁷ göre tefrik edildikleri gibi⁸⁶⁸ ayrıca patenteli, himayeli, nameli veya Avrupa tüccarı olarak kaydedildikleri vakidir.⁸⁶⁹ Müslüman ve gayrimüslimlerin beraber kaydedildiği ve nüfusa ait verilerin yanında çeşitli meslek gruplarına mensup kişilerin sayılarının ayrıca verildiği icmal defterler de mevcuttur.⁸⁷⁰

Bunların dışında gayrimüslimlere ait bazı icmallerde daha detaylı tefriklerin yapıldığı söylenebilir. Örneğin, 3870 numaralı defterdeki tasnif *yabancı, tebaa-i düvel, Kıptiyan, beratlı, pasaportlu, himayeli, tüccar-ı Avrupa, muaf, Latin, despot ve tebaa-i ecnebiye* şeklindedir.⁸⁷¹ Zikredilmesi gerekli bir başka icmalde Müslüman ve gayrimüslim nüfus aynı deftere yazılmış ve kendi içlerinde bölümlendirmeye tabii tutulmuştur. Buna göre Müslümanların tasnifi, *kebir* (büyük) ana bölümlendirmesinin altında *yerli hanekeş, yabancı hanekeş* ve *Fâtihân* ile ayrıca *tüvana* ve *müsin* şeklindedir. Gayrimüslim nüfusun büyükleri yine Müslümanlar gibi *yerli* ve *yabancı*; ayrıca *beratlı, Avrupa tüccarı* ve *Ulah taifesi* olarak etnik köken ve ekonomik faaliyetlerine göre ayrılmıştır. Defterde yapılan tefriklere ve bilhassa

⁸⁶³ Feridun M. Emecen, **Osmanlı Klasik Çağında Hanedan Devlet ve Toplum**, Kapı Yayınları, İstanbul, 2018, s.399

⁸⁶⁴ Birkaç örnek için bkz. NFS.d 668, 669,670,723. 3479, 2964, 6593 D.CRD.d 39903

⁸⁶⁵ NFS.d 3750, 3487, 3080, 1173, 3727, D.CRD.d 40769, 40053. Ayrıca bkz. Bilgi, “Nüfus Sayımları Hakkında”, 1999-2000, s.121

⁸⁶⁶ NFS.d NFS.d 3733; 7436,2965, D.CRD.d 40769

⁸⁶⁷ D.CRD.d 39903, NFS.d 670

⁸⁶⁸ D.CRD.d 39991, NFS.d 1171,

⁸⁶⁹ Bilgi, “Nüfus Sayımları Hakkında”, 1999-2000, s.121

⁸⁷⁰ NFS.d 670, 3187

⁸⁷¹ Bu defter reayaya ait olmakla birlikte yapılan tefriklerde hem “askerde” hem de “bahriyede” gibi ayrı açıklamaların da yapıldığı görülmektedir. Defter arşiv personeli tarafından H. 1260 (M.1844) olarak tarihlendirilmiştir. Bu tarihlerde bilindiği kadarıyla orduda görevli gayrimüslim unsur yoktur. Bkz. NFS.d 3870

defterin giriş kısmına bakıldığında bu defterin tamamen askerlik ve cizyeye dönük olarak pratik şekilde sonuca ulaşmak için hazırlandığı anlaşılmaktadır.⁸⁷²

3.3.3. Defterlerde Standart Sağlamak Üstüne Çabalar

İlk sayıma ait mufassal nüfus defterlerindeki farklılıkların sebebinin sayım memurlarına -devlet tarafından verilen- yetkiyle alakalı olduğu, keza kâtiplerin de bu yetkiye bağlı olarak nüfus tahrirlerini şahsi inisiyatifleriyle yaptıkları geçen bölümde izah edilmişti.⁸⁷³

Defterler her ne kadar farklı, tek tip ya da standart olmasa da bir şekilde birbirlerine benzerlikleri ile dikkat çekicidir. İlk sayımla birlikte Ceride Odasının kurulmasına karşın personelinin tecrübesiz olması, kurumun özgün bürokratik bir gelenekle kurumsal yapısının yokluğu, keza nezaretin merkez ve taşra örgütünün kalifiye eleman noktasında⁸⁷⁴ çektiği sıkıntılar düşünüldüğünde ilk etapta ve devamında bir süre nüfus defterlerinin tek tip ve standardı olmamasının doğal olduğu ifade edilebilir.⁸⁷⁵ Ayrıca özellikle askere alım ve cizye tespiti noktasında kullanılacak olan defterlerin mufassallar değil, bu defterlerden hareketle üretilecek olan icmal defterler olduğu da söylenmelidir.

Nitekim yukarıda zikredilen sıkıntıların farkında olan ve taşradan gelen nüfus evraklarının intizamsızlığına bir çözüm arayan Ceride Odası Nazırı Mehmed Said Efendi, defterlerdeki kayıtlarla alakalı düzenlenmesini istediği konuları bir takrirle Sultan'a iletmıştır. Takirde taşradaki yoklamaları takip edecek kişilerin (nüfus nazırı, mukayyit, imam, muhtar, papaz vb.) yapmaları gereken işler izah edilmektedir. Bunun yanında özellikle defterler üzerinde yapılması istenen işler de (doğan çocukların babalarının altına yazılması, ölenlerin isimlerinin defterden düşülmesi vb.) belirtilmekte ve taşradaki bu defterlerin 3 ayda bir İstanbul'a gönderilmesi istenmektedir.⁸⁷⁶ Bu hususların II. Mahmut tarafından kabul edilmesine

⁸⁷²NFS.d 7444

⁸⁷³ HAT 305-18034

⁸⁷⁴ HAT 335-19242, 19255

⁸⁷⁵ Defterlerde yapılmış ilginç hatalar vardır. Örneğin 1834-1835 tarihli bir yazışmada Karahisar-ı Sahip kazalarından Sandıklı kazası nüfus vukuatında Ulu Karyesi isimli bir kazanın kaydı yapılmıştır. Buna karşın başkentte kazaya ait olan defterler tetkik edildiğinde bu isimde bir köyün olmadığı dikkat çekmiş ve konuyla alakalı bilgi verilmesi istenmiştir. Bkz. C.DH 143-7106, Kişilerin eksik yahut yazılmadığı nüfus defterlerine ve bu hataların düzeltilmesine dair bir yazışma için bkz. C.DH. 248-12248

⁸⁷⁶ İlk etapta taşradaki yoklama defterlerinin 3 ayda bir İstanbul'a gönderilmesi istenmişse de daha sonradan bu husus 6 ayda bir olarak tadil edilmiştir. Aydın, s.93

rağmen taşralarda bunlara dikkat edilmediği söylenebilir.⁸⁷⁷ Çünkü ilk sayımdan yaklaşık 15 yıllık bir müddet geçtikten sonra öncelikle bir kaza dâhilindeki köy ve mahallelerin yoklama defterlerinde kazada gerçekleşen vukuatın (kazanın yerlisi, yabancı ve reayası ayrı olarak) ne şekilde tutulacağına dair örnek bir defter hazırlandığı anlaşılmaktadır.⁸⁷⁸

Ceride Nazırı'nın tahririnde değindiği konulara paralel hususların izah edildiği anlaşılan numunede yoklama defterlerinin ne şekilde tutulacağına dair izahlar bulunmaktadır. Buna göre Müslümanlar için yapılması istenen işlemler şu şekilde özetlenebilir: doğan çocukların isim ve doğum tarihlerinin babalarının isminin altına yazılması; ölenlerin fevt tarihlerinin isimlerinin altına yazılması; çeşitli sebeplerle kaza dışına gideceklerin ne kadar süre kaza dışında olacaklarının belirtilmesi; kaza içinde yer değiştiren kişi ya da ailelerin kayıtlarının gün, ay, yıl verilerek düzenlenmesidir. Bunun yanında defterde kaydı olup askere gidenlerin gün, ay, yıl verilerek isimleri altına şerh koyulması gerekli görülen bir başka işlemidir. Bunun yanında kazaya dışardan gelip yabancı defterinde kaydı olanların mezkûr yere yerleşmesi durumunda yabancı defterinden kayıtlarının düşürülerek asıl defterde son sıraya denk gelen numara ile kaydedilmeleri gerekmektedir.⁸⁷⁹

Gayrimüslimlerin yoklama defterlerinde ise -Müslümanlardan farklı olarak- dikkat edilmesi gereken temel husus şudur: Bir gayrimüslim vefat ettiğinde üzerinde bulunan cizye kâğıdı ile ailedeki erkek çocuklarının sahip oldukları cizye evrakının nizama uygun bir biçimde yeniden düzenleneceğine dair notların deftere işlenmesi gereklidir.⁸⁸⁰ Son olarak yoklama defterlerinin Müslümanlar ve gayrimüslimler için ayrı ayrı tutulacağı belirtilmiş, vukuatı olmayan yerlerin vukuatı olmadığının belirtilmesi istenmiş ve bu defterlerin kazaların defter nazırları tarafından mühürlenerek başkente gönderilmesinin lazım olduğu ifade edilmiştir.⁸⁸¹

Bunun hemen arkasından ise muhtemelen 1844 tarihinde nüfus defterlerinin nasıl tutulacağına, nelerin ne şekilde yazılacağına dair bir numune defter ve geçen bölümlerde değinildiği üzere aynı yıl hazırlanan sayım talimatnamesi

⁸⁷⁷Takririn bir özeti için bkz. "Osmanlı İdaresinde Kıbrıs" ss.56-57

⁸⁷⁸Tahmini tarih H. 1257 (M. 1841) C.DH 270-13489. Belge için bkz. Görsel-13

⁸⁷⁹C.DH 270-13489

⁸⁸⁰C.DH 270-13489

⁸⁸¹C.DH. 270-1348

oluşturulmuştur.⁸⁸² Bu hazırlıklardan hareketle başkentin ilk sayımdan yaklaşık 15 sene sonra sayım ve yoklama defterlerinin ne şekilde tutulması gerektiğini tahrir memurlarına bütün teferruatıyla açıklamış olduğu ifade edilebilir.

Nüfus sayımına dair hazırlanan numune defterine değinmek gerekirse ilk olarak dikkat çeken şey, bir yerin sayımının başlangıcında defterin girişine yazılması gereken girizgâhtır.⁸⁸³ Müslümanların yerli ve yabancısının defterlerinin ayrı, reaya ve Kıptilerin defterinin ayrı tutulması istenmiştir. Bunun yanında sayım esnasında hane ve numaralarının ayrıca yazılması gerekliliğine değinilmiştir.⁸⁸⁴

Kişilerin tahriri esnasında ise kâtiplerden yazılması istenen bilgiler şahısların eşkâli, sanatları, yaşları ve doğum tarihleridir. Reaya nüfusun doğum tarihinin yazılmasına gerek görülmeyerek, bunların sadece yaşlarının yazılmasının yeterli olduğu belirtilmiştir. Numune defterde değinilen son husus, defterin sonuna derç edilecek bilgi notudur. Buna göre defterlerin sonunda nüfusun tamamının gözle görölerek yazıldığı; cizye ile alakalı kurallara göre gerekli işlem ve işaretlemelerin yapıldığı; sayım yapılan bölgede herkesin sayıldığı ve defter nazırı ile mukayyitler tarafından hazırlanan defterlerin bir kopyasının ordu meclisinin gerekli dairesine, bir diğer kopyasının da müşir ve adli yetkililer tarafından mühürlenerek İstanbul'a gönderilmesi gerekliliğine değinilmiştir.⁸⁸⁵

İlk genel sayıma ait defterler ve sonrasındaki yoklamalara ait kayıtlardan hareketle Tanzimat'ın ilanıyla başlayan nüfus sayımlarına kadar nüfus defterlerinde yazım standardı olmadığı iddia edilebilir.⁸⁸⁶ Bununla birlikte zamanla sistemin oturtulması yolunda çeşitli çabaların olduğu ve yukarıda zikredildiği üzere defterlerin ne şekilde yazılacağı yolunda bir kanaat hâsıl olmuştur. Bunun sayım memurlarına

⁸⁸² Belge'nin üstünde tarih bulunmamaktadır. Bununla beraber Osmanlı Arşivi yetkilileri tarafından H. 1255 şeklinde tarihlendirmesi yapılmıştır. Ancak belgede "Ordu Meclisi, künye, müşirlik" gibi ifadeler bulunmasından mütevellit arşiv tarafından yapılan tarihlendirmenin yanlış olduğuna kanaat getirilmiştir.

⁸⁸³ "Ehl-i İslam'ın yerlisinin defteri başka ve kazayı aher ahalisinden olup ticaret ve saire cihetiyle han ve saire mahallerde ikamet eden yabancıyan defteri başka ve İslam ve Reaya ve Kıptiyanın defteri başka başka olmak üzere terkim olunması. Filan Eyaleti dâhilinde kâin filan Sancağı kazalarından filan kazasının nefsi kasabasında kâin mahallinde sakin ve mütemekkin bi-l cümle yerli ehl-i İslam'ın sin ve eşkâl ve sanatlarını ve hane ve numaralarını mübeyyin tahrir defteridir." C.DH 275-13716.

⁸⁸⁴ C.DH 275-13716

⁸⁸⁵ C.DH 275-13716

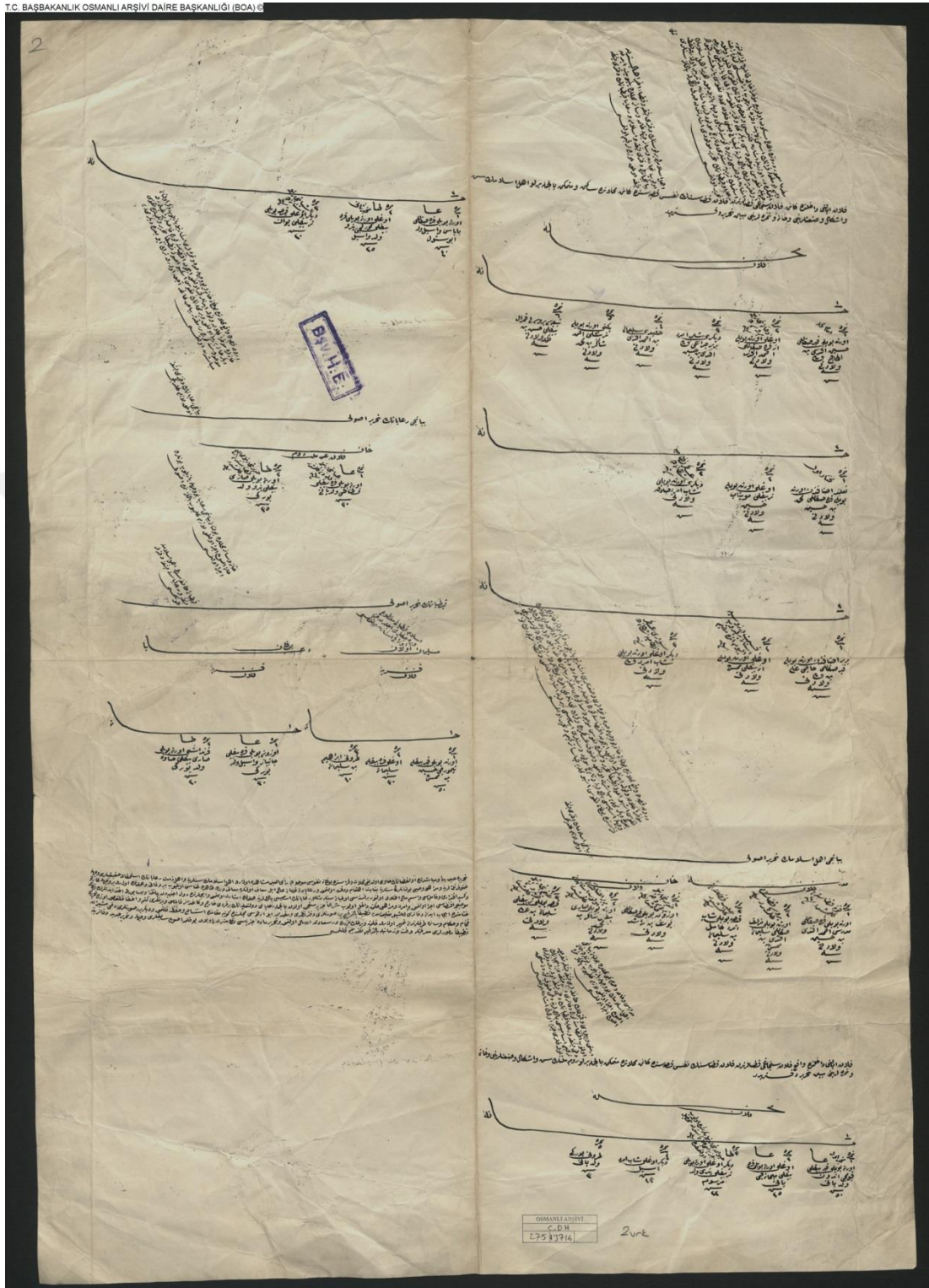
⁸⁸⁶ Üzerinde tarih olmayan ancak arşiv personeli tarafından H. 1255 olarak tarihlendirilen bir evrakta Zağra-i Atık, Uzuncaabad-ı Hasköy, Sultanyeri ve Kızılağaç kazalarının nüfus defterlerinde tahriri yapılan kişilerin bazılarının eşkâlinin ve sanatlarının eksik yazıldığı, medrese öğrencilerinin eşkâllerinin hiç yazılmadığı ve bunun usule aykırı olduğu belirtilmiştir. Belgenin dilinden nüfus defterlerinin nasıl tutulacağı yolundaki numuneye atf olduğu anlaşılmakta olup bu belgenin tarihi de muhtemelen 1844 yahutsonrasına ait olmalıdır. C.DH 125-6202

aşılabilmesi yani standartlaştırma için çaba gösterildiği açıktır. Ayrıca bu bahiste dikkat çekilmesi gereken bir diğer husus, devletin ilk sayımdaki ürkekliğini zamanla atarak sayımların şekli ve tahrir defterlerinin nasıl tutulması gerektiğine dair net kurallar belirlemesidir. Bu bağlamda ilk tahrirde tebaasının eşkâlini, yaşını bile çekinerek yazdıran hatta bunların yazılmasını bile memurlarına bırakan merkezî otoritenin ilerleyen süreçte bu hususların yazılmasını talimatlara ve örnek sayım defterlerine derç etmesi, payitahtın taşrada zamanla büyüyen otoritesini göstermesi bakımından kıymetlidir.

Görsel-15'te nüfus sayım defterlerinin, görsel-16'da altı aylık yoklama defterlerinin nasıl tutulacağını teferruatlı bir biçimde yetkililere izah eden numuneler mevcuttur. Ayrıca görsel 17, 18 ve 19'da ise ordu dairelerinin merkezinde kurulan Ceride Odalarında nüfus defterlerinden hareketle askerlik yapabilecek nüfusun sayılarının süzüldüğü ve konuyla alakalı çeşitli açıklamaların yapıldığı örnekler vardır. Bu örnek, ilk sayımdan itibaren nüfus sayımlarının standartlara bağlanması noktasında devletin çok ciddi çabaları olduğunu göstermektedir.

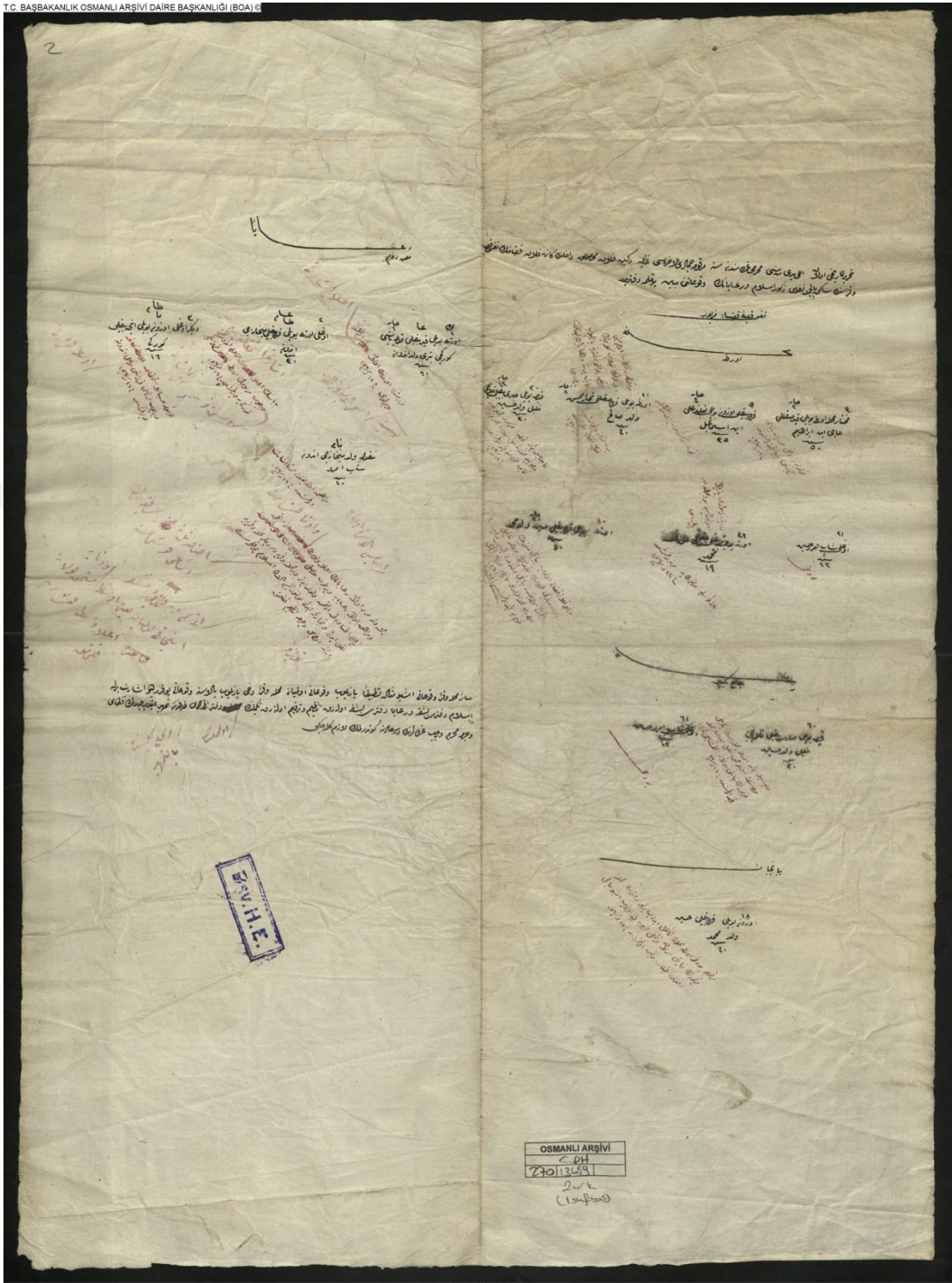
Görsel-15: Sayım Numunesi⁸⁸⁷

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

C.DH.00275.13716.001

Görsel-16: Yoklama Numunesi⁸⁸⁸

⁸⁸⁹“*Bi-minnet teali iş bu altmış dört senesi istibdalinde Anadolu Orduyu hümayun alaylarıyla bi-irade-i seniyye cenab-ı mülükane Hicaz ve Irak orduyu hümayununa verilmesi için orduyu hümayun mezkûr dairesinde ahz ve istihsali lazım gelen neferat cedidenin miktarıyla daire-i mezkûrda bulunan zükurü ehl-i İslamın ve bunların muayenesinde mevcud olan esnan-ı askeriye erbabının mikdar ve kemiyetini ve her bir kazada ne miktar ahali ve ne kadar esnan-ı askeri erbabı bulunduğu ve ana göre beher kazadan ne miktar Neferat alınması lazım geleceği hususatını mübeyyin tanzim olunan taksim cedvelidir. İ.MSM.15-326-1. Cetveldeki rakamlar ve Anadolu Ordusu ile alakalı detaylı bir değerlendirme için bkz. Çakaloğlu, “1848 Anadolu Ordusu’nun”, ss.41-54*

Görsel-18: Rumeli Ordu Dairesi Nüfus Cetveli⁸⁹⁰

[illegible]

890 “*Bi-minnet teali altmış dört senesi icra buyrulan istibdalde Rumeli Orduyu Hümayuna lazimesi için gayrı ez devair kıla hane???[...] orduyu mezkûr daîresinde ahz ve istihsali lazım gelen neferatı cedidenin daire-i mezkûrede bulunan ehl-i İslâmın ve bunların muayenesinde mevcut olan esnanı askeriye erbabının miktar ve kemiyetleri ve her bir kazada ne miktar ahali ve ne kadar esnan askeriye erbaba ve ana göre her bir kazadan ne miktar Neferat cedide alınması lazım geleceği hususâtına mübeyyin tanzim olunan taksim cedvelidir.* MAD. 19047

Görsel-19: Hassa Ordu Dairesi Nüfus Cetveli⁸⁹¹

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BDA) ©

ردیف ردیف	اسم اسم	تعداد تعداد	مجموعه مجموعه	تعداد تعداد
۱	فصل اول	۹۷۶۰	۰۷۵۱	۰۰۶۶
۲	فصل دوم	۷۷۵۵	۱۷۶۱	۰۱۱۷
۳	فصل سوم	۱۷۷۹	۰۱۱۶	۰۰۰۹
۴	فصل چهارم	۱۷۰۵	۰۷۷۹	۰۰۷۰
۵	فصل پنجم	۱۵۹۹	۰۱۷۱	۰۰۷۰
۶	فصل ششم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۷	فصل هفتم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۸	فصل هشتم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۹	فصل نهم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۱۰	فصل دهم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۱۱	فصل یازدهم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۱۲	فصل بیستم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۱۳	فصل سی و یکم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۱۴	فصل سی و دوم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۱۵	فصل سی و سوم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۱۶	فصل سی و چهارم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۱۷	فصل سی و پنجم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۱۸	فصل سی و ششم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۱۹	فصل سی و هفتم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۲۰	فصل سی و هشتم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۲۱	فصل سی و نهم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۲۲	فصل سی و دهم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۲۳	فصل سی و یازدهم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۲۴	فصل سی و دوازدهم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۲۵	فصل سی و سیزدهم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۲۶	فصل سی و چهاردهم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۲۷	فصل سی و پنجم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۲۸	فصل سی و ششم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۲۹	فصل سی و هفتم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۳۰	فصل سی و هشتم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۳۱	فصل سی و نهم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۳۲	فصل سی و دهم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۳۳	فصل سی و یازدهم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۳۴	فصل سی و دوازدهم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۳۵	فصل سی و سیزدهم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۳۶	فصل سی و چهاردهم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۳۷	فصل سی و پنجم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۳۸	فصل سی و ششم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۳۹	فصل سی و هفتم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۴۰	فصل سی و هشتم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۴۱	فصل سی و نهم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۴۲	فصل سی و دهم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۴۳	فصل سی و یازدهم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۴۴	فصل سی و دوازدهم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۴۵	فصل سی و سیزدهم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۴۶	فصل سی و چهاردهم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۴۷	فصل سی و پنجم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۴۸	فصل سی و ششم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۴۹	فصل سی و هفتم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۵۰	فصل سی و هشتم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۵۱	فصل سی و نهم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۵۲	فصل سی و دهم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۵۳	فصل سی و یازدهم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۵۴	فصل سی و دوازدهم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۵۵	فصل سی و سیزدهم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۵۶	فصل سی و چهاردهم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۵۷	فصل سی و پنجم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۵۸	فصل سی و ششم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۵۹	فصل سی و هفتم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۶۰	فصل سی و هشتم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۶۱	فصل سی و نهم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۶۲	فصل سی و دهم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۶۳	فصل سی و یازدهم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۶۴	فصل سی و دوازدهم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۶۵	فصل سی و سیزدهم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۶۶	فصل سی و چهاردهم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۶۷	فصل سی و پنجم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۶۸	فصل سی و ششم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۶۹	فصل سی و هفتم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۷۰	فصل سی و هشتم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۷۱	فصل سی و نهم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۷۲	فصل سی و دهم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۷۳	فصل سی و یازدهم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۷۴	فصل سی و دوازدهم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۷۵	فصل سی و سیزدهم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۷۶	فصل سی و چهاردهم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۷۷	فصل سی و پنجم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۷۸	فصل سی و ششم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۷۹	فصل سی و هفتم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۸۰	فصل سی و هشتم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۸۱	فصل سی و نهم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۸۲	فصل سی و دهم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۸۳	فصل سی و یازدهم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۸۴	فصل سی و دوازدهم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۸۵	فصل سی و سیزدهم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۸۶	فصل سی و چهاردهم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۸۷	فصل سی و پنجم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۸۸	فصل سی و ششم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۸۹	فصل سی و هفتم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۹۰	فصل سی و هشتم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۹۱	فصل سی و نهم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۹۲	فصل سی و دهم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۹۳	فصل سی و یازدهم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۹۴	فصل سی و دوازدهم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۹۵	فصل سی و سیزدهم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۹۶	فصل سی و چهاردهم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۹۷	فصل سی و پنجم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۹۸	فصل سی و ششم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۹۹	فصل سی و هفتم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷
۱۰۰	فصل سی و هشتم	۷۷۷۷	۷۷۷۷	۷۷۷۷

TSMA-E 67/8

TSMA.E.0067

⁸⁹¹Bi-minnet teali altmış iki senesi icra buyrulan istibdalde Asâkir-i Hassa-i Şahane Orduyu Hümayun[...].cihetiyle orduyu mezkûr dairesine mensup olan Tophane-i Amire alayları lazimesindenorduyu mezkûr dairesinden ahz ve istihsali lazım gelen neferatı cedidenin miktarıyla daire-i mezkûrda bulunan zûkur ehl-i İslâmın ve bunların mübanesinde mevcut olan esnanı askeriye erbabının miktar ve kemiyetleri ve her bir kazada ne miktar ahali ve ne kadar esnan askeriye erbab bulunduğ ve ana göre beher kazadan ne miktar neferat cedide alınması lazım geleceği hususatına mübeyyin tanzim olunan taksim cedvelidir. TS.MA.e 67-8

3.3.4. Eşkâl Tarifleri

Osmanlı Devleti'nde kişilerin fiziksel özelliklerinin yazılarak kaydedilmelerinin geçmişinin Pençik Kanunu'na kadar geriye götürülebileceği bilinmektedir.⁸⁹² Aşağıda değinileceği üzere temelde hemen hemen her yüzyılda kişilerin eşkâllerinin ayrıntılı biçimde yapılarak kayıtlara geçirildiğini gösteren pek çok müteferrik evrak da vardır. XV. ve XVIII. yüzyıllara ait olan bu verilerin Cem Behar'ın deyimiyle erken dönemdeki veri toplamalara örnek olarak gösterilebileceği ifade edilebilir.⁸⁹³

Bununla beraber XIX. yüzyıldaki ilk genel nüfus sayım ve yazımı esnasında yapılan kayıtların tümünü geçmişteki örneklerinden ayıran hususi bir farklılık bulunmaktadır. Önceki yüzyıllara ait olan ve XIX. yüzyıldaki tahrirlerle olan benzerliklerine değineceğimiz eşkâl kayıtlarının sahipleri, devletle olumlu ya da olumsuz bir takım ilişkisi olan kişilerdir. Bunlar: timar, dirlik sahibi⁸⁹⁴, kale görevlisi⁸⁹⁵, limanlarda⁸⁹⁶ yahut ordu için herhangi bir vazife gören⁸⁹⁷ işçiler, cizye yükümlüleri, çeşitli askeri⁸⁹⁸ sınıfa⁸⁹⁹ mensup⁹⁰⁰ neferler⁹⁰¹, ulufe alanlar⁹⁰² ya da hapis edilenler⁹⁰³, herhangi bir konuda bilgi alınmak için bulunması gerekenler⁹⁰⁴, esirler yahut Şeriyeye sicillerinde kayıtları⁹⁰⁵ olan yani yolu bir şekilde mahkemeye düşen vb. vasıfları haiz kişilerdir.

⁸⁹² “Devşirilen çocukların köyü, kazası, babasının, annesinin ve bağlı olduğu sipahinin veya ait olduğu vakıf veya çiftlik sahibinin adı, doğum tarihi, göz rengine varıncaya kadar bütün eşkâli ve kendisini devlet merkezine götürecektir memurun adı iki ayrı deftere yazılırdı. Eşkâl Defteri denilen bu defterlerden birini devşirme memuru, diğerini ise devşirilen çocukları merkeze sevk eden sürücü denilen memur saklar...” Abdülkadir Özcan, “Devşirme”, *TDVİA*, Cilt:9, İstanbul, 1994, ss.254-257. Eşkâl Defteri alakalı daha detaylı bilgi için bkz. Pakalın, Cilt:1, s.560

⁸⁹³ Behar, s.63

⁸⁹⁴ AE. SSLM III 56-335

⁸⁹⁵ D.BKL.d 32718; 32696

⁸⁹⁶ D.BKL.d 32733,

⁸⁹⁷ D.MKF.d 31359.

⁸⁹⁸ “Osmanlı-Rusya-Habsburg Savaşı devam ederken Topçu neferatının isim, şöhret ve eşkâlleri ve vilayetleri tasrihiyle ve kimin oğlu kim tahrir olunmuş” Yeşil, “İhtilaller Çağında”, 2016, s.71

⁸⁹⁹ D.BŞM. TRE.d 15495

⁹⁰⁰ AE.SSLM.III 175-10448

⁹⁰¹ C.AS 431-17934

⁹⁰² “Yeniçeri Ocağı efrat ve zabitlerinin ulufe yani maaşlarının yazılı bulunduğu defterin adıdır. (asıl) (kütük), (esame) denilen ve (Siyakat) yazısıyla yazılan bu deftere Ocağa alınan efradın adları, künyeleri ve eşkâliyle yevmiyeleri miktarı yazılırdı” Pakalın, Cilt:3, s.550

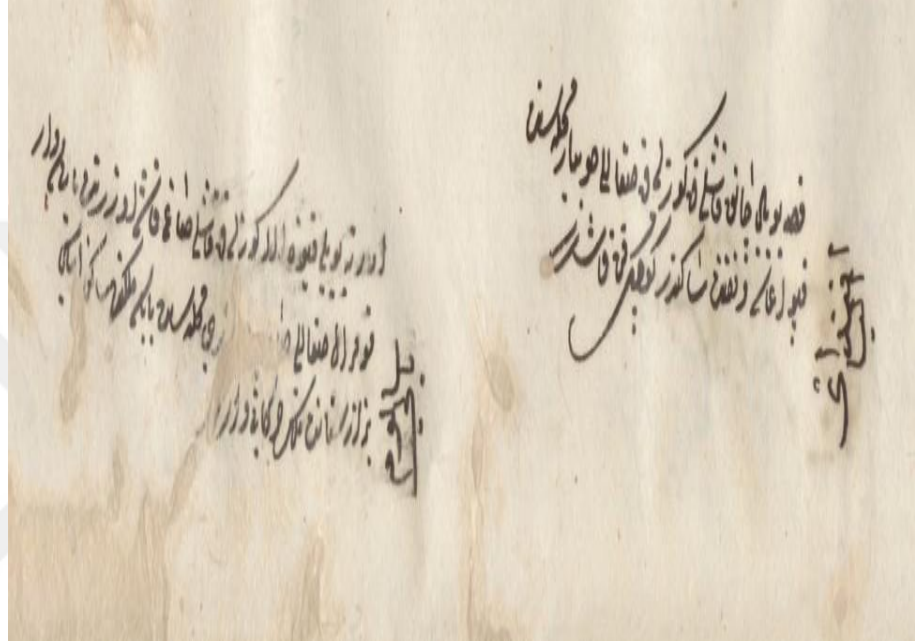
⁹⁰³ C.HR. 119-5943

⁹⁰⁴ C.AS 1065-46891

⁹⁰⁵ <https://kadisicileri.istanbul/?kategori=gosterorj&blm=bab151&bsm=bab151o405> Erişim tarihi (18.04.2020)

Eşkâl kayıtlarının geçmişten gelen kullanımlarını örneklemek ve XIX. yüzyıldaki tahrirlerle benzerliklerini göstermek adına burada bazı görsellere yer verilmiştir. Birinci resimde Fatih Sultan Mehmet Vakfı reayasından olan ve İstanbul'da ikamet eden Yahudi nüfusun cizye yoklamasına ait sayım defteri görülmektedir.⁹⁰⁶

Görsel-20: XVI. Yüzyılda Eşkâl Kaydı

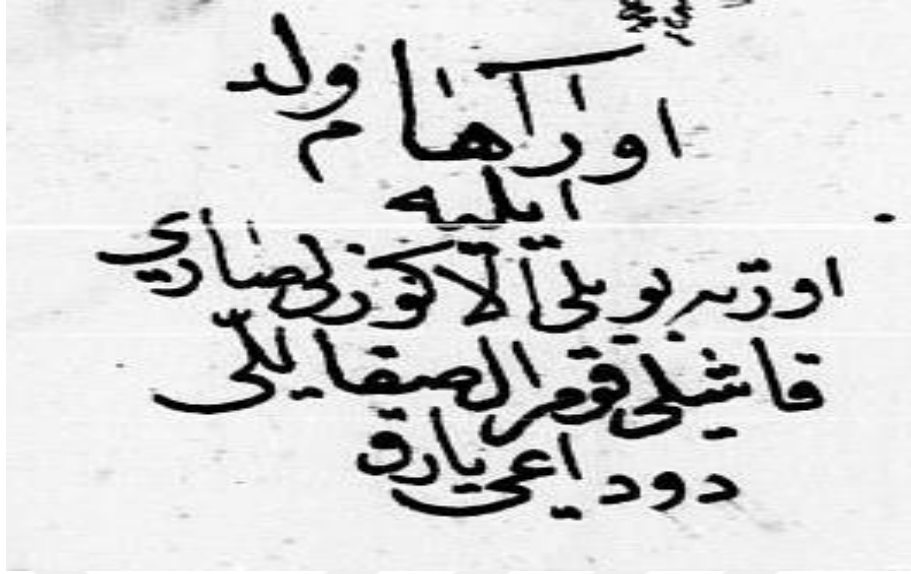

İstanbul'daki bir başka Yahudi tahrir defterinde de yine aynı tasvir usulünün kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca birinci ve ikinci resim arasında neredeyse yüzyıllık zaman farkı olduğu gözden kaçırılmamalıdır.⁹⁰⁷

⁹⁰⁶ Sağ köşeden itibaren: “Kısa boylu çatık kaşlı kara gözlü kara sakallı [...] mahallesinde” MAD.d 14393. Konuyla alakalı olmamasına rağmen burada cizye oranlarıyla ilgili bir açıklama ve soru sormak faydalı olacaktır. Karpat kitabında cizye ile alakalı kısa bir açıklama yapıp başka bir kaynaktan alıntıyla 1834 yılında Ala'ya müstahak olanların 60, evsat olanların 30, ednaya müstahak olanların ise 15 kuruş ödemekle yükümlü olduğuna değinir. Buna mukabil Ebu Suud Efendi'nin XVI. yüzyılda açıklamış olduğu cizye müstahaklarının miktarını da vermektedir. (edna 12, evsat 25, ala 48 kuruş), Karpat, s.69. Kullandığımız belgenin tarihi de XVI. yüzyıldır. Buna karşın tahriri yapılan Yahudi taifesi için edna miktarı 60, evsat miktarı 120, ala miktarının ise 180 kuruş olduğu belirtilmiştir. Bu rakamların sözü edilen miktarlardan çok daha yüksek olması şahısma bir merak konusudur.

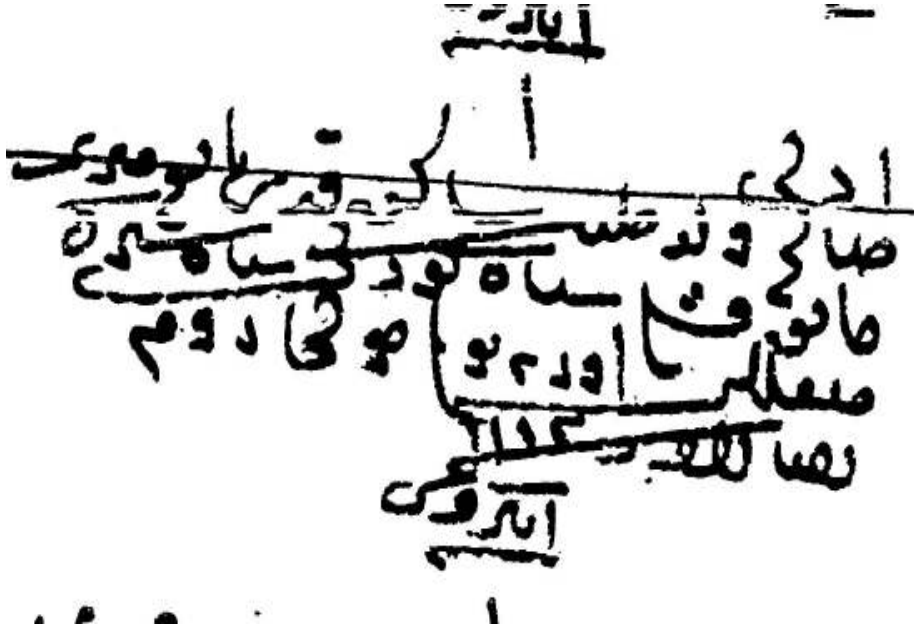
⁹⁰⁷EV.HMH.d 161. “Avraham veled-i İlya, orta boylu, ela gözlü, sarı kaşlı kumral sakallı dudağı yarık”H. 1101 (M. 1689-1690)

Görsel-21: XVII. Yüzyılda Eşkâl Kaydı-1

Eşkâl tariflerinin başkente özgü olduğu düşünülebilir. Bununla beraber kişilerin fiziksel evsafı betimlenerek tutulan defterlerin sadece İstanbul'a ait olmadığı görülür. Nitekim hazırlandığı yıl olarak ikinci örneğe çok yakın tarihli ve Kudüs'e ait bir cizye yoklamasında şahısların eşkâli tıpkı İstanbul'dakine benzer şekilde kayıtlara geçirilmiştir.⁹⁰⁸

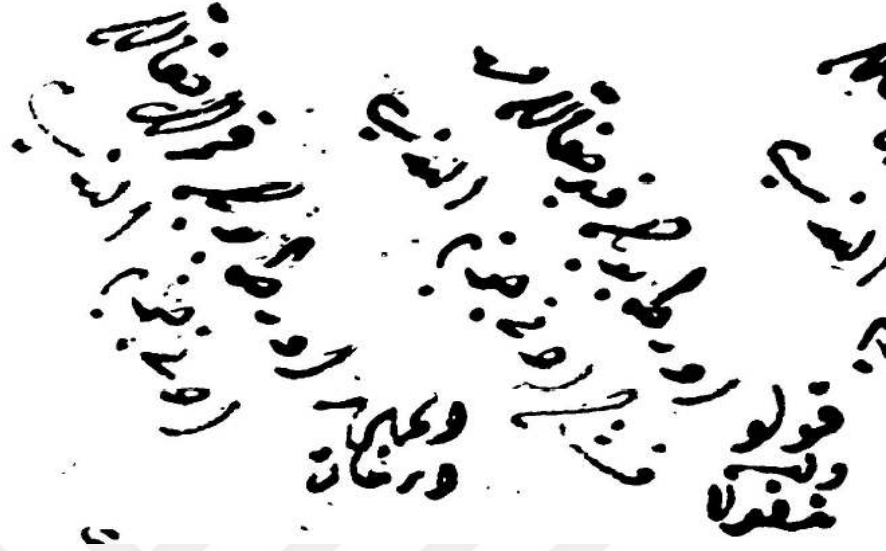
Görsel-22: XVII. Yüzyılda Eşkâl Kaydı-2

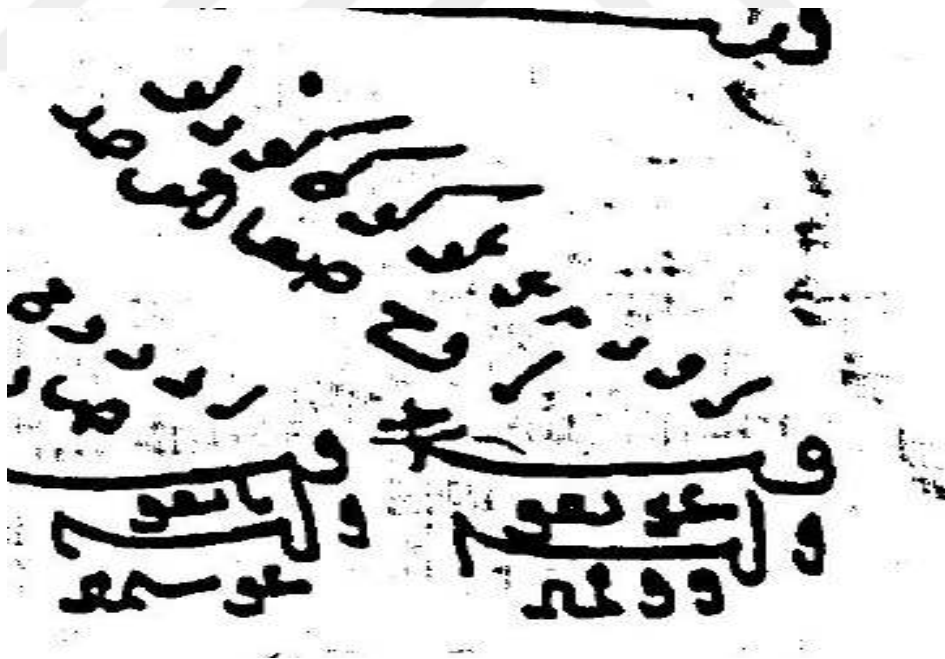
⁹⁰⁸ MAD.d 3643, [.....]sarı çatık kaşlı, siyah gözlü, siyah şerit sakallı, orta boylu, H. 1102 (M.1690-1691)

Farklı coğrafyalardan yeni misaller vermek amacıyla Rumeli kıtasından örnekler arttırılabilir.⁹⁰⁹

Görsel-23: XVII. Yüzyılda Eşkâl Kaydı -3

Görsel-24: XVII. Yüzyılda Eşkâl Kaydı-4⁹¹⁰

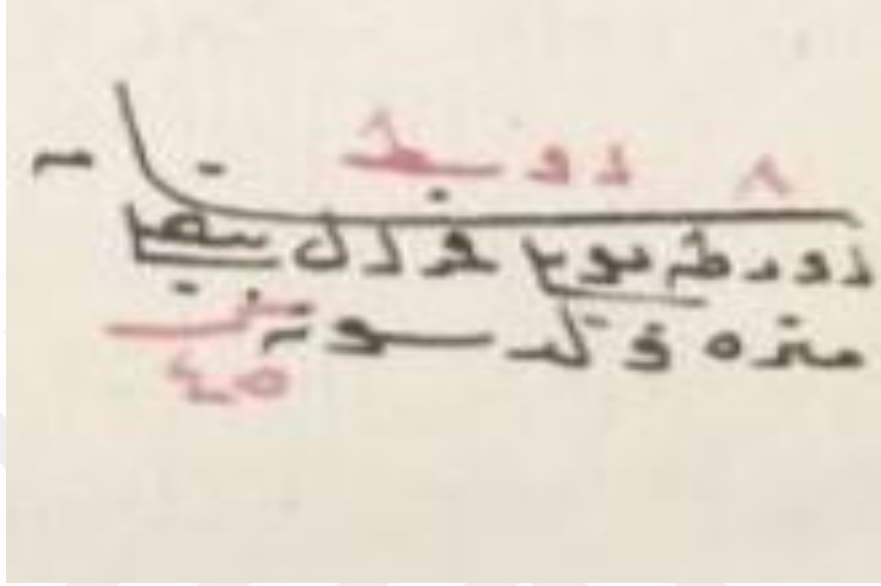

⁹⁰⁹ MAD.d 3492, “Orta boylu, kır sakallı, [...] kaşlı” “Orta boylu, kumral sakallı”H. 1103 (M.1691-1692)

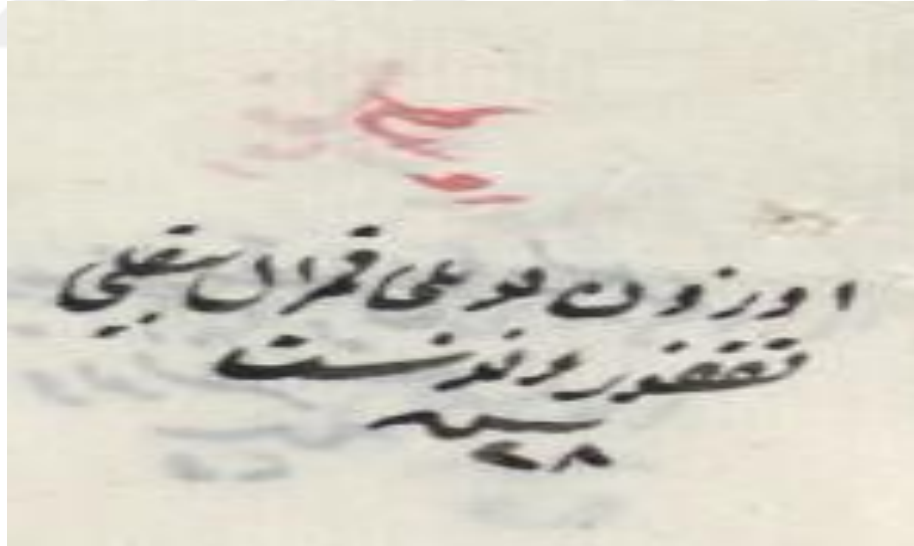
⁹¹⁰ MAD.d 1416 “Uzun boylu, gök gözlü, aksakallı”H. 1103 (M.1691-1692)

Yukarıdaki örnekler XVI. ve XVII. yüzyıllar arasında olup gayrimüslim ahaliye ait olan kayıtlardır. XIX. yüzyılda da reaya nüfusun tahrirlerinin neredeyse aynı şekilde yapıldığı görülür. Örnekler için görsel 25⁹¹¹ ve 26'ya bakılabilir.⁹¹²

Görsel-25: XIX. Yüzyılda Eşkâl Kaydı-1

Görsel-26: XIX. Yüzyılda Eşkâl Kaydı-2

Müslümanların da yukarıda belirtildiği üzere eşkâlleri yazılarak kayıtları yapılmaktadır. IV. Murat dönemine tekabül eden 1632 tarihinde Anadolu ve Rumeli'deki tımarlarla alakalı yapılan yoklamalarda tımar sahiplerinin dirliklerinin

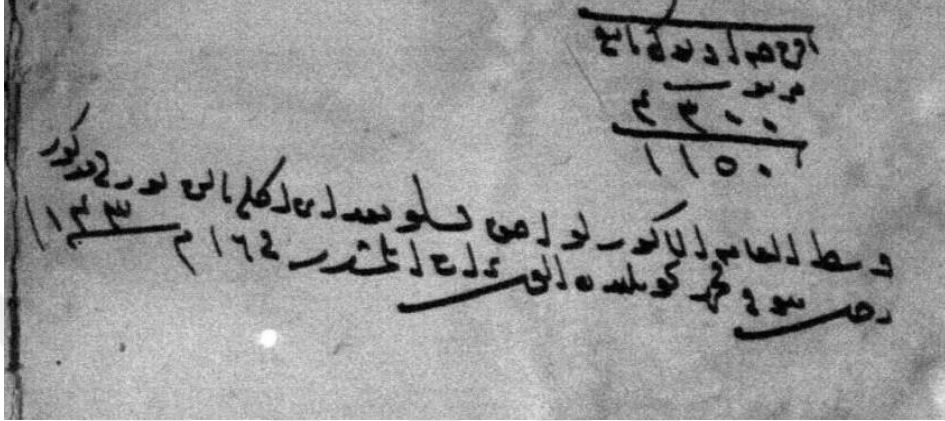
⁹¹¹ NFS. d 6145

⁹¹² NFS. d 692

bulunduğu sancaklarda ikamet edenleri belirtilmiş, bunların yoklamalarının yapılması, aynı zamanda yapılacak yoklama esnasında dirlik sahiplerinin eşkâllerinin de kayıtlara geçirilmesi istenmiştir.⁹¹³

1644-45 tarihli olan ve Çankırı livasındaki timar ve zeamet sahiplerine ait olan defterde de detaylı eşkâl tarifleri bulunmaktadır. Zikredilen örnek için 27 numaralı görsel incelenebilir.⁹¹⁴

Görsel-27: XVII. Yüzyıl Müslüman Eşkâl Kaydı

Bunun yanında XVIII. yüzyılın hemen başından başlayıp yüzyılın sonuna kadar tutulan ve Antep⁹¹⁵ ile Vulçitrın'a ait derdest defterlerinde de ise yine Müslüman timar sahiplerinin pek çoğunun eşkâllerinin yazıldığı da bilinmektedir.⁹¹⁶

XVIII. yüzyılda ise yine çeşitli işlerle meşgul olanların kaydedildiği özellikle İstanbul'da tutulan ve yoklama yahut nüfus defterleri olarak tarif edebileceğimiz vesikalarda hem gayrimüslimlerin hem de Müslümanların tasvirinin yapıldığı ve bu yolla şahısların kimliklerinin ortaya konulduğu defterlere de denk gelmekteyiz.⁹¹⁷

⁹¹³ Emine Erdoğan Özünlü, **Ayntab Sipahileri Bir Osmanlı Sancağında Tımarli Sipahi Olmak (1530-1647)** Berikan Yayınevi, Ankara, 2011, s.122

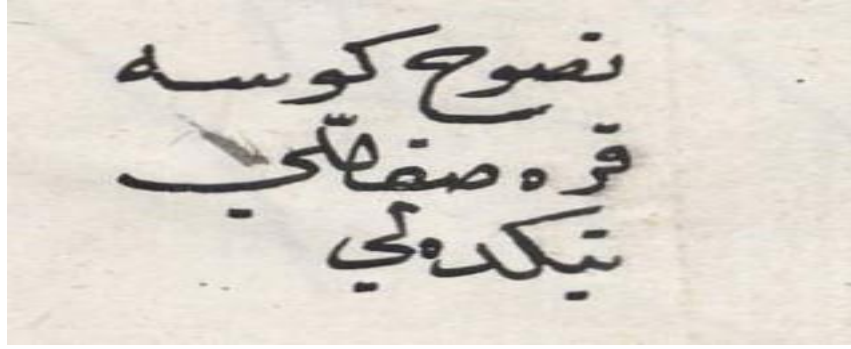
⁹¹⁴ TS.MA.d 540, *Vusta (orta yaşlı) amme? Ela gözlü, açık kaşlı, buğday benizli? Yarık yüzlü mezkûr dahi müteveffa Mahmut tahvilinden alup berat eylemiştir.*

⁹¹⁵ Derdest defterleri timar icmal defterlerinden hareketle hazırlanmış, timar gelir defterlerinin kimlerin tasarrufunda olduğunu belirten defterlerdir. XVII. yüzyıldaki defterlerde kişilerinin resimlerinin yani fiziksel görünüşlerinin olduğunu Afyoncu'da söylemektedir. Derdest defterleri hakkında daha detaylı bilgi için Afyoncu, "İki Yeni Defter", 2000, ss-221-229

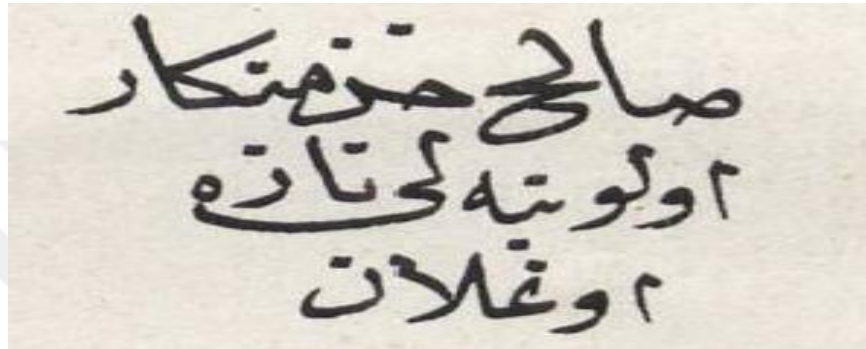
⁹¹⁶ Emine Erdoğan Özünlü, "Osmanlı Dönemi Balkan Tarihine Dair Önemli Bir Kaynak: Derdest Defterleri" **Gazi Akademik Bakış**, Cilt:4, Sayı:7, 2010, s. 197; Emine Erdoğan Özünlü, "Derdest Defterlerinin Kaynak Değeri Üzerine Bir Deneme: 493 Numaralı Ayntab Derdest Defterinin Analizi" **Bilgi**, Sayı:56, 2011, s.237 ve 244; Bunların dışında eşkâl kayıtların yer aldığı 1795-1796 tarihli birkaç timar/cebe zeamet defteri de örnek verilebilir. Bkz. DFE.RZ.d 1060,1078, 1701, 1732

⁹¹⁷ *İstanbul Kal 'asının haricinde Yedikuleden Ayvansaray ve Hazret-i Ebu Eyüb ve Hasköye varınca vaki olan bostanların defteridir (Sene) 1145* Defterde kişilerin yaşları bulunmamaktadır. Bununla

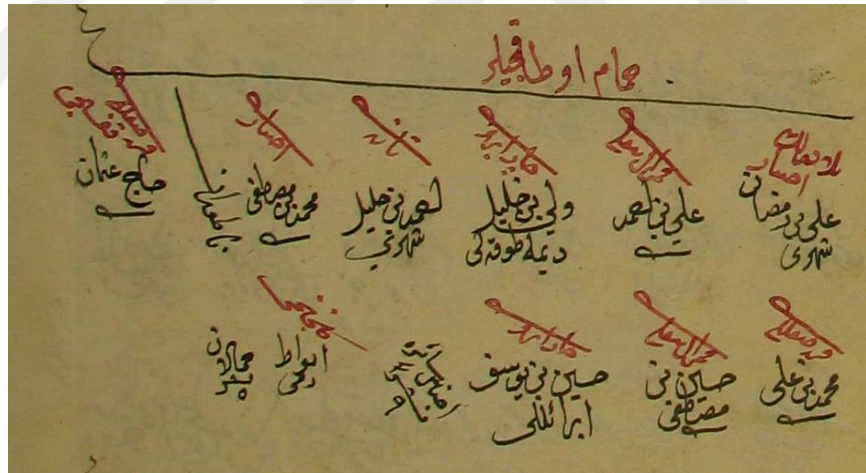
Görsel-28: XVIII. Yüzyıl Eşkâl Kaydı-1⁹¹⁸

Görsel-29: XVIII. Yüzyıl Eşkâl Kaydı-2⁹¹⁹

Görsel-30: XVIII. Yüzyıl Eşkâl Kaydı-3⁹²⁰

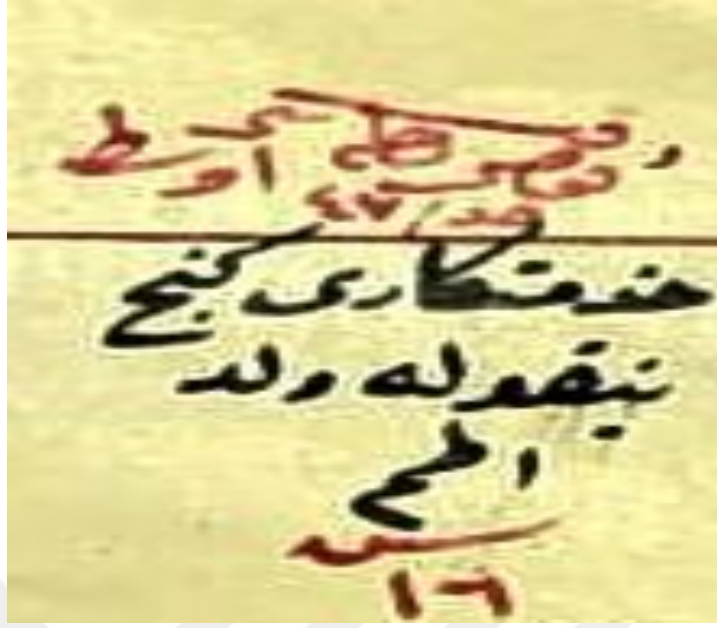
beraber fiziksel durumlarına dair açıklamalar (sakal, bıyık, genç, taze, ihtiyar vb.), nereli oldukları, etnik kökenleri, mesleklerine dair bilgiler yazılmıştır. NFS.d 1.

⁹¹⁸ “Nasuh Köse Kara Sakallı, Niğdeli. NFS.d 1

⁹¹⁹ “Salih Hizmetkâr Avlonyalı Taze Oğlan”

⁹²⁰ “Bila sakallı, kumral bıyıklı, çar ebru, taze, ihtiyar, kır sakallı” İstanbul Belediyesi Kütüphanesi Muallim Cevdet Yazmaları (M.C.Yz.0006), s.2

Görsel-31: XIX. Yüzyıl Eşkâl Kaydı-1⁹²¹

28, 29 ve 30 numaralı görseller ile 31 numaralı görsel arasında neredeyse yüz yıllık zaman farkı bulunmakla birlikte kişileri tanımlamada kullanılan yöntemlerin benzerlikleri dikkat çekicidir. Özellikle 29 numaralı görseldeki kayıta yer alan 1732’ye ait defterdeki Salih’in yaşı yazılmamakla birlikte, Salih “taze oğlan” şeklinde tarif edilerek kayda geçirilmiştir. 1 asır sonra ise yine 31 numaralı görselde hizmetkârlık yapan ve 16 yaşında olan Nikola’nın ise “genç” olduğu belirtilmiştir.⁹²²

Genel nüfus sayımından önceki yoklamalar içerisinde İstanbul’un çeşitli semtlerinde ikamet eden ve Duvarcı oldukları belirtilen Rum reayasına ait olan bir defter ilk genel sayımlarla tutulmaya başlanan defterlerin neredeyse birebir aynıdır.⁹²³ 1821-1822 tarihli olan bu defteri muhtemelen Cezayirli Hasan Efendi hazırlamıştır. Kişilerin fiziksel özellikleri ve nereli olduklarının yani kimliklerinin kayda geçirildiği defterde, kaydedilenlerin cizye yükümlülüklerine dair bir ibare ise bulunmamaktadır.⁹²⁴

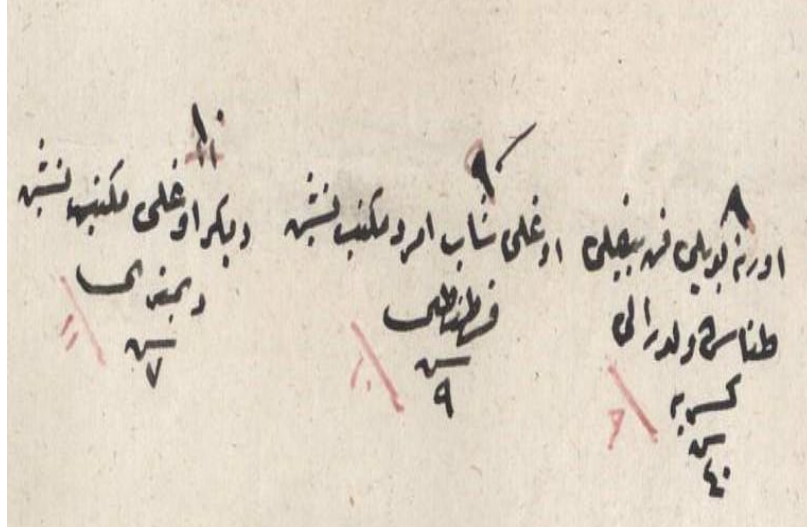
⁹²¹ “*Hizmetkârı Genç Nikola Veled-i İtma, Sinn 16. D.CRD. d 40068, s.1*

⁹²² Buradan hareketle Salih’in 15-16 yaşlarında olduğu düşünülebilir.

⁹²³ NFS. d 913. “*Rum milletinden bekâr olarak Dersââdet ve bilad-ı selasete [...] mevcut tahrir [...] itibariyle mevcut bulunan duvarcı esnafının miktaratı mübeyyin defterdir*”

⁹²⁴ Defterin üzerinde tarih yoktur tarihlendirme arşiv görevlileri tarafından yapılmıştır. Bununla beraber Rum reayasının cizye yükümlülüğüne dair bir kayıt olmamasından hareketle bu defterin Yunan isyanı sırasında İstanbul’un asayişine yönelik olarak hazırlandığı düşünülebilir. Ayrıca özellikle Yunan isyanı sırasında İstanbul’daki Rum nüfusu kontrol etmek amacıyla hazırlanmış ait pek çok sayım/yoklama defterinin mevcut olduğu daha önceki bölümlerde belirtilmiştir.

Görsel-32: XIX. Yüzyıl Eşkâl Kaydı-2⁹²⁵

Dikkat edilirse özellikle XVIII. yüzyıla kadar gelen görsellerde zikredilen şahısların tamamının devletle bir şekilde ilişkisi yahut yoklanmaya değer kişilerden olduğu görülür. Lakin ilk genel sayımda kayıtları yapılan kişilerin yukarıda zikredilen şahısların aksine devlete karşı çeşitli yükümlülük yahut sorumlulukları yoktur. Bu bağlamda nüfus sayımlarında eşkâlleri verilen kişiler yörenin sadece devletle ilişkisi olan kişileri değil, erkeklerinin tamamıdır.⁹²⁶

Bu ana kadar eşkâl tariflerinin çok eski dönemlerden beri kullanıldığını gösteren örnekleri paylaştık. Bunlara ek olarak III. Selim döneminde hazırlanan ancak Sultan'a sunulmayan bir layihada gayrimüslimlerin cizye noktasında kontrollerinin yapılması adına bu taifenin merkezden gönderilecek muharrirler vasıtasıyla *ism ü şöhret ve eşkâliyle* yazılmalarının da yeni bir öneri olarak Sultan'a ifade edildiği söylenmelidir.⁹²⁷

Bir tarif geleneği olarak kullanılan eşkâl yazımının II. Mahmud ile başlayan sayımların çok bariz bir özelliği olduğu herkesin malumudur. 1813-1814 tarihli bir yazışma ise eşkâl yazımına dair Sultan ile bürokrasi ve bürokratik detayların ilişkisini gösteren enteresan bir örnek barındırmaktadır. H. 1229 (M.1813-1814) olarak tarihlendirilen yazışmada Boğdan Voyvodası, Avusturya'ya firar edip daha

⁹²⁵ NFS.d 12

⁹²⁶ “Yine gerek Müslim ve gerekse reayanın, isim ve şöhretleriyle, hal, eşkâl ve keyfiyetleri tek tek tahrir olunurken...” Aydın, s.87

⁹²⁷ Fatih Yeşil, “III. Selim Devri Siyasi Literatürüne Bir Katkı: Yeni Bir Lâyiha Üzerine Notlar”, *Belleten*, LXXVI, 2012, ss.93-94

sonra tekrar Boğdan'a dönen asilerin eşkâllerinin de olduğu bir liste yaptığını ve bunların bir deftere yazılarak evrakın İstanbul'a gönderildiğini belirtmektedir. Boğdan Voyvodası'ndan gelen bu kaimeye Sultan II. Mahmut'un düştüğü derkenar ise ilginçtir: *Bunların esami ve eşkâlleri bilinmekde faide nedir, anlayamadım.*⁹²⁸

Sultan ilk sayımdan neredeyse 15 sene öncesine ait bir belgede eşkâl yazımını gereksiz mi görmüştür? Yoksa fiziksel tasvirlerin neden yapıldığını anlayamamış mıdır? Buna kesin bir hüküm vermek pek mümkün değildir. Bununla birlikte II. Mahmut'un eşkâl tariflerini bir an gereksiz bulduğunu varsayalım. Bu çıkarımdan hareketle önce 1829 İstanbul sonrasında ülkenin büyük çoğunluğunda başlayan sayımlarda yapılması istenen fiziksel tasvirlerle alakalı olarak aklımıza şu soru gelmektedir: Madem sayımın asli amacı askerlik yapabilecek Müslüman erkek nüfusun tespiti ve yeni kurulacak ordu için finansal kaynakların yeniden değerlendirilmesi idi, o zaman aslında defterlere yapılması arzulanan eşkâl tariflerine ne gerek vardı?⁹²⁹ Bu durumda yalnızca askerlik yapabileceklerin yahut cizyeye müstahak olanların eşkâllerinin yazılması gerekmez miydi?⁹³⁰ Eğer sayım sadece bu iki amaca hizmet ediyorsa askerlik ve cizye yükümlülüğü olmayan küçük çocukların (Ki daha beşiktekilerin yani yaş bile almayanların da yazıldığı görülür⁹³¹.) ya da ihtiyarların dahi eşkâl kayıtları niçin yapıldı?⁹³² Son olarak Sultan'ın bile umursamadığı bu eşkâller hangi amaçlara hizmet ediyordu ya da etmesi düşünülmüyordu? Bu ve bunun gibi sorular geçmişteki eşkâl örnekleriyle karşılaştırıldığında cevapsız kalmaktadır. Bu soruların cevabı ve nüfus defterlerinin büyük çoğunluğunda yapılan eşkâl kayıtlarının sebebi yüksek ihtimalle ilk etapta büyük kentlere göçün önlenmesi ve bu bağlamda ülkedeki iç güvenliğin yeniden ve

⁹²⁸ HAT. 1109-44673

⁹²⁹ Tezin ilerleyen bölümlerinde ABD ve İngiltere'nin yaptığı nüfus sayımlarıyla Osmanlı Devleti'nin yaptığı sayımlar kıyaslandığında zikredilen husus daha detaylı anlaşılacaktır. Burada kısaca değinmek gerekirse mezkûr iki devletinde nüfus sayımlarının amacı üretici nüfus ile askerlik yapabileceklerin tespitidir. Bununla beraber ne ABD ne de İngiliz sayımlarında kişilerin eşkâlleri kayda geçirilmiştir.

⁹³⁰ Ki bu şekilde tutulan defterler de vardır. Örnek için bkz. NFS.d 7304, 5448, 6143, 1536, 6861, 2305

⁹³¹ Örnek defterler için bkz. NFS. d 1436, 5449, 6058

⁹³² "Yine de hükümet, o dönemde kadınlar, yetimler, ergenlik çağına gelmemiş Hristiyanlar, akli ya da fiziksel özürlüler yüksek düzey devlet görevlileri gibi kişisel vergi vermekle ya da askerlik hizmetiyle yükümlü olmayan bireylerle ilgilenmiyor ve onları kayıtlarına geçirmeyi düşünmüyordu." Karpat, s.43. Karpat, kadınlar konusunda haklı olmakla birlikte diğer kast ettiği kişiler noktasında tamamen hatalıdır

kalıcı olarak tesisine yönelik hazırlanan Men-i Mürur nizamıyla bağlantılı olması çok muhtemeldir.⁹³³

XIX. yüzyıldan önce de Osmanlı Devleti'nde kişilerin bir yerden bir yere seyahat etmek için çeşitli izinler almalarının gerektiği ve devletin özellikle XVIII. yüzyıldan itibaren dikey ya da yatay göç hareketlerini siyasi, ekonomik vb. sebeplerle engellemeye çalıştığı bilinmektedir.⁹³⁴ Nitekim özellikle her dönem farklı hususlarla bağlantılı olarak yoğun şekilde göç alan İstanbul'un nüfusunun kontrol altında tutulması için her yüzyılda yapılan rutin uygulamaların III. Selim döneminden itibaren arttırılarak farklı mahiyetler içermeye başladığı da belirtilmiştir.

1821-1822 tarihli bir yazışmada ise taşradan İstanbul'a, İstanbul'dan taşraya gidecek olan kişilerin üzerinde isim, eşkâl ve seyahat sebeplerinin yazılı olduğu mühürlü tezkireleri olmayanların seyahatlerine izin verilmemesi istenmiştir.⁹³⁵ 1826 tarihli İhtisap Ağalığı Nizamnamesinde ise İstanbul'daki başıboşların önüne geçebilmek için herkesin dış görünüşünün bilinmesinin gerekliliğine değinilmektedir. Bu hususla kastedilen şeyin aslında kişilerin giyim kuşamları ile birlikte eşkâllerinin bilinmesi olduğu da iddia edilebilir.⁹³⁶

Bu nizamnameden kısa bir süre sonra hazırlanan ve İstanbul'un demografik hareketlerinin takibine dair hazırlanan nizamnamede de başkentteki bütün erkek nüfusun tek tek isim, eşkâl ve yaşlarının belirtilerek yazıldığı ve bu usulün devam ettirilmesinin de istendiği dikkat çekmektedir.⁹³⁷ 1829'da İstanbul'da yapılan nüfus sayımında bu nizamnamenin dikkate alındığı ve sayılan kişilerin tasvirlerinin yapıldığı bilinmektedir. 1826 yılındaki tahrir emrinde olmayan⁹³⁸ eşkâl yazımının 1829 tarihli nizamnamede olmasının bu hususa verilmeye başlanan önemle alakalı

⁹³³ Sedat Bingöl'ün sayımlarda tutulan ve mahalli defterler olarak tanımladığı nüfus defterlerinin ve bu defterlere yapılan kayıtların özellikle iç güvenlik ve buna bağlı olarak mürur tezkirelerinin verilmesinde önemli olduğuna değinmiştir. Konuyla alakalı detaylar için bkz. Sedat Bingöl, "Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan Sonra Kriminal Kimlik Tespit Yöntemlerine Dair Notlar ve Belgeler," **Belleten**, Sayı:274, 2011, s.848

⁹³⁴ Men-i Mürur denen ve seyahat kısıtlaması olarak tanımlayabileceğimiz uygulamanın geçmişi XVI. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Detaylar için bkz. Çadircı, "Ülke Yönetimi", 2017, s.153

⁹³⁵ HAT. 822-37385-F.

⁹³⁶ Turna, s.66. Özellikle İstanbul'a ait defterlerde çok detaylı eşkâl tarifleri yapılması bu nizamname ile ifade edilebilir. Bkz. NFS. d 47, 119

⁹³⁷ "bu defa [...] asrı maslahat mezkurenin icrasına sıra gelmekle tekrar beyaz üzerine sadır olan musahhah emr-i ali mucibince memurlar marifetleriyle ahali mahmiyeyi mahkiyenin sınıfı zükurü yeni baştan yegan yegan isim ve eşkal ve sin ve mevlit ve muvatinları işaretleriyle tahrir ve tenmik ve kefilıyla rabt ile..." HAT. 1667-25

⁹³⁸ İstanbul'un 1242 tarihli sayımında eşkâl yazımı yapılmasına dair her hangi bir ifade yoktur. <https://kadisicileri.istanbul/?kategori=gosterorj&blm=ist154&bsm=ist154o509> Erişim tarihi (29.04.2020)

olduğu düşünülebilir.⁹³⁹ Ayrıca ilk etapta 1829'da İstanbul'da yapılan eşkâl yazım usulünün ilk genel sayımda da uygulanmaya çalışıldığı daha önce belirtilmiştir. Nitekim genel sayımla alakalı yapılan yazışmalarda da tahrir esnasında kişilerin yaşıyla birlikte eşkâllerinin de yazılması istenmiştir. Devamında bu hususun tahriri yapan muharrirler tarafından bilindiği ve ayrıca sayımla alakalı hazırlanan fermana da derç edildiği belirtilmektedir. Mayıs 1830 tarihli bir yazışmada ise ülke içinde bir yerden başka bir yere giden kişilerin tezkirelerinin kontrol edilmesi ve eşkâllerinin yazılı olduğu tezkiresi olmayanların uğradıkları yerden ileriye gitmelerine izin verilmemesi ile kendi kazalarına geri iade edilmesi istenmiştir.⁹⁴⁰ İlk nüfus sayımının asli amaçlarının askere gidecek ve vergi toplanacak nüfusun tespiti olduğu devamlı zikredilmektedir. Hâlbuki sayımlar ile bunların çıktıları olan defterler bir başka açıdan değerlendirildiğinde bunların hedeflenen iki amacın dışında planlı ya da plansız şekilde başka gayelere de hizmet ettiği iddia edilebilir. Nitekim bu durumun XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin merkezileşme ve modernleşme süreci ile de alakalı olduğu ifade edilebilir.⁹⁴¹ Şöyle ki neredeyse tüm dünyada devlet ve vatandaş ilişkilerinin değiştiği bir dönem olan XIX. yüzyılda artık Osmanlı Devleti'nin bir zihniyet değişimi yaşadığı da bilinmektedir.⁹⁴² Bu bağlamda sayımlar vasıtasıyla hedeflenen hususun sadece “askerlik ya da cizye” yükümlülerinin değil, erkek nüfusun tamamının bilinmesi olduğu ve eşkâl kayıtlarının da bu amaca hizmet eden bir araç olduğu düşünülmelidir.⁹⁴³

Bu bağlamda ilk sayımdan öncesine ait olan seyahat ve bunun için alınması şart olan mühürlü tezkirelerin belirlenmiş olan standartları ve asayişle alakalı olarak yapılan yazışmadaki eşkâl hususu farklı bir açıdan değerlendirilmelidir. Sonrasında zikredilen nizamnameler ile akabinde İstanbul'un 1829 tarihli sayımında yapılan pratikler ve 1830-1831 ile sonrasına ait nüfus defterleri ve bunların büyük çoğunluğundaki detaylı eşkâl kayıtlarının seyahat ve asayişle olan ilişkisi bir bütün

⁹³⁹ <https://kadisicilleri.istanbul/?kategori=gosterorj&blm=ist154&bsm=ist154o509> Erişim tarihi (29.04.2020)

⁹⁴⁰ C.DH 57-2830

⁹⁴¹ Açıkçası sayımın bu amacına yönelik olarak yapılan yorumun bir varsayım olduğu ve her hangi bir belgeye dayandırılmadığı belirtilmelidir. Ancak sayımla alakalı yapılan yazışmaların neredeyse tamamında Mahir Aydın'ın da belirttiği üzere büyük bir ketumluk vardır. Bu bakımdan belki de bu husus yazışmalarda hiç dile getirilmemiş olabilir.

⁹⁴² Kırmızı, “Abdülhamid'in Valileri”, 2016, s.1

⁹⁴³ II. Mahmut'un tebaasını görünür kılmak için yetkililerden demografik ve topografik malumatlar istemiştir. Bkz. Kırılı, “Sultan ve Kamuoyu”, 2009, s.32

olarak dikkate alınmalıdır. Ayrıca belki de ilk başta bu yazım biçimini gereksiz gören II. Mahmut'un bile daha sonra bu usulü benimsediği söylenmelidir.⁹⁴⁴ Bu betimlemelerin devletin ahalisi üstünde oluşturmak istediği yeni bir kontrol mekanizmasına hizmet ettiği de iddia edilebilir.⁹⁴⁵

Bunlara ek olarak 1835'te kurulan ve görevleri arasında nüfusun doğum, ölüm, göç gibi demografik hareketlerini kontrol edip kaydetmek olan Jurnal Teşkilatının dahi öncelikle nüfus sayımları tamamlanmış ve kütük vazifesi gören defterlerin olduğu yerlerde kurulması göz ardı edilmemelidir.⁹⁴⁶ Bu vesileyle sayımın temel amaçlarından olmasa da tahrirlerle alakalı olarak göz ardı edilmemesi gereken husus, ülkedeki erkeklerin çok büyük bir çoğunluğunun sayımlar yoluyla fiziksel tasvirlerinin yapılmasıdır. Bununla devletin tebaası üstünde oluşturmayı hedeflediği kontrol mekanizmaları için bir ön bilgi akışı sağlandığı iddia edilebilir.⁹⁴⁷ Yani nüfus sayımları neticesinde planlansın ya da planlanmasın günümüz tabiriyle izah etmek gerekirse vatandaşların isim, lakap, fiziksel özellikleri ve yaşlarının yer aldığı bir tür *GBT*⁹⁴⁸ ile bunlardan mürekkep geniş bir veri tabanı oluşmaya başlamıştır.⁹⁴⁹ Bu durum XIX. yüzyılda artık geçmiş yüzyıllardan farklı olarak

⁹⁴⁴ bkz. HAT. 665-32352

⁹⁴⁵ Merkezden taşraya gönderilen ve şer'iyye sicillerine işlenen pek çok hükümde seyahat edecek kişilere izin verilmesi için kazanın nüfus defterlerinde kaç numarada kayıtlı oldukları ve eşkâllerinin kontrol edilmesi istenmiştir. Birkaç örnek için bkz. Bkz. Ümrân Fındık, 72 Numaralı Adana Şer'iyye Sicili (H.1243-1244/M.1828-1829), T.C. Fırat Üniversitesi SBE, Elazığ, 2019, ss.142-143; Meltem Kılıç, 1 Numaralı Şer'iyye Sicil Defterine Göre Kalecik'in Sosyo-Ekonomik Yapısı (H. 1251-1258/ 1835-1842), T.C. Kırıkkale Üniversitesi SBE (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Kırıkkale, 2015, ss.173-174

⁹⁴⁶ Teşkilat 17 Muharrem 1251 (M.15 Mayıs 1835) tarihinde kurulmuştur. Teşkilatın kuruluşuyla alakalı yazışmada nüfus tahrirleri ve men-i mürur maddelerinin uygulanmasına değinilmektedir. Buna göre; nüfus sayım/yazımı yapılması ve serbest dolaşımın yasaklanmasının sebebinin Osmanlı ülkesinde bulunan bütün vatandaşların miktarının, durumlarının, isimlerinin ve şöhretlerinin bilinmesi; hiçbir kimsenin tezkiresiz seyahat etmemesinin ahalinin güvenliğini sağlamak adına olduğu belirtilmektedir. Teşkilatın ilk kurulduğu yerler tıpkı ilk nüfus sayımının yapıldığı kıtalar olan Anadolu, Rumeli ve Cezayir Bahri Sefid 'deki kazalardır. Bkz. Yıldırım, ss.13,17, 16, 19 ve 76

⁹⁴⁷ 2848 numaralı Saruhan Sancağı Gördös kazası nüfus defterinin giriş kısmında kazanın daha önce tutulan yoklama defterlerinde kayıtları yapılan kişilerin yaş, eşkâl ve lakaplarının yazılmamasından dolayı kazanın Mütesellimi'ne kazada yeni bir nüfus sayımı gerçekleştirmesi emredilmiştir. Bu seferki sayım ve yeni defterde kişilerin yaş, eşkâl ve lakaplarının da yazılması ayrıca belirtilmiştir. Defter için bkz. NFS.d 2848, s.1 Benzer defterler için NFS. d 922, 3807, 4187, 761

⁹⁴⁸Güvenlik Bilgi Taraması anlamına gelen kısaltma. Bu konuda ilginç bir örnek mevcuttur. 1844 tarihli bir nüfus defterinde 1839 yılında Donanma-ı Hümayunu Mısır'a kaçırın Ahmet Paşa ile birlikte gidip daha sonra İskenderiye'den firar ederek yeniden Osmanlı ülkesine dönenlerin isimleri üstüne bu konuyla alakalı bir açıklama yapıldığı görülmektedir. Bkz. NFS.d 1204, s.9

⁹⁴⁹ Mahir Aydın bu tebaa veri tabanı oluşturma yolundaki çabaları çok güzel izah etmektedir. “*Bu tahrirler esnasında üzerinde en çok durulan husus, hiç şüphesiz mektum nüfusun açığa çıkarılması olmuştur. Zirâ önemli olan, bir ferdin, bir kez tespit edilmesidir*” Aydın, s.94 Açığa çıkarılan mektum nüfusun yoklama defterlerinin zirine kayıt edilmesini isteyen bir yazışma için bkz. C.DH. 128-6395

imparatorluğun tebaasını kitlesel olarak değerlendirmekten vazgeçmesi ve bunları tekilleştirerek kimlikleri hakkında malumat edinmek istemesi ile de açıklanabilir.⁹⁵⁰ Kısacası nüfus sayımları ve bu buna bağlı olarak ilerleyen süreçte yapılan uygulamalarla XIX. yüzyıldan itibaren devletin yaş, etnik köken, din vb. özellikleri ayırmayarak sayımlar vasıtasıyla nüfusu bilgi temelinde kontrol eden modern bir devlete dönüşmeye başladığı söylenebilir. Ayrıca bu sayımlar vasıtasıyla bireylere ait bilgilerin toplanmasının devletin tebaasının tamamı üstünde bir tarassut iklimi yaratmaya çalıştığı da göz ardı edilmemelidir.⁹⁵¹ Bu noktadan değerlendirildiğinde nüfus defterlerindeki eşkâl kayıtlarının önemsiz olmadığı açıktır. Ahalinin fiziksel görünüşleri ile ahvalleri (eşkâl, yaş, meslek, lakap vb.) yazılarak aslında kimliklerinin ortaya çıkarılmaya ve *okunabilir* bir toplum yaratılmaya çalışıldığı söylenebilir.⁹⁵² Bu gaye için ilk genel sayımının bir milat olduğu⁹⁵³ ve ilerleyen süreçte nüfus defterlerinde muhakkak şekilde bu kişisel özelliklerin kayıt altına alınması yönündeki çabalarla nüfus defterlerinin başka amaçlara da hizmet ettiği açıktır.⁹⁵⁴

⁹⁵⁰ “Osmanlı yönetiminin kendi tebaasıyla ilişkilerini düzenlemekte ve bireyle yeni ilişki kurma biçimlerini benimsemesi bakımından düşünce değişikliği 1860 yılında gerçekleştirmiştir. Ama Osmanlı bürokrasisi bunu sayım pratiğinde yaşama geçirecek kapasiteye ancak yirmi yıl sonra ulaşmıştır.” İlhan Tekeli, Selim İlkin, **Cumhuriyetin Harcı Modernitenin Alt Yapısı Oluşurken**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004, s.33. Tekeli ve İlkin’in saptamalarına katılmakla birlikte devletin tebaasını bireyleştirmesinin daha da geriye çekilerek ilk nüfus sayımlarıyla başlatılması gerektiğini düşünmekteyim.

⁹⁵¹ XIX. yüzyılda devletin ahali hakkında bilgilenme faaliyetlerine başka örnekler de verilebilir. Bu bağlamda Mürur, Ubur, Jurnal ve belki Temettüat sayımları da bu konuda misal olarak gösterilebilir.

⁹⁵² “İktisadi, demografik ve siyasi verilerin sayım, kayıt, haritalandırma ve istatistik gibi faaliyetler çerçevesinde örneklenen bütün bu yeni gözetim pratikleri, nüfusun imparatorlukta yaşayan kişilerinin toplamından oluşan bir bütünden farklı bir şekilde kavranmaya başladığı “okunabilir” bir kamu inşa etme mefhumuna yaslanan yeni bir yönetim zihniyetinde dile gelir. Halkı okunaklı kılma çabası bu yeni yönetim anlayışının bir sonucudur. Yönetileni bilinir kılma girişimi, iktidar ve halk ilişkilerini yeniden biçimlendiren ve belki daha önemlisi, yönetenle yönetilen arasından kaçınılmaz olarak yeni bir iletişim alanı açan bir süreçtir. Kırılı,”Sultan ve Kamuoyu”, 2009, s.34.

⁹⁵³ “Fakat Mahmut’un mutlakîyetçi monarşi yönetimine bir istibdat yönetimi veren yanları da yok değildir.” Berkes, s.173. Berkes’in bu değerlendirmesine nüfus sayımları ile amaçları ve sistemin devam ettirilerek zamanla yeni kurumlar ihdas edilmesi yönünden bakıldığında hak vermemek elde değildir.

⁹⁵⁴ Döneme ait mürur kayıtlarında yaşadığı yerden herhangi bir amaç için (ticaret vb.) başka bir yere gitmek isteyenlerin nüfus defterlerinde kayıtlı oldukları mahalle ve numaralarının yazıldığı görülür. Bunlara ek olarak kişilerin eşkâl ve şöhretlerinin de yazıldığı dikkat çekmektedir. Bu bağlamda nüfus defterlerinin özellikle seyahatle alakalı olarak kişilerin kim olduğunu kanıtlayan bir tür araç olduğu görülmektedir. Buna misal Söke kazasına ait nüfus defteriyle, mürur defterinin kıyaslanması konuyu daha detaylı şekilde izah edecektir. Söz konusu nüfus defterinin tarihi 1830-1831, mürur defterinin ise 1835’tir. Nüfus defterinde mütesellim dairesinin 7 numarasında kaydı yapılan kişinin adı Mustafa babasının adı ise Abdullah’tır. Şahsın eşkâli nüfus defterinde *orta boylu az bıyıklı* şeklinde tarif edilmiştir. Bkz. NFS.d 2903, s.180 1835 tarihli mürur defterindeki kayıt ise şu şekilde yapılmıştır. “Daire-i Mütesellim Liva-i Sığla ’da 7 numero orta boylu sarı bıyıklı Mustafa Çavuş bin Abdullah

Bu örnekler ve çıkarımlardan hareketle netice olarak ilk genel sayım ve sonrasında üretilen mufassal defterlerin çok büyük çoğunluğunda rastladığımız eşkâl tarifleriyle kişileri yazma usulünün yeni olmadığı ve bu yöntemin hakikatte kadim bir Osmanlı tarif geleneği olduğu anlaşılmaktadır. Lakin klasik yüzyıllarda kullanılan bu yöntemin devletin tanınması gerektiği kişilere ait olduğu göz önünde tutulmalıdır. Buna karşın XIX. yüzyıl nüfus sayımlarında yapılan eşkâl yazımlarının amacının ise toplumun tamamının (en azından defter edilenlerin) tanınmasıdır.⁹⁵⁵

Tebaayı *okunabilir* kılma girişimlerinin XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren Osmanlı Devleti'nin yeni bir ordu teşkili çabalarına, merkezileşme, modern bir devlete dönüşümüne bağlı olarak yapılan bir uygulama olduğu ve ilerleyen süreçte erkeklerle birlikte tedricen kadınların da bu uygulamalara dâhil edilerek toplumun tamamını kapsayan bir hâle getirildiği ifade edilmelidir. Bu anlamda Klasik Dönemde mikro manada ve dar bir çerçevede uygulanan eşkâl yazımlarının eski bir uygulama olduğu ancak XIX. yüzyılın başında önce tüm erkekleri, yüzyılın sonunda ise kadınları da dâhil ederek makro manada geniş Osmanlı coğrafyasında uygulanmış olduğu açıktır.

Osmanlı Devleti'nin birkaç asırdır ihmal ettiği kayıt tutma işlemini, gerisinde kalmış olduğu devletlerin de yürüttüğü nüfus sayımları ile yeniden başlatarak bu manada çağın gereği olan modern bir uygulamayı icra ettiği de söylenebilir. Ancak buradaki modernlik çok da kesin kullanılmamalı, çeşitli boyutlarıyla tartışmaya açılmalıdır. Zira uygulamanın kendisi modern/çağa uygundur. Buna karşın başta yöntem ve yazım tekniği olmak üzere geleneksel usullerden kopulamaması bu modernlik tanımlamasının yeniden düşünülmesini gerektirmektedir. Burada sayımın modernliğinden ziyade eski araçların kapsamının genişletilerek Cengiz Kırılı'nın deyimiyle toplumun mümkün olabilecek şekilde tamamının *okunulabilir* hâle

nam bir nefer miri mübaayasını tahsili zımmında miri mümaileyhin inhasıyla Şahme kazasına gidüp gelmek üzere azimet itmiştir.” C.DH 228-11360, s.10. Söke'ye ait Nüfus defteri ve mürur belgelerinden bir başka karşılaştırma için bkz. NFS.d, s.180 ve C.DH 228-11360, s.11

⁹⁵⁵ “(II. Mahmut) Uzun süreden beri görünmez mahlûklar haline gelen padişahların kovuşundan ilk çıkkanı o olmuştur. Zamanın Batı monarklarının kılığına benzer bir kılıkla kavuşunu, kürkünü, sorgucunu çıkararak sakalını kısaltarak halk karşısına çıkan ilk Osmanlı hükümdarı odur” Berkes, s.173. Sultan, kişisel olarak yaptıklarıyla şahsını ve dahi makamını ahalisine gösterirken, devleti de sayımlar vasıtasıyla tebaasını padişah-ı âlem penaha zahir kılmaktaydı. Şüphesiz halk bu geziler, devlet dairelerine asılan portreler vb. uygulamaları vasıtasıyla padişahını tanırken hükümdar ve devlet de nüfus tahrirleri, jurnaller vb. enstrümanlar aracılığı ile reayasının âdemlerini zahire ihraç etmekteydi.

getirilmesi öne çıkarılmalıdır. Bu bağlamda nüfus sayımları ve eşkâl kayıtlarının bu amacın en önemli aracı olduğu söylenebilir.

3.3.5.DeFTERlerdeki Yaş-Fiziksel Durum ve Çeşitli Terimler Üzerine

Amelmande: Kelimenin kökeni ve tabirin devlet nizamı içinde kullanımı Klasik Dönem'e kadar uzanmaktadır. Bu terimin Yeniçeri Ocağı'ndan yaşlılık sebebiyle emekli olan kimseler için kullanıldığı söylenebilir.⁹⁵⁶ XIX. yüzyıldaki sayımlarda ise artık tüvana olmayan, harbe ve darbe mecali kalmamış, hastalıklı vb. kimseler için kullanılan tabirlerden (ihtiyar, iş görmez, ihtiyaran, pir, pir-i fani, alil ve müsin vb.) birisi hâline gelmiştir.⁹⁵⁷

Mürahik/Sağır/Şâbb-ı Emred: Nüfus defterlerinde küçük yaştaki kişileri tanımlamak için kullanılan bu kavramların teknik olarak birbirlerinden çok fazla farkı bulunmamaktadır. Örneğin *sağır* malum olduğu üzere küçük çocuk; *şâbb-ı emred* sakalsız genç, sakalı çıkmamış delikanlı⁹⁵⁸ iken *mürahik*⁹⁵⁹ on iki yaşını bitiren ancak fiziksel gelişimi tamamlanmamış erkek çocukları için kullanılan bir ifadedir. XIX. yüzyıldan önceki pek çok şer'iyye sicillerinde de bu üç kavramın birlikte kullanıldığı görülür.⁹⁶⁰

Bu bağlamda küçük ve büyük kavramlarının Osmanlı cemiyetinde hangi yaşları tam olarak tespit ettiğini belirlemek zordur. Nitekim XVIII. yüzyıla ait mühimmelerde ihtiyaç halinde 7 yaşından büyük olanların askere kaydedilmeleri yönünde hükümler mevcuttur.⁹⁶¹ Bunların savaş yahut zorunluluk zamanında devlet nezdinde savaşmaya muktedir oldukları yahut savaşmasalar da geri hizmetlerde faydalı oldukları için askere alındıkları düşünülebilir. Ayrıca Osmanlı toplumunda ve

⁹⁵⁶ Pakalın, Cilt:1, s.57

⁹⁵⁷NFS.d 2903; Ayrıca bkz. Ozan Erman, **2587-2588 Numaralı (H. 1247/ M. 1832) Harput Sancağı Arapgir Kazası Müslüman-Gayrimüslim Nüfus Defterlerinin Transkripsiyonu ve Karşılaştırmalı Değerlendirilmesi**, Batman Üniversitesi SBE (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Batman, 2019

⁹⁵⁸Yaşar Çağbayır, **Ötüken Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, Ötüken, İstanbul, 2017, s.1513

⁹⁵⁹ Pakalın, Cilt:2, s.622. Bununla beraber aynı sancak içinde yer alan Söke Kazasında 1841 sayımında 25 yaşında olan bir kişi mürahik olarak kayıtlara geçmiştir. Detaylar için bkz. Mustafa Mesut Özekmekçi, "Söke Kazasında", s.67

⁹⁶⁰<https://kadisiçilleri.istanbul/?kategori=hukum&kelimegln=m%C3%BCrahik&sayfa=30&secim=hk m&nerede=&trn=&tra=> (17.12.2019)

⁹⁶¹ Sinan Çağlar, "188 Numaralı Ordu Mühimmesi Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1203/M. 1788-1789; Sayfa 1-75)," **T.C. Çankırı Karatekin Üniversitesi SBE**, Çankırı, 2019, s.65 ve 188

devlet indinde çocukluğun yahut erişkinliğin sınırlarının girift olduğu ifade edilmelidir.⁹⁶²

Nitekim nüfus defterlerinde sık rastlanan *emred* ve *oğlan* gibi sözcüklerin Osmanlı toplumunu ve hukuki metinlerinde yetişkinliğe erişmiş erkekleri tanımlamak için sıkça kullanılmasının bu giriftliği daha da içinden çıkılmaz hâle getirdiği iddia edilebilir. Nüfus defterlerindeki yaş kayıtları da bu durumu doğrulamakta kullanılabilir. Örneğin, Sıgla sancağına ait nüfus defterinde genelde 13 ila 19 yaş arasındakiler için *şâbb-ı emred*⁹⁶³ ifadesi kullanılmıştır. Bu defterden hareketle 13'ten 19'a kadar olanların *şâbb-ı emred* oldukları iddia edilebilir.⁹⁶⁴ Bununla beraber aynı defterde 15-16 yaş arasında olan bazı çocuklar için *emred* yerine *mürahik*⁹⁶⁵ tabiri kullanılması ve çocukların aynı yaşta olmasına karşın farklı tanımlarla izah edilmesi bu genellemeyi geçersiz kılmaktadır. Keza Karal'da da pek çok kazada bazı çocukların *mürahik* olarak ayrıca bir tasnife tabi tutuldukları görülmektedir. Bunların büyük çoğunluğu *sabillerle* birlikte tasnif edilmekle birlikte⁹⁶⁶ sadece bir kazada yaşlarının 11 ila 14 arasında değiştiği ifade edilmektedir.⁹⁶⁷

Nüfus defterlerindeki tanımlamalardan hareketle en azından belirli kavramlar için devletin çıkarımlarından yahut belirlemiş olduğu sınırlardan hareketle bir açıklama getirileceği düşünülmektedir. Bu açıklama şüphesiz devletin *çocukluk burada başlar, burada biter* şeklinde çizeceği kaba, kesin ve somut bir sınır değildir. Bununla beraber nüfus sayımlarının amacına ulaşması için elde edilen istatistiklerde devletin bir sınıflandırma yapması kaçınılmazdır.

Bu bağlamda zikredilen terimler içerisinde *mürahik* ifadesinin Müslüman nüfus için ergenliğe geçiş aşamasını yani askerlik yapabilecek duruma (Buradaki

⁹⁶² “*Aslında bu tanımlamalar, hukuki olarak olmasa da toplumsal olarak, çocuklukla yetişkinliğin arasında sıkışıp kalmış, sınırlarını tespit etmenin tam olarak mümkün olmadığı bir gençlik dönemini anlatıyordu*”. Yahya Araz'ın bu açıklamalarından hareketle yaşları 10-11-12 gibi “küçük” olarak kabul edilebilecek çocukların mimlenip askere alınmasıyla devletin bunlar için hukuki yahut toplumsal olarak çocuklukla erişkinlik arasında bir sınır çizdiği/tespit ettiği iddia edilebilir. Yahya Araz, **16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak**, 2. Basım, Kitap Yayınevi, 2017, İstanbul, s.88

⁹⁶³ NFS. d 2903, s.171

⁹⁶⁴ Mesela Kocaeli'ye ait bir defterde 16 yaşında olanlar için zaman zaman *şâb* zaman zaman *emred* tabiri kullanılmıştır. NFS. d 583, s.1

⁹⁶⁵ NFS. d 2903, 2934. Bununla beraber bu konuda bir standart yaş olmadığını da belirtmek gerekmektedir.

⁹⁶⁶ Karal, “İlk Nüfus Sayımı”, 1995, ss.95,96,97,98,99. Ayrıca bkz. NFS.d 1402.

⁹⁶⁷ Karal, “İlk Nüfus Sayımı”, 1995, s.45

durum yaştan ziyade fiziksel görünüm olsa gerektir.) gelişi temsil etmekteyken gayrimüslim çocuklar için sayımın ertesi senelerinde 13 yaşına girerek cizye mükellefi olmaları anlamına geldiği söylenebilir.⁹⁶⁸ Özellikle cizye tahsili konusunda devletin *mürahikleri* tespit etmek için imtina ettiği ve her yılın muharrem ayının başlangıcında mufassal defterlerdeki *sabilerin* kayıtlarının kontrol edilerek içlerinden *mürahik*⁹⁶⁹ olanların sıbyanlıktan düşülmesinin istendiği görülmektedir.⁹⁷⁰

Şâbb-ı Emred, sagir, mürahik gibi ifadelerin neredeyse tamamı 1839’a kadar pek çok nüfus defterinde sıkça kullanılan terimlerdenidir.⁹⁷¹ Bununla beraber daha önce değindiğimiz İstanbul’a ait 1833 tarihli jurnallerden hareketle devlet nezdinde İslam Hukuku’nun gereği olarak –Müslümanların- 12 yaşın altında olanların küçük, üstünde olanların büyük olarak benimsendiği açıktır.⁹⁷²

Yukarıda ve dipnotlarda bahsedilen çocukluk ve gençliğin yaş tespiti bugün de zordur. Günümüz Medeni Hukuk’u rüşt yaşını 18 olarak netleştirmişken İslam Hukuku’nu temel alan Osmanlı Devleti’nde bulûğun yaşı 12’dir. Elbette bunlar sadece hukuki tanımlamalardır. Buna rağmen zamanımızın toplum yapısında yetişkin gibi hukuki olmayan bir tabirin sınırını çizmek de zordur. Eskiden devşirilip asker ocağına alınan; memur, sancak beyi hatta padişah olan, dahası evlenip anne-baba olabilen insanlar bugünün çocuk addedilen yaşlarındadır. Burada çocuk-genç yaş tanımlamaları için yorumlar yapılırken o dönemin şartlarına ve algısına da dikkat çekmek gerekmektedir.

Tüvana: *Tüvana* kelimesi genel manada “güçlü, kuvvetli” anlamlarını ihtiva eden Farsça kökenli bir sıfattır. Arşiv belgelerinde bu sıfatın sadece insanlar için değil hayvanlar özellikle beygirler için kullanımı yaygındır.⁹⁷³

Osmanlı’da Klasik Dönem’den beri fiziksel olarak belirli bir güç gerektiren işleri yapmak için seçilecek kişilerin *tüvana* olmasına dikkat edilirdi. Örneğin,

⁹⁶⁸ D.CMH.d 26752, MAD.d 14636

⁹⁶⁹ HAT. 1246-48333B.

⁹⁷⁰ Bu duruma bir örnek olarak Tirebolu Kazasına ait bir icmal defter incelenebilir. Defterde *sabiler* ayrı *mürahikler* ayrı sütunda kayıt edilmişlerdir. Bkz MAD.d 18940. Benzer bir evrak için bkz. C.DH 139-6933

⁹⁷¹ Bu konuda ilginç bir ve farklı bir örnek 6087 numaralı nüfus defterinde bulunmaktadır. Bu defterde özellikle 12-13 yaşlarında olan çocukların isimlerinin üstünde “*Sâderû*” yahut “*müsteid Sâderû*” notu düşülmüştür. Sâderû yüzünde tüy bitmemiş, sakalı olmayan demektir. Çağbayır, s.1399. Müsteid ise akı başında demektir. <https://www.luggat.com/m%C3%BCsteid/1/1> (Erişim Tarihi: 27.03.2020)

⁹⁷² Bardakoğlu, s.413. 1833 tarihli jurnal için bkz. TS. MA.e 326-20, 1840 tarihli jurnal için bkz. İ.DH 30-1418-1

⁹⁷³ Bazı örnekler için bk. C.MTZ 13-626, İE. DH. 26-2637, C.NF 8-363, C.DH 126-6253

sarayın önde gelen yetkililerinden silahtarların bunlar arasından olması gerektiği bizzat bir Padişah Hatt-ı Hümayunu ile belirtilmişti.⁹⁷⁴ Top arabacı ocağına seçilecek acemilerin *yarar ve tüvana* olması istenmekteydi.⁹⁷⁵ Benzer olarak çuhadarlık yapacak kişilerin de *tüvana* olması gerekliliği belirtilmişti.⁹⁷⁶

Bu tanımlamalar sahip olduğu geniş anlamdan ötürü daha ilk sayımdan önce de pek çok evrak, defter ve şer'iyye sicillerinde⁹⁷⁷ zaman zaman belirli yaşları⁹⁷⁸ göstermek zaman zaman ise kişilerin yaşlarına değinmeden fiziksel durumlarını⁹⁷⁹ ve buna bağlı olarak artık rüştlerini ispat ettiklerini belirlemek amacıyla kullanılmıştır.⁹⁸⁰

Bütün bu girizgâhla beraber *tüvana* teriminin başlangıcı olan yaşın kesin bir sınır ile belirlendiğini söylemek mümkün değildir. Bu noktada *tüvana* kavramının en azından nüfus sayımları ve askerlik için hangi yaştan başladığıyla alakalı fikir sahibi olmak amacıyla çeşitli evrakları tetkik etmekte fayda vardır. Örneğin, XVIII. yüzyılın ikinci yarısına ait ve asker yazmak amacıyla tutulan bir defterde Tırnova kazasındaki erkeklerin 14 ila 60 yaş arasındaki nüfusunun tahrir edildiği görülmektedir.⁹⁸¹ Bu noktadan değerlendirildiğinde en azından bu defter için *tüvana* yaşının başlangıcının 14 olduğu söylenebilir.⁹⁸² Buna karşın 1797 tarihli bir vesikada 15 yaşına gelen bir kişinin artık sıbyanlıktan çıkarak *tüvanaya* kaydının yapılması gerektiği belirtilmiştir.⁹⁸³ Önceki bahislerde zikredildiği üzere bazı defterlerde de *tüvana* yaşının 14-15 ve 16 arasında değiştiğine değinmiştik. Ayrıca 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı'nda da askere alınabilecek en küçük yaşın yani *tüvananın* başlangıç karşılığı olarak 12 yaşın belirlendiği de daha önce ifade edilmişti.

⁹⁷⁴ Pakalın, Cilt.3, s.222

⁹⁷⁵ Pakalın, Cilt:3, s.512

⁹⁷⁶ Pakalın, Cilt:1, s.385

⁹⁷⁷ “Cenk ve harbe kadir yarar ve bahadır müntehab ve tüvana yiğitlerden olmak üzere.” Koray Telli, **56 Numaralı Konya Şer'iyye Sicili'nin Değerlendirmesi ve Transkripsiyonu (1742-1743)**, T.C. Selçuk Üniversitesi SBE (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2019, ss.660-662-681-683. aynı tezin içinde develer için de *tüvana* sıfatının kullanıldığı görülebilir. Bkz, s.85

⁹⁷⁸ D.BŞM. CBL. d 17978 H. 1207 (M.1792-1792)

⁹⁷⁹ “Abdülaziz oğlu Mehmet Behiç Efendi'nin “İRİLEŞİP” artık tüvana olduğu belirtilmekteydi. Belge için Bkz. A.{MKT 106-26-01

⁹⁸⁰ “Birkaç on yıl arayla yayınlanan tımar kanunnamelerinde yine sık sık sabilerin yaşlarının kontrol edilerek tüvana olanlarının cebelülerinin ref edilmesi, savaşamayacak kadar yaşlı olanların tımarlarını bırakarak emekli olması...” Yeşil, “İhtilaller Çağında” 2016, s.15

⁹⁸¹ NFS.d 6365, s.1

⁹⁸² NFS. d 6365, Altı, s.315

⁹⁸³ C.TZ. 118-5883

Tüvana terimi özellikle 1830-1835 arasına ait mufassal nüfus defterlerinin büyük çoğunluğunda tahririn sonunda sayılan yerin nüfusunu tefrik ederken bölgedeki askerlik yapabilecek kişilerin sayısını göstermek amacıyla kullanılmıştır.⁹⁸⁴ Daha önce değinildiği üzere nüfus defterlerinin pek çoğunun ilk sayfasında *tüvana* nüfusun yaş aralığını (12-40, 11-39,12-37,10-38) ifade eden notlar bulunmaktadır.⁹⁸⁵ Bunun yanında mufassal defterlerden oluşturulan icmallerde de *tüvana* nüfusun yaş ayrımı yapıldığını gösteren misaller vardır. Örneğin, askerliğe uygun kişiler için 4134 numaralı icmal nüfus defterinde *elyak*⁹⁸⁶ (en layık) ve *evfak*⁹⁸⁷ (uygun, muvafık) gibi birbirinden farklı tanımlamalarla beraber aynı anlamı içeren ifadeler kullanılmıştır.⁹⁸⁸

Bir başka nüfus defterinde ise *elyak* ve *evfak* kavramlarıyla alakalı olarak defterin fihrist kısmında şu şekilde iki farklı açıklama mevcuttur. *Evfak vustaların isimleri siyah ile yazılıp fakat balalarına mim serh vaz olundu, Elyak a'la olanların isimleri serçle yazıldı.*⁹⁸⁹ *Tüvana* nüfusun genel teamül olarak 12-40 yaş aralığını gösteren örnekleri dışında⁹⁹⁰ kendi içinde bölümlendirilerek tefrik edildiği icmal defterler de vardır.⁹⁹¹ Bunlar yüksek ihtimalle başkentteki Ceride Odasında temize çekilmiş olan defterler olmalıdırlar. Bu bağlamda hem Anadolu'ya hem de Rumeli kıtasına ait olan iki icmal defterde de livalardaki *tüvana* nüfusun yaş tefrikinin 18-30 şeklinde yapıldığı vakidir.⁹⁹²

Terimle alakalı her şeyden önemli olan husus, kavramın ifade ettiği insanlardır. Şöyle ki ilk Osmanlı genel nüfus sayımı aslında yeni ordunun kuruluşu ve burada hizmet edebilecek *tüvanaların* tespiti adına yapılmıştır desek yanlış bir ifade olmaz. Bu çerçevede *tüvana* kavramı Osmanlı tahrir terminolojisinde en önemli yeri işgal eden terimdir. *Tüvana*; Osmanlı Devleti'nin ve doğal olarak Osmanlı Ordusu için tüm nüfus sayımlarında aranan, istenen kişilerdir.

⁹⁸⁴ *Tüvana* yaşının 15-40 arası tespit edildiği bir nüfus defteri için bkz. NFS.d 2619. Sadece *tüvana* sayısını gösteren bir müteferrik evrak için bkz. NFS.d 1673, TS.MA.d 5747,4895. HAT 1334-52063

⁹⁸⁵ NFS.d, 1917, 3086, 3094, 3107

⁹⁸⁶ Yaşları 25 ila 40 arasında değişen 60 kişi *elyak* olarak sınıflandırılmıştır. NFS.d 4134

⁹⁸⁷ Yaşları 13 ila 25 arasında değişen 130 kişi *evfak* olarak sınıflandırılmıştır. NFS.d 4134

⁹⁸⁸ Yaşları 25 ila 40 arasında değişen ve ayrıca sakallı şeklinde tarif edilen kişi sayısı 26'dır. NFS.d 4134

⁹⁸⁹ NFS.d 5627

⁹⁹⁰ TS.MA.d 4895, 5747,783

⁹⁹¹ Karal, "İlk Nüfus Sayımı", 1995, s.71

⁹⁹² NFS.d 3864, KK.d 6578

Kavramın kapsadığı yaş aralığının büyüklüğü aynı zamanda ordunun personel ihtiyacının büyüklüğüne de işaret etmektedir. Bu bakımdan belirlenen yaş aralığı ve ordudan emekli olunabilmesi için 12 yıllık hizmet şartı düşünüldüğünde *tüvananın* yaş aralığının bu kadar geniş olması şaşırtıcı değildir. Bununla beraber terimin mufassal nüfus defterlerinde kullanımı 1835’den sonra azalmakta 1839’dan sonra ise neredeyse hiç görülmemektedir.⁹⁹³ Ancak ilk genel sayımın başlangıcından incelemesini yaptığımız tarih aralığının sonuna kadar icmal defterlerin neredeyse tamamında askerlik yapabilecek yaş ve fiziksel durumda olanların da her zaman *tüvana* olarak tanımlandığını belirtmek yerinde olacaktır.

Bu noktada son olarak terimin mufassal ve icmal nüfus defterlerinde harp ve darbe kadir olanları belirlemek için normatif bir özellik gösterdiği ve kelimenin 1826 tarihli kanunnamenin uygulanmasıyla XIX. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı nüfus tahrir düzeni içinde terim hâline geldiği ifade edilmelidir.

Gulam: Osmanlı tahrir terminolojisinde *Gulam* tabirinin kökeni Yeniçeri Ocağı’nın kuruluşuna kadar indirilebilir. Bu bağlamda Pençik Kanunu’nda esir alınan erkeklerin 6 farklı kategoriye ayrılarak tasniflerinin yapıldığı bilinmektedir. Bunlar içerisinde oğlancık olarak tabir edilen ve 8 yaşından 14-15 yaşına kadar olanlara *gulamçe*, tüysüz ve buluş çağından 18 yaşına kadar olan oğlanlara ise *gulam* denilmekteydi.⁹⁹⁴

Kelime manası olarak köle anlamına geldiği bilenen *gulam* tabiri pek çok mufassal nüfus defterinde de kullanılmaktadır.⁹⁹⁵ Bununla beraber mufassal defterlerdeki *gulam* tabiri farklı bir anlamı ihtiva etmektedir. Şöyle ki *gulam* terimi Pençik Kanunu’nda sultanın kölesi manasındadır. Ancak XIX. yüzyıldaki nüfus defterlerinde kastedilen kölelik şüphesiz Klasik Dönem’deki gibi sultanın kölesi olma manasına gelmeyerek bir efendinin kölesi olmak anlamındadır. Bununla

⁹⁹³ Çalışma esnasında incelenen bazı Hüdavendigâr eyaletine ait bazı mufassal defterlerde 20’li yaşlarda olan kişiler için *delikanlı* tabirinin de kullanıldığı görülmüştür. Defterler için bkz. NFS.d 1402,1405,1436. Keza Samakov Sancağının Dubniçe kazasına ait defterde yaşları 10 ila 20 arasında değişen bazı kişiler için *sade-rü* şeklinde bir tanımlama yapılmıştır. Kelimenin anlamı yüzünde tüy çıkmamış delikanlıdır. Bunlar içerisinde yaşları 12’yi geçenlerden mimlenenler de bulunmaktadır. NFS.d 6127, Benzer olarak Sofya Sancağı Radomir Kazasını nüfus defterinde 12 ve bu yaştan büyük bazı kişiler müsteid (hazırlanmış, akıllı, yaşında) *sade-rü* şeklinde tarif edilmişlerdir. Bunlar içerisinde mimlenenler de bulunmaktadır. NFS.d 6087. Benzer örneklerin artabileceği ihtimali gözden kaçırılmamalıdır.

⁹⁹⁴Reşat Ekrem Koçu, **Yeniçeriler**, 2.Baskı, Doğan Kitap, İstanbul, 2015, s.22. Ayrıca nüfus sayımlarında pek çok yerde kullanılan sakallı, pir gibi kavramların bu kanunnamede de kullanıldığı görülür.

⁹⁹⁵NFS.d 2903, 3943, 5448,

beraber kelime nüfus defterlerinde Pençik Kanunu'ndaki gibi tespit edilmiş kesin bir yaş aralığını kastetmez. Her yaştan kişiler mufassal tahrir defterlerinde *gulam* olarak tabir edilebilir. Çünkü XIX. yüzyıl defterlerindeki gulam tabirinin artık yaştan ziyade kişilerin toplum içindeki hukuki durumunu ifade etmek amacıyla kullanıldığı söylenebilir. Ayrıca defterlerde kimi zaman bunların azatlı olup olmadığıyla ilgili bilgilerin bulunması bu çıkarımı doğrulamak için kullanılabilir.⁹⁹⁶

Defterlerde zenci *gulam*⁹⁹⁷ yahut sadece *gulam* şeklinde yapılan kayıtlardan bunların asıl kökenlerine/milliyetlerine dair çıkarım yapmak zordur. “*Bir genelleme yapılacak olursa Afrikalı kölelerin etnik ve coğrafi kökenleri konusunda Osmanlılar İngiliz elçilik ve konsolosluk görevlileri kadar duyarlı olmamıştır; Afrikalılar ile Habeşler arasındaki farkı genellikle göz önünde bulundurmamakla birlikte, tüm Afrikalıları basitçe “Zenci” ya da Arap diye sınıflandırıyorlardı.*”⁹⁹⁸ Bu noktada sadece zenci gulam yahut sadece gulam tabirlerinden bunların ten rengine ve buna bağlı olarak coğrafi kökeninin ne olmadığına dair çıkarımlar yapılabilir.

Menzil: Kelimenin sözlükte birden fazla manası bulunmaktadır. Bunlardan ilkinde Osmanlı Klasik Dönemi'nde kervanların ve posta tatarlarının dinlendikleri, geceledikleri ve at değiştirdikleri bina yahut han için kullanılan bir tabirdir.⁹⁹⁹ Nüfus sayımlarında ise menzil tabiri ev/hane anlamına gelmektedir.¹⁰⁰⁰ Bunun yanında menzil terimi ile alakalı dikkate alınması gereken önemli husus, yaşanan evi ifade eden bir tabir olmasının yanında kişinin yaşadığı yer üzerindeki mülkiyet hakkını da göstermesidir. Örneğin, Sıgla sancağına ait 2903 ve 2934 numaralı nüfus defterlerinde sayılan kişiler muhakkak *sahibi menzil/hane* ya da *müstecir* olarak ifade edilmişlerdir. Buradaki müstecirlerin ev sahiplerinin kiracısı olduğu açıktır. Bu

⁹⁹⁶ Konuyla alakalı 2934 numaralı nüfus defterinden örnek verilebilir. Şöyle ki 12 yaşındaki Selim için “*gulami zenci selim bin Abdullah sin12*” bu şekilde kayıt edilmişken aynı defterde bir başka gulam “*mu 'tak gulami mühtedi şabbı emred Yusuf sin 12*” şeklinde yazılmıştır. Mu 'tak kelime anlamı itibarıyla “azat edilmiş, azatlı” köle manasına gelmektedir. NFS.d 2934, s.2. Defterlerde standart bir yazım usulü olmaması dolayısıyla farklı bölgelerde gulamlarla alakalı farklı tanımlamalarının yapıldığı görülebilir. Örneğin 2760 numaralı nüfus defterinde gulam yerine “köle” tabirinin kullandığı görülür. Benzer örnekler için bkz. NFS.d 2960, 2950,

⁹⁹⁷NFS.d 1193

⁹⁹⁸ Hakan Erdem, **Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004, s.81

⁹⁹⁹ Pakalın, Cilt:2, s. 479

¹⁰⁰⁰ Kayseri sancağı ile alakalı bir yazışmada sancağın bazı köylerinde 6 mahalle ve bu mahallelerde 420 menzil olduğu belirtilmiştir. Bkz. HAT 665-32352

bakımdan bu defterde yapılmış olan bu ayrımın mülkiyet hakkıyla alakalı olduğu ifade edilebilir.¹⁰⁰¹

1834-1835'den itibaren nüfus defterlerinin büyük çoğunluğunda menzil ifadesi kullanılmasından vazgeçilmiş, bunun yerine hane terimi kullanılmaya başlanmıştır.¹⁰⁰² Keza yoklama ve tahrir defterlerinin nasıl tutulmasının izah edildiği evraklarda ailenin yaşadığı evi temsil etmesi bakımından hane ifadesinin kullanıldığı görülmektedir.

3.3.6. Mim (م) ve Çeşitli Harflerin Kullanımı

Osmanlı alfabesinin yirmi yedinci harfi olan mim harfinin (م) sözlükteki anlamlarından bir tanesi, biten bir yazının altına konulan ya da önem belirten herhangi bir işaret, şeklidir.¹⁰⁰³ Mimlemek yahut mimlenmek ise bir yazı isim vb. için yanına mim işareti konularak dikkat çekilmek olarak açıklanmaktadır.¹⁰⁰⁴ Osmanlı arşiv belgelerinden hareketle mim kullanımının kökeninin XIX. yüzyıldan çok daha gerilere uzandığı ve ilk sayımdaki anlamından daha farklı mahiyetler içerdiği söylenilebilir.¹⁰⁰⁵ Bu bağlamda çalışma esnasında rast geldiğimiz bir belgede mevzubahis kişinin farklı sancaklardaki mukataalarıyla alakalı hisselerinin üzerine mim işareti derç edildiği görülmektedir.¹⁰⁰⁶ Ayrıca III. Selim'e ait bir yazışmada satılan mukataaların belirtilmesi adına bir büyük defterde bunlar için mim işareti konulması istenmektedir.¹⁰⁰⁷

Bunlarla beraber kişileri herhangi bir sebepten dolayı işaret etmek adına arşiv vesikalarında mim kullanımının geçmişi belki de ilk genel sayımdan çok daha öncesine götürülebilir. Bu bağlamda Yeniçeri Ocağına ait ve günümüz sicil kayıtlarının öncülü olarak sayılabilecek *künye defterlerinde* yapılan yoklamalarda mevcut bulunmayan kişiler mim harfiyle belirtilirdi.¹⁰⁰⁸ Mim tabirinin kişileri askerî amaçlarla –Yeniçeri Ocağı dışında- işaret etmesinin XVII. yüzyılda da sürdürüldüğü

¹⁰⁰¹ Başka örnekler için bk. NFS.d 2911, 2936,2937

¹⁰⁰² “Mesela bu bağlamda doğrudan toprak tasarrufu ve vergi bağlamında kayıtlara geçen “hane ”de iktisadî anlayış (çift hanesi, avarız hanesi) ön plandayken, XIX. yüzyılın ilk yarısına ait kayıtlarda bahsi geçen “hane”, aileler için kullanılan bir kavramdır.” Koç, s.173

¹⁰⁰³ Çağbayır, s.1075

¹⁰⁰⁴ Çağbayır, s.1075

¹⁰⁰⁵ Detaylar için bkz. Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Kubbealtı, İstanbul, 1994. Ayrıca bkz. Mimlemek/mim koymak tabiriyle ilgili ayrıca bakınız. Bkz. Pakalın, Cilt:2, s.535-536

¹⁰⁰⁶ C.ML. 8-317

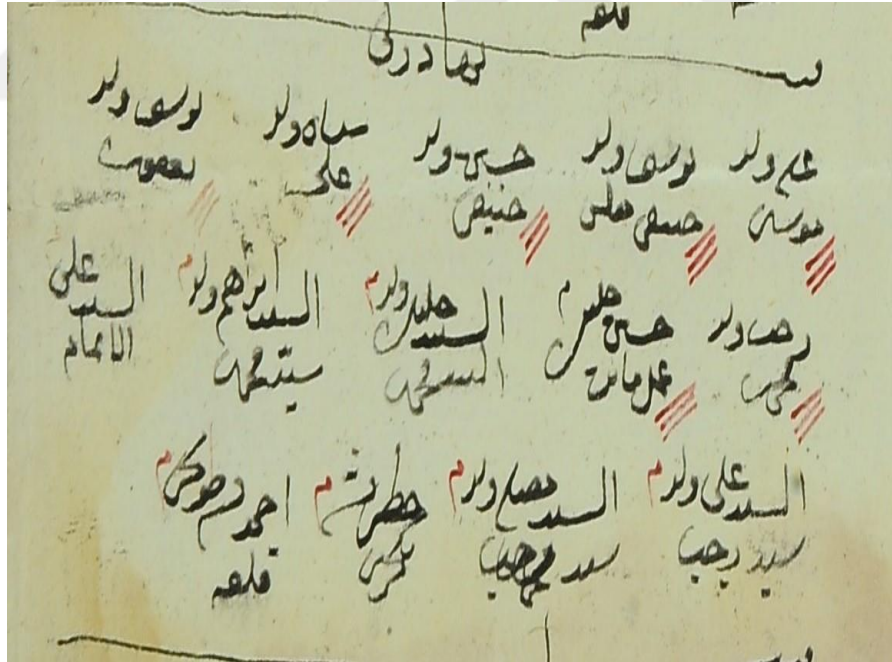
¹⁰⁰⁷ TS.MA.e 798-78

¹⁰⁰⁸ Künye Defteri ve Künye Mimlemek tabirleri için bkz. Pakalın, Cilt:2, s.341

söylenbilir. Erhan Afyoncu, bu yüzyılda tutulan *cebe defterlerinde* seferde mevcut olan tımar sahiplerini belirtmek için bunlarının kayıtlarının altına ya da üstüne *mim* harfi konulduğunu belirtmektedir.¹⁰⁰⁹ XVIII. yüzyıla ait bir ordu mühimmesinde ise Canik sancağındaki bazı mahallerin *güzide* ve *dilaverân* neferlere sahip olmasıyla *mimlû* mahalleler olduğu ifade edilmektedir.¹⁰¹⁰ Mim alametinin III. Selim döneminde de çeşitli –yukarıda zikredilen mukataaların belirtilmesinin dışında– çeşitli askeri sınıflar için kullanıldığı görülür. Örneğin, Belgrad’daki Darülcihad Kalesi’nin yoklanması esnasında bazı kişilerin isimlerinin altına *mim* koyulduğu ve bu kişilerin belki de yerlerinde olmadıklarından dolayı –tıpkı Yeniçeri Ocağında olduğu gibi– *mimlendikleri* ifade edilebilir.¹⁰¹¹

Mim kullanılmasıyla beraber harfin farklı bir manası adına 6 Mayıs 1680 tarihli bir belge örnek verilebilir. Biga sancağı Çan kazasında yaşanan veba sonucu kaza nüfusunun ölüm ve göç gibi hususlarla azalmasına bağlı olarak yeniden yapılan bir nüfus tahririnde kazada olan bekârların (mücerred) *mim* (م) rumuzuyla işaretlendiği görülmektedir.¹⁰¹²

Görsel-33: XVII. Yüzyıl’dan Bir Mim Kullanımı

¹⁰⁰⁹ Afyoncu, “İki Yeni Defter”, s.224.

¹⁰¹⁰ Çağlar, ss.144-145

¹⁰¹¹ D.BKL.d 32718, s.1. H. 3 Şevval 1217 (M. 27 Ocak 1803)

¹⁰¹² İE.DH.3-262, s.1. Ayrıca XIX. yüzyılda da aynı uygulamanın devam ettiğini gösteren çeşitli vesikalar için bkz. A. {DVN. d 825.

Yine III. Selim döneminde İstanbul'un asayişini sağlamak adına sur içinde yapılan yoklama defterlerinde de daha ilk sayımdan önce bir nevi şifre olarak ve kişileri işaret etmek adına mim alameti kullanılmıştır.¹⁰¹³ Burada mim İstanbul'dan kendi rızalarıyla asıl memleketlerine dönen kişilerin işaretlenmektedir.¹⁰¹⁴ Bu pencereden değerlendirildiğinde defter tabir ettiğimiz evraklarda da kişilerin çeşitli sebeplerle mimlenmesinin geçmişinin 1830-1831'den çok önce başladığı açıktır.¹⁰¹⁵

Ayrıca çalışmamızla alakalı olarak mim işareti (م) bilindiği üzere ilk nüfus sayımında askerlik yapmaya uygun olanları belirlemeye yarayan bir şifre (matluba muvafık) olarak da kullanılmıştır.¹⁰¹⁶ Lakin aynı tarihli bazı defterlerde mimin farklı kullanımları olduğu görülmektedir.¹⁰¹⁷ Örneğin, 4545 numaralı nüfus defterinde *sabi* olarak tabir edilen ve 12 yaşından küçük olan çocukların mimlendiği, yaşı askerliğe uygun olanların ise mimlenmediği dikkat çekmektedir.¹⁰¹⁸ Bir başka örnekte ise 11 ve 12 yaşındaki küçüklerin mim alameti siyah renkle yapılmışken 13 ve üstündeki yaşlardaki matluplar kırmızı renkle mimlenmişlerdir.¹⁰¹⁹

Mim dışında kâtiplerin askerlik yapmaya uygun kişileri farklı rumuzlarla işaretlediği defterler de mevcuttur. Teke sancağının ilk nüfus sayımıyla alakalı bir çalışmada sayım esnasında nüfus defterlerinde 15-30 yaş grubundakilerin mimlendiği, ayrıca 25-35 yaş aralığında olan kişilerin de sad (ص) harfiyle işaretlendikleri belirtilmektedir.¹⁰²⁰

Bir başka rumuz örneğinde, Turgutlu'ya ait 2802 numaralı nüfus defterinde 11-35 yaş aralığında olanlarının isimlerinin altına mim derç edildiği, ek olarak 21-35

¹⁰¹³ NFS.d 6984. Defter hakkında bilgi İlk genel sayımın öncüsü niteliğinde yerel sayımlar bahsinde verildiği için burada detaylara girmedik.

¹⁰¹⁴ “Bundan maada memur olduğumuz günden beri kendi rızalarıyla vilayetleri canibine azimet edenlerin isimlerine birer mim vaz olunup...” NFS.d 6984

¹⁰¹⁵ İstanbul'daki meyhanelerde yazımları yapılmış Rum nüfusa ait defterlerde de kişilerin mimlendiği görülür. Defter için bkz. NFS.d 18. Bunun yanında yine İstanbul'daki şerbethanelerde çalışan Rum nüfus sayılmış ve isimlerinin altına mim derç edilmiştir. Defter için bkz. NFS.d 19. Bu defterlerdeki mim kullanımlarının hangi amaçla yapıldığı belirsizdir. Ancak şerbethane ustalarına ait defterin sonunda 2 adet Katolik'in de kayıtlarının yapıldığı ve bunların isimlerinin altında mim olmadığı görülmüştür. Belki bu defterlerdeki mim kullanımı kişilerin tezkireli yahut Osmanlı tebaası yahut mutemet (معتد) yani güvenilir kişiler olduklarını işaret ediyor olabilir.

¹⁰¹⁶ Karal, “İlk Nüfus Sayımı”, 1995, s. 19, Aydın, s.83; Ayrıca bazı örnekler için bkz. NFS.d 2902, 2903.

¹⁰¹⁷ Bazı defterlerde ise hiç mim kullanımı yoktur. Bkz. NFS.d 2966. Bazı defterlerde ise askerliğe uygun yaşta olanların yaşı kırmızı ile yazılmıştır. Bkz. NFS.d2997

¹⁰¹⁸ NFS.d 4545

¹⁰¹⁹ NFS.d1185

¹⁰²⁰ Mehmet Ak, “Teke Sancağında 1831 Sayımına Göre Nüfus ve Yerleşme”, **History Studies International Journal of History**, Volume:6, Issue:3, April 2018, s.18.

yaş grubundaki bazı şahıslara ise hem م (mim) hem de ص (sad) harfinin konulduğu belirtilmektedir.¹⁰²¹ Bahsi geçen çalışmalarda rumuzların maksadı üzerine yorumlar yapılmıştır.¹⁰²² Teke sancağı ile alakalı örnekte husus şu şekilde yorumlanmıştır:

“Askerliğe elverişli olan 15 ile 30 yaş arasındaki bireylerin adlarının üzerine kırmızı kalemle muvazzaf anlamında mim harfi konulurken bunlar, 15 ile 25 yaş arasında yoğunlaştıkları gibi bir anlamda askerliğe elverişli nüfus tespit edilmiştir. Ayrıca müstahfız anlamında sad harfi konulup yedek asker olarak düşünülen kişilerin yaşları 25 ile 35 yaş arasında değişirken 25 ile 30 arasında yoğunlaşmakla birlikte bunların muhtemel bir savaş durumunda ordunun geri hizmetinde görev alacak meslek erbabı oldukları, bıçakçı, boyacı, cüllah, çamaşırcı, çömlekçi, demirci, dikici, doğramacı, kasap, mutaf ve saraç gibi kayıtlardan anlaşılırken köylerde yaşayıp adlarının üzerinde sad harfi konulanlar için herhangi bir meslek belirtilmemiştir.”

Bu çıkarımdan hareketle yazar, kesin bir hükümle nüfus defterinde ص (sad) harfiyle işaretlenen kişilerin yedek asker olduklarını tekrar zikretmiş ve bu varsayım üzerinden kaza nüfusunun belli bir miktarını da yedek asker olarak tasnif ve tarif etmiştir.¹⁰²³

Behiye Gençel ise bize göre haklı argümanlarla Mehmet Ak'ın açıklamasını eleştirmiş ve sad (ص) rumuzuna daha temkinli yaklaşarak şu şekilde bir izahatta bulunmuştur:

“21-35 yaş grubundaki م işareti koyulmuş olan bazı kişilere ilave olarak ص harfinin de koyulmuş olması dikkat çekicidir. ص rumuzu “savabe; doğru şekli”, savab; doğruluk, doğru anlamlarına gelmektedir. Bu sayım askeri amaçlı yapıldığından, م harfi koyulan 21-35 yaş arasındaki bazı kişilere ص harfinin de koyulduğu düşünüldüğünde, bu kişilerin askerlik hizmetine uygun bir takım kişisel ve mesleki vasıflara sahip olduklarının doğrulandığı yönünde bir çıkarıma gidilmiştir. Nüfus defterlerinde kullanılan ص rumuzunun neye karşılık geldiğine dair ileri sürülen görüşlerden biri de “müstahfız” kelimesinin temsilen kullanılmış olabileceğidir. Ancak ileri sürülen bu görüşe “müstahfız” kelimesinin oluşturan harfler içerisinde ص harfinin olmayışından ve bu sınıfın kuruluş senesinin 1869 olmasından dolayı katılamamaktayız.”¹⁰²⁴

Mufassal nüfus defterlerinde kişiler için mevcut olan ve mim dışında kullanılan rumuzlara dair bu izahlar aslında hakikati açıklamaktan uzaktır. Çünkü defterlerdeki bu tarz farklı rumuzların anlamının ne olabileceğine dair ipucu

¹⁰²¹ Behiye Gençel, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Turgutlu'da Nüfus Hareketleri, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Manisa, 2019 s.15

¹⁰²² Konya eyaletinin Elmalı kazasında yapılan tahrirde de buna benzer bir misal bulunmaktadır. Bu yazımda da tıpkı Turgutlu örneğinde olduğu gibi askerliğe uygun kişiler için hem mim م (mim) hem de sad ص (sad) rumuzları kullanılmıştır. Sad rumuzuyla işaretlenen kişilerin yaşları 25 ila 35 arasında değişmektedir. NFS.d 3193.

¹⁰²³ Yazarın sad rumuzuna dair açıklamasında harfe dair özellikle bir kaynak belirtmediği ve sayımla alakalı bilinen eserleri kaynak gösterdiği görülmektedir. Bkz. Ak, s.19

¹⁰²⁴ Gençel, ss.15-16.

Karal'ın *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831* isimli çalışmasında mevcuttur. Buna göre ilk genel sayım kapsamında Prespe ve Kesriye kazalarındaki sayımı idare eden Sırrı Bey, matluba muvafık olan nüfusu 3 farklı yaş dilimine ayırmış ve her bir grubu tarif etmek için farklı rumuzlar kullanmıştır.¹⁰²⁵ Buna göre; 12-16 yaş aralığındaki şahıslar *mim* (م), 16-25 yaş grubunda olanlar *ayn* (ع) ve 25 yaşından 37 yaşına kadar olanlar ise kazaya ait nüfus defterlerinde *kaf* (ق) rumuzlarıyla işaretlenerek ayrıca tefrik edilmiştir.¹⁰²⁶ Yani sayımı yapan kâtip aslında kazadaki *tüvana* nüfusu basitçe yaş gruplarına ayırmıştır. Buradan hareketle bunları askerlik hizmeti için orta, iyi ve en iyi şeklinde tefrik ettiği iddia edilebilir. Buradan Teke ve Turgutlu defterlerindeki sad rumuzunun da izah edilebileceği düşünülebilir. Muhtemelen ilerleyen zamanlarda daha fazla defterin transkripsiyonunu ve kâtiplerin şahsi tercihleriyle yaptıkları buna benzer işaret ya da rumuzların artabileceği ihtimali gözden kaçırılmamalıdır.¹⁰²⁷

1830-1831 tarihli sayımda normatif bir özellik gösteren ve askerlik yapabilecekleri işaret eden tazirdaki mim alameti bu tarihten sonrasına ait olan mufassal tahrir yahut yoklama defterlerinde neredeyse hiç kullanılmaz. Bunun sebebi muhtemelen ahalinin mim şifresinin anlamını artık öğrenmiş olmasıdır.¹⁰²⁸ Yahut bir diğer açıklama artık sayımların mantığının oturup askere alınacak yaş aralığının merkezden tayin edilmesi de olabilir. Bu duruma bağlı olarak sayım memurlarının tahrir esnasında asker olabilecek kişileri mimlemekten vazgeçmiş olmaları olasıdır. Bir diğer ihtimal ise matluba uygun olan kişiler için farklı bir işaretleme yöntemi kullanılmasıdır ki bu ihtimalin güçlü olduğuna dair çeşitli ipuçlarına bir diğer maddede değineceğiz.

Bu izahlarla beraber ilk sayımdan sonraki nüfus defterlerinde değişik mahiyette mim işareti örnekleri görülmektedir. Örneğin, 1840-1841 tarihli ve 3947

¹⁰²⁵ Karal'ın orijinal metninde bu kazaların isimleri Behişte, Persepe ve Kesriye'dir. Yukarıda bu kazaların isimleri Tahir Sezen'in "Osmanlı Yer Adları" isimli kitabındaki şekliyle verilmiştir.

¹⁰²⁶ Karal, "İlk Nüfus Sayımı", 1995, s.72. Bihişte Kazası nüfus defteri için ayrıca bkz. NFS.d, 5223.

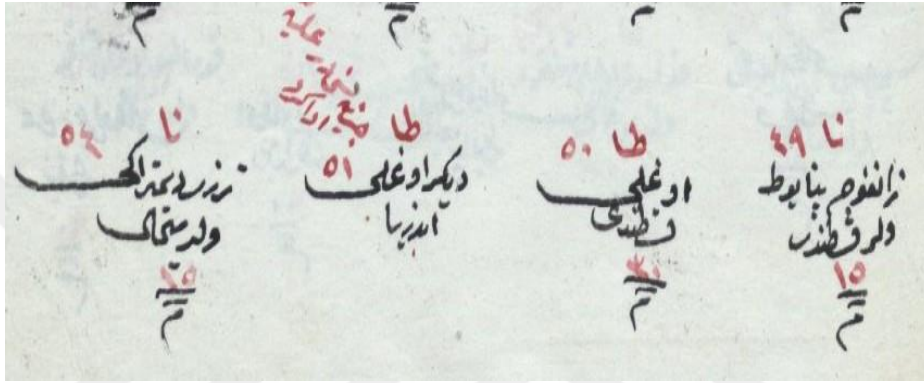
¹⁰²⁷ Örneğin 3642 ve 3644 numaralı nüfus defterlerinde sabi olan çocuklar da ص (sad) işaretiyle imlenmişlerdir. NFS.d, 3640; 3642, 3644

¹⁰²⁸ İlk sayımda Rumeli bölgesine tahrirlere giden mübaşirlere halka itidalli davranmaları salık verilmiş ahalinin zaten sayımın mahiyetiyle alakalı türlü endişelere kapıldıklarını ve Rumeli'deki halkın bu kaygılarının Anadolu'ya da sıçraması durumunda sayımın sekteye uğrayacağı belirtilmiştir. HAT. 335-19205

numaralı Çorlu kazasına ait nüfus defterinde kaza dışında olan Müslüman ve gayrimüslimlerin yaşlarının altına mim konulmuştur.¹⁰²⁹

Yine aynı kazada “mim”in daha değişik biçimde kullanıldığı örnekler de mevcuttur.¹⁰³⁰ Bu defterdeki mim kullanımının amacı yüksek ihtimalle cizyeleri yerinden tahsil edilmiş kişilerinin belirtilmesidir.¹⁰³¹ Çünkü mim işareti konulmayan kişilerinin neredeyse tamamına kırmızı ile *Cizyesini Der Aliyye’de eda [...]* yazmaktadır. Muhtemelen cizyesini yerinde ödeyip ödemeyen kişileri ayırmak için bu usul benimsenmiş olmalıdır.¹⁰³²

Görsel-34: Cizye’ye Dair Mim Örneği

1844 tarihli sayımda ve sonrasında bazı nüfus defterlerinde yine mim işareti kullanıldığı ve bunun tıpkı Çorlu kazasına ait nüfus defterindeki gibi seyahat edenlerle alakalı olduğu ifade edilebilir. 4064 ve 4065 numaralı Gelibolu kazasına ait nüfus defterinin başındaki açıklamalar bu noktada aydınlatıcı ve kıymetlidir. Defterin giriş kısmındaki ifadeleri özetlersek: kaza nüfusu içinde güçlü kuvvetli olanlara

¹⁰²⁹ “İş bu defterde muharrer İslam ve Reayanın mahal-i ahirde olanlarının sinleri zirine serçle mim vaz olunmuş olmağla şerh virildi” NFS.d 3947

¹⁰³⁰ Zaten reaya defterinde mim kullanımının matluba muvafık olamayacağı gayet aşikârdır. NFS.d 3948

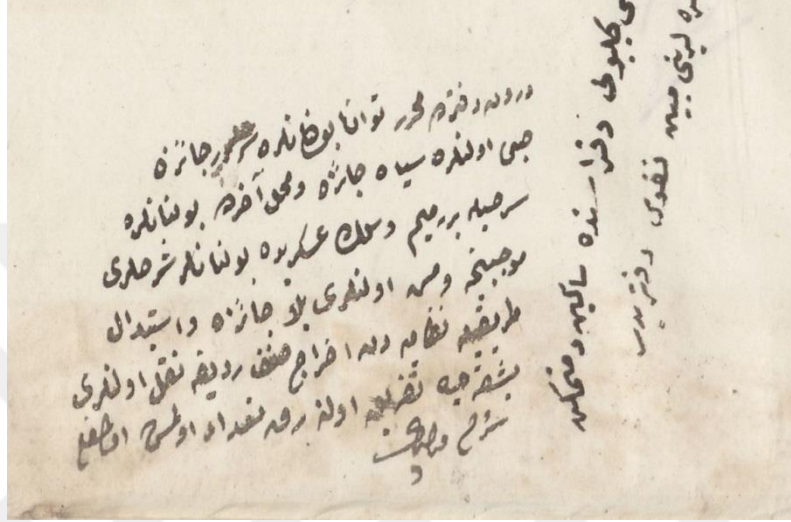
¹⁰³¹ Bilindiği üzere reaya nüfusa ait evrakta kişilerin müstahak oldukları cizye türleri de rumuzlarla belirtilmiştir. Buna göre cizyesini en üst miktardan veren ahali âlâ- ayn (ع) ile orta halliler evsat- tı (ط), geliri en düşük kişiler ise edna- nun (ن) harfiyle işaretlenmişlerdir. Bununla birlikte bu konuda da farklı örnekler olduğu söylenebilir. İlk genel sayımda Radomir kazasının ednaya müstahak olan ahalisi y (ی) harfiyle işaret edilmiştir. Detaylar için bkz. Karal, “İlk Nüfus Sayımı”, 1995, s.66. Bir başka örnekte ise Manastır Sancağının Tikveş kazasıdır. Burada da ednaya müstahak olanların isimlerinin üstüne dal (د) harfi derç edilmiştir. NFS.d 5540. Bunun dışında 1842-1843 tarihli 5131 numaralı nüfus defterinde de ednaya müstahak olan reaya ise yine dal (د) harfi ile gösterilmiştir. NFS.d 5131, s.56. Bu örnekler de gözden kaçırılmamalıdır.

¹⁰³² NFS.d 3948, s.4

(*tüvana*) kırmızı renkle bir caize (I), küçük çocuklara (*sabi*) siyah renkle bir caize (I) konulduğu ve kaza dışına gidenlerin ise *mim* (م) ile işaretlendiği yazılmıştır.¹⁰³³

Defterdeki ifadelerden hareketle nüfus defterlerinde hâlen bazı kişilerin mimlendiği söylenebilir. Lakin en azından bu defterde *mim* harfiyle yapılan işaretlemenin artık -matluba muvafık- şahısların askerliğe uygun olduğu anlamına gelmediği açıklanmıştır.¹⁰³⁴

Görsel-35:XIX. Yüzyılda Mim'in Farklı Kullanımının İzahı

Seyahatle alakalı kullanımını gördüğümüz bu *mim* rumuzları belki de mürurun (مرور) kısaltması olarak kullanılmış olabilir? Nitekim Kocaeli'ne ait nüfus defterlerinde başka mahallelere taşınmış kişilerin kayıtlarının altında da *mim* işaretleri bulunduğu görülmektedir.¹⁰³⁵

Mim kullanımının manasının değişimine dair güzel bir örnek olarak Sinop kazasının 1835-1836 tarihli nüfus defterinin incelendiği bir makale kullanılabilir. Çalışmanın yazarları makalede defterde yaşları 4 ila 49 arasında değişen 17 kişinin *mim* ile işaretlendiğini belirtmişler ve bu işaretlemeyi *matluba muvafık* olarak yorumlamışlardır.¹⁰³⁶ Daha öncede belirtildiği üzere nüfus defterlerinde mimmenecek kişiler için belirlenen üst yaş sınırı çok nadir istisnalarla 40'tır. Bu bakımdan 49 yaşındaki bir kişinin *matluba muvafık* olamayacağı açıktır. Bundan daha önemlisi ise 4 yaşında bir çocuğun *matluba muvafık* olmasının imkânsızlığıdır. Muhtemelen

¹⁰³³ NFS.d 4064, s.2

¹⁰³⁴ NFS.d 4064, 4065 Yine kaza dışında olanlar için *mim* konulan bir defter için bkz. NFS.d 4195

¹⁰³⁵ NFS.d 623, ss.4-5 Defter Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra hazırlanmıştır.

¹⁰³⁶ Tuğba Kara ve Muhammet Servet, "Sinop Şehir Merkezi Demografisi Üzerine Bir İnceleme (1836)", *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: III, Sayı:1, 2019, s.4.

Sinop'a ait bu defterde mimlenen kişiler seyahat yahut başka bir sebeple mimlenmişlerdir. Her ne olursa olsun mevcut defterlerdeki açıklamalar ve yaptığımız çıkarımlardan hareketle bu noktada özellikle 1830-1831 tarihinden sonrasına ait mufassal nüfus defterlerindeki mim alametini itina ile değerlendirmek gerektiği düşünülmektedir.¹⁰³⁷ Neticede her mufassal defterde bu tarz girizgâhların yapılmadığı bu konular üzerine çalışanlar tarafından bilinmektedir.¹⁰³⁸

Mufassal defterlerdeki mim kullanımının dışında bir de icmal defterlerde kaza nüfuslarının yazıldığı kısımların üstünde ayrı bir işaretleme biçimi olarak mim rumuzunun kullanıldığı görülmektedir. Harfin buradaki karşılığının kazanın yoklama defterlerini tutan müstakil bir nüfus mukayyidi olduğu manasına geldiği düşünülmektedir.¹⁰³⁹

Mim bahsini kapatmak gerekirse bu rumuzun ilk genel sayıma özgü bir işaretleme biçimi olmadığı verilen örneklerden anlaşılmaktadır. Bu örneklerin daha da farklılaşp artış göstereceği ihtimali de göz ardı edilmemelidir. Bu bağlamda mezkûr rumuzun bireyler bazında kullanımı en azından serd edilen belgeler ışığında XVII. yüzyıla kadar indirilebilir. XVIII. yüzyılda da çeşitli kullanımlarına değindiğimiz bu işaretleme XIX. yüzyıl Osmanlı tahrir düzeni içinde öncelikle ilk genel nüfus sayımında askerliğe uygun kişileri hafî bir şekilde belirtmek için kullanılmıştır. İlerleyen süreçte rumuzun mahiyetinin de değiştiği gözlemlenmiştir. 1844 ve sonrasına ait defterlerdeki –varsa- mim tabirinin matluba muvafık anlamına gelmediği düşünülmektedir. Netice olarak bu değerlendirmeden hareketle harfin kendisini bırakmakla birlikte günümüzde dilimize pelesenk olmuş mimlenme tabirinin dört asırdır bir şekilde kullanıldığı ve belleğimizde yer ettiği söylenebilir.

3.3.7. Caize (/÷/)

Caiz kökünden türeyen caize kelimesinin sözlükte pek çok anlamı mevcuttur.¹⁰⁴⁰ Kelimenin nüfus defterlerindeki kullanımı ise (/÷/-(÷)) şeklinde sola ya

¹⁰³⁷ Kaza dışına çıkan kişilerin isimlerinin altına mim derç edilen bir başka defter için bkz. NFS.d 5189 (H. 1263), ss.5-6

¹⁰³⁸ Defterde yapılan işaretlemelerin manasını izah eden örnek bir başka nüfus defteri için bkz. NFS.d 6568

¹⁰³⁹ NFS.d 3862

¹⁰⁴⁰ Kelimenin; Ödül, Yol azığı, devlet dairelerinde evraka konulan ve görülmüştür anlamındaki işaret, üst satırda yazılı olanın aynen tekrar edildiği belirten (‘‘) işareti, denden gibi anlamları mevcuttur. Çağbayır, s.251. Bununla beraber buradaki caize teriminin kullanımı mim bahsinde değinilen nüfus defterlerinden hareketle yapılmıştır.

da sağa yatık çizgilerdir. Bu çizgilerin ayrıca tıpkı mim kullanımında görüldüğü üzere XVII. yüzyıla ait cebe defterlerinde de kullanıldığı söylenebilir.¹⁰⁴¹

İlk genel sayım ve sonraki mufassal nüfus defterlerinde kayıtları yapılan kişilerin altında olan bu çizgiler dikkatli şekilde incelenirse bunların bir kısmının yaş tasniflerine, bir kısmının cizyeye, bir kısmının ise matluba muvafık nüfusun tespitine dönük oldukları görülmektedir. Bununla birlikte, bazı defterlerin Ceride Odasındaki personel tarafından incelenirken bu işaretlerin yapılmış olabileceği ihtimali de mevcuttur. Mesela bazı defterlerde kişilerin altında hem mim hem caize olması bu ihtimali kuvvetlendirmektedir.¹⁰⁴²

Mim kullanılmayıp caizelerin bulunduğu defterlerin bazılarında örnekler verilmesi yerinde olacaktır. 5449 numaralı Manastır'a ait nüfus defteri bu bahse güzel bir misaldir.¹⁰⁴³ Defterde yukarıda zikredildiği üzere mimleme yapılmamıştır. Her mahallenin yazımı bitirildikten sonra nüfus 0-14, 15-40 ve 40'dan yukarı şeklinde tefrik edilmiş ve bunların içerdiği toplam rakamlar verilmiştir. Bununla beraber defterde matluba muvafık kişilerin mim yerine caizelerle işaretlendiği görülür. Şöyle ki yaşı 0-11 arasında değişen çocukların isimlerinin altında hiçbir işaret yoktur.¹⁰⁴⁴ 12-40 yaş arasında değişenler yani *matluba muvafık* ve Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Kanunnamesi'nde belirlenen yaş aralığındaki kişilerin isimlerinin altında ise kırmızı çizgiler bulunmaktadır. Yaşı 40'ı geçen kimselerin adlarının altına ise siyah caize çekilmiştir. Bu durumda mezkûr defterin içindeki nüfusun askerliğe dönük olarak ayrıca değerlendirildiği açıktır.¹⁰⁴⁵

¹⁰⁴¹ Afyoncu bunların reside işareti // olduğunu söylemektedir. "İki Yeni Defter", s.224. Ayrıca bkz. görsel-33

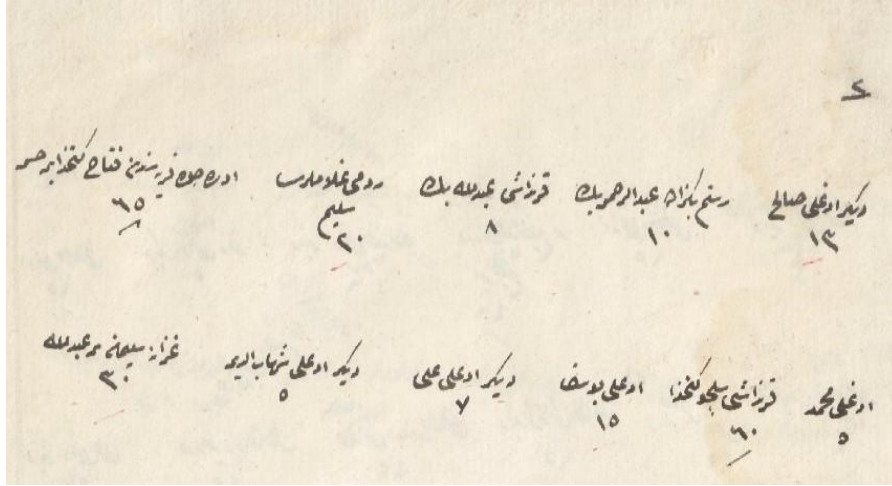
¹⁰⁴² NFS.d 1185,5049

¹⁰⁴³ "*Nefs-i Kasaba-i Manastırda mevcut bulunup bu defa tahrir olunan bi-l cümle nüfusu İslam mahalle-i Karaoğlan der nefis-i Manastır*" NFS.d 5449. Arşiv personeli tarafından H. 1246 (M. 1830-1831) olarak tarihlendirilmiştir.

¹⁰⁴⁴ Yazılan nüfusunun içinde 6 aylık çocuklarda bulunmaktadır.

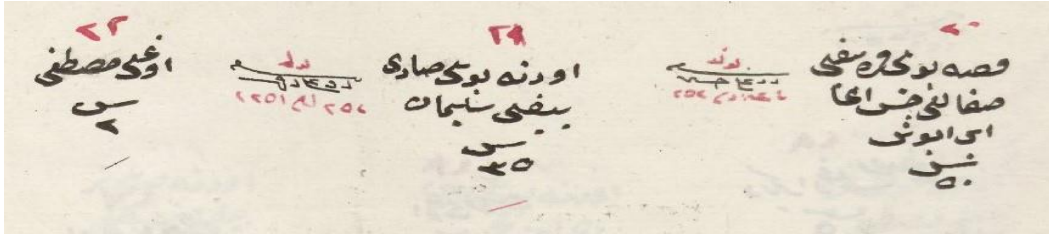
¹⁰⁴⁵ Defterde yaşı 12-40 arasında değişen bazı kimseler için matluba uygun olmadığı anlamına geldiği açık olan siyah caizeler çekilmiştir. Bunun sebebi bu kişilerin ya çeşitli rahatsızlıklar sahip olmalarından dolayı (alil, çolak, meczup vb.) zaten asker olamamalarındandır. Bir örnek için bkz. NFS.d 5449, s.4

Görsel-36: Caize Örnekleri-1

Benzer bir örnek olan 1832-1833 tarihli 4911 numaralı nüfus yoklama defterindeki bu işaretler tetkik edildiğinde 12 yaşın altında olan *sabilerin* isimlerinin altında siyah caizeler (/) olduğu, yaşı 12 ve 40 arası olup sağlık duruma askerliğe elverişli olan kişilerin isimlerinin zirinde ise kırmızı (/) işaretler olduğu dikkat çeker. Yaşı 40'dan yukarıda olan kişilerin isimlerinin altında ise her hangi¹⁰⁴⁶ bir çizgi bulunmamaktadır.¹⁰⁴⁷

Görsel-37:Caize Örnekleri-2¹⁰⁴⁸

1832-1833 tarihli başka bir mufassal tahrir defterinde de aynı yöntemin uygulandığı görülür. Görsel-38 incelendiğinde 12 yaşın altındaki Hasan'ın isminin

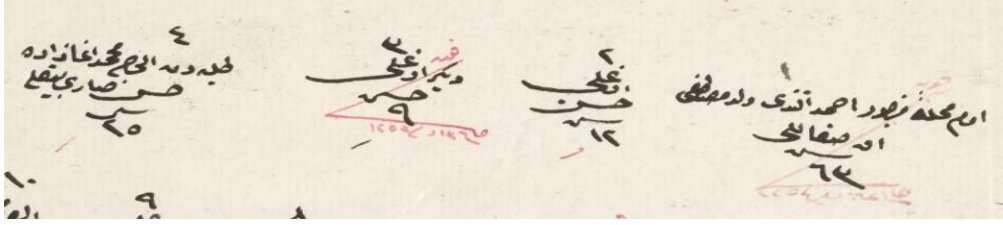
¹⁰⁴⁶ Benzer örnekler için bkz. NFS.d 5492,4956, 4348, 5396,4612,5228, 5247

¹⁰⁴⁷ NFS.d 4911 (H. 1249) Defterin giriş kısmında “*Mukaddema ittifak-ı ara ile karargir olan nizam-ı müstahsene iktizasınca kâffe-i ehl-i İslam ve reayanın sağır ve kebirleri kayd ve tahrir olunmak yolunda ve bade-d fevt ve tevellüt ve mürd ve diyarı ahire gidip ve gelenleri defterinde tarihiyle kayd ve terkin olunmasını irade-i seniyye imtisalen bundan akdemki hini tahrirden kırk yedi senesi zilhiccenin gayetine değin mevcut esamilerine ma [...] defterlerini der aliyye mekarim itmede? Taktim olunmuş ise de [...] yazılarak usule muvafık olunmadığından bundan böyle ne güne yazacağı ceride tarafından zuhur edip talimnameye tatbiken sadır buyrulan fermanı alışana ibtinaen kırk sekiz senesi muharremin gurrasında olmak üzere Karadağ kazasında mevcut ehli İslamın nüfus defteridir talimatnameye tatbiken ber veçhe ati zıkr ve beyan olunur. Giriş kısmındaki açıklamaya ek olarak girizgâhın üstüne kırmızı mürekkeple “*Asâkir-i Mansurede olanlar tadad olmamıştır*” yazmaktadır.*

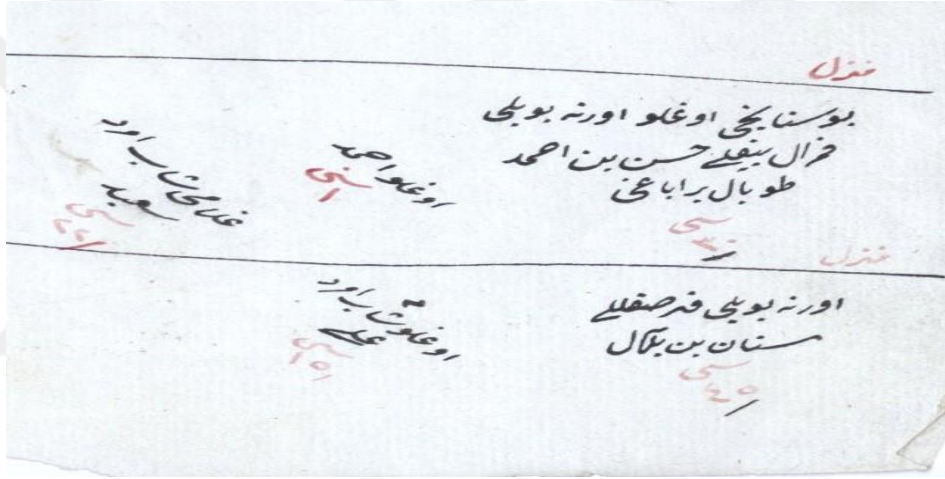
¹⁰⁴⁸ NFS.d 4911, s.1

altında siyah, 12 yaşındaki bir diğer çocuk Hasan'da kırmızı ve 25 yaşındaki Elhac Mehmetzade Hasan'ın isminin altında kırmızı caizeler görülmektedir. Defterde yazımı yapılan ilk kişi olan Ahmet Efendi ise 63 yaşındadır ve isminin altında herhangi bir işaret bulunmamaktadır.¹⁰⁴⁹

Görsel-38: Caize Örnekleri-3

Görsel-39 Caize Örnekleri-4¹⁰⁵⁰

39 numaralı görseldeki caize kullanımı çok açıktır. Sağ üstte ilk sırada kaydı yapılan Bostancıoğlu orta boylu kumral bıyıklı Hasan bin Ahmet'in yaşı kanunnameye belirtilen 15-40 yaş aralığı içerisinde. Bununla beraber Hasan'ın isminin altında siyah bir caize bulunmaktadır. Bunun sebebi ise yapılan kayıta görüldüğü üzere Hasan'ın sağ ayağının topal olmasıdır. Hasan'ın hanesine ait kayıta bir oğlu bir de *şâbb-ı emred* bir kölesi olduğu görülmektedir. Hasan'ın oğlu olan Ahmet bu tarihte 1 yaşındadır ve isminin üstünde herhangi bir işaret yoktur. Buna karşılık Hasan'ın kölesi olan Said'in 22 yaşında olduğu ve isminin altında kırmızı bir caize olduğu görülür. Görseldeki diğer örnek olan 45 yaşındaki Sinan'ın yaşından ötürü siyah caize ile imlendiği görülürken 15 yaşındaki oğlu Ali'nin tıpkı üstteki

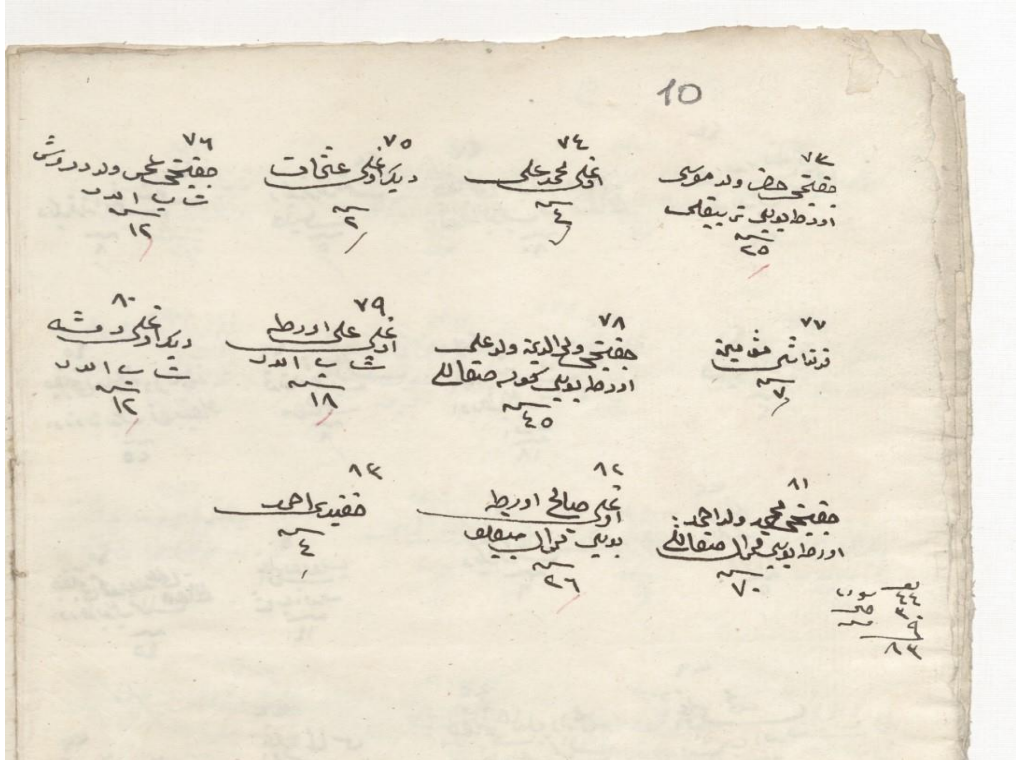
¹⁰⁴⁹NFS.d 6354 Benzer örnekler için bkz. NFS.d, 6521, 4049,

¹⁰⁵⁰NFS.d 4039

Said gibi isminin altında kırmızı caize ile işaretlendiği ortadadır. Bu durumda siyah caizelerin askerliğe elverişsiz, kırmızılarının ise *matluba muvafık* kişileri işaret ettiği açıktır.

Caizelerin belirttiğimiz anlama geldiğini kanıtlayan en önemli örneklerden birisi 6862 numaralı nüfus defteridir. Bu defterde 12 yaşın altındaki çocukların isimlerinin altında siyah caizeler bulunmaktadır. Yaşları 12-40 arasında değişen kişilerin isimlerinin altında kırmızı caizeler mevcuttur. Yaşı 40 geçen müsinler için ise her hangi bir imleme yoktur. Defterin sonunda sayımı biten mahallerin nüfusu *tüvana*, *sabi* ve *müsin* olarak tefrik edilmiştir.¹⁰⁵¹ Buna göre mahallede *tüvana* olan 44, *sabi* olan 30 ve *müsin* olarak belirlenmiş kişi sayısı 9'dur. Hakikaten de defterde kırmızı caize ile yani *tüvana* olarak işaretlenen kişiler sayıldığında çıkan rakam 44'tür ve bunların tamamı 12-40 yaş arasında değişmektedir. Keza siyah ile işaretlenen *sabi* sayısı 30 ve *müsin* olanların toplamı ise 9 kişidir. Görsel-40 incelendiğinde konuyla alakalı iddia oldukça sarih şekilde anlaşılabacaktır.¹⁰⁵²

Görsel-40: Caize Örnekleri-5

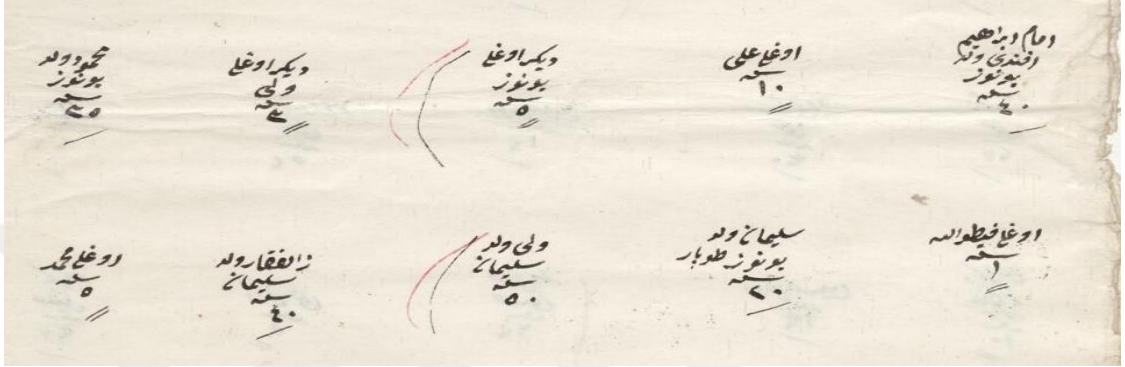

¹⁰⁵¹ Daha önce de değinildiği üzere defterlerin sonundaki tefriklerin sayımı yapan kâtibe mi yoksa ceride odasındaki memura mı ait olduğunu tespit etmek zordur.

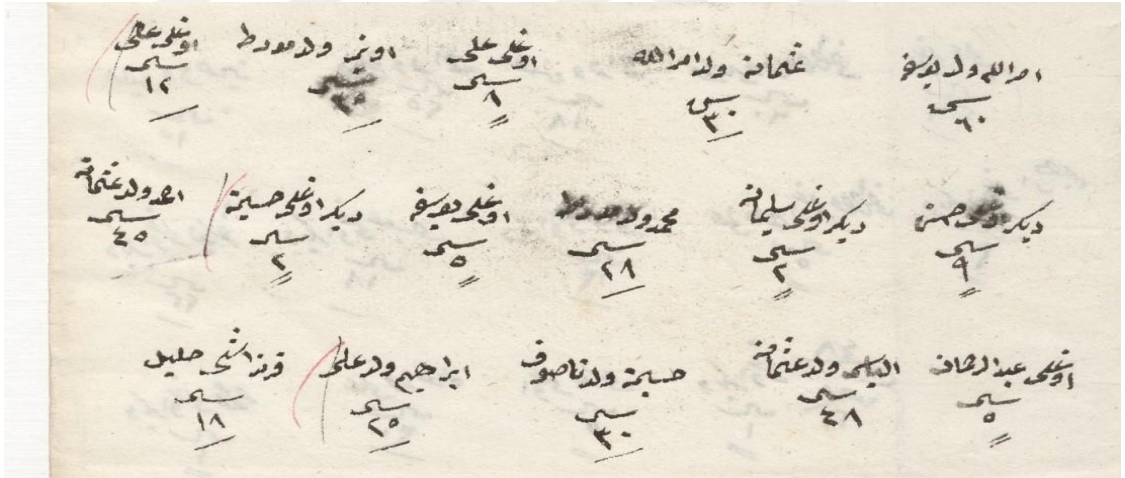
¹⁰⁵² NFS.d 6862

Örnekleri arttırmak ve caizelerin farklı kullanıma son birkaç örnek vermek için Kesriye sancağı Eğribucak kazasının mufassal nüfus defterleri de misal gösterilebilir. Bu defterde yaşı küçük olanların isimlerinin altında // iki tane caize, askerliğe uygun yaş aralığında olanların kayıtlarının altında ise tek / caize vardır.¹⁰⁵³ Müsin olarak tabir edilen yaşlılara ise her hangi bir caize koyulmamıştır.

Görsel-41:Caize Örnekleri-6¹⁰⁵⁴

Görsel-42:Caize Örnekleri-7¹⁰⁵⁵

Caizenin bir başka kullanım şekline örnek 1834-1835 tarihli, 2590 numaralı nüfus defterinde bulunmaktadır. Burada caize işareti büyük ihtimalle muharririn bizzat görüp yazdığı kimselerle alakalıdır. Çünkü isminin altında caize bulunanlar o

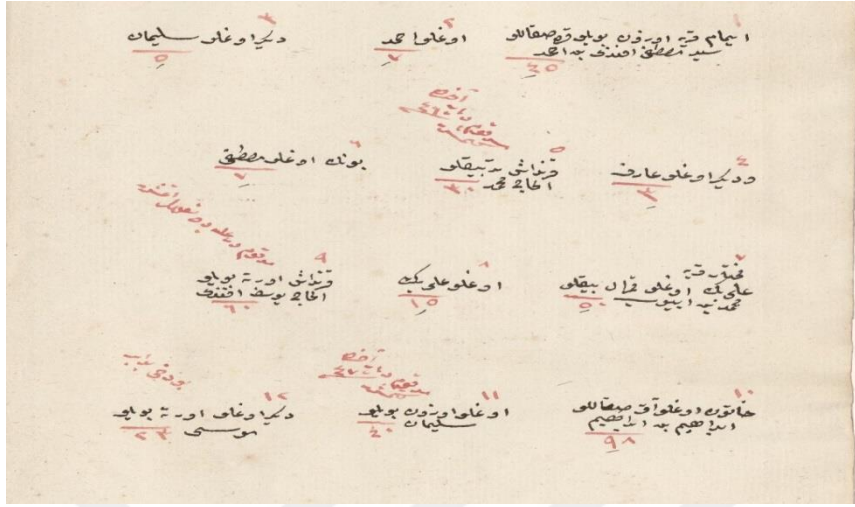
¹⁰⁵³ Benzer örnekler için bkz. NFS.d 4309; 6601, 6521, 6354, 1185, 1220, 3905,3937, 6447, 6964

¹⁰⁵⁴ NFS.d 4336

¹⁰⁵⁵ 6861 numaralı defterde bazı kişiler için mim alameti de kullanılmıştır. Bununla beraber mim konulan kişilerin yaşları birbiriyle benzerlik göstermez. 70 yaşında olan için de 5 yaşında olan çocuk için de mim işareti mevcuttur. NFS.d 6861, s.22

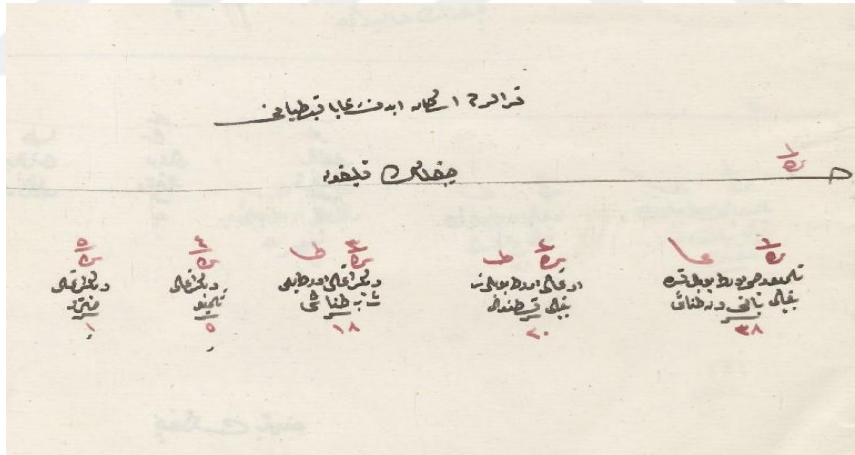
anda kazada mevcut olanlar iken, caize işareti konulmayanlar ise defterde yazılı olup sayım esnasında kazada hazır olmayan kişilerdir.¹⁰⁵⁶

Görsel-43: Caize Örnekleri-8

Bir başka örnekte ise sadece cizyeye müstahak olmayan *sabilerin* isimlerinin altında caize olduğu görülmektedir.

Görsel-44:Caize Örnekleri-9¹⁰⁵⁷

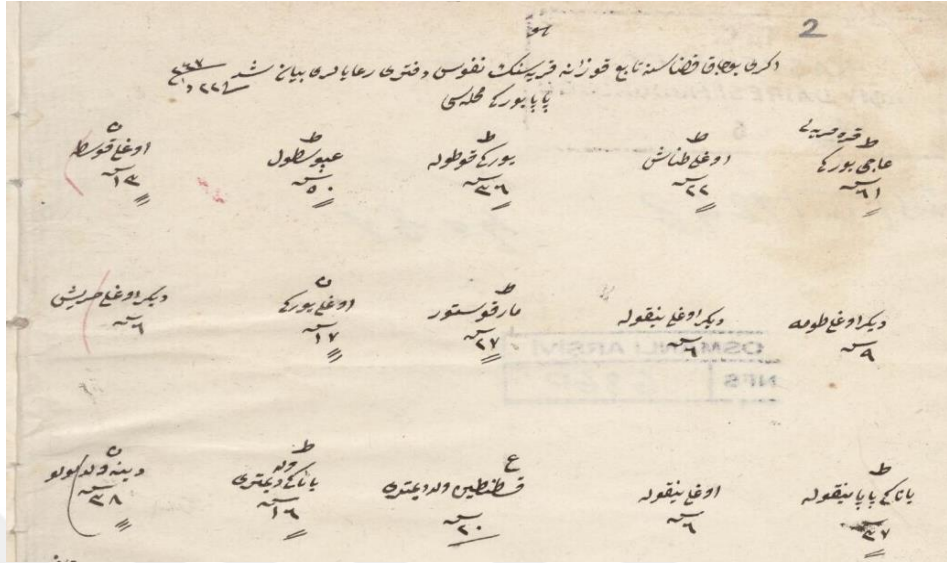
Bir başka reaya defterinde ise bilindik cizye alametleriyle birlikte *Âla*'ya müstahak olanların isimlerinin altına bir (/), *Evsat*'a müstahak olanların altına iki (//) ve *Edna*'ya müstahak olanların isimlerinin zirine üç caize (///) çizilmiş; *sabi*

¹⁰⁵⁶ Bir başka örnek için NFS.d 1141

¹⁰⁵⁷ NFS.d 5192

olmalarından ötürü cizye mükellefi olmayanlar için herhangi bir işaretleme yapılmamıştır.¹⁰⁵⁸

Görsel-45:Caize Örnekleri-10

Tüm bu örneklerden hareketle 1830-1831 tarihi de dâhil olmak üzere kişilerin askerlik yükümlülüklerinin belirlemek adına *mim* yahut cizyeyle alakalı durumlarını belirtmek için bilinen cizye rumuzları dışında başka bir işaretleme yöntemlerinin de uygulanmaya başlandığı düşünülebilir. *Mim* işaretlemesinin kalkmasının muhtemelen ahalinin bu şifrenin anlamını öğrenmesiyle alakalı olduğu düşünülmektedir. Farklı cizye rumuzlarının neden kullanıldığı ise soru işaretidir.

Bu hususta son olarak caizelerin askere alınabilecek nüfusu ayırmaya yarayan bir işaret olduğu düşünülebilir. Bununla beraber bu hususun standart olmadığı ve bu sonuca ulaşılabilmesi için defterlerin kendi içinde tenkidinin yapılması yahut başka defterlerle kıyaslanması gereklidir. Ayrıca bu işaretlere dair resmi bir mevzuat olmadığı ve büyük ihtimalle katiplerin defterler üzerinde işlerini hafifletmek için kullandıkları bir yöntem olduğu da iddia edilebilir.

3.3.8. Nüfus Defterlerindeki Malumat-ı Müteferrika

XIX. yüzyıla ait nüfus defterlerinin nüfusla ile alakalı verdiği bilgilerin dışında tahriri yapılan yerler üzerine verdiği bazı bilgiler vardır ki bunlar oldukça kıymetlidir. Defterler bazen kaza nüfusunun geçmişi üzerine açıklamalar, kaza ile alakalı bilinmesi gereken hususlar (idari, sosyal, ekonomik vb.) ya da kazada ikamet

¹⁰⁵⁸NFS.d 6860

eden şahıslarla alakalı bilgiler içerir. Bu bağlamda nüfus defterlerinin demografik bilgi ihtiva etmesinin dışında aynı zamanda sosyal tarih kaynağı olarak da değerlendirilmesi gerektiği düşünülmektedir.¹⁰⁵⁹

Örneğin, Kula kazası reayasının nüfus defterinin sonuna eklenen bir rapor bu manada kıymetlidir. Raporu kazanın sayımını yapan Mehmet Hüsameddin Efendi tanzim etmiştir.¹⁰⁶⁰ Raporda Kula reayasının ticaretle yoğun biçimde meşgul olduğu ve bu sebeple sık sık kaza dışına çıktığı belirtilmektedir. Bu vesileyle cizye toplanması esnasında bu kişilerin başka kazalarda saklandıkları, cizyedarların ise tahsil için bizzat gelmeyip adamlarını gönderdikleri, bunların da yirmi otuz gün zarfında ne bulurlarsa tahsil ettikleri, bunun bir âdet hâline geldiğini ve bu usulün devletin gelirlerini azalttığı ifade edilmektedir.¹⁰⁶¹ Deftere eklenmiş bu rapordan Kula kazası reayasının yoğun olarak ticaretle işgal ettiğini ve bu meşguliyetlerini kullanarak cizye yükümlülüklerinden kaçındıklarını görüyoruz. Bunun yanında devletin bu işle görevlendirdiği kişilerin de görevlerini suiistimal ettiklerini anlamaktayız.

Buna benzer bir diğer örnekte Usturumca kazasının Yeniköy ismindeki mahalline hem de Petriç kazası sınırına yakın bir bölgede olan ve Yeniköy derbendi ismiyle bilinen derbend muhafazası için, Yeniköy reayasının tekâliften muaf tutulduklarını ancak reayanın bu vazifesini yerine getirmediğini öğrenmekteyiz.¹⁰⁶²

Bir başka örnekte Niğde sancağında sayımı yapılan yerlerin (mahalle, köy vb.) vakıf ve süvari timarı olduğu yolunda defterlere notlar düşülmüştür.¹⁰⁶³ Benzer olarak çeşitli defterlerde sayım yapılan yerlerin Evkaf-ı Hümayuna dâhil olmasıyla alakalı bilgiler mevcuttur.¹⁰⁶⁴ Örneğin, Sivas'ın Zile kazasında bir nüfus defterinde, kazada Behram Ağa'nın kurucusu olduğu evkafın gelirlerinden kaza için yapılan işlerin kayıtlara geçirildiği görülür. Buna göre evkafın kazada sahip olduğu tarlaların bazıları ile kasabadaki 83 adet dükkânın gelirinden; dahası Sivas'taki Saraçhane ve

¹⁰⁵⁹ Emecen 'in belirttiği üzere klasik döneme ait tahrir defterleri sağladığı demografik veriler dışında idari taksimata, şahıs isimlerine, etnik yapıya, şehir nüfusunun yapısı ve dinamizmine, lakap ve unvanlar vasıtasıyla şehrin cemiyet hayatına, mesleklere dair bilgiler vermektedir. Emecen 'in değindiği bütün bu hususların XIX. yüzyıla ait nüfus defterlerinde de bulunduğu söylenebilir. Emecen, ss.405-420

¹⁰⁶⁰NFS.d 1553, Ek:197/1

¹⁰⁶¹NFS.d 1553, Ek:197/1

¹⁰⁶²NFS.d 6901, s.71. Karal, Lûtfi'den alıntıyla derbentçilik vazifesinin düzgün şekilde yerine getirilmediğini belirtmektedir. Bk. Karal, "İlk Nüfus Sayımı", 1995, s.11

¹⁰⁶³NFS.d 3614, 3633

¹⁰⁶⁴NFS.d 1977

dükkanların akarlarından her sene imam, hatip ve müezzinlere belirli miktarlarda paralar verildiği ifade edilmektedir. Ayrıca nüfus defteri vasıtasıyla aynı gelirden kazada çeşme yapımı adına belirli bir miktar bütçe ayrıldığını da görmekteyiz.¹⁰⁶⁵ Bu bağlamda iltizam, mukataa, timar gibi uygulamaların yavaş yavaş tedavülden kaldırılmalarına karşın taşrada hala sürdürüldüğünü gösteren başka örnekler de bulunmaktadır.¹⁰⁶⁶ Bu örneklerden hareketle nüfus defterleri vasıtasıyla taşradaki devlet düzeninin aksadığının tespitinin sayım esnasında yahut sayımlar vasıtasıyla yapıldığı söylenebilir.

Defterlerin sağladığı ekstra bilgiler adına örnekler arttırabilir. Van'ın Adilcevaz kazasının sayımına dair bilgiler veren bir çalışmada kazaya ait nüfus defterleri üzerinden kaza ahalisinden bazı kimselerin askerî görevleri yapmaya memur edildiklerini bunların defterde ayrıca işaretlendiğini aktarmaktadırlar.¹⁰⁶⁷

XIX. yüzyılda salgın hastalıkların Osmanlı coğrafyasında çok yaygın olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda defterlerde zaman zaman sayıma gidilen yerlerde zuhur eden hastalıklar ve bunların neticeleri ile alakalı bilgilerin de kayıtlara geçtiği görülmektedir. Örneğin, Bergama kazasının 1838 tarihli sayımında defterin girişine kırmızı mürekkeple derç edilen ifadelere göre kazada H. 1251, 1252 ve 1253 senelerinde meydana gelen taun (veba) hastalığından dolayı kaza nüfusunun üçte biri telef olmuştur.¹⁰⁶⁸ Notun devamında sayımın yapıldığı tarihte hastalığın azaldığı ve buna bağlı olarak Bergama'da zirai üretiminin yoluna girmeye başladığı belirtilmiştir.¹⁰⁶⁹

¹⁰⁶⁵NFS. d 2507, s.1. Benzer şekilde kazadaki tarla vb. gelirlerden imamete ayrılan miktarların yer aldığı başka bir defter için bkz. NFS. d 2403, s.1. Bu örneklere benzetmekle birlikte imamete ayrılan gelirin telef olduğunu ve imamlığın gönüllü (hasbi) olarak ifade edildiğini gösteren bir defter için bkz. NFS.d 2404, s.1

¹⁰⁶⁶Bu tarz örneklerin özellikle Sivas'a ait defterlerse ait olduğu söylenebilir. NFS.d 2443; 1977, 2352, 2478, 7384

¹⁰⁶⁷Bkz. Koçak, Taşkiran, s.721. Benzer bir örnek için Bkz. NFS.d 2793

¹⁰⁶⁸“Kaza-i mezkûrda 27 (?) tarihinden beru ve alel-husus 50 ve 51 ve 52 senelerinden müstevli olan taun illeti gerek nefis-i kaza-i mezkûr havi olduğu kuraları nüfuslarından kati [...]yani sülûsan-ı mikdarı telef ile perişaniyet gelerek ziraatlerine halel gelmiş ve saye-i ihsan vaye-i hazret-i şehinşahide geçen seneden berüde biraz yoluna girmekle başlamış olduğu haber verilmiş olmakla şerh virildiği.” NFS.d, 1278.

¹⁰⁶⁹ Bergama Kazasının 1839 tarihindeki nüfusuyla alakalı Asuman Karabulut'un yazdığı bir makale mevcuttur. Yazar makalede kaza nüfusuna değinmeden önce Ege bölgesindeki salgın hastalıklardan ve bunların bölge nüfusu üstündeki tahribatından bahsetmiş ve Bergama'nın da bundan nasibini aldığını belirtmiştir. Karabulut'un bu konularda atıf yaptığı kaynaklar bizim de bu çalışmada kullandığımız Daniel Panzac'ın Osmanlıdaki veba ile ilgili çalışması ile Feridun Emecen'inin *TDVİA*'deki *Bergama* maddesidir. Açıkçası bu durum ilginç ve gereksizdir çünkü Karabulut'un makalesi için kullandığı nüfus defterinde zaten kaza nüfusunun başına gelen veba illeti ve buna bağlı

Bu konuda tespit edilebilen başka örnekler de mevcuttur. Hüdavendigâr eyaletinin Dimetoka kazasının nüfus defterinin girişinde de tıpkı Bergama örneğinde olduğu gibi kaza nüfusuyla alakalı açıklamalar mevcuttur.¹⁰⁷⁰ Şöyle ki kazada kırk yıl önce 500 menzil (hane) varken zuhur eden hastalık neticesinde kazadaki hane sayısı 153'e düşmüştür.¹⁰⁷¹ Bundan başka aynı ifadelerle Emlak kazasında meydana gelen hastalık yüzünden nüfusun 50 haneden 36 haneye düştüğü belirtilmiştir.¹⁰⁷² Nüfus defterlerindeki bu tarz kayıtlardan hareketle bazı yörelerde zaman içinde gerçekleşen nüfus azalmalarının sebeplerine dair bilgiler bulunabilir. Bununla beraber bütün defterlerde bu tarz ekstra bilgilerin olmayacağı da açıktır.¹⁰⁷³

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti bazı dönemlerde konar-göçer aşiretleri yerleşik hayata geçirmeye çalışmış; bu yolla taşrada asayişin sağlanması, zirai üretimin artırılması yolunda çabalar göstermiş ve aşiretleri yerleşik hayata özendirmek adına başta toprak olmak üzere türlü ayrıcalıklar vermiştir.¹⁰⁷⁴ Nüfus defterleri bu noktada konar-göçer aşiretlerin yerleşik düzene geçmeleri, ödedikleri vergiler ve miktarı, hangi tarihte hangi eyalet sınırları içinde bulundukları ve yerleşik hayata özendirilmeleri konusunda bunlara verilen ayrıcalıklara dair önemli bilgiler sunabilir.¹⁰⁷⁵ Keza kimi zaman deftere yazılan açıklamalarla bir önceki sayımda aşiret olarak görülen grupların bir sonraki defterde olmayıp yeni yerleşim yerlerinde görülmeleleriyle mesele anlaşılmaktadır.¹⁰⁷⁶

Şahıslar ile alakalı verilen bilgilerdeki ilginç bir örnek ise 1839'da donanmayı Mısır'a kaçıran Ahmet Paşa ile birlikte İskenderiye'ye gidip daha sonra ülkeye

olarak nüfus kaybı sayımı yapan görevliler tarafından kırmızı mürekkeple açıkça belirtilmiştir. Oysa Karabulut bu bilgileri kullanmayıp bölge genelindeki salgınlardan bahseden araştırma eserlere müracaat etmiştir. İlgili makale için bk. Asuman Karabulut, "Bergama Kazasının Demografik ve İskân Yapısı (1831-1908)", **Tarih Okulu Dergisi (TOD)**, Yıl.10, Sayı. XXX, 2017, s.139

¹⁰⁷⁰ "Kaza-i Dimetoka nam diğer Güvercinlik defter nüfusudur, sene 1256." NFS.d 1222.

¹⁰⁷¹ Her hanede ortalama 5 kişi olsa 2500 kişilik kaza nüfusu geçen 40 yılda neredeyse %70 azalmıştır ki bu çok büyük bir sayıdır.

¹⁰⁷² Bozok sancağı Emlak kazası Bkz. NFS.d 2078, s.1

¹⁰⁷³ 1212 numaralı nüfus defterinde de buna benzer bir açıklama mevcuttur. Yapılan izaha göre H. 1246 sayımında nüfus defterlerine yazımı yapılan [...], Sultan ve Bikar cemaatleri aradan geçen 8 senede hastalık yüzünden perişan olmuş ve mezkûr cemaatlerin nüfusu "bিরer" çadır kalmıştır. NFS.d 1202, s.1

¹⁰⁷⁴ Kasaba, s.100

¹⁰⁷⁵ Örnekler için bkz. NFS.d 1575, 3865, 7226. Konuyla alakalı nüfus defterlerinden hareketle hazırlanan bir çalışma için bkz. Sabit Genç, "19. Yüzyılda Aşiretlerin İskanı ve Ortaya Çıkan Sorunlar: Mecidözü Aşiretleri Örneği, **19 Mayıs Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:1, Sayı:1, ss.38-59

¹⁰⁷⁶ Aşiretler üzerine nüfus defterlerinden faydalanılarak hazırlanan bir başka çalışma için bkz. Necmettin Aygün, "Nüfus Defterlerine Göre Boynuincelü Aşireti (1830-1845)", **Belleten**, Cilt: LXXXII, Sayı:295, 2018, ss.899-957.

dönerlerle alakalıdır. Biga sancağının Ayvacık kazasına ait nüfus defterinin ilk sayfasında bunlara dair bir açıklama dikkat çekmektedir.¹⁰⁷⁷ İlerleyen sayfalarda ise bu kişilerin isimlerinin üstüne Ahmet Paşa ile birlikte Mısır'a gidip daha sonra firar ederek ülkeye döndükleri yazılmıştır.¹⁰⁷⁸

Verilen örneklerden hareketle nüfus defterlerinden bilinen kaynak değerleri dışında beklenmedik örnekler de çıkabileceği, yerel tarih çalışmaları yürütenlerin nüfusu ele almasalar bile bu defterlere müracaat etmeleri durumunda istifade edebilecekleri farklı bilgilere ulaşabilecekleri ve Emecen'in Klasik Dönem'e ait defterler üzerine yaptığı açıklamaların XIX. yüzyıldaki nüfus defterleri için de geçerli olduğu görülmektedir.¹⁰⁷⁹

3.3.9. XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Defterlerden Hareketle Osmanlı Nüfusu ve Mülki Taksimata Dair

Nüfus defterlerini kıymetli kılan bir diğer husus, XIX. yüzyıla ait idari yapılanma ve bu yapılanma içerisinde yer alan bölgelere dair verdiği bilgilerdir. Defterler genellikle bir yörenin sosyoekonomik görünümünü ortaya çıkartmak yahut farklı demografik verilerin analizi şeklinde ele alınmıştır. Bununla beraber neredeyse defterlerin tamamında yer alan girizgâhlar incelendiğinde bu açıklamaların kazaların idari yapısı üzerine de mühim bilgiler verdiği görülür.¹⁰⁸⁰ Bu izahlar dönemin mülki (belki mali demek daha doğru olur) taksimatını görmek ve yerleşim düzenini ortaya koymak açısından önemlidir.¹⁰⁸¹ Yine icmal olsun mufassal defterler olsun bunlar üzerinden zaman içinde bazı yerleşimlerin statüsünü ve bağlı bulundukları birimin değişimine dair tespitleri nüfus defterleri vasıtasıyla yapma imkânı da mevcuttur. Örneğin, Saruhan sancağının 1835 yılındaki idari taksimatıyla 1842 yılında mülki bölümlenmesi arasındaki farklılıklar sancağa ait icmal nüfus defteri üzerinden ortaya konulmuştur.¹⁰⁸²

¹⁰⁷⁷ “Yalnızsınfı cedit balasına isaret olunan nüfuslar mersum Firari Ahmet Paşa ile İskenderiye canibine donanma-ı humayun ile gidip badet İskenderiye ve Mısırdan firar idip kaza-i mezbûr kuralarindanolanlardır” NFS.d 1204, s1

¹⁰⁷⁸ NFS.d 1204, s.9

¹⁰⁷⁹ Emecen, “Hanedan”, 2018, ss.405-420

¹⁰⁸⁰ Konuyu klasik dönemin mufassal tahrir defterleri üzerinden değerlendiren bir çalışma için bkz. Osman Gümüüşçü, “Osmanlı Mufassal Tahrir Defterlerinin Türkiye'nin Tarihi Coğrafyası Bakımından Önemi, **Türk Yurdu**, Cilt:19-20, Sayı:148-149, 2000, ss.375-385

¹⁰⁸¹ Karpat, XIX. yüzyıl Osmanlı idari yapısının, sınır değişikliklerinin detaylı bir şekilde çalışılmasının önemini vurgulamaktadır. Bkz. Karpat, s.41

¹⁰⁸² “1842 yılına ait nüfus bilgilerinin verildiği defterden alınan listeye göre, (Saruhan) sancağın bu tarihte 18 kazası ve bu kazalardan ikisine bağlı 7 nahiyesi bulunmaktadır. Hâlbuki Tanzimat öncesine

Ayrıca mufassal defterler üzerinden de taşradaki mülki taksimata dair çıkarımlar yapılabilir. Örneğin, ilk genel sayımda Sığıla sancağı içinde yer alan bir kaza olan Söke'nin bu tarihte bir mütesellim tarafından idare edildiği görülmektedir.¹⁰⁸³ Bununla beraber kazanın 1841 tarihli nüfus defterleri incelendiğinde ise Söke'nin artık bir muhassıllık ünitesi hâline getirildiği ve kazanın muhassıl tarafından idare edilen bir yer hâline getirildiği dikkat çekmektedir.¹⁰⁸⁴ Ek olarak ilk sayımda müstakil birer kaza olan Balat¹⁰⁸⁵, İneabad¹⁰⁸⁶ ve Mandiçe¹⁰⁸⁷ kazalarının nüfus defterlerinin sadece kapaklarının tetkiki ile buraların Söke'de teşkil edilen muhassıllık ünitesine bağlandığı ve böylece bölgede 4 kazadan müteşekkil bir muhassıllık ünitesi kurulduğu anlaşılmaktadır.

Buna benzer bir başka örnek yine ilk sayımda Sığıla sancağı içerisinde müstakil bir kaza olan Seferihisar'la ilgilidir. Kazanın 1839 senesinde yapılan nüfus sayım defterinde ise Seferihisar kazasının Kuşadası muhassıllığına tabi olduğu görülmektedir.¹⁰⁸⁸

Bir başka örnekte muhassıllık ilk ihdas edildiğinde Ezine, Ünye, Madni, Balya ve Bozcaada¹⁰⁸⁹ ile aynı ünite içinde yer aldığı görülen Çan kazasının daha sonradan Biga muhassıllığına dâhil edildiği de yine nüfus defterlerindeki kayıtlardan hareketle anlaşılmaktadır.¹⁰⁹⁰

Defterlerin kazaların bağlı olduğu üst birimleri açıklayıcı bu özelliklerine karşın zaman zaman da taksimatla alakalı oldukça kafa karıştırıcı olduğu da söylenebilir. 1194 numaralı ve 1840 tarihli nüfus defteri ise konuyla alakalı bir başka örnektir. Defterin kapak kısmında “Hüdavendigâr Eyaleti Dâhilindeki Karesi Sancağı Defter Nazırı idaresinde bulunan Avunya Kazasının İslam Defteridir”

ait 1835 yılı verilerine göre (Saruhan) sancağın 15 kazası ve bu kazalardan üçüne bağlı 9 nahiyesi bulunmaktaydı.” Nejdet Bilgi, “1842 Yılında Saruhan Sancağının Nüfusu ve İdari Bölünüşü” **Manisa Araştırmaları-1**, T.C. Celal Bayar Üniversitesi Manisa Yöresi Türk Tarihi ve Kültürünü Araştırma ve Uygulama Merkezi, Manisa, 2001, s.90

¹⁰⁸³ Mustafa Mesut Özekmekçi, “Söke Kazasında”, s.95

¹⁰⁸⁴ Mustafa Mesut Özekmekçi, “Söke Kazasında”, s.32

¹⁰⁸⁵ “Söke’ye tabi Balat Kazasının Nüfus Defteri”, NFS.d 2916

¹⁰⁸⁶ “Söke’ye tabi İneabad Kazası İslam Nüfus Defteri”, NFS.d 2928

¹⁰⁸⁷ “Söke’ye tabi Mandiçe Kazası İslam Nüfus Defteri”, NFS.d 2949

¹⁰⁸⁸ NFS.d 2955

¹⁰⁸⁹ Ayla Efe, **Muhassıllık Teşkilatı**, Eskişehir Anadolu Üniversitesi SBE (Yayınlanmamış Doktora Tezi)Eskişehir, 2002, s.153

¹⁰⁹⁰ “Biga Sancağına mülhak Çan Kazasının tahrir cedid nüfus...” NFS.d 1220, s.1

yazılmıştır. Bununla beraber defterin ilk sayfasında Avunya kazasının Biga sancağı kazalarından olduğu yazmaktadır.¹⁰⁹¹

Konuyla alakalı örnekler arttırılabilir. Kocaeli'ye ait defterlerin pek çoğunda “Hüdavendigar Eyaleti Kocaeli Liva-i Mezkûr İznikmid Kazası” şeklinde geçen İznik kazası¹⁰⁹² tarihsiz bir defter kapağında Bolu eyaletinin içinde gösterilmiştir.¹⁰⁹³ Aynı defterin iç kısmında ise bu sefer “Hüdavendigar; Kocaeli Livası nefsi-i İzmîd” yazmaktadır.¹⁰⁹⁴ Nüfusla alakalı hazırlanan bir icmalde de Kocaeli'nin Bolu eyaleti dâhilinde yer alan bir kaza olduğu görülür.¹⁰⁹⁵ Karamürsel kazası bir diğer misal olarak değerlendirilebilir. Kazanın 1841-1842 tarihli nüfus defterinde Hüdavendigar eyaletinin Kocaeli livasına bağlı olduğu yazmaktadır.¹⁰⁹⁶ Lakin aynı kazaya ait bir başka defterin kapağında ise kazanın “Bolu Eyaleti dâhilinde olan Kocaeli Sancağına bağlı bir kaza” olduğu belirtilmiştir.¹⁰⁹⁷

Yine nüfus defterlerindeki kayıtlardan mülki taksimata dair biraz kafa karıştırıcı olmakla birlikte çıkarım yapılabileceğine örnek olarak Köstendil örnek gösterilebilir. Tahir Sezen'in çalışmasından hareketle Köstendil'in XVI. yüzyılda Rumeli eyaletinde, 1846 yılında ise Niş eyaleti içerisinde yer alan bir sancak olduğu söylenebilir.¹⁰⁹⁸ Bununla beraber 1830-1831 tarihli bir nüfus defterlerinde Köstendil'in Paşa livasının içinde yer alan bir kaza olarak kayıt edilmiştir.¹⁰⁹⁹ Aynı tarihli başka defterlerde ise bağlı olduğu üst bir birimin neresi olduğu belli olmadan¹¹⁰⁰ liva olduğu söylenebilir.¹¹⁰¹ 1839-1840 tarihli nüfus defterlerinde ise Köstendil'in bir muhassıllık ünitesi hâline getirildiği ve altında çeşitli kazaların

¹⁰⁹¹ “Biga Sancağı Kazalarından Avunya Kazasında sakin ve mütemekkin bi-l cümle İslam'ın miktarını mübeyyin tahrir defteri suretidir.” NFS.d 1194, s. 1

¹⁰⁹²NFS.d 1182,

¹⁰⁹³NFS.d 624, Defter Kapağı

¹⁰⁹⁴NFS.d 624, s.1

¹⁰⁹⁵NFS.d 3682

¹⁰⁹⁶NFS.d 631, s.1

¹⁰⁹⁷NFS.d 632, Kapak Sayfası

¹⁰⁹⁸ Sezen, s.326

¹⁰⁹⁹NFS.d 5673

¹¹⁰⁰ Köstendil ile alakalı yaptığımız incelemelere göre 1830-1850 yıllarına ait toplam 123 nüfus defteri bulunmaktadır. Bunların tasnifinin büyük çoğunluğunda Üsküp Eyaleti, Köstendil Sancağı şeklinde yapıldığı (örn. NFS.d 5627,5642) görülmektedir. Bazı defterlerde ise Köstendil Sancağı için üst birim olarak Selanik Vilayetinin (örn. NFS.d 6902,4737) zikr edildiği söylenebilir. Buna karşın H. 1257 tarihli defterlere kadar Köstendil 'in bağlı olduğu bir üst biriminin neresi olduğunu kanıtlayacak bir mufassal deftere rast gelmedik. Bununla beraber tablo 14 ve 17'de görüleceği üzere Köstendil 'in 1848'e kadar Rumeli Eyaletinin altında konumlandırılmış bir liva olduğu söylenebilir

¹¹⁰¹NFS.d 6833,6838,6825

(İştîp, Eğridere Palankası, Radovişte vb.) konumlandırıldığı görülmektedir.¹¹⁰² 1842-1843 tarihli defterlerde ise bu sefer Köstendil'in Rumeli eyaletine bağlı bir kaymakamlık hâline getirildiği anlaşılmaktadır.¹¹⁰³

Konuyla bağlantılı son bir örnek vermek adına Denizli örneği zikredilmelidir. Kazanın farklı tarihlere ait nüfus defterleri incelendiğinde Denizli'nin hangi eyaletin yahut livanın altında konumlandırıldığı ile Denizli'nin statüsü konusunda tam bir keşmekeş vardır. Enver Ziya Karal'ın kitabında ilk genel sayımda tahriri yapılan yerlerin bir listesini bulunmaktadır. Bu listeye göre¹¹⁰⁴ Denizli, ilk sayımda Hamid sancağının içindedir.¹¹⁰⁵ Tahir Sezen'in "Osmanlı Yer İsimleri" çalışmasına göre ise Denizli, 1846'da sancak olarak Aydın eyaletine bağlı gözükmetedir.¹¹⁰⁶ Ama 1830 ile 46 arasında çok yıl var. Bu yüzden bunu örnek olarak çıkart.

Denizli'ye ait farklı tarihlerdeki mufassal nüfus defterlerinde ise Denizli'nin zaman zaman Kütahya sancağına, zaman zaman Menteşe sancağına en sonunda ise Aydın eyaletine bağlı müstakil bir liva olduğu görülmektedir. Detaylar için tablo-9 incelenebilir.

Tablo-9: Nüfus Defterlerinden Hareketle Denizli Kazasının Taksimattaki Yeri

Defter Kodu	Açıklama	Tarih (H.)
3095	Kütahya Sancağına tabii	1253
3096	Kütahya Sancağına tabii	?
3098	Aydın Eyaleti Dâhilinde kâin	1261
3103	Kütahya Sancağına tabii	1253
3087	Anadolu Canibinde kâin Menteşe Sancağı dâhilinde	1258
3108	Anadolu Canibinde kâin Menteşe Sancağı dâhilinde	1258
3188	Aydın Eyaleti Denizli Livası	1260
3099	Aydın Eyaleti Dâhilinde vaki nefis-i Denizli Kazası	1261
3105	Aydın Eyaletinde kâin Denizli Sancağında vaki	1261

¹¹⁰²NFS.d 5709,5652, 5631,5632

¹¹⁰³NFS.d 5654,5650,5633,5635,5686,5684

¹¹⁰⁴ Karal, "İlk Nüfus Sayımı", 1995, s.15

¹¹⁰⁵ Turan Gökçe'nin Denizli'nin 1830 nüfus sayımıyla ilgili ve nüfus sayımları konusunda öncü çalışmalardan olan makalesinde Denizli'nin idari taksimattaki yeri yahut kazanın statüsüyle alakalı bir bilgi bulunmamaktadır. İlgili çalışma için bkz. Turan Gökçe, "1830 Genel Nüfus Sayımı Sonuçlarına Göre Denizli Şehri Nüfusu Hakkında Bir Değerlendirme", **Tarih İncelemeleri Dergisi (TİD)**, Cilt:6, Sayı:1, 1991, ss.169-182

¹¹⁰⁶ Sezen, s.143

Defterlerin kaynak değerlerinden birisi olan mülki bölümlenmeye dair verdiği bilgiler ciddi bir süzgeçten geçirilmek kaydıyla özellikle XIX. yüzyılın ilk yarısında idari taksimata dair çıkarım yapmak konusunda mühimdir. Özellikle zikredilen dönemde Osmanlı idari yapısıyla alakalı önemli değişimler olduğu bilinmekle birlikte konuya dair en önemli kaynak hâlen 1951 tarihli ve Fazıla Akbal'a ait olan makaledir.¹¹⁰⁷ Defterlerdeki mülki taksimatla alakalı ipuçları konusunda Ferhat Berber'in yaptığı çıkarım mühimdir ve buna benzer diğer nüfus defterleri için de geçerli olduğu ifade edilmelidir.¹¹⁰⁸

Takdir edilmelidir ki bu çalışmanın amacı Osmanlı nüfusunun tam sayısı ya da kaza, nahiye vb. gibi yerleşim yerlerinin mülki taksimattaki yerini, hangi kazanın hangi sancağa bağlı olduğunu göstermek değildir. Bununla beraber defterlerin zikredilen kaynak değerlerini göstermek adına önceden zikredilen mufassal defterlerin yanında bazı icmal defterlerdeki verilerde paylaşılmıştır. Buradan hareketle yerleşim yerlerinin hukuki statüsü ve toplam nüfuslarını gösteren birkaç tablo yapmayı uygun gördük.¹¹⁰⁹

Geçen sayfalardaki örnekler ve tablolar bütüncül olarak incelendiğinde Osmanlı idari taksimatının XIX. yüzyılın ilk yarısında tam olarak oturmadığı; yerleşim yerlerinin idari statüsünün, üst birimlerinin sık sık değiştiği anlaşılmaktadır.¹¹¹⁰ Bununla beraber bu değişikliklerin mufassal ve icmal defterler vasıtasıyla izlerinin takip edilebileceği ve çeşitli varsayımlara ulaşmak konusunda yardımcı olabileceği görülecektir.¹¹¹¹

¹¹⁰⁷ Karşılaştırma için bkz. Fazıla Akbal, "1831 tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdari Taksimat ve Nüfus", **Belleten**, Cilt: XV, Sayı:60, 1951

¹¹⁰⁸ "(Kocaeli Sancağında) yıllar arasında değişiklikler yapıldığı muhakkak ise de aynı yıla ait kaynaklarda farklı bilgiler olması, kaynakların sonradan tasnifi sırasında bu (sancağın bağlı olduğu üst birim) karmaşasının olduğu ihtimalini akla getirmektedir. Ferhat Berber, "19. Yüzyılın İlk Yarısına Ait Nüfus Defterleri ve İzmit Kazasının Nüfusu", **Uluslararası Çoban Mustafa Paşa Sempozyumu**, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı, Cilt:1, 2018, s. 470

¹¹⁰⁹ Bkz. Ek- 8,9,10,11,12,13

¹¹¹⁰ Aşağıda paylaştığımız 7444 numaralı defter buna güzel bir örnektir. Defterin yazıldığı tarihte Rumeli Eyaletinin kazaları olduğu görülen yerlerin daha sonradan başka livalara taksim edildiğini gösterdiğini düşündüğümüz şerhler bulunmaktadır. Örneğin Tahir Sezen'in çalışmasına göre 1867'de Selanik Vilayeti'ne bağlı olan Tikveş kazası bu defterde Rumeli Eyaleti'nin içinde gösterilmiştir. Sezen, s.489. Daha sonradan yapıldığını düşündüğümüz kırmızı şerhle kazanın üstüne Köstendil notu düşülmüştür. NFS.d 7440, s.1

¹¹¹¹ Buradaki verilerin Enver Ziya Karal, Fazıla Akbal, Tahir Sezen ve Osmanlı Salnameleri gibi farklı çalışmalarla kıyaslanması halinde XIX. yüzyılın ilk yarısındaki Osmanlı mülki taksimatının açıklığa kavuşması konusunda faydalı olacağını düşünmekteyiz.

3.3.10. Defterlerdeki Yazım Hataları ve Standartsızlıklar

Bu başlık altında nüfus tahrirlerindeki çeşitli yer adlarıyla alakalı olarak imla ve yapılan yaş kayıtlarındaki tutarlılıklar yahut tutarsızlıklar irdelenecektir.

İmparatorluğun ilk sayımlarını yapan görevlilerin büyük çoğunluğu bilindiği üzere ulema sınıfından kimselerdir.¹¹¹² Merkezden görevlendirilen bu şahıslar sayım yapmak için gittikleri bölgelerde ayan, mütesellim vb. yerel yöneticilerle iş birliği içinde görevlerini icra etmiş ve buna bağlı olarak mufassal nüfus defterlerini oluşturmuşlardır. Daha önce zikredildiği üzere ilk genel sayım esnasında hazırlanan nüfus defterleri de standart şekli olan vesikalar değildirler. Bundan defterlerdeki yer adları, eşkâl tarifleri, şahısların isimleri ve yaşları gibi hususlar da nasibini almıştır. Bu noktadaki standartsızlık dikkat çekicidir hatta aynı kazanın mahalle isimlerinin her yeni sayımda farklı farklı harflerle yazıldığı da vakidir. Kişilerin yaşları da çoğu zaman yanlışır.¹¹¹³ Burada bu tarz standartlaşamama örnekleri çeşitli kazaların farklı tarihlerde tutulan defterleri üzerinden değerlendirilecek ve yazıma dair yapılan farklılıklara değinilecektir.

Konuyu örneklendirmek adına ilk etapta Bergama'ya ait iki farklı tarihte tutulan mufassal nüfus defterlerinden faydalandık.¹¹¹⁴ İncelenen defterler 1830-1831 ve 1838 yılına ait olup iki sayım arasında sekiz yıllık zaman farkı bulunmaktadır. Günümüzde hala Bergama ilçesinin merkez mahallelerinden birisi olan Tura Bey mahallesinin defterlerdeki yazımı ilginçtir.¹¹¹⁵ İlk sayımda mahallenin adı *Dura* şeklinde (دوره) yazılmışken¹¹¹⁶ 1838 tarihli tahrirde *Tura* (طوره) şeklinde yazıldığı görülmektedir. Aynı defterler üzerinden yapılan tetkiklerde bunun gibi farklı yazılan yer isimleri tablo-10'da görülebilir.

¹¹¹²İlk genel sayımda görev alan kişilerin isimleri için bkz. Karal, "İlk Nüfus Sayımı", 1995, s.195-211 ve Karpaz, s.111-112

¹¹¹³ Burada beyan esas olup bu sorunun sebebinin kâtiplerden ziyade yaşlarını söyleyen kişilerden kaynaklanmalıdır. Buna karşın yeni tahrirlerde eski defterlerin kontrol edilmediği de düşünülebilir. "mesela; tahrirde 8 yaşında yazılan bir şahsın bir iş için mürur tezkeresi almaya geldiğinde tahrirden bu güne kadar 6 yıl geçtiği halde 14 yaşında olması gerekirken 20-30 yaşlarında olduğunun görüldüğü, bunun da sayımı yapan görevlilerin ihmallerinin bir sonucu olduğu dile getirilmiştir" Bkz. "Osmanlı İdaresinde Kıbrıs", s.58

¹¹¹⁴NFS.d 1274 (H. 1246), NFS.d, 1278 (H. 1254)

¹¹¹⁵<http://www.bergama.bel.tr/Home/Page/1198> (17.12.2019)

¹¹¹⁶ Ki dal, vav, re ve güzel he şeklinde yapılan yazım aynı zamanda "devre" şeklinde de okunabilir. Bkz. <http://lugatim.com/s/devre> (05.08.2020)

Tablo-10: Aynı Kazalarda (Bergama) Farklı Yazımlar

Mahalle	1830-1831 (NFS.d 1274)	1838 (NFS.d 1288)
Dura\Tura Bey	دوره	طوره
Sofular/Sofiler?	صفولر	صوفیلر
Süngüllü Kırklar/Sünbüllü Kırklar	سنکلی	سنبولی
Bölvecek/Bölice	بولجک	بولیجک

Buna benzer örnekler arttırılabilir. Örneğin, Sığla sancağına ait Söke'ye ait nüfus defterlerinde de buna benzer yazımların olduğu görülür. Tetkik edilen defterlerden ilki tıpkı Bergama gibi Söke kazasının ilk nüfus sayımına aittir. İkinci defter ise 1840-1841'e ait olup kazanın ikinci nüfus sayımını içermektedir.

Tablo-11: Aynı Kazalarda (Söke) Farklı Yazımlar

Mahalle	H. 1246 (NFS.d 2903)	H. 1254 (NFS.d 2956)
Savuca?/Savbice	جهصوه	صاویجه
Kömeno?/Kömenos	کومنوز	کمنوس
Atbergos	اط بر غوس	آت بر غوس
Batnos	بطنوز	بطنوس

Yazım farklılıklarına bir başka misal için Saruhan sancağı Akhisar kazasının nüfus defterinden faydalandık. Kazanın sayımı esnasında yapılan yazım farklılıkları için tablo-12 incelenebilir.

Tablo-12: Aynı Kazalarda (Akhisar) Farklı Yazımlar

Mahalle	1830-1831 (NFS.d 7314)	1834-1835 (NFS.d 2821)
Karipçeler/Garipçeler	قر ییجه لر	غر ییجلر
Emetli/Emedli	امتلی	امدلی
İdeli/İğdeli	ایده لی	ایکده لی

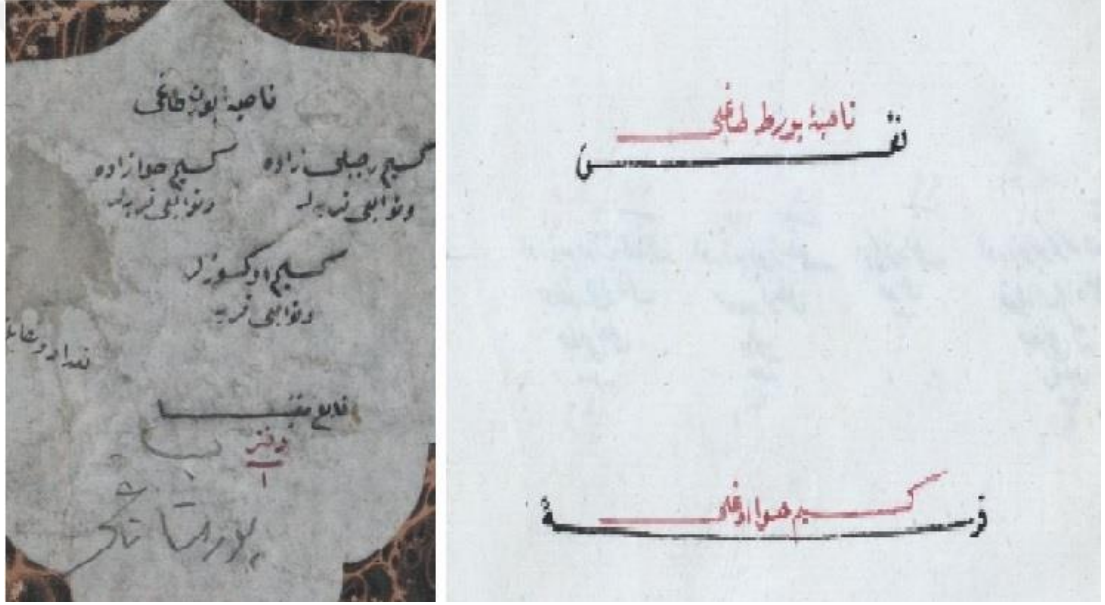
Bir başka örnek de İznikmid kazası nüfus defterlerine aittir.

Tablo-13: Aynı Kazalarda (İznikmid) Farklı Yazımlar

Mahalle	1830-1831 (NFS.d 583)	1842-1843 (NFS.d 624)
Karabırç? /Karaburç	قره برج	قره بورج
Akpınar?/Akbeke?	اق بیگار	اق بیکار
Çayır Köy?/Çayır/Çapir Köy	چایر کوی	چا بیر کوی
Durasan?/Duraşan?	دوره سان	دوره شان

Bunların hepsinden daha ilginç olanı Yunt Dağı ile ilgili olan bir defterdir. Yukarıdaki zikredilen örneklerde genel itibariyle farklı tarihlere ait defterlere odaklanılmıştır. Bununla beraber Yunt Dağı örneği eşsizdir çünkü aynı defterin kapağındaki Yunt Dağı yazısıyla, ilk sayfasındaki kaza ismi birbirinden farklı harflerle yazılmıştır. Hatta daha da ilginç aynı kaza ismi kapakta bile iki kere (Ki biri kurşun kalemle sonradan yazılmıştır.) değişik yazılmıştır. Şöyle ki kapakta yukarıda **بورت طاغی (Yurt Dağı)**, hemen aşağısında **بورت تاغی (Yurt Tağı)** şeklinde yazılmıştır. İç kısım ilk sayfada ise kazanın adının **بورط طاغی** şeklinde başka bir imla¹¹¹⁷ ile yazıldığı görülmektedir.¹¹¹⁸ Zikredilen husus için 46 numaralı görsele bakılabilir.

Görsel-46: Yuntdağına Ait Yazımlar

Son olarak Birgi kazasının defterlerinde karşılaştığımız bir örnek bahsi kapatmanın uygun olacağı kanaatindeyiz.¹¹¹⁹ Tablo-14’de iki yazım arasındaki büyük farklılık açık şekilde görülebilir.

Tablo-14: Aynı Kazalarda (Birgi) Farklı Yazımlar

Mahalle Adı	1830-1831 NFS.d 2997	1841-1842 NFS.d 3000
Kurt Gazi	قورد غازی	قورتغازی

¹¹¹⁷ NFS.d 2898

¹¹¹⁸ Kazaya ait bir başka defterde ise bu sefer Yund Dağı **یوند طاغی** şeklinde yazıldığı da vakidir. NFS.d 2805

¹¹¹⁹ Benzer örnek için bkz. Turgutlu Kazasına ait nüfus defterleri NFS.d 2892 ve 2893. Defterlerin kapağında Turgutlu kelimesi bir defterde **ط** ile yazılmışken diğerinde **د** ile yazılmıştır.

Kâtiplerin yazımlar esnasında eski defterlerden yararlandıkları düşünülebilir. Nitekim yazım esnasında istisnalar olmakla birlikte genelde ilk sayımdaki yazım sıralamasının takip edildiği görülür. Bununla beraber yukarıda değinilen pek çok harf değişikliği dikkat çekicidir.

Yazımların yapıldığı tarihlerde Osmanlı Devleti'nde formel bir eğitim olmadığı bilinmektedir. Ayrıca, Osmanlı alfabesinde bir sesi karşılayan birkaç harfin varlığından dolayı her kâtibin kendi bildiği imlaya göre yer isimlerini yazdığı düşünülebilir.¹¹²⁰ Tüm bunlara ek Osmanlı Devleti'nin yer isimlerine dair bir yazım kılavuzu olmaması¹¹²¹ hatta ilerleyen dönemlerde salnamelerde bile yer isimlerine dair bir standart tutturamaması üzerinde durulması gereken bir konudur.¹¹²² Bu bağlamda kullanılan alfabenin dile uygunluğunun önemi de ortaya çıkmaktadır.

Kabul edilmelidir ki modernleşme, kalkınma, ilerleme gibi hedeflerin uygulanabilmesi için kalifiye kadrolara ihtiyaç vardır.¹¹²³ Bu çerçevede Osmanlı'da sistemi işleten yapının yani bürokrasinin XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra oluşmaya başladığı bilinmektedir. Buna mukabil geçen zamana karşın belirli bir standardın yakalanamaması yahut gelişmenin arzulanan seviyede olmaması, devletin varmak istediği hedefinde de ne derece anlaşılır olduğunun sorgulanmasını beraberinde getirir. Şüphesiz örnekleri verilen hatalar kâtiplerin şahsından ziyade eğitim sisteminin hatta belki Osmanlı toplumunun genel durumuyla da alakalıdır.¹¹²⁴ Bununla beraber ilk sayımdan neredeyse 15 yıl sonra bile İstanbul'un taşradaki

¹¹²⁰ Aynı durum eşkâl tarifleri için de geçerlidir. Kimi kâtip orta boyly şu **ارطه** şekilde yazarken (NFS.d 3193) kimileri de **ارته** (NFS.d 5459) bu şekilde yazmayı tercih etmiştir.

¹¹²¹ Buna bir örnek daha vermek adına Manisa nüfus defterlerinden de yararlanılabilir. H. 1249 tarihli nüfus defterinde Haccacılar Mahallesinin imamı olarak kayıt edilen kişi "Tavazlı (**طوازي**) Hacı Hüseyin Efendi" adında birisidir. NFS.d 2863, s. 72. Kazaya ait H. 1258 tarihli defterde ise aynı kişiye yine denk gelmekteyiz. Bununla beraber bu sefer kişinin memleketinin "Tavashı" (**طواسلي**) olarak yazıldığı dikkat çekmektedir. NFS.d 2866, s.89

¹¹²² Nuri Akbayer, **Osmanlı Yer Adları Sözlüğü**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001, İstanbul, s.VI. 9 Eylül 1894 tarihli bir yazışmada İtalyan Ladodiko'ya Ayvalık nüfus memurluğundan Adana'ya gitmesi için verilen tezkiresindeki "Atina" kelimesinin "Adana" yerine yanlışlıkla yazıldığı yine aynı memurun "İtalya" kelimesinin de yazılışında yanlışlık yapmasından imlayı bilmediğinin anlaşıldığı dolayısıyla bu memurun azliyle yerine iş bilir muktedir birinin seçilerek tayin olunmasını istenmiştir. Bkz. DH.MKT 280-48

¹¹²³ Taşrada tutulan ve beğenilmeyen nüfus yoklama defterleri yüzünden sık sık İstanbul'dan ehil kâtipler istenmekte ve bunlar aracılığı ile tekrardan nüfus sayımları yapılmaktaydı. NFS.d 4187. Arnavutluk'taki sayım denemesinde yazımı yapan kâtiplerin yetersiz ortaya çıktığında yine İstanbul'dan bu iş için becerikli muharrirler talep edilmekteydi. HAT. 335-19255. Benzer belge için HAT. 335-19242

¹¹²⁴ Carter Finley, **Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi** (Çev. Gül Çağalı Güven), Alfa Tarih, İstanbul, 2020, ss.83-84

meclisleri uyararak buradaki nüfus nazırı ve mukayyitlerini merkeze sorulmadan azledilmesinin önüne geçmeye çalışıldığı görülür.¹¹²⁵ Dahası mezkûr yazışmada üzerinde önemle durulan bir diğer husus bu personellerin illa azli gerekecekse yerine alınacak olanların okuma-yazma bilmesi gerektiğinin taşraya hatırlatılmasıdır. Buradan hareketle okuma-yazma bilmeyen nüfus muharrirlerinin bu işlerde istihdam edildiği iddia edilebilir.¹¹²⁶

Yer isimleri dışında defterlerdeki bir diğer önemli husus, kişilerin yaşlarıyla alakalı yapılan yazımlardır. Genel olarak farklı tarihlere ancak aynı kazalara ait olan defterlerde yazımı yapılan kişilerin yaşlarının çoğu zaman yanlış yazıldığı görülmektedir. Hâlbuki Osmanlı toplumunda genelde yeni doğmuş çocukların isim ve doğum tarihlerinin evlerdeki *Kur'an-ı Kerimlere* kaydedildiği düşüncesi yaygındır.¹¹²⁷ Bununla beraber bu geleneğin en azından XIX. yüzyılın ilk yarısı için taşrada yaygınlaşmadığı yahut önemsenmediği söylenebilir. Bunun yanında dikkat çekici bir diğer husus, Osmanlı taşrasının nüfusu üstüne yapılan pek çok çalışmada da kaza nüfuslarının yaşlarının 5 ve 5'in katlarında toplanmasıdır. Mübahat Kütükoğlu "Menteşe Sancağında Nüfus" isimli çalışmasında bu duruma sebep olarak günümüzde bile köyde yaşayanların yaşlarını bilmemeleri ve yaşları sorulduğunda cevap olarak daha çok 0 ve 5 ile biten rakamlar vermeleri ile açıklamaktadır.¹¹²⁸

Yaş beyanları ve buna bağlı olarak yapılan yazımlar yukarıda zikredilen sebepler ile açıklanabilir. Buna karşın incelenen defterlerde taşradaki yöneticilerin yahut nüfuzlu kimselerin dahi yaşlarının yanlış yazıldığı görülmektedir. Örneğin, Söke kazasının önce mütesellimi daha sonra muhassılı olan İlyaszade Mehmet Bey'in nüfus defterlerinde yaş kayıtları bu duruma örnek gösterilebilir. İlk genel

¹¹²⁵ C.DH. 14-667

¹¹²⁶ C.DH 91-4515. 1857 yılında bile nüfus defterlerinin çok karışık olduğu ve ehil olmayan nüfus nazırı ve mukayyitlerin ehil olanlarla değiştirilmesinin gerektiğini belirten bir yazışma için bkz. A.}MKT.UM 313-26. XX. Yüzyıldan bir örnekte ise azledilen Uşak Kazası müdürünün azil sebeplerinden birisi olarak okuma-yazma bilmemesi gösterilmiştir. Tabii okuma-yazma bilmeyen birisi neden bir kazaya müdür olarak atanmıştır bu da ayrı bir tartışma konusu olsa gerektir. Detaylar için bkz. Biray Çakmak, "Uşak Kazasında Mekânın Mülki-İdari-Askeri-Adli-Ticari Organizasyonu ve Mülki Nahiye Yönetimi (1870-1908)", **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt:31, Sayı:2, 2014, s.62

¹¹²⁷ "Her ne kadar yeni doğan çocukların isim ve doğum tarihlerinin bir gelenek olarak Kuran'ı Kerimin bir sayfasına yazıldığı bilinse de..." Bilgi için Bk. Abdülaziz Bey, **Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri Toplum Hayatı**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, (Haz. Kazım Arısan, Duygu Arısan Güney) 1995, İstanbul, s.360

¹¹²⁸ Kütükoğlu, "Menteşe Sancağı", 2010, s.183

sayımda yaşı 19 olarak yazılan¹¹²⁹ Mehmet Bey, bu sayımdan 8 sene sonraki sayımda sadece 5 yıl yaşlanmış ve 1840-1841 tarihli defterde yaşı 24 olarak yazılmıştır.¹¹³⁰

Bir başka örnekte Çorlu kazasının Cami Atik Mahallesi'nin imamının yaşından bahsedilebilir. 1830-1831 sayımında *İmam Nuri Efendi ibn-i Ahmet Efendi sinn 35* olarak kaydedilen¹¹³¹ mahalle imamı Nuri Efendi 10 yıl sonraki sayımda bu sefer *Orta boylu kırca sakallı, İmam, Mehmet Nurettin Efendi bin Ahmet, sinn 40* olarak kaydedilmiştir.¹¹³² Nurettin Efendi'nin ilk sayımda 3 yaşında olan oğlu Ahmet¹¹³³ ise aradan geçen 10 yılda sadece 7 yaş büyümüş ve ikinci sayımda Ahmet'in yaşının 10 olduğu yazılmıştır.¹¹³⁴

Bergama kazasının nüfus defterlerinde de buna benzer pek çok örnek bulunmaktadır. Kazalarda devletin temsilcisi olan ve II. Mahmut döneminde oldukça önem verilen muhtarların bile yaşlarının yanlış kaydedildiği görülür.¹¹³⁵

Sıradan ahalinin durumu da şüphesiz farklı değildir ve bu minvalde kayıtlara Bergama kazasının 1831 tarihli defterinde kayıtlı olan ve Hacı Nebi Mahallesi'nde ikamet ettiği görülen *Türkoğlu Mehmet* isimli zat örnek olarak verilebilir. Şahsın yaşı 1831'de 57 olarak kaydedilmiştir.¹¹³⁶ Aradan geçen 7 yılın sonunda kazada yapılan yeni sayımda aynı mahallede ikamet eden kişi mucizevi bir şekilde 7 yıl gençleşmiş ve kişinin yaşı 50 olarak yazılmıştır.¹¹³⁷

Bazı defterlerdeki kayıtlarda ise zamanın kişiler için doğru orantılı ilerlemediği hatta abartılı bir ifadeyle vaktin göreceli olduğu görülmektedir. Bu konuda Manisa nüfus defterlerinde güzel örnekler bulunmaktadır. 1833-1834 tarihli ve 2863 numaralı defterde Derviş Ağa Mahallesi'nin 1 numarasında *Orta boylu kır sakallı imam-ı mahalle Mehmet Efendi Sinn 50* şeklinde kaydı yapılan kişinin Hasan isminde bir oğlu ve Mercan isminde bir kölesi mevcuttur. Hasan'ın oğlu ile köle Mercan'ın ikisi de 10 yaşındadır. Aynı mahallenin muhtarı olup defterde dördüncü sırada *Orta boylu kara sakallı Muhtar-ı Mahalle Hacı Mehmet sinn 36* şeklinde

¹¹²⁹NFS.d 2903, s.179.

¹¹³⁰NFS.d 2956, s.4

¹¹³¹NFS.d 3943, s.1

¹¹³²NFS.d 3947, s.1

¹¹³³NFS.d 3943, s.1

¹¹³⁴NFS.d 3947, s.1

¹¹³⁵ 1831 tarihinde Gazi Hayreddin mahallesinin muhtarı olduğu beyan edilen Simavlı Hacı Ali Ağa bu tarihte 65 yaşındayken, 1838 tarihinde 60 yaşındadır. Bk. NFS.d 1274 s. 23, NFS.d 1278, s.6

¹¹³⁶NFS.d 1274, s.16

¹¹³⁷NFS.d 1278, s.4

tahrir edilen şahsın ayrıca İbrahim adında ve 12 yaşında olan bir oğlu bulunmaktadır.¹¹³⁸ Bahsi geçen şahıslara 8 sene sonraki 1842-1843 tarihli ve 2866 numaralı mufassal nüfus defterinde yeniden rast gelmekteyiz. Bu tarihte de mahalle imamlığını sürdüren Mehmet için zamanın olağan akışından biraz daha hızlı aktığı söylenebilir. İlk sayımda 50 yaşında olan İmam Efendi'yi mesleği mi, zaman mı yoksa hayatındaki gelişmeler mi daha çok yıprattı bilinmez ama İmam Efendi'nin 8 yılda 16 yıl birden yaşlandığı ve 66 yaşına geldiği hayretle gözlemlenmektedir. İmam Efendi'nin oğlu Hasan da tıpkı babasına benzer olarak çok küçük bir farkla 8 senede 13 yıl yaşlanmış ve yaşı 23 olarak kaydedilmiştir. Ailenin kölesi olan *gulam* Mercan için ise zamanın daha insafli olduğu dikkat çeker. İlk sayımda 10 yaşında olan Mercan sürüp giden 8 yılda sadece 3 yaş yaşlanmış ve 13 yaşına yeni girmiştir. Kaydı yapılan diğer Muhtar Hacı Mehmet'i de zaman yıpratmıştır. İlk sayımda 36 olan yaşı bu tahrirde 60 olmuştur.¹¹³⁹ Zamanın kimine göre yavaşlayıp kimine göre hızlandığı bu yüzyılda¹¹⁴⁰ sadece Hacı Mehmet'in oğlu İbrahim azade kalmayı başarmış ve yaşı kayıtlara kısmen doğru şekilde 22 olarak geçirilmiştir.¹¹⁴¹

Şüphesiz bu yaş kayıtlarıyla alakalı bir hususu kısaca dile getirmek gerekmektedir. XIX. yüzyılda Avrupalı seyyahlar Osmanlıların *zamanı hiç umursamadıklarını* ya da *zaman anlayışından yoksun* olduklarını söylemektedirler.¹¹⁴² Avrupalı seyyahlar bu konu ile alakalı haklı ya da haksız olabilirler, bunun konumuzla ilgisi yoktur. Bununla beraber yaş kayıtlarıyla alakalı doğru yazımları yapmanın kayıtlara dayalı bir askerlik sistemi tesis edecek devletin vazifesi olduğu açıktır. Dahası XIX. yüzyılın şartlarından hareketle ahalinin yaşını bilmediği için suçlanamayacağı da ifade edilmelidir. Ayrıca benzer bir tespit olarak 1852'de Fransa'nın Erzurum Konsolosu olan Charles-Alexander de Challeye'nin gözlemleri de bu hususa kanıt olarak gösterebilir. Fransız Konsolos nüfus ve kura defterlerindeki yapılan yaş kayıtlarının düzensiz olduğuna dikkat çekmiş ve bu kayıtların kullanışsız olduğuna değinmiştir. Buna ek olarak bu durumun askere

¹¹³⁸NFS.d 2863, s.31

¹¹³⁹NFS.d 2866, s.99

¹¹⁴⁰İ. Ortaylı'nın "en uzun asır" çıkarımının doğruluğu buradan da anlaşılabilir.

¹¹⁴¹NFS.d 2866, s.99

¹¹⁴² Osmanlı'da takvim, zaman, zaman kavramı ve kullanımı adına bkz. Avner Wishnitzer, **Alataurka Saatleri Ayarlama Geç Osmanlı'da Zaman ve Toplum** (Çev. Ercan Ertürk", Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019, İstanbul, s.2

alımlar sırasında görevli olan subaylara büyük sorunlar çıkarttığını da ifade etmektedir.¹¹⁴³

Arşivdeki nüfus defteri fonunda farklı tarihlere ait ve tasnifleri hâlen tam olarak yapılamamış 18.000'den fazla defter olduğu göz önüne alındığında yaş konusunda yapılan hatalar çok daha fazla artırılabilir. Hatta sadece bu mevzuyla alakalı müstakil pek çok çalışma yapılabilir. Kişilerin yaşlarını bilmedikleri, bilinçli (askerlik görevinden kaçınmak için) yahut bilinçsiz yanlış yaş beyan ettikleri düşünülebilir.¹¹⁴⁴ Bunun yanında kâtiplerin hatalı yazımlar yaptığı, “kıyâfetül'l- isr” ya da “kıyâfetül'l-beşer” konusunda bilgili olmadıkları da söylenebilir.¹¹⁴⁵ Burada önemli olan husus, nüfus sayımlarındaki yaş kayıtlarının %100 doğru olamayacağından hareketle taşra nüfusuyla alakalı demografik çalışmalarda yaşla alakalı kesin yargılara varılmaması gerekliliğidir. Aynı zamanda merkezin ilerleyen süreçte nüfus defterlerindeki yaş beyanlarının tutarsızlıkları üzerine fikir sahibi olduğu da ifade edilebilir. Özellikle geçen bölümlerde değindiğimiz ve kur'a usulu ile yaş kayıtlarına dayanan bir askerlik sistemi vücuda getirildiği için sayım talimatnamesinde tahrir memurlarını doğru yaş yazımı için uyarılmalarını da bu bağlamda izah edebileceğimiz düşünülmektedir.

Nüfus defterleri ile alakalı gözden kaçırılmaması gereken bir diğer husus, arşiv personeli tarafından tarihlendirilen defterlerin gerçekte hangi yıllara ait olduğunun tespit edilmesidir. Şüphesiz her defterin girişinde evrakın hangi yıla ait olduğu yazılmamaktadır. Özellikle bunun gibi hayati öneme sahip bir bilgi eksikliğinden dolayı tahminimizce devlet arşivi personeli incelediği defterlerdeki çeşitli kayıtlardan (fevt, reft, tevellüd vb.) hareketle defterlere tarih vermekte ve bunu “agtt”¹¹⁴⁶ koduyla belirtmektedir.

Özellikle nüfus defterleri üzerinden çalışmalar yapan araştırmacıların üzerinde tarih bulunmayan defterlerin arşiv fişlerindeki tarihlerine tam anlamıyla güvenmemeleri, mümkün olduğu ölçüde metin içi kritik yapılarak tarihin tespitine çalışmaları gerekmektedir. Zira yukarıda yaş bahsinde de değindiğimiz gibi tarihli

¹¹⁴³ Charles- Alexander de Challaye, **Kırım Savaşı Öncesinde Osmanlı Ordusu Organizasyon ve Savaş Gücü** (Çev. ve Haz. Özgür Yılmaz), Kronik, 2018, İstanbul, s.133

¹¹⁴⁴ Bazı defterlerde bu duruma bir önlem olması adına kişilerin yaşları yazılırken yanına tahmini yazılmıştır. Bazı örnekler için bk. NFS.d 4904, s.1 “*Uzun boylu şabb-ı emred tahmini yirmi bir yaşında Timur veled-i Mehmet*. NFS.d 4225,

¹¹⁴⁵ Detaylı bilgi için bk. Mine Mengi, “*Kıyâfetnâme*”, **TDVİA**, C.25, Ankara, 2002, ss-513-514

¹¹⁴⁶ Tahmini tarih

defterlerdeki yaş kayıtlarının büyük ölçüde hatalı olması buradan yapılacak tahminlerin de hatalı olmasına sebep olacaktır.

Bu konuyu açıklamak adına Kocaeli nüfus defterlerinden faydalanabilir. Örneğin kazaya ait ve 1830 tarihli nüfus defterinde Karabaş Mahallesi'nin ikinci sırasında Aksofu Mehmed Efendi'nin kaydı yapılmıştır. Bu tarihte Mehmet Efendi 50 yaşındadır ve iki oğlu bulunmaktadır. Oğullarından Mehmet Ata'nın yaşı 9, diğer oğlu Süleyman Şakir'in yaşı ise 6'dır.¹¹⁴⁷ Aynı sancağa ait ve arşiv personeli tarafından H. 1262 (M.1846-1847) olarak bir başka defterde ise kayıtları yapılan kişilerin hâlen aynı yaşlarda olduğu görülür.¹¹⁴⁸ Yaşla ilgili kayıtların yanlışlığına yukarıda da değinmiş ve genelde çocukların olduklarından daha küçük yazıldığını belirtmiştik. Hâlbuki burada artık birer genç olmaları gerekenler düpedüz hâlâ çocukturlar. Keza 1846-1847 tarihli defterin giriş sayfası eksik olup 1830 tarihli defterde ilk sırada tahriri yapılan Ömer Ağa Mahallesi'nin de olmadığı görülür. Bu bağlamda 1846-1847 olarak tarihlendirilmiş defter çok yüksek ihtimalle ilk sayımdan sonrasına ait ve çok yakın zamanlı bir yoklama defteri olmalıdır çünkü aynı mahallede 1830 tarihli defterde birinci sırada yazılan bir kişi 1846-1847 tarihli defterde yoktur.¹¹⁴⁹ Bunun yanında hepsinden daha mühimi 1844 tarihli talimatla alakalıdır. Daha önce değinildiği üzere bu tarihten itibaren defterlerin sonuna bir sayım raporu yazılmaktadır ve bu rapor zikredilen 1846-1847 tarihli defterde yoktur. Buradan hareketle özellikle 1844 ve sonrası olarak tarihlendirilmiş defterlerin gerçek tarihlerinin tespiti için muhakkak defterlerin sonunda olması gereken raporların yazılıp yazılmadığının kontrol edilmesi şarttır.

¹¹⁴⁷ NFS.d 583, s.3

¹¹⁴⁸ NFS.d 625, s.2

¹¹⁴⁹ “*Mahalle-i mezbûr imamı uzunca boylu aksakallı Abdülrahman Efendi, Sin.70*” NFS.d 583, s.3

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İNGİLİZ VE ABD NÜFUS SAYIMLARI

Çalışmanın bu bölümünde, genel hatlarıyla İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nin sayım sürecine değinilmiştir. Bu iki devletin sayım ve kayıt yöntemleri son kertede Osmanlı Devleti'nin tahrir sistemiyle karşılaştırılacaktır.

4.1. İNGİLİZ NÜFUS SAYIMLARI

İngilizlerin XIX. yüzyıldan önceki nüfus sayımları yahut nüfus sayma teşebbüslerinin geçmişi XI. yüzyıla kadar uzatılabilir. Normanların 1066 yılında İngiliz Adası'nı işgallerinden sonra 1085 yılında ülkenin maddi varlıklarının öğrenilmesi yönünde yaptıkları arazi tahrirleri ve bunun çıktıları olan vesikalara *Domesday Book* denilmektedir.¹¹⁵⁰ *Domesday Book* teknik olarak bir arazi tahriri olmakla birlikte Norman İngiltere'sindeki sosyal hayata dair verdiği bilgilerle İngiltere'nin ilk nüfus sayımı olarak değerlendirilmektedir.¹¹⁵¹

Domesday Book'tan sonra İngiltere'deki nüfus sayımına benzer bir başka teşebbüs Kral I. Edward zamanında yapılan ve *The Hundred Rools* adıyla bilinen toprak mülkiyetine dair çalışmadır. *Domesday Book* kadar ünlü olmayan bu teşebbüs yine de XIII. yüzyıl İngiltere'sinin kırsal hayatına dair *Domesday Book*'tan daha fazla bilgi barındırmasıyla önemli bir çalışmadır.¹¹⁵²

XVI. yüzyılda VIII. Henry'nin salgın hastalıklar sebebiyle ölenlerin kayıtlarının tutulması yönünde genel bir emir yayınladığı, birkaç yıl sonra kiliselerden de bu kayıtların tutulmasının istendiği ve bu tarihten itibaren İngiltere'de ölümlere dair sürekli olarak bir istatistiki çalışma yürütülerek listeler oluşturulduğu söylenebilir.¹¹⁵³ *Ölüm Listesi* olarak adlandırılan bu çalışmalardan hareketle 1662 yılında John Graunt'ın Londra'nın demografik yapısına dair çıkarımlar yaptığı görülmektedir.¹¹⁵⁴ Bu bağlamda İngilizlerin siyasal aritmetiği ve istatistiğin kamu yararına kullanımını başlattıkları ifade edilebilir.¹¹⁵⁵

¹¹⁵⁰ Kemal Çiçek, “Osmanlılar’dan Önce Akdeniz Dünyasında Yapılan Tahrirler Hakkında Bazı Gözlemler”, *OTAM*, Sayı:6, ss.60-62

¹¹⁵¹ <https://www.ons.gov.uk/census/2011census/howourcensusworks/aboutcensuses/censushistory/earlycensustakinginenglandandwales> Erişim Tarihi: (24.03.2020)

¹¹⁵² <https://www.ons.gov.uk/census/2011census/howourcensusworks/aboutcensuses/censushistory/earlycensustakinginenglandandwales> Erişim Tarihi: (24.03.2020)

¹¹⁵³ Halacy, s.24. Kadınların ölüm listelerine dâhil edilmesinin tarihi 1629’dur.

¹¹⁵⁴ Graunt yaptığı çalışmayla İngiltere’de belirli bir yılda doğan 100 kişinin 36’nın 6 yıl içinde, 24’nün ise 16 yıl içinde öldüğünü keşfetmişti. Halacy, s.25

¹¹⁵⁵ Ian Hacking ölüm listelerinden yapılan bu demografik çalışmanın sebebini İngiltere’nin gemicilik ve ticaret noktasında merkez olmasıyla açıklamaktadır. Hacking, ss.32-33,34

XVII. ve XVIII. yüzyıl İngiltere'sinde ise piskoposların kendi bölgelerindeki ailelerin miktarını saymakla sorumlu olmalarına karşın İngiltere'de bu yüzyıllarda düzenli bir nüfus sayımı yapılmadığı görülmektedir.¹¹⁵⁶ Bununla birlikte kiliselerin kendi bölgelerindeki vaftiz, evlilik ve ölüm kayıtlarını tuttuğu bilinmektedir.¹¹⁵⁷

İngiltere'de ülke genelinde bir nüfus sayımı yapılması ile alakalı ilk çalışmanın tarihi 1753'tür. Bu tarihte Avam Kamarası'nda İngiltere'de bir nüfus sayımı yapılması yönünde kanun teklifi verilmiştir. Kanun, sayımın hastalık ve kıtlık¹¹⁵⁸ gibi felaketler getireceği ayrıca sayımın zorunlu askerlik ve yeni vergilere sebep olacağı düşüncesiyle kamara üyelerinin oylarıyla reddedilmiştir.¹¹⁵⁹ 1778 yılında yine nüfus sayımıyla alakalı başka bir teklif yapıldıysa da bu önerinin de kabul edilmediği görülür.¹¹⁶⁰

İngiltere'de nüfus sayımı yapılması yönünde üçüncü kez verilen ve kabul edilen kanun teklifinin tarihi 1800'dür. Teklifin kabul edilmesinde en önemli pay şüphesiz Thomas Malthus'un 1798 yılında yayınladığı *Nüfus İlkesi Üzerine Bir Deneme* isimli çalışmanın yarattığı tartışmalardır. Malthus, eserinde nüfus artışının geometrik dizi şeklinde ilerlediğini, gıda maddelerinin ise aritmetik olarak arttığını ve bunun nüfusla gıda maddeleri arasındaki dengeyi bozacağını ifade etmekteydi.¹¹⁶¹ Malthus'un bu gelecek tasavvurundan etkilenen parlamento netice olarak nüfus sayımının bir gereklilik olduğuna kanaat getirmiş ve sayımla alakalı kanun teklifini onaylamıştır.¹¹⁶² Bu bağlamda İngiltere'deki¹¹⁶³ ilk nüfus sayımı 10 Mart 1801 tarihinde yapılmıştır.¹¹⁶⁴

¹¹⁵⁶ <https://www.ons.gov.uk/census/2011census/howourcensusworks/aboutcensuses/censushistory/earlycensustakinginenglandandwales> Erişim Tarihi: (24.03.2020)

¹¹⁵⁷ 1753 yılında İngiltere'deki bütün evliliklerin kayıt altına alınması yönünde bir Evlilik Yasası çıkartılmıştır. Bkz. The Law of Marriage 1753. <https://www.parliament.uk/about/living-heritage/transformingsociety/private-lives/relationships/overview/lawofmarriage/> Erişim Tarihi: (25.03.20)

¹¹⁵⁸ Ratip Yüceuluğ, **Demografi**, DİE Yayınları, 1966, ss.10-11

¹¹⁵⁹ https://www.visionofbritain.org.uk/census/Cen_Guide/2 Erişim Tarihi: (25.03.2020)

¹¹⁶⁰ Michael Uber, **Demografi ve Sıhhi İstatistik Dersleri** (Çev. Şevket Kaya), Aydınlık Basımevi, İstanbul, 1946, s.3

¹¹⁶¹ Hüseyin Haşimi Güneş, "İktisat Tarihi Açısından Nüfus Teorileri ve Politikaları" **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:8, Sayı:28, 2009, ss.126-138

¹¹⁶² Kanun için bkz. Census of Great Britain, 1801, Abstract, presented to the House of Commons, of the answers and returns made to the Population Act of 41st Geo. III &c. BPP 1801 VI (140) 1

¹¹⁶³ İngiltere ile birlikte Galler ve İskoçya'da da sayım yapılmasına karar verilmiştir.

¹¹⁶⁴ <https://www.ons.gov.uk/census/2011census/howourcensusworks/aboutcensuses/censushistory/themoderncensus> Erişim Tarihi: (24.03.2020)

İngiltere'nin 1801 tarihli ilk nüfus sayımının idarecisi istatistikçi John Rickman'dır.¹¹⁶⁵ Rickman'ın bu göreve getirilmesinin sebeplerinden birisinin 1796 tarihli bir makalesinde İngiltere'de bir nüfus sayımı yapılması ve bunun asker istihdamına¹¹⁶⁶ katkı sağlayacağı yönündeki önerisi olduğu düşünülebilir.¹¹⁶⁷ Bunun yanında John Rickman ayrıca 1801'den başka 1811, 1821 ve 1831 tarihli sayımların da yöneticiliğini yapmıştır.¹¹⁶⁸ Ayrıca Rickman döneminde yapılan ve 1801 ila 1831 tarihinde yapılmış olan dört sayımın da İngiliz sayım literatürlerinde modern öncesi (pre-modern) şeklinde değerlendirildiği belirtilmelidir.¹¹⁶⁹ İlk dört sayımın da Rickman'ın kontrolünde olmasından hareketle pre-modern sayımlar ve bunların sonuçlarının değerlendirilmesi noktasında İngiltere örneğinde bir süreklilik olduğu iddia edilebilir.

İngiltere'nin ilk nüfus sayımlarının iki temel amacı bulunmaktadır.¹¹⁷⁰ Bunlardan ilki toplam kişi ve ev sayılarını tespit ile şahısların hangi mesleklerle istigal ettikleridir. Buradan hareketle sayımın bireyler ve onların kimliklerden ziyade toplulukları kaydetmeyi hedeflediği söylenebilir. Sayımın ikinci amacı ise kiliselerde mahfuz vaftiz, evlilik ve defin kayıtlarından hareketle geçmişteki nüfus verilerine dair çıkarımlar yaparak sayımın yapıldığı tarihte İngiltere'nin nüfusunun artışını ya da azalışını tespit etmektir. Bu bağlamda 1800 yılında çıkartılan nüfus yasasında sayımı yapmakla görevlendirilen kişilerden cevaplanması istenen 6 soru bulunmaktaydı. Bunlar:

1-) Yerleşim bölgenizde¹¹⁷¹ kaç ev vardır; bu evlerin hangileri boş, hangileri kullanılmaktadır?

¹¹⁶⁵ <https://www.parliament.uk/about/living-heritage/transformingsociety/private-lives/relationships/collections1/parliament-and-the-census/john-rickman/> Erişim Tarihi: (24.03.2020)

¹¹⁶⁶ <https://www.parliament.uk/about/living-heritage/transformingsociety/private-lives/relationships/collections1/parliament-and-the-census/1800-population-act/> (29.03.2020)

¹¹⁶⁷ <http://www.histpop.org/ohpr/servlet/AssociatedView?path=Browse&active=yes&mno=2137&associtle=Census%20of%20England%20and%20Wales,%201801&assocpagelabel=> Erişim Tarihi: (24.03.2020)

¹¹⁶⁸ Martin Campbell-Kelly, "Information Technology and Organizational Change in the British Census, 1801-1911, **Information Systems Research**, Vol:7, No:1, 1996, s.23

¹¹⁶⁹ <https://webarchive.nationalarchives.gov.uk/20160110200232/http://www.ons.gov.uk/ons/guide-method/census/2011/how-our-census-works/about-censuses/census-history/census-1801-1901/index.html> Erişim Tarihi: (25.03.2020)

¹¹⁷⁰ 12 Şubat 2020 tarihli bir habere göre 1801 tarihli nüfus sayımının amaçlarından birisinin de Napolyon tehlikesine karşı savaşabilecek erkeklerin tespiti olduğu iddia edilmektedir. Bkz. <https://www.bbc.com/news/uk-51474049> (29.03.2020)

¹¹⁷¹ Parish, Township, Place

2-) Yerleşim bölgenizde yaş ve cinsiyet ayrımı yapmadan (ordu, milis kuvvetleri ve denizciler hariç tutarak) kaç kişi bulunmaktadır?

3-) Yerleşim bölgenizde tarım, ticaret, imalat ve el zanaatlarında kaç kişi çalışmaktadır? Bu işlerin dışında başka meşgalelerle ilgilenen kaç kişi vardır?

4-)1700, 1710, 1720, 1730, 1740, 1750, 1760, 1770, 1780 ve 31 Aralık 1800 tarihine kadar geçen yıllarda kadın ve erkekler ayrı şekilde tasnif edilerek bölgenizde kaç kişi vaftiz edilmiş, kaç kişi defnedilmiştir?

5-) 1754 yılından 1800 yılına kadar bölgenizde gerçekleşen evlilik sayısı kaçtır?

6-) Yukarıdaki sorulara verdiğiniz yanıtlara ek olarak açıklanmasını gerekli gördüğünüz herhangi bir husus var mıdır?¹¹⁷²

İlk sayımda 2 farklı kurumdan personelin bu sorulara cevaplamalar toplamak adına görevlendirildiği söylenebilir. Bunlardan ilki şüphesiz 4 ve 5. soruların cevaplandırılmasında görevli olan kilise yani ruhban sınıfıdır. İlk 3 sorunun ise 1601 yılında çıkarılan *Yoksullara Yardım Yasası* ile kurulan bir birim olan *Yoksulları veya Diğer Büyük Çaplı Hane Halklarını* tespit etmekle görevli olan memurlar tarafından cevaplandırılması istenmiştir.¹¹⁷³ Zikredilen kişiler İngiltere ve Galler'deki sayımları yapmakla görevliken İskoçya'da ruhban sınıfına yardımcı olması için öğretmenler (İskoçya'da yoksul gözetmenleri birimi olmadığı için) görevlendirilmiştir. Sayımların ev ev gezilerek yapıldığı görülmektedir.¹¹⁷⁴

Sayım sonuçlarının özetlenmesi için bu sorulardan oluşan standart bir form oluşturularak sayım görevlilerinin gönderdiği sonuçlar bu formlara işlenmiş ve bunlar üzerinden sayımın sonuçları özetlenerek istatistiki bilgiler oluşturulmuştur.¹¹⁷⁵

1801 yılının Mart ayında başlayan ilk sayımın aynı yıl içerisinde bitirildiği görülmektedir. Nitekim sayımın özetlerine dair veriler çeşitli kategorilere tasnif edilerek 21 Aralık 1801 tarihinde basılmış ve parlamentoya teslim edilmiştir.

¹¹⁷²**Guides to Official Sources No:2 Census Reports of Great Britain 1801-1931**, London, 1951, s.11

¹¹⁷³Yoksulların Gözetmeni olarak adlandırılan memurlar. "Overseers of the poor". **Census Reports of Great Britain**, s.11. Kilise ve yoksul gözetmenleri dışında ihtiyaç olduğu zamanlarda sayımlara polis memurları ve adli yetkileri (Justice of the peace) olan kişilerin de yardım ettiği söylenebilir. Campbell-Kelly, s.23

¹¹⁷⁴ A.J. Taylor, "The Taking of Census, 1801-1951", **The British Medical Journal**, Vol:1, No:4709, 1951, s.716

¹¹⁷⁵Formlar için bkz. Ek-14,15,16,17,18,19

Tablo-15: 1801 Tarihli İngiliz Nüfus Sayımlarının Tasniflenerek Özetlenmesi¹¹⁷⁶

Evler	Kişiler	Meslekler
Evlerin Sayısı	Toplam	Tarımda Çalışanlar
İkamet Edilen Evlerin Sayısı	Erkekler	Ticaret, Üretim ve El Zanaatlarında Çalışanlar
Boş Evler	Kadınlar	Diğerleri

1801’de başlayan ve modern öncesi olarak adlandırılan ilk İngiliz nüfus sayımlarında 1841 tarihine kadar köklü değişiklikler bulunmamaktadır. Bu bağlamda 1801 ila 1831’de yapılan nüfus sayımları 1800 tarihinde yürürlüğe konan kanuna dayanarak icra edilmiştir.¹¹⁷⁷

Bununla birlikte 1811, 1821 ve 1831 tarihlerinde cevaplandırılması gereken soruların her geçen seneye birlikte biraz daha detaylı hâle getirildiği ve nüfusla alakalı daha nitelikli bilgi toplanmaya çalışıldığı görülmektedir. Örneğin 1801 sayımında evlerle ilgili olan sorulara ek olarak 1811 yılında bölgelerde yeni yapılmakta olan evlerin kaç adet olduğu; ayrıca tarım, ticaret, imalat ve el zanaatlarında kişiler yerine kaç ailenin çalıştığı sorulmuştur.¹¹⁷⁸

Bunun yanında sayımlara yardımcı olan ruhban sınıflarının yaptığı kayıtlarla alakalı olarak 1812 yılında (dini) Bölge Sicil Yasası çıkarılmıştır.¹¹⁷⁹ Bu yasayla kiliselerde vaftiz, evlilik ve ölümler için ayrı ayrı defterlerin hazırlanması yoluna gidilmiştir.¹¹⁸⁰

1821 yılı sayımında da aynı sorulara cevaplar istenmiş, bunun yanında nüfus cinsiyet ayrımı yapılmadan yaş gruplarına göre bölümlenmiştir. Nüfusun yaş gruplarına göre bölümlendirilmesi 5 yaş ve altı şeklinde başlayıp 100 yaş ve üstü şeklinde yapılmıştır.¹¹⁸¹ Nüfusun yaş gruplarına bölünmesinin temel amacı hükümetin gelirlerinin hesaplanması ile *Friendly Society* denen sigorta sistemi¹¹⁸² ve

¹¹⁷⁶Census Reports of Great Britain, ss.12-13

¹¹⁷⁷https://www.visionofbritain.org.uk/census/Cen_Guide/2 Erişim Tarihi: (26.03.2020)

¹¹⁷⁸<http://www.1911census.org.uk/1811.htm> Erişim Tarihi: (25.03.2020)

¹¹⁷⁹The Parish Register Act, 1812.

¹¹⁸⁰Census Reports of Great Britain, ss.14-15

¹¹⁸¹<http://www.1911census.org.uk/1821.htm> Erişim Tarihi: (25.03.2020)

¹¹⁸²Campbell-Kelly, s.23

ayrıca silah kullanabilecek nüfusun tespiti.¹¹⁸³ Buna ek olarak 1821 tarihli sayıma İrlanda'da dâhil edilmiştir.¹¹⁸⁴

Tablo-16: 1821 Sayımının Yaş Grupları Örneği

5 Yaş ve Altı	5-10 Yaş Arası	10-15 Yaş Arası	15-20 Yaş Arası	20-30 Yaş Arası	30-40 Yaş Arası	40-50 Yaş Arası	50-60 Yaş Arası	60-70 Yaş Arası
---------------------	-------------------	-----------------------	-----------------------	-----------------------	-----------------------	-----------------------	-----------------------	-----------------------

1831 sayımı ise modern öncesi son sayım olarak değerlendirilmektedir. Bununla beraber 1831 sayımı önceki tahrirlere benzetmekle birlikte cevaplanması gereken sorular bakımından 1801, 1811 ve 1821 sayımlarından ayrılmaktadır.

Bu sayımda cevaplanması istenen soruların sayısı 16'ya yükselmiştir.¹¹⁸⁵ İlk 5 soru temelde 1801, 1811 ve 1821 yıllarıyla aynı olmakla birlikte sonraki 9 soru çeşitli detaylarla alakalıdır. Bu detayların temelde İngiltere'deki iş gücünün tespiti ve ülkenin ekonomik durumunun tespitiyle alakalı olduğu söylenebilir. Nitekim bu bağlamda sayımda yazılması istenen meslek yelpazesi geçmiş sayımlara göre çok geniş tutulmuştur. Bu sayımda yazılması istenen meslekler ve bunların haricinde kalan işlerde çalışan 20 yaş ve üzeri erkeklerin¹¹⁸⁶ işgal ettikleri işler konusunda daha ayrıntılı kayıtlar yapılmıştır.¹¹⁸⁷ Bunun yanında bu sayımlı tarihte yapılan bir diğer yenilik sayım formuna eklenerek sayım memurlarına saydıkları evlerin sayısının kolaylıkla toplanmasına yarayan bir çözümdür.¹¹⁸⁸

¹¹⁸³ <http://www.nationalarchives.gov.uk/pathways/census/events/census3.htm>
(25.03.2020)

Erişim Tarihi:

¹¹⁸⁴ Emma Joly, **Tracing Your Ancestors Using the Census: A Guide for Family Historians**, Pen-Sword Books Ltd, London, 2013, s.11

¹¹⁸⁵ Census of Great Britain, 1831, Abstract of the answers and returns made pursuant to an Act, passed in the eleventh year of the reign of His Majesty King George IV. intituled, "An Act for taking an account of the population of Great Britain, and of the increase or diminution thereof." Enumeration Abstract. Volume. I. 1831 BPP 1833 XXXVI (149) v

¹¹⁸⁶ Census of Great Britain, 1831, Abstract of the answers and returns made pursuant to an Act, passed in the eleventh year of the reign of His Majesty King George IV. intituled, "An Act for taking an account of the population of Great Britain, and of the increase or diminution thereof." Enumeration Abstract. Volume. I. 1831 BPP 1833 XXXVI (149) v

¹¹⁸⁷ Daha önceki sayımlarda çalışan nüfus basitçe tarım, ticaret, üretim ve el zanaatlarında çalışanlar şeklinde tasnif edilmişken 1831 sayımında bu tasniflerin oldukça genişletildiği görülür. Örneğin tarım sektöründe çalışanlar yaptıkları işlere göre tefrik edilmesi istenmiştir. Tefrik için belirlenen örnek meslekler şunlardır; Besici (Grazier), İnek Bekçisi (Cow Keeper), Shepherd (Çoban), Çiftlik Hizmetçileri (Farm Servants), Bahçıvan (Gardener) Fidanlık Bahçıvanı (Nurserymen). Bunların dışında sanatçılardan, balıkçılara, madencilerden, bankerlere kadar daha pek çok meslek grubu belirlenmiş ve 20 yaşın üstünde olup bu işlerle işgal edenlerin belirtilmesi istenmiştir.

¹¹⁸⁸ Ev ev dolaşıp sayım yapan memurlardan saydıkları her 10 evde bir daha koyu bir mürekkeple çizgi çekmeleri istenmiştir. Bu uygulama sayesinde sayımın daha da kolaylaşacağı belirtilmiştir. Campbell-Kelly, s.25. Bkz. Ek-20

1801 tarihli sayıma göre İngiltere ve Galler'in toplam nüfusu sayıma dâhil edilmeyen askerlerle birlikte 9 milyondan fazla olduğu görülmektedir. Bu rakama İskoçya da dâhil olduğunda 1801 tarihinde Büyük Britanya'nın nüfusunun kadın ve erkek toplam olarak 9 milyondan biraz daha fazla olduğu görülmektedir.¹¹⁸⁹ 1801 ile 1831 arası yapılan sayımlarda ülke nüfusunun %50'den fazla artış gösterdiği dikkat çekmekte, nitekim 1831 tarihli nüfus sayımlarının sonuçlarına göre Büyük Britanya'nın nüfusunun 17 milyona yaklaştığı görülmektedir.¹¹⁹⁰

1841 tarihli sayım ise İngilizlerin toplamda 5. nüfus sayımı olmasıyla birlikte modern manada ilk nüfus sayımı olarak kabul edilmektedir.¹¹⁹¹ Bunun temel sebepleri ilk olarak sayımın idaresi ve sayımı yapan memurlarla alakalıdır. 1841 tarihli İngiliz nüfus sayımının yürütücülüğünü ise 1837'de kurulan *General Register Office* (Genel Kayıt Ofisi) yapmıştır.¹¹⁹² Bu sayımın yürütücüsü de ofisin ilk genel müdürü olan Thomas Henry Lister'dır.¹¹⁹³ Sayımda genel kayıt ofisinde görevli 35.000 erkek memur ve bunların *kalemleri* görev almıştır. Bunun yanında bu tarihli sayımla alakalı geniş hazırlıklar yapılmış, İngiltere ve Galler 2.193 adet "kayıt bölgesine"¹¹⁹⁴ ayrılmış, bu kayıt bölgeleri de kendi içlerinde bölümlendirilerek "numaralandırılma bölgeleri" olarak ayrıca tefrik edilmiştir.¹¹⁹⁵ Bu sayım bireylerin yazıldığı ve aile listelerinin kullanıldığı ilk sayımdır. Bunun yanında 1841 sayımını ilginç kılan diğer husus, sayım formlarının bizzat sayılanlar tarafından doldurulmasıdır. Okuma- yazma oranlarının oldukça düşük olduğu bir çağda bu durum da oldukça şaşırtıcıdır.¹¹⁹⁶

¹¹⁸⁹ <https://webarchive.nationalarchives.gov.uk/20160110200232/http://www.ons.gov.uk/ons/guide-method/census/2011/how-our-census-works/about-censuses/census-history/census-1801-1901/index.html> Erişim Tarihi: (26.03.2020)

¹¹⁹⁰ 1801-1851 arası İngiltere nüfus sayımlarının sonuçları ve sayımlardan hareketle İngiltere nüfusuyla alakalı bilgilendirme için bkz. Edward Cheshire, **The Results of the Census of Great Britain in 1851**, London, 1854.

¹¹⁹¹ Bernard Bafour ve diğerleri, "The Modern Census: Evolution, Examples and Evaluation, **International Statistical Review**, Vol:81, No:3, 2013, s.411

¹¹⁹² Genel Kayıt Ofisinin 1838'den itibaren yıl yıl ülkedeki vaftiz, evlilik ve definlere dair veriler oluşturduğu görülmektedir. Bu işlemlerden hareketle hazırlanan ilk rapor 1839 tarihli dir. Bkz. First annual report of the registrar-general BPP 1839 XVI (187) 1

¹¹⁹³ Bu bağlamda Campbell-Kelly 1801-1831 arası yapılan sayımları merkezi olmayan veri işleme şeklinde değerlendirirken 1841 ve sonrasındaki sayımları ise Viktoryan veri işleme şeklinde değerlendirmektedir. Campbell-Kelly, ss.22,23,24

¹¹⁹⁴ Registration Districts

¹¹⁹⁵ Enumeration Districts

¹¹⁹⁶ <https://webarchive.nationalarchives.gov.uk/20160110200232/http://www.ons.gov.uk/ons/guide-method/census/2011/how-our-census-works/about-censuses/census-history/census-1801-1901/index.html> Erişim Tarihi: (26.03.2020)

4.2. ABD NÜFUS SAYIMLARI

ABD bilindiği üzere 1776 yılında kurulmuştur. Ülke, 1783 yılında yapılan Paris Antlaşması'yla İngiltere'den bağımsızlığını ilan etmiştir.¹¹⁹⁷

Kuzey Amerika kıtasının sayım geçmişi incelendiğinde kıtada sömürgecilik faaliyetleri yürüten devletlerin (İspanya, Fransa, İngiltere...) da XVI, XVII ve XVIII. yüzyıllarda çeşitli şehirlerde nüfus sayımları yaptıkları¹¹⁹⁸ söylenebilir.¹¹⁹⁹ Bununla birlikte siyasal bir organizma olarak ABD'yi vücuda getiren 13 eyaletin tamamında¹²⁰⁰ ilk genel sayımdan önce 1782 ila 1787 yılları arasında nüfus sayımı¹²⁰¹ yapılmıştır.¹²⁰²

ABD'nin ülke genelindeki ilk nüfus sayımının başlangıç tarihi ise 2 Ağustos 1790'dır.¹²⁰³ Sayımın 9 ay içerisinde tamamlanması planlanmıştır.¹²⁰⁴ Sayım kararı ise kongre tarafından 1 Mart 1790 tarihinde alınmıştır.¹²⁰⁵

Bu izahlarla beraber bir fikir olarak nüfus sayımının aslında 1776'dan sonra ortaya çıktığı söylenebilir.¹²⁰⁶ Bu bağlamda ülkede adaletli bir temsil sağlanması için nüfus sayımı yapılmasının şart olduğu da 1787 tarihli Amerikan Anayasası'nın birinci maddesine derç edilmiş ayrıca sayımların 10 yılda bir yapılması gerektiği belirtilmiştir.¹²⁰⁷ Bu bağlamda sayımların periyodik düzeni ve temsille olan alakasının anayasa ile tayin edildiği söylenebilir. Bununla beraber temsil hususunda kölelerin özgür insanların 5'te 3'ü oranında sayılmasına karar verilmiştir.

¹¹⁹⁷ Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Alkım Yayınevi, 6. Baskı, İstanbul, 2010, s.70

¹¹⁹⁸ Örneğin İspanyollar Kuzey Amerika'da 1576'da sayım yapmışlardır. Keza 1698'de New York'ta, 1756'da Connecticut ve 1764 yılında Massachusetts'te nüfus sayımları yapılmıştır. Hacking, s.33

¹¹⁹⁹ İngilizlerin Kuzey Amerika'da ilk sayım yaptıkları yer Virginia'dır, sayım tarihi ise 1624'tür. Halacy, s.30

¹²⁰⁰ New Hampshire, Massachusetts, Rhode Island, Connecticut, New York, New Jersey, Pennsylvania, Delaware, Maryland, Virjinya, Kuzey Carolina, Güney Karolina, Georgia

¹²⁰¹ Gazette Of United States, 15.4.1789

¹²⁰² Amerika'nın 13 kolonisinde genel sayımdan önce 39 kere nüfus sayımı yapıldığı söylenebilir. Halacy, s.29

¹²⁰³ https://www2.census.gov/library/publications/decennial/pol_02-ma.pdf (Erişim Tarihi:26.03.2020)

¹²⁰⁴ The Story of the Census, s.6. bununla beraber Rhode Island, Vermont ve South Carolina'da sayımlar uzatılmıştır. <https://www.census.gov/library/stories/2020/03/who-conducted-the-first-census-1790.html> Erişim Tarihi: (27.03.2020)

¹²⁰⁵ Halacy, s.33

¹²⁰⁶ "1776 Konfederasyon Maddelerinde, savaş maliyetlerini paylaşırabilmek amacıyla bir sayım şartı getiriliyordu" Hacking, s.34

¹²⁰⁷ "The actual Enumeration shall be made within three years after the first meeting of congress of the United States, and within every subsequent term of ten years, in such manner as they shall by law direct" Margo J. Anderson, **The American Census A Social History**, Second Edition, Yale UniverstyPress, New Haven&London, 2015, s.9

Parlamentoda temsil şartının sağlanması amacıyla yapılan ülke geneli ABD nüfus sayımının bunların dışında başka hedefleri de olduğu söylenebilir. Bunlar basitçe izah etmek gerekirse vergi verecek nüfusun tespiti¹²⁰⁸ ile ülkenin askeri ve endüstriyel gücünü tespit etmektir.¹²⁰⁹

Ülke genelinde yapılan ilk sayımda daha önce zikredilen 13 eyaletle birlikte Kentucky, Maine, Vermont ve Tennessee'nin sayımları yapılmıştır.

ABD'nin 1790 tarihli ilk nüfus sayımlarının bireylerden ziyade hane reisleri üzerine kurgulandığı ve bu bakımdan Amerika Birleşik Devletlerinin ilk ve sonrasındaki modern öncesi sayımların (1790-1840) klasik dönem Osmanlı tahrirlerine kısmen de olsa benzediği söylenebilir.¹²¹⁰

1790 ile 1820 yılları arasında federal hükümet sayım için özel bir form hazırlamamış¹²¹¹, bununla birlikte sayımın ne şekilde yapılması gerektiği sayım talimatnamesinde detaylı bir şekilde izah edilmiştir.¹²¹² Bu bağlamda sayım memurlarının kendi temin ettikleri evraklarla sayım yaptığı görülmektedir.¹²¹³

Belirlenmiş sayım talimatnamesine göre temelde Amerikan nüfusu farklı yaş ve etnik özelliklere haiz 6 husus dikkate alınarak kaydedilmiştir. Bunlar:

1- Aile reisleri

2- 16 ve 16 yaş üstü özgür beyaz erkekler¹²¹⁴ (Bunlara 16 ve üstü yaşlarda olan aile reisleri de dâhildir.)

¹²⁰⁸ Yerliler (Kızıll Derililer) vergi ödemedikleri için sayımlardan hariç tutulmuşlardır. Edward Clark Lunt, **Key to the Publications of the United States Census, 1790-1887**, Boston, 1888, s.3

¹²⁰⁹ Jason G. Gauthier (Haz.), **Measuring America: The Decennial Censuses From 1790 to 2000**, Washington, 2002, s.5 Bu amaç şu şekilde ifade edilmiştir. "Free White males of 16 years and upward (to assess the countries industrial and military potential)"

¹²¹⁰ Margo Anderson'a göre 1850 sayımları önceki sayımlardan (1790-1840) çok daha kompleks ve bilimseldir. Anderson, s.42 Bunun sebebi ise 1849 yılında kurulan Sayım Kurumudur (Census Board) Bu kurumun başına geçen ilk kişi Joseph C.G. Kennedy'dir. Kurum üyeleri Dış İşleri Bakanı/Devlet Bakanı? (Secretary of State), Baş Savcı (Attorney General) ve Posta Müdürü'dür (Postmaster General), Gauthier, s.130

¹²¹¹ Gauthier, s.5

¹²¹² 1790 tarihli sayım talimatı için bkz. <https://www.census.gov/history/pdf/1790instructions.pdf> Erişim Tarihi: (27.03.2020)

¹²¹³ From 1790 to 1820, the U.S. Marshall conducting the census only received instructions about what to ask. Each Marshall supplied his own paper and used whatever method he chose to divide the paper into the columns needed to collect the required information. The method for recording the data was not standardized until 1830 when Marshall received uniform printed schedules. Bkz. https://www.census.gov/history/www/faqs/demographic_faqs/why_do_the_schedules_used_in_the_1790-1820_censuses_differ.html Erişim Tarihi: (27.03.2020)

¹²¹⁴ "Census sonunda bir sınıflandırma töreni yapılırdı (populumlustrare) Kadınlar ve toga giyme hakkı olmayan sadece praetexta giyebilen 16 yaşındaki erkekler ismen belirtilmez, sadece sayı olarak hesaplanırdı". Sarıtaş, s.85. ABD'nin yaptığı kayıtlarda tespit ettiği yaş sınırlarının Roma'da

3- 16 yaş altı özgür beyaz erkekler

4-Beyaz kadınlar (Bunlara aile reisleri de dâhildir ve kadın nüfus için yaş ayrımı yapılmamıştır.)

5- Diğer özgür kişiler (Bunlar yüksek ihtimalle Melezler olsa gerektir.)

6- Köleler

1790 tarihli ilk Amerikan nüfus sayımına göre ülkenin nüfusu 3.929.214'tür.¹²¹⁵ Ülkenin nüfusu 1790 ila 1840 yılı arasında neredeyse 4,5 kat artmış ve 1840 yılında sayım neticesinde ülkenin nüfusu 17.063.353 kişiye yükselmiştir.¹²¹⁶

Sayımın alakalı toplanan verilerin zamanla arttırıldığı görülür.¹²¹⁷ Örneğin 1800 sayımında¹²¹⁸ yerleşim yerlerinin hukuki statülerinin daha detaylı bir şekilde olarak yazılması istenmiştir.¹²¹⁹ Bunun yanında yaşların tasnifiyle alakalı değişikliğe gidilmiş ve yaşlar hem 1800 hem de 1810 tarihli sayımlarda 10 yaş ve altı, 10-16, 16-26, 26-45 ve 45 ile üstü şeklinde tasnif edilmiştir.¹²²⁰

1820 sayımında cevaplandırılması gereken sorular arttırılmıştır. Buna göre bu tarihteki sayım formuna belirli mesleklerle¹²²¹ işgal eden kişilerin ve (tarım¹²²², ticaret¹²²³ ve imalat/üretim¹²²⁴) vatandaş olmayan yabancıların da toplam sayılarının kaydedildiği ifade edilebilir.¹²²⁵ Bunun yanında yaş grupları daha da

kullanılan ayrımı benimsediği görülmektedir. Buradan hareketle ABD sayımlarının şeklini belirleyen yöneticilerin Roma'daki sayım usulleri hakkında bilgi sahibi olduğu iddia edilebilir.

¹²¹⁵ https://www.census.gov/history/www/through_the_decades/fast_facts/1790_fast_facts.html Erişim Tarihi: (27.03.2020)

¹²¹⁶ https://www.census.gov/history/www/through_the_decades/fast_facts/1840_fast_facts.html Erişim Tarihi: (27.03.2020)

¹²¹⁷ Amerikan nüfus sayımları formları için bkz. Ek-20,21,22,23

¹²¹⁸ Thomas Jefferson bu sayım için bazı yeni önerilerde bulunmuştur. Bunlar; mesleklerin, medeni halin ve doğum yerlerinin de formlara eklenmesiydi. Halacy, s.38

¹²¹⁹ 1790 sayımında yerleşim bölgeleri sadece Devlet (State), Kasaba'lar (Township) şeklinde yazılmışken 1800 sayımında Devlet (State), İlçe/İdari Bölge (County), Papazlık Bölgesi (Parish), İlçe/Kasaba/Nahiye (Township,town or city) şeklinde tasnif edilmiştir.

¹²²⁰ Gauthier, s.6

¹²²¹ Aslında bu konudaki ilk adım 1810 sayımında atılmıştır buna karşın sayım formlarında mesleklerle dair her hangi özel bilgi bulunmamaktadır. Üreticilerle alakalı bilgi toplanmak istenmesinin sebebi İngiltere ile yaşanan krizdir. Nitekim 1812'de ABD ve İngiltere silahlı çatışmaya da girecektir. Halacy, s.39

¹²²² Number of agriculture

¹²²³ Number of commerce

¹²²⁴ Number of manufactures

¹²²⁵ Foreigners not naturalized

detaylandırılmış¹²²⁶, ayrıca önceki sayımda yaş grupları dikkate alınmadan kaydedilen köleler ve diğer renkli (melez vb.) kişilerde yaş gruplarına ayrılarak yazılmışlardır.¹²²⁷

1830 sayımı daha önce değinildiği üzere federal hükümetin standart bir form bastığı ilk sayımdır.¹²²⁸ Bu tarihli sayımda 1820'deki sayımın aksine üreticiler için her hangi bir özel kayıt tutulmamıştır. Bu sayımda yaş kategorileri Başkan Adams'ın teklifiyle daha da genişletilmiştir.¹²²⁹ Ayrıca ilk kez bu tarihte sayım yapılan yerlerdeki özürlü¹²³⁰ kişilerin belirlenmesi için bazı özel sosyal kategoriler eklenmiştir.¹²³¹ Modern öncesi son sayım olan 1840 sayımında 1830 tarihli formlar değiştirilmeden kullanılmıştır. Bu bakımdan 1840 sayımının 1830 sayımından hiçbir farkı bulunmamaktadır.

4.3. OSMANLI, İNGİLTERE VE ABD NÜFUS SAYIMLARININ KARŞILIKLI TAHLİLİ

Osmanlı Devleti'nin yaptığı ilk genel nüfus sayımlarının başarısı, muhakkak ki sayımın amacına ulaşip ulaşmadığı ile ölçülebilir. Ancak bu sayımların amaçlarına ulaşması da genel manada devletin çağdaş güçlü devletler arasındaki sıkışmışlığını giderecek arayışlardan biridir. Dolayısıyla bu sayımları aynı zamanda çağdaş benzerleri ile kıyaslamanın, böyle bir tezi daha anlamlı hale getireceği kanaatindeyiz. Avrupa'da nüfus sayımı yapan pek çok devlet varken neden bu iki ülke ile mukayese edildiğini kısaca izah etmek gerekir. Bu iklimde ABD ulus olmaya çalışan yeni bir devlettir. İngiltere ise bilindiği üzere XIX. asırda siyasi, askerî ve ekonomik olarak dünyanın en kuvvetli devleti, *üzerinde güneş batmayan imparatorluğudur*. Bu ikisinin karşısında ise sayımların yapıldığı tarihler bağlamında

¹²²⁶ Beyazlar için yaş ayrımı şu şekilde yapılmıştır. 0-10, 10-15, 16-18, 16-25, 26-44, 45 ve üstü. Beyaz kadınlar için de benzer bir ayrım bulunmakla birlikte kadınlarda 16-18 yaşları ayrıca yazılmamıştır.

¹²²⁷ Kölelerin ve diğer renkli kişilerin ayrımı yaş ayrımı şu şekilde yapılmıştır. 0-14, 14-25, 26-44, 45 ve üstü.

¹²²⁸ The questionnaire used measured 18 1/2" X 16", and was printed on both sides of the form. Bkz. <https://www.census.gov/programs-surveys/decennial-census/technical-documentation/questionnaires/1830/1830-instructions.html> Erişim Tarihi: (27.03.2020)

¹²²⁹ "Utmost boundaries of life" Beyazlar için yaş aralıkları; 0-5, 5-10, 10-15, 15-20, 20-30, 30-40, 40-50, 50-60, 60-70, 70-80, 80-90, 90-100, 100 ve üstü.

Köle ve diğer renkli kişiler için yaş aralıkları; 0-10, 10-24, 24-36, 36-55, 55-100, 100 ve üstü

¹²³⁰ Sağır ve Dilsiz (Deaf and Dumb), Kör (Blind)

¹²³¹ Bunlar için belirlen yaş aralığı; 0-14, 14-25, 25 ve üstü. Köleler ve diğer renkli kişiler için de aynı yaş tefriki yapılmıştır.

Osmanlı Devleti 5 asırlık yaşlı bir mekanizma, başarılı günlerini geride bırakmış ve aynı zamanda kaçınılmaz sona doğru giden devlettir.

Şüphesiz XIX. asrın nüfus sayımlarının temel amacı günümüzdeki sayımlardan çok farklı olup daha dar kapsamlı bilgiler elde etmeyi amaçlamaktadır. Bu anlamda bu sayımların temel hedeflerinin vergilendirme, askerlik ve üretici nüfusu tespit olduğu söylenebilir. Peki, bu zikredilen devletler bu amaçları ne şekilde gerçekleştirmeye çalışmışlardır? Bu başlıkta bu sorulara cevap aranacaktır.

4.3.1 Sayım Metodu, Kayıt Düzeni, Sayım Memurlarına Dair

Zikredilen devletlerin nüfuslarını nasıl saydıkları, kayıtları ne şekilde tuttukları ve sayımları kimlere yaptırdıkları bu bahiste cevap aranan sorulardandır. Nüfus sayımlarının anket doldurmak benzeri bir iş olduğu iddia edilebilir. Nitekim İngiliz evraklarında sayım sonuçları için answer (cevap) ve return (geri dönüş) gibi ifadeler kullanılmaktadır. Bu noktadan düşünüldüğünde İngiltere ve ABD'nin nüfus sayımlarının sınırları belirlenmiş bir tür soru-cevap şeklinde tezahür ettiği açıktır.

Osmanlı sayımlarının ise soru-cevaptan ziyade bir tür sorgu/soruşturma olduğu iddia edilebilir. Birbiriyle kıyasladığımız bu üç devlet arasında özellikle pre-modern olarak adlandırılacak sayım dönemlerinde özellikle erkeklerle ilgilenen ve bunların fiziksel görünüşlerini, unvan ve lakap vb. hususları kayıt altına almayı sayım metodu olarak benimseyen tek devlet Osmanlı'dır. Bu bağlamda kayıtlar noktasından yapılacak bir değerlendirmede üç devlet arasında bireylerle ilgili en detaylı veriler şüphesiz Osmanlı Devleti'nin yaptığı sayımlara aittir. Nitekim ilk sayım ve sonrasına ait evrakların büyük çoğunluğunda kaydedilenlerin eşkâl, meslek, isim ve memleketleri ayrıca varsa aile/şahsi lakapları ile yaşlarının yazıldığı görülmektedir.¹²³² Üç devlet arasında üzere pre-modern olarak adlandırılabilen dönemlerde *bireylerle* ilgili daha fazla bilgi toplayan şüphesiz Osmanlı Devleti'dir. Bu bağlamda tek tek şahıslar hakkında –her ne kadar bu husus amaçlanmış olmasa da- tarihsel malzeme bırakmak konusunda Osmanlı sayımlarının diğer devletlerin sayımlarından daha iyi olduğu düşünülebilir.

¹²³² Ki şahısların bu şekilde detaylandırılarak kayıtlara geçirilmesinin bir Osmanlı tarif geleneği olduğuna daha önce değinilmiştir.

ABD ise şahıslardan ziyade topluluklarla ilgilenmiş ve bunları rakamsal veriler olarak kayıt altına almayı tercih etmiştir.¹²³³ İngiliz sayımlarının da bu noktada Amerikalıların sayımlarına benzerlik gösterdiği söylenebilir. Bununla birlikte aile/hane reislerinin kayıtlarının zaman zaman yapıldığı zaman zaman yapılmadığı görülür. Bu bağlamda İngiliz nüfus sayımlarının da temelde sayılardan ibaret olduğu düşünülebilir. Ayrıca İngiliz sayımlarında insan sayılarıyla birlikte ailelerin ikamet ettiği ve ayrıca sayım yapılan bölgelerdeki boş evlerin de yazıldığı görülmektedir. İngilizlerin ilgilendiği ve rakamsal olarak ayrıca belirtilmesi istenen bir diğer husus ise mesleklerdir. Ek olarak Amerikan ve İngilizlerin bütün sayımlarında kadınların da kayıtlara geçirildiği belirtilmelidir.

Sayımların kurumsal boyutu değerlendirildiğinde sonuçların değerlendirilmesi için Osmanlı Devleti'nin sadece bu işle alakalı bir kurum olan Ceride Odasını kurduğu görülmektedir. Oda daha önce belirtildiği üzere zaman içerisinde değişikliklere uğramış ve 1844-1845'den itibaren ordu dairelerinin merkezleri olarak belirlenen yerlerde bölgesel odalar meydana getirilmiştir. Osmanlı Devleti'ne benzer olarak İngilizlerin de sayımlarla alakalı küçük bir ofis vücuda getirdiği ve 1836'dan itibaren sadece bu işlerle ilgilenecek profesyonellerden oluşan bir sayım/kayıt ofisi kurduğu söylenebilir.¹²³⁴ Buna karşın ABD'nin pre-modern olarak adlandırılan sayım döneminde sadece sayımla ilgilenen bir dairesi/ofisi ise 1850 yılına kadar yoktur.¹²³⁵ Bu bağlamda ABD'nin 1790 ile 1840 yılları arasında yaptığı nüfus sayımlarının idarecilerinin bizzat ABD Başkanı ya da Bakanlar olduğu söylenebilir. Bunun yanında her sayım için başkanlar tarafından ayrıca bir sayım sorumlusu atanmaktadır.¹²³⁶ Açıkçası ülkenin zaten 1783'de bağımsız bir devlet hâline geldiği düşünüldüğünde ilk etapta sayımları idare etmesi için özgün bir kurumun kurulmamış olması anlaşılabilir bir durumdur.

Sayım evrakı olarak adlandırabileceğimiz ve taşradan gelen belgeler ise nüfus defterleridir. Musa Çadırcı, Ankara'da 1830 sayımı için mahkeme defterleri yani

¹²³³ “The second era, 1790 to 1840, is the era of the “household census” in which the manuscript censuses provide informaton only on households and not individuals” Kenneth J. Winkle, “The United States Census and Community History”, **The History Teacher**, Vol:28, No:1, 1994, s.90

¹²³⁴ Campbell-Kelly, s.23

¹²³⁵ Anderson, s.14

¹²³⁶ Örneğin 1800 tarihli sayımın idareciliğini John Marshall, 1810 tarihli sayımı ise Robert Smith tarafında idare edilmiştir. Bkz. https://www.census.gov/history/www/census_then_now/director_biographies/directors_1790_-_1810.html#smith (27.03.2020)

şerriye sicillerinden boş olanların kullanıldığını belirtmektedir.¹²³⁷ Nitekim daha önceki bölümlerde de değindiğimiz bazı yerel ve bölgesel tahrirlerin de bu defterlere yapıldığı söylenebilir. Bu bağlamda daha önceden de zikredildiği üzere Osmanlı Devleti'nin sayımlar için göreceli olarak özel yahut resmî evraklar (Mufasssal Nüfus Defteri ve İcmal Nüfus Defteri) vücuda getirdiği iddia edilebilir.

ABD ve İngiliz sayımlarında ise Osmanlı örneğinde olduğu gibi herhangi özel/resmî yahut defter olarak tabir edilebilecek bir evrak kullanılmamıştır. Sayım bölgelerinde belirlenmiş olan talimatlar gereğince yapılan kayıtlar amiyane bir tabirle elde hangi tür kâğıt varsa özetlenerek bunlara yazılmıştır. Bu noktada öne çıkan husus ise bu sayımların geri dönüşünde yapılan tasnif ve tefriklere dairdir.

Sayımlar ve sonrasında yapılan işlemler incelendiğinde ise Osmanlı Devleti'nin yaptığı kayıtların işe yarar verilere döndürülmesi yolunda İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'ne göre daha iptidai yöntemler kullanıldığı söylenebilir. Bunun sebebi ise İngiliz ve Amerikalıların sayımın ne şekilde yapılacağına dair koydukları kati kurallardır. Durumu şu şekilde izah edelim: İlk genel Osmanlı sayımında nüfus defterlerinde yazıma dair bir standart olmaması, kâtiplere inisiyatif verilmesi, keza defterlerin pek çoğunun sonunda nüfusun özetlenmemesi ya da aynı amaca hizmet etmesine karşın farklı farklı özetlenmesi gibi hususlar yüzünden defterlerdeki işe yarayacak veriyi (özellikle askerlik yapabilecek nüfusu) tefrik etmek oldukça zordur.¹²³⁸ Bu çalışmanın iddialarından birisi sayım defterlerinin bazılarında nüfusun yaş gruplarına tefrik edilerek özetlendiğidir. Bununla beraber bu tefriklerde de kur'a usulüne kadar standart olmadığı nüfus sayımları ve askerlik ilişkisi bahsinde ortaya konulmuştur. Keza sayımın kilit noktalarından birisi olan *tüvana* kavramı için 1830-1843 arasında nihai ve kesin bir yaşın belirlenmemesi de sorunlardan bir tanesidir. Taşrada yapılan sayımlarda mufasssal nüfus defterleri oluşturmak yerine sadece icmal defterlerdeki verilere benzer şekilde bir sayım yapılmış olsa en azından sonuçların toparlanması yolunda Osmanlı sayımlarının aslında çok daha verimli neticeler verebileceği iddia edilebilir. Nitekim devletin de bunun farkında olduğu ve

¹²³⁷ Çadırcı, "1830 Sayımında", 2000, s.14

¹²³⁸ Bu bağlamda Hüsamettin Efendi'nin teklifi örnek gösterilebilir. Efendi'nin yazımla alakalı teklifi nüfusu küçükten büyüğe 5 farklı yaş kategorisine bölerek kayıt edilmesidir. II. Mahmut buna karşı çıkmıştır. Karpaz, s.64. Daha önceki bölümlerde Sultan'ın bu öneriyi neden beğenmediğine değinilmiştir. Bu bağlamda II. Mahmut'un beğenmediği Hüsamettin Efendi'nin teklifi kabul edilse kanaatimizce sonuçların toparlanması bakımından 1830-1843 arasındaki sayımlar çok daha başarılı bir olabilirdi. İlerleyen süreçte Ceride Nazırının da bu verilerin temize çekilmesi noktasındaki şikâyetleri ve ekstra personel talebi için bkz. HAT 1595-30

1844 ile sonrasındaki sayım verilerini standartlaştırmak adına nüfusunun tefriki için farklı defterler ve cetveller hazırlama yoluna gittiği görülmektedir.

Amerikalılar ve İngilizlerin yaptıkları sayımlardan sonra hazırladıkları evrakların temize çekilmesi ise çok daha kolaydır. Çünkü sayımı yapan personel tahriri zaten kesin olarak belirlenmiş usullerle yapmakta ve kayıtları bunlara göre tanzim etmektedir. Bu anlamda Amerika ve İngiltere nüfus sayımlarının çerçevesi önceden belirlenmiş, sayım evrakları temel kaideler çerçevesinde yerel amirlerin kontrolünden geçmiş ve başkente gönderilen bu *gayriresmî* sayım evraklarını çok daha kolay şekilde işe yarar ve “resmî” bilgiye dönüştürülebilmişlerdir.¹²³⁹ Şehirlerden gönderilen sayım sonuçları da aslında her şehrin nüfusunun icmalidir. Nitekim bu iki devletin sayım sonuçlarını, sayımın başlamasından sadece 9-12 ay süresinde bütüncül istatistiklere dönüştürüp parlamento/senatolarına sunabilmeleri de bu durumu kanıtlamaktadır.¹²⁴⁰

Sayımların nasıl yapıldığı, ne tarz evrak kullanıldığı dışında söylenmesi gereken bir diğer husus, sayımların periyodik düzenidir. Özellikle Osmanlı’nın sayımlarının periyodik bir düzene sahip olmamasının, pragmatist sebeplerle sürekli yeniden sayım yapılmasının çeşitli sıkıntılara sebep olduğu iddia edilebilir. Nitekim ilerleyen süreçte nüfus defterlerini derleyip toplamak ve sonuçlarını özetlere dönüştürmek amacıyla kurulmuş Ceride Odasının Nazırı dahi sayımların periyodik nizamsızlığının sorunlara sebep olduğunu söylemektedir. Ayrıca sayımların Avrupa örneğinde olduğu gibi bir düzene bağlanması (5, 7 ya da 10 yılda bir) gerekliliğine de değinmektedir.¹²⁴¹ Amerikan ve İngiliz nüfus sayımlarının ise periyodik bir düzeni mevcuttur ve sayımlar on yılda bir kere yapılmaktadır.

Nüfus yazımıyla alakalı bir diğer husus, kayıtların ne kadar doğru olduğu ile alakalıdır. Üçüncü bölümde nüfus defterlerindeki örneklerden hareketle yazımlar esnasında yapılan yaş kayıtlarının güvenilirliğine dair çıkarımlarda bulunulmuş,

¹²³⁹ Örneğin İngiltere’de bu işi sayım sorumlusu John Rickman ve personeli yapmaktadır. Campbell-Kelly, s.23. ABD’de ise eyaletlerin sayımından sorumlu Marshallar bu vazifeyi yerine getirmekteydiler.

¹²⁴⁰ Saymak dışında sayımlardan sonuç çıkarmanın yani idrak etmenin önemini Osmanlı Devleti’nin ancak XIX. yüzyılın sonunda anladığı iddia edilebilir. Nitekim bu bağlamda Bâb-ı Âli İstatistik Kurulunun kuruluş tarihi 1891’dir. Ayrıca önemle belirtmek gereklidir ki II. Abdülhamid ABD Büyükelçisiyle olan görüşmesinde (1886) elçiye Amerikan nüfus sayımıyla alakalı sorular sormuş ve elçilikteki istatistik kayıtlarını incelemek için istemiştir. Sultanın isteği üzerine ABD’nin 1880 yılında gerçekleştirdiği onuncu nüfus sayımına dair istatistik kopyaları Sultana takdim edilmiştir. Karpas, ss.98-100

¹²⁴¹ HAT 1595-30 H. 1251

devletin 1844 yılında sayımlarla alakalı çıkardığı talimatnamede yaşlarla alakalı yazımlara dair memurlara verdiği talimatlara değinilmiştir.¹²⁴² Bununla beraber Osmanlı sayımlarında ceza ve ödöl sisteminin tespit edilmemesi bir noktada sayımları baştan savma yapıma tehlikesi ile karşı karşıya bırakmaktadır.¹²⁴³

Bu duruma dikkat çekmek adına 1844 tarihli talimatname önemlidir ve tahrir esnasında yaş kayıtlarında şüpheli bir durum söz konusu olursa sayım yapan memurun ne şekilde hareket etmesi gerektiğine dair merkezin ilk defa bir izahatta bulunduğunu göstermektedir.¹²⁴⁴ Bununla beraber sayımlarla alakalı bir ödöl yahut ceza sisteminin de en azından Kur'a Kanunnamesi'ne kadar uygulanmadığı açıktır. Bu bahiste özellikle Amerikan sayımın hem İngiliz hem de Osmanlı sayımlarından keskin bir şekilde ayrıldığı görölmektedir. Bunun sebebi ise sayım kanuna yansıyan ödöl ve ceza sistemidir. Bu konuda Amerikalıların sayım verilerinin güvenilirliğini sağlamak adına hem sayımı yapanları hem de sayılanları çeşitli yönden uyardıkları görölür. Örneğin, sayım görevlileri (asistant marshall) sayım evraklarını belirlenen zaman içerisinde üst amirlerine teslim etmezse 200\$ cezaya çarptırılacaktır.¹²⁴⁵ Sayım memurlarının üst amirleri olanlar ise (marshall) kendilerine teslim edilen evrakları ABD Başkanı'na zamanında teslim etmezse 800\$ para cezası ödeyecektir.¹²⁴⁶ Cezalandırmalar sadece sayımı yapanlara özgü değildir, bu bağlamda hane halkları hakkında yanlış bilgi veren vatandaşlar için de 20\$ ceza öngörölmüştür.¹²⁴⁷ Amerikan sayımında cezaların yanında ödölleler de mevcuttur. Nitekim yazılan her 300 kişi için görevlilere 1\$; sayım formlarının tam, eksiksiz ve zamanında üst amirlerine teslim edildiğinde de evrak başına 2\$ dolarlık bir ödeme yapılacaktır.¹²⁴⁸ Üst amirler olan marshallara ise teslim ettikleri sayım evrakları için görev yaptıkları eyaletlere göre 100 ila 500\$ arasında ödemelerin yapılması

¹²⁴² Durum II. Mahmut'un da dikkatini çekmiştir. Sultan'ın bu konudaki uyarısı için bkz. HAT. 335-19220

¹²⁴³ “Her ne kadar Osmanlı idaresi ülkedeki asker potansiyelini bilmek istemiş olsa da memurların, Müslümanların kaydedilmesine yeterince özen göstermediği anlaşılmaktadır” Karpas, s.70. Karpas'ın bu ifadesine katılmamak mümkün değildir. Üçüncü bölümde aynı kazaların farklı tarihlerindeki defterlerden hareketle özellikle yaş kayıtlarındaki dikkatsizlik örnekleriyle izah edilmiştir.

¹²⁴⁴ İ.MSM. 11-221-1

¹²⁴⁵ <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=hvd.hj16mp&view=1up&seq=12> (17.03.2020) Bundan sonra United States Congressional Serial Set 3856.

¹²⁴⁶ United States Congressional Serial Set 3856, s.14

¹²⁴⁷ United States Congressional Serial Set 3856, s.14

¹²⁴⁸ United States Congressional Serial Set 3856, s.14

öngörülmüştür.¹²⁴⁹ İngilizler ise 1841 sayımlarından itibaren nüfus sayımlarında verilen eksik bilgileri önlemek adına 40 şilin ile 5 sterlin arasında değişen para cezalarını devreye sokmuşlardır.¹²⁵⁰

Sayım ve kayıtlara dair sistematik bir ödül ve ceza sisteminin özellikle Amerikalılar tarafından baştan tespit edilmesi zannımızca sayımın daha nitelikli olmasını sağlamış, personelin dikkatli ve düzgün iş yapması noktasında da personele ayrı bir motivasyon kaynağı olmuştur.

Sayımlarla alakalı bir diğer husus, sayımı yapan personeldir. ABD nüfus sayımlarını daha önce belirtildiği üzere kolluk kuvveti olarak tarif edebileceğimiz görevliler yapmıştır. İlk Amerikan sayımında 16'sı amir pozisyonunda olmak üzere toplam 650 görevli görev yapmıştır.¹²⁵¹ İngiliz sayımlarında ise yerel sosyal kurumların personelleri ve dinî yetkilileri görevlendirmişlerdir. Özellikle sayım için görevlendirilmiş dinî yetkililerin neredeyse XV. yüzyıldan beri bölgelerinin demografik hareketleriyle alakalı bilgiler tuttuklarından hareketle bunların sayım konusunda tecrübeli oldukları iddia edilebilir.

Personel noktasındaki ayırım İngiliz ve Amerikan sayım görevlilerinin temelde yerelden olmalarıdır. Bu bağlamda sayım görevlileri zaten sayılacak yerlerde görevli (Ki gerektiğinde yeni personel temini noktasında görevli memurlara inisiyatif de verilmiştir.) olan ve çevreyi tanıyan kimselerdir. Bu tercihin sayımları daha hızlı, masrafsız ve çabuklaştırdığı ifade edilebilir.

Osmanlı Devleti'nin ilk sayım memurları ise ulemadan olup ABD ve İngiltere'nin aksine yerelden değil merkezden seçilmiş ve tahrir yapacak görevlilerin çok büyük çoğunluğu sayım yapılacak yerlere İstanbul'dan gönderilmişlerdir.¹²⁵² Dahası sayım memurlarının dışında pek çok zaman defterleri yazmakla görevli memurların ve kâtiplerin de başkentten talep edildiği görülmektedir.¹²⁵³ Bu durum hiç şüphesiz sayım sürecini yavaşlatmaktadır. Bunun yanında merkezden bilmediği bir coğrafyaya giden tahrir memuruna yardımcı olan taşra görevlilerinin sayımı yapmakla görevli şahsı dilediklerinde yanılttıkları söylenebilir. (Neticede sayımlarla alakalı bir ödül yahut ceza sistemi 1846'ya kadar yoktur.) Bu bağlamda merkezden

¹²⁴⁹ United States Congressional Serial Set 3856, s.14

¹²⁵⁰ Bkz. "Census Reports of Great Britain", s.18

¹²⁵¹ Halacy, s.35

¹²⁵² 1831 sayımında görev alan personelin sayısı 80 ila 100 arasında değişmektedir.

¹²⁵³ HAT 335-19252,19255, 665-32352, NFS. d 922,4187

taşraya personel göndermenin hem zaman hem masraf hem de verilerin güvenilirliği noktasında çeşitli sıkıntılara sebep olabileceği ihtimali¹²⁵⁴ gözden kaçırılmamalıdır.¹²⁵⁵ 1844 tarihli Osmanlı sayımlarında ise merkezden gönderilen ve asker olan sayım sorumlularına yerelden kâtipler istihdam edilmesine izin verilmesi de hem işi kolaylaştırmak hem de yanlış yaş beyanlarının önüne geçmesi açısından değerlendirilebilir. Tablo-17’de üç devletin sayımlarının metod yönünden kıyaslanması adına yapılan bir deneme tablo şeklinde incelenebilir.

Tablo-17: Osmanlı, ABD ve İngiltere Nüfus Sayımlarının Metot ve Şekil

Yönünden Mukayesesi

	Osmanlı	İngiltere	ABD
Hukuki	İrade	Nüfus Sayım Kanunu ve Talimatnamesi	Anayasa ve Nüfus Sayım Talimatnamesi
Temel Amaç	Askeri, Mali	Demografik	Temsil
Sayılan Temel Unsur	Birey	Hane	Hane
Yaş Tefrikleri	1-100 Arası	-	16 ve altı, 16 ve üstü
Lakap	X	-	-
Eşkâl	X	-	-
Meslek	X	Belirli Meslekler	-
Memleket	X	-	-
Kadınlar	-	X	X
Evler	-	X	-
Sayım Personeli	Ulema, Kalemîye, Askeriye	Mülkiye ve Ruhban	Askeri/Kolluk
Sayım Dair Yaptırım	1846’dan sonra	1841’den sonra	İlk Sayımdan İtibaren Para Cezaları

4.3.2. Nüfus Sayımlarından Hareketle Söz Konusu Devletlerin İdari Anlayışı ve Bürokratik Kabiliyeti Üzerine Bir Deneme

Çalışmanın belirlediği üç devletin de farklı rejimlerle yönetilen devletler olduğu bilinmektedir. Kısaca belirtmek gerekirse Osmanlı Devleti mutlak monarşiyle

¹²⁵⁴ Ancak 1844’ten sonra sayım sırasında gerekirse yerelden kâtip istihdam edilebileceği sayım talimatnamesinde belirtilmiştir. Bununla beraber kâtip olarak görevlendirileceklerin okur-yazar olmasına dikkat edilmesi istenmiştir. İ.MSM. 11-221-1.

¹²⁵⁵ Üç devletinde zaman içerisinde sayım yapan personelleri değişmiştir. Osmanlı sayımlarını 1844’ten sonra askerler, İngiliz Sayımlarını 1841’den itibaren genel kayıt ofisinin profesyonel elemanları yapmaya başlamıştır. Amerikalılar ise 1880 sayımlarından itibaren sayımlarını işleri sadece nüfus sayımı yapmak olan profesyonel personeller aracılığı ile yapmıştır.

idare edilen bir yapı, İngiltere parlamenter monarşi, ABD ise âdem-i merkeziyetçi bir cumhuriyettir. Sayımların yapılışlarında izlenen yollar, sayım ve amaçlarına dair yapılan tartışmalarla daha ilk anda bu devletlerin arasındaki yönetim kabiliyeti noktasındaki farklar kendini hemen göstermektedir.

Kısaca yeniden belirtmek gerekirse Amerika örneğinde değinildiği üzere nüfus sayımlarının öncelikli temel amacı senatoda adaletli temsili sağlamaktır. Bu bağlamda nüfus sayımlarının yapılış amacı ve ayrıca nüfus sayımlarının 10 yılda bir yapılacağı yani sayımın periyodik düzeni 1787 tarihli Amerikan Anayasası'na mutabakatla derç edilmiştir. Keza ilk sayımın hangi yılda gerçekleştirileceği de belirtilen hususlardan bir tanesidir. Bu bağlamda ilk ve sonrasında düzenli nüfus sayımları belirli bir sebep ile sayıma dair hazırlıklar yapıldığı ve her sayım için bir sorumlu tayin edildiği görülmektedir.

Sayımın ne şekilde yapılacağı ise sayım tarihinde (1790) çıkartılmış bir talimatname ile açıklanmıştır. Bu talimatnamelerin zaman içerisinde sayımın değişen amaçlarına göre güncellendiği söylenebilir. Nitekim sayımlarla alakalı olarak kamuoyunda çeşitli tartışmalar olduğu buna bağlı olarak kongre üyeleri, hükümet içindeki görevliler, istatistikçiler ve akademisyenlerin de sayımlar sırasında toplanan bilgilerin artırılması yolunda fikir beyan ettikleri ve sayım sorumlularını *daha iyi bir sayım* için yönlendirdiklerini belirtmek gerekmektedir.¹²⁵⁶ Bu tartışmaların neticesinde neredeyse her Amerikan sayımında başkentin ülkenin demografik ahvaline, askeri potansiyeline ve üretici nüfusuna ait bilgi birikiminin arttığı da ifade edilmelidir.

Bilindiği üzere İngiltere devletinin yazılı bir anayasası bulunmamaktadır. Bu bağlamda nüfus sayımlarının yapılabilmesi için XVIII. yüzyıldan itibaren İngiliz parlamentolarında çeşitli tartışmalar olduğuna değinilmiştir. Netice olarak yarım asırlık bir tartışma süreci ve fikrî altyapıya sahip olan sayımlar 1800 yılında çıkartılan kanunla 1801 yılından itibaren yapılmaya başlanmıştır. Bundan sonraki her 10 senede bir İngiliz Parlamentosu sayım kanunlarını yenilemiş ve sayımlar bu kanunlar üzerine inşa edilmiştir. Bunun yanında İngiltere de tıpkı Amerika gibi sayım talimatlarına zaman zaman ekler yaparak nüfusuyla alakalı daha geniş ölçekte bilgi toplamaya çalışmıştır. Özellikle bu noktada İngilizlerin sayım sorumlusu olarak

¹²⁵⁶Population and HousingInquiries in U.S. Decennial Censuses 1790-1970, **Us Department of Commerce, Social and EconomicStatistics Administration, Bureau of the Census**, 1973, s.1

nüfus sayımları konusunda çalışan, makaleler üreten bir istatistikçiyi iş başına getirmeleri şüphesiz tesadüf değildir ve yapılacak olan işe verilen özeni göstermesi bakımından dikkate değerdir.¹²⁵⁷

Nüfus sayımlarıyla alakalı olarak Osmanlı Devleti'nde ilk defa III. Selim döneminde çeşitli fikirlerin oluştuğu söylenebilir ancak bu fikirler dar bir çerçeveye aittir. 1830 tarihli ilk genel nüfus sayımı da bilindiği üzere özel meclislerde istişare edilmiş II. Mahmut'un iradesiyle/fermanıyla yürürlüğe konmuştur.¹²⁵⁸

Sayımların amaçlarının ABD ve İngiltere'nin aksine gizli tutulduğu söylenebilir. İlk sayımla alakalı yazılı bir talimatnamenin de bugüne kadar bulunamadığı daha önce belirtilmişti. Keza sayımlara dair periyodik bir düzen de söz konusu değildir. Her ne kadar 1838'de Ceride Nazırı Said Efendi, sayımlarda Avrupa'daki devletler gibi bir zaman periyodu belirlenmesi gerektiğini beyan etse bile bu ancak bir temenni/öneri olarak kalmış ve Osmanlı sayımlarında standart bir zaman düzeni oluşturulamamıştır.¹²⁵⁹

1839 ve sonrasındaki nüfus sayımlarının amaçlarının ise artık gizli olarak addedilmeyeceği keza tahrirlerin ahalinin *nezdinde* meşru hâle getirilmesi çabası olduğu iddia edilebilir. Tanzimat Fermanı ve sonrasında kur'a usulünün de pek çok konuda olduğu gibi sayımlar noktasında da devletin asker temininde sosyal ve ekonomik düzeni bozmadan hareket etmesi ve bunu ahaliye anlatmak yolunda bir çabası yahut girişimi olduğu da düşünülebilir.¹²⁶⁰

¹²⁵⁷ <https://www.parliament.uk/about/living-heritage/transformingsociety/private-lives/relationships/collections1/parliament-and-the-census/1800-population-act/> (29.03.2020)

¹²⁵⁸ Aydın, s.84. Bu mecliste tam olarak kimlerin ve kaç kişinin olduğu bilinmemektedir. Bununla beraber konuyla alakalı bir yazışmadan hareketle Serasker, Arif Bey (?), Behçet Efendi (Hekimbaşı?) gibi kişilerin mecliste olduğuna değinilmektedir. HAT. 334-19184

¹²⁵⁹ HAT 1246-48330-B

¹²⁶⁰ Arşiv personeli tarafından H. 1254 (M.1838) olarak tarihlendirilmiş bir belgede bu konuda bir ipucu vardır. Belgede tahriri nüfustan muradın ne olduğunun halka açıklanmasının çok yerinde olacağına değinmekte ve konu hakkında izahat verilmektedir. Eğer belgenin tarihi hakikaten de 1838 ise 1839'da ahaliye yapılan izahın ön hazırlığının Sultan II. Mahmut döneminde yapıldığı iddia edilebilir. Belge için bkz. HAT 381-20575. ("*hazır tahriri nüfus maddesinin ilanı sırasında mizaç-ı vakte ve nas'a münasip teminat lazıme neşri pek yakışık alarak misalen tahriri nüfustan murad-ı ali [...] tekalifin tahkiki ve ref-i muhasesat ve [...] istihsale bir şey ve refah hal abad kaziyeleri olduğundan maada badezin memleket masarifi dahi kaldırılacak ve derdest olan münavebe askeriye nizamı iktizasınca silk-i askeriye tahrir olunan Neferat misalen şu kadar sene hidmet eyledikten sonra diler ise memleketine izin ve ruhsat verilecek ve ister ise askerlikte [...] ve yerlerine alınacak Neferat faraza askerliğe elverecek bir memlekette kaç kişi var ise içlerinden yüzde bu kadar alınacak yollu bazı tashimat hasenenin ısdar olunacak evamir-i aliyelerine derciyle şimdiden bu suretlerin ilanı ilerisi mütalaasıyla münasip olacağı...*")

1844'ten sonraki süreçte ise nüfus sayımlarının ne şekilde yapılacağı yönünde “ilk kez” bir talimatname hazırlanmış ve bu talimatnameden hareketle ülke genelindeki nüfus sayımları belirli kurallar çerçevesinde *yapılabildiği ölçüde* icra edilmeye çalışılmıştır.¹²⁶¹

Çalışmanın görünürdeki amacı Osmanlı nüfus sayımlarını çeşitli yönleri ile değerlendirmektir. Ancak yukarıda farklı başlıklar altında yapılan kıyaslar şunu göstermektedir: Osmanlı Devleti gerek zihniyet gerekse uygulama bakımından, kuruluş süreci ve güçlü dönemlerindeki pratik yaklaşımlardan bir hayli uzaklaşmıştır. Devlet aygıtını işleten mekanizmanın çekirdeğinde yer alan bürokrasinin, yeterlilik ve kabiliyeti burada en belirleyici faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışmanın odaklandığı nüfus sayımlarının uygulanma sürecinde görüldüğü gibi, Osmanlı bürokrasisi İngiliz ve ABD örneklerinin aksine inisiyatif almak, merkezi doğru biçimde yönlendirmek şöyle dursun, merkezden üretilen mevzuata uymakta dahi zorlanmıştır. Yine merkez de sayımı çok kısıtlı bir çevrede ve kısıtlı bir amaç dâhilinde tasarlamıştır.

Çalışmanın zaman aralığı dışında kalmakla sayımlar konusunda da Osmanlı Devleti'nin yaşadığı zaafiyetin uzun zaman sürdüğü de söylenmelidir. Nitekim Sultan II. Abdülhamid'in 1886 yılında görüştüğü ABD büyükelçisinden (Samuel E. Cox) Amerika'da yapılan nüfus sayımları hakkında bilgi istemesi ve ABD nüfus sayımlarının yapılışı ve sonuçlarına dair verilerin kopyalarının Sultan'a teslim edilmesi bu minvalde değerlendirilmelidir. Dahası bu istatistiklerin teslimi ve incelenmesinden sonra Sultan, bu tarz verilere bağlı olarak politikalar tespit eden ABD'nin daha da güçleneceği ve zenginleşeceği yolunda bir tespite varmıştır.¹²⁶² Buradan hareketle tam tersi bir noktadan düşünersek Sultan'ın bu tespitinden Osmanlı'nın yeterince nitelikli sayımlar yapamadığına bağlı olarak neden zenginleşip güçlenemediği yolunda bir çıkarım yaptığı da düşünülmektedir.

Bütün bu izahlardan hareketle çalışmanın merkeze aldığı tarihlerde dünyanın en büyük gücü sayılan İngiltere ile bir süre sonra büyük devletler arasındaki yerini alacak olan ABD'nin sayım çıktılarının, efektif verilere dönüşebilme ve projeksiyon sunma kabiliyeti öne çıkmaktadır. Zira bu devletlerin yönetim mekanizmalarının ve bürokrasilerinin de sanayi çağı ve kapitalist düzenin gereklerine uygun biçimde

¹²⁶¹İ.MSM. 11-221-1

¹²⁶² Karpas, s.100

yapılandırıldığı söylenmelidir. Bu bağlamda ABD ve İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin aksine sayım uygulamalarında sorumluluk verdikleri görevliler, kamuoyları/parlamentolarındaki sayıma dair tartışmalar ve bunlara bağlı olarak sayımlar esnasında uyguladıkları pratik ve pragmatik yaklaşımlarla idari anlayış ve bürokratik kabiliyet noktasında Osmanlı Devleti'nden daha ileride oldukları ifade edilmelidir.

SONUÇ

Bu çalışmanın yapılmasının temel amacı; Osmanlı Devleti'nin başta H. 1246-M.1830-1831 ve sonrasında 1850'ye kadar yaptığı nüfus sayımlarının amacının, mevzuatının, usulünün, sahadaki uygulanış ve kurumsal boyutunun bir bütün olarak tahlil edilmesidir.

Çalışma, bu tahlili yapabilmek adına belirli sorulara odaklanmış; bu soruların cevaplarının neler olabileceğini tespit etmeye çalışmıştır. Belirlemiş olduğumuz asli sorular sayımın askerlik hizmeti ile olan ilişkisi, sayımın coğrafyası, sayımın metotları ve yapılan kayıtlar, sayımın çıktıları olan defterlerin bölgeden bölgeye değişmesi ve neden tek tip olmadığı ile genel sayım tarihlerinin neler olduğudur.

Merkeze koyulan bu sorular dışında ayrıca sayımla alakalı farklı problemler ile sayımın bilinen amaçları dışında nüfus sayımları ile devletin başka hangi faydaları hedeflemiş olduğu sorgulanmıştır. Bu bakımdan kayıtların neden bu şekilde (eşkâl, lakap, meslek vb.) yapıldığı da irdelenmiştir.

Bu noktada literatürdeki çalışmalar sayımların askerî amaçlara matuf olarak yapıldığını kanıtlayabilmek adına sayımla alakalı çeşitli yazışmalardan hareket etmektedir. Ayrıca özellikle mufassal nüfus defterlerindeki mim işaretlemelerini de iddialarını temellendirmek adına merkeze koymaktadırlar. Bu tarihten itibaren yapılmaya başlanan ve süreklilik arz eden sayımlar ve bunlarla hedeflenen temel amacın ülkedeki asker potansiyelinin tespiti olduğu konusunda literatürdeki çalışmaların neredeyse tamamı hemfikirdir.

Bilindiği üzere sayımdan kısa bir süre önce yeni Yeniçeri Ocağı ilga edilmiş ve yeni bir ordu olan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye kurulmuştur. Ayrıca bu ordunun insan kaynağıyla alakalı açıklamaları da Mansûre Kanunnamesi'nde yapılmış ve ordunun aradığı neferlerin vasıflarının neler olduğu ortaya konulmuştur. Bizim çalışmamız literatürdeki diğer çalışmalardan farklı olarak askerî amaçlarla yapıldığı herkesçe bilinen bu sayımların Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Kanunnamesi ile yani ordunun teşekkülüne dair mevzuatla sayımın bağlantısını ortaya koymaktadır. Özellikle ilk sayımın kapsadığı belirli bir coğrafyanın, askerlik yapabilecek kişilerin yaşlarının (12-40) ve yeni ordu için devşirilecek nüfusun kökeni gibi hususlar defterler üzerinden izah edilerek bu kayıtların kanunnameyle olan ilişkisi ortaya konulmuştur. Bunlara ek olarak bölgeden bölgeye farklı nüfus defterlerinin oluşmasına sebep olarak gösterilen sayım memurlarının şahsi tercihleri

açıklaması da irdelenmektedir. Bu noktada yapılan kayıtların kanunnamenin aradığı neferlerin tespit edilebilmesi için yapılan tercihlerle bağlantılı olduğu görülmüş ve ayrıca tahrir memurlarının yaptığı yazımlarla alakalı inisiyatiflerin de sayım personeline aslında İstanbul tarafından verildiği ortaya konulmuştur.

Çalışmanın kapsadığı zaman aralığı olan 1830-1850 arasında Osmanlı ülkesinde genel manada ve özellikle askerî amaçları hedefe alan dört genel nüfus sayım tarihi tespit edilmiştir. Bunların başlangıç tarihleri 1830-1831, 1834-1835, 1838-1839 ve 1844 tarihleridir. Bunlar içerisinde ilk üç sayım Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Kanunnamesi temel alınarak yapılmıştır. Sayım coğrafyasının ilk sayımdan farklı olarak genişletilmesi manasında ilk adımın yine yeni tertip edilen askerî bir düzen olan 1834-1835 tarihli *redif sistemi* ile bağlantılı olduğu çalışmada ortaya konulmuştur. 1839 tarihli tahrirlerin fikrî altyapısının ise 1838'lerde olduğu buna ek olarak bu tarihten itibaren bazı sayımların yapıldığı, ancak sayımların kitlesel bir boyutta icrasının Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile başlatılmış olduğu söylenebilir. Bu bağlamda 1830-1831'den 1844'e kadar olan sayımların pragmatik amaçlarla ve periyodik bir düzen tespit edilmeden yapıldığı ifade edilmiştir.

1844 yılında yapılmaya başlanan sayımların 1830-1831 ve sonrasındaki uygulamalara benzerlikleri olmakla birlikte kısmen bu uygulamalardan daha farklı olduğu söylenebilir. Nitekim çalışmada farklılık olarak bu tarihe ait olan nüfus sayım talimatnamesi, mufassal nüfus defterlerinin nasıl hazırlanması (Ki buradaki farklılık 1830-1831 yazımlarının aksine kişilerin eşkâl, meslek ve yaşlarının kesinlikle yazılmasının sayım memurlarına ifade edilmesinden ibarettir.) gerektiği gibi hususlarla ilk sayımlardan farklıdır. Keza tahriri yapılan nüfusa dair verilerin askerlik hizmetiyle ilişkilendirilmesi adına hazırlanan cetveller gibi yeni uygulamalar 1844 tarihli sayımı önceki nüfus sayımlarından ayırmaktadır. Ayrıca 1844 tahriri, sayım coğrafyasını genişletmesi bakımından da önceki sayımlardan farklıdır. Şöyle ki 1843 tarihinde ilan edilen kur'a usulüyle askerlik hizmetinin tüm tebaaya eşit olarak paylaştırılmak istenmesi, sayımın coğrafyasını diğer sayımların aksine daha da büyütülmüştür. Bu bağlamda ilk sayımlar esnasında hiç tahrir edilmemiş özellikle Arap nüfusun yoğun yaşadığı bölgelerde nüfus sayımları yapılmaya çalışılmıştır. Bununla beraber sayımın kur'a usulüyle olan bağlantısından dolayı özellikle askerlik çağında olanların kayıtlarının düzgün yapılabilmesi adına yoğun çabalar söz konusudur.

Bununla beraber 1844 sayımını; hazırlanan evraklar, toplanması istenen veriler, tıpkı ilk genel sayım gibi bu sayımın da aynı anda başlayıp aynı anda biten bir sayım olmaması gibi etkenler bakımından ilk genel sayıma benzerlik gösterdiği söylenebilir. Bunun yanında sayım coğrafyası olarak tespit edilen bölgeler, çeşitli sebeplere (maddi sıkıntılar, personel yetersizliği, asayiş vb.) bağlı olarak tıpkı ilk sayımdaki gibi farklı farklı tarihlerde tahrir edilmeye çalışılmıştır.

Sayımların çıktıkları olan evrakların işe yarar bilgiye dönüştürülmesi için ilk sayımla beraber az sayıda personelin istihdam edildiği Ceride Odası kurulmuş, oda zamanla yeni personellerin işe alınmasıyla kurulduğu ilk zamanların aksine oldukça büyümüştür. Merkezde kurulan Ceride Odasının yanında taşrada da nüfus yoklamalarına ait defterler oluşturmakla görevlendirilmiş nüfus nazırı ve mukayyitleri mevcuttur.

Mufassal defterlerin temize çekilip birer kopyalarının oluşturulması yanında odanın yaptığı bir diğer vazife işe yarar verilerin (askeri, mali) özetlenmesidir. Odanın Anadolu ve Rumeli olarak iki kısma ayrılarak çalıştırıldığı, 1830-1831 ile 1843 arasında taşralardan gelen evrakların da buna bağlı olarak tasnif edildiği ifade edilebilir. Bu yıllar arasında yapılan sayım ve yoklamaların bir standarda bağlanması yolunda Ceride Odası çeşitli uyarılar yapmış, ayrıca nüfus ve yoklama defterlerinde standart tespit etmek adına örnek nüfus ve yoklama defterleri oluşturmuştur. Ayrıca taşradaki nüfus nazırı ve mukayyitlerini de tek tip evraklar hazırlamaları yolunda sık sık uyarmıştır. Nitekim özellikle 1839'dan sonra defterlerin tek tipleşmesi bu çalışmalarla alakalı olmalıdır. 1844 yılından sonra ise ordu daireleri olarak belirlenen bölgelerin merkezlerinde bölgesel Ceride Odaları kurulmuş, bunların kendi bölgelerine ait olan nüfus defterleri çeşitli yönlerden incelenerek tespit edilmiş, özellikle askerlik hizmetine dönük olarak yeni evraklar üretilmiştir.

XIX. yüzyılın ilk yarısında başlayan Osmanlı nüfus sayımlarının klasik yüzyıllardaki hane temelli tahrirlerden farklı olarak bireylere odaklandığı görülmektedir. Öncesinde de belirtildiği üzere bunun Müslüman nüfus için temel sebebi askerlik yapabilecek nüfusun belirlenmesidir. Gayrimüslim nüfus noktasında ise cizye yükümlülerinin tespit edilebilmesi hedeflenmiştir.

XIX. yüzyıl sayımlarının temel amaçları her ne kadar yukarıda zikredilen askerî ve mali amaçlara dönük olarak yapılmış olsa da arka planında tali nedenler mevcut olduğu düşünülmektedir. Bu ikincil amaçların ilk olarak ahaliyi *okunabilir*

hale getirmekle ilgili olduğu ve sayımların Osmanlı Devleti'nin modern devlete dönüşüm sürecinin bir parçası olduğu ifade edilebilir. XIX. yüzyıldaki sayımlarla başlayan süreçte devletin Osmanlı ülkesindeki erkekler hakkında sadece sayısal değil, aynı zamanda şahsi bilgiler topladığı (eşkâl, meslek, lakap vb.) ifade edilmelidir. Buradan hareketle iktidarın XIX. yüzyıldan itibaren tebaasını bir bütünü oluşturan parçalarını tanıma yolunda ciddi uygulamalara giriştiği de söylenebilir. Bu uygulamalar bize göre ülkedeki nüfusu sadece sayısal olarak bilme isteğiyle açıklanamaz. Bilginin güç olduğu gerçeğinden hareketle tebaasını bilme isteği ve buna bağlı olarak yapılan sayım ve diğer uygulamalar aslında pre-modern bir devlet olarak geçmişte bireylerden ziyade topluluklarla ilgilenen Osmanlı Devleti'nin zaman içerisinde tek tek şahıslarla ilgilenen modern bir devlete dönüşme yolunda sarf ettiği çabayı da simgelemektedir.

Bunun yanında kişilerin kaydedilmesinin ve *okunabilir* hale getirilmesinin Osmanlı ülkesinde tedavüle sokulan başka uygulamalarla özellikle de Men-i Mürur nizamıyla bağlantılı olduğu iddia edilebilir. Bu bağlamda XIX. yüzyıl nüfus sayımlarının ve defterlerinin ülkedeki seyahat, izinsiz göç ve asayiş gibi kontrol altına alınmak istenen hususlarla bağlantılı olduğu yadsınamaz.

Çalışmada Osmanlı ile kıyaslanan diğer devletlerin nüfus sayımları ise Osmanlı sayımlarının aksine kuralları, periyodik düzeni, sınırları ve amaçları nihai olarak belirlenmiş uygulamalardır. Bu bağlamda ABD sayımlarının amacının senatoda temsil edilmek, İngiltere sayımlarının ise ülkedeki demografik hareketlere dair genel manada bilgi sahibi olunmasıdır.

Buna bağlı olarak bu sayımlarda sayanlar ve sayılanlar için tespit edilmiş ödül ve ceza sistemi de dikkat çekicidir. ABD ve İngiltere'nin nüfus sayımlarında merkezlerden hazırlanan talimatnamelere bağlı olarak sayım memurları bireylerden ziyade bireylerin içinde bulunduğu yahut parçası oldukları aile, meslek vb. hususlarla ilgilenmişlerdir. Ayrıca şüphesiz sınırları kesin olarak belirlenmiş ve talimatlarla da belirtilmiş olan bu sayımlarda toplanan bilgilerin işe yarar verilere dönüşmesi noktasında ABD ve İngiltere sayımlarının Osmanlı sayımlarından daha efektif olduğu söylenebilir. Bunun yanında periyodik düzen içerisinde yapılan bu sayımlarda her yeni tahrir neticesinde ülkenin insan kaynağına dair bilgilerin daha nitelikli hâle getirilmeye çalışıldığı anlaşılmıştır. Buna karşın bir devletin tebaası hakkında tekil olarak bilgi sahibi olmasının bir modernlik tezahürü olduğu

düşünüldüğünde pre-modern olarak adlandırılabilir dönemlerde Osmanlı sayımlarının bu Anglosakson ülkeler sayımlarından daha iyi olduğu, buna bağlı olarak şahıslar hakkında daha fazla bilgi verdiği de söylenmelidir.

KAYNAKÇA

BAŞKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA) (Fonlar)

Ali Emiri Mahmud 2 (AE.SMHD.II.)
Ali Emiri Selim 3 (AE.SSLM III.)
Âmedî Kalemi (A.}AMD)
Asâkir-i Mansure Defterleri (D.ASM.d)
Bâb-1 Âli Evrak Odası (BEO)
Bâb-1 Seraskeri Defterleri (SRA.d)
Başmuhasebe Cebelü Bedeli Defterleri (D.BŞM.CBL.d)
Başmuhasebe Kalemi Defterleri (D.BŞM.d)
Başmuhasebe Tersâne Emîni Defterleri (D.BŞM.TRE.d)
Büyükkale Kalemi Defterleri (D.BKL.d)
Ceride Odası Defterleri (D.CRD.d)
Ceride Defterleri (ML.CRD.d)
Cevdet Askeriye (C.AS)
Cevdet Bahriye (C.BH)
Cevdet Dâhiliye (C.DH)
Cevdet Eyalet-i Mümtaze (C.MTZ)
Cevdet Hariciye (C.HR)
Cevdet Maliye (C.ML)
Cevdet Nafia (C.NF)
Cevdet Tımar Zeamet (C.TZ)
Cizye Muhasebesi Defterleri (D.CMH.d)
Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT.)
Divan (Beylikçi) Kalemi Defterleri (A.{DVN.d)
Divan-1 Hümayûn Kalemi (A.{DVN)
Divan-1 Hümayûn Mühimme Kalemi (A.{DVN.MHM)
Divan-1 Hümayûn Mühimme Kalemi (A.{DVN.MHM.d)
Divan-1 Hümayûn Sicillatı Mühimme Defterleri (A.{DVNSMHM.d)
Haremeyn Muhasebesi Defterleri (EV.HMH.d)
Hariciye Nezâreti Londra Sefareti (HR.SFR.3)
Hariciye Nezâreti Mektubî Kalemi (HR.MKT)
Hariciye Nezâreti Siyasi Kalemi (HR.SYS)

Hatt-ı Hümâyûn (HAT)
İbnülemin Dâhiliye (İE.DH)
İrâde Dâhiliye (İ.DH)
İrâde Meclis-i Vâlâ (İ.MVL)
İrâde Mesail-i Mühimme (İ.MSM)
Kamil Kepeci Defter (KK.d)
Mâbeyn-i Hümâyûn İrâdeleri (MB.İ)
Maliye Nezâreti Evamir Defterleri (ML.EVM.d)
Maliye Nezâreti Masârîfât Defterleri (ML.MSF.d)
Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d)
Mebani-i Emiriye-Hapishâneler (DH.MB.HPS.M)
Meclis-i Vâlâ Evrakı (MVL)
Mektubî Evrakı (A.}MKT.)
Mektubî Kalemi Meclisi Vala Evrakı (A.}MKT.MVL)
Mektubî Kalemi Nezâret ve Devair (A.}MKT.NZD)
Mektubî Kalemi Umum Vilâyât (A.}MKT.UM)
Mektubî Mühimme Kalemi (A.}MKT.MHM)
Mevkûfât Kalemi Defterleri (D.MKF.d)
Nüfus Defterleri (NFS.d)
Timar Zeamet (Ruznamçe) Defterleri (DFE.RZ.d)
Topkapı Sarayı Müze Arşivi Defterleri (TS.MA.d)
Topkapı Sarayı Müze Arşivi Evrakı (TS.MA.e)

TETKİK ESERLER

ABDÜLAZİZ BEY, Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri Toplum Hayatı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, (Haz. Kazım Arısan, Duygu Arısan Güney) İstanbul, 1995.

ADİYEKE, Nuri, “Temettüat Sayımları ve Bu Sayımları Düzenleyen Nizamname Örnekleri”, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Dergisi, Sayı:11, 2000, ss.769-823.

AFYONCU, Erhan, “XVII. Yüzyıl Osmanlı Bürokrasisinde İki Yeni Defter: Cebe ve Derdest Defterleri”, Tarih İncelemeleri Dergisi (TİT), Cilt:15, Sayı:1, 2000, ss.221-230.

AFYONCU, Erhan, “Osmanlı Devletinde Tahrir Sistemi” Osmanlı, Cilt:6, ss.311-314.

AHMET LÜTFİ EFENDİ, Vak’anüvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi, Cilt: 5-6, İstanbul 1999.

AK, Mehmet, “Teke Sancağında 1831 Sayımına Göre Nüfus ve Yerleşme”, History Studies International Journal of History, Volume:6, Issue:3, April 2018, ss.15-44.

AKARLI, Engin Deniz, “Ottoman Population in Europe in The 19th Century; its Territorial, Racial, And Religious Composition” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Madison, University of Wisconsin, 1972.

AKBAL, Fazıla, “1831 tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdari Taksimat ve Nüfus”, Belleten, Cilt: XV, Sayı:60, 1951, ss.617-628.

AKBAYAR, Nuri, “Tanzimat’tan Sonra Osmanlı Nüfusu”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, Cilt:5, İstanbul, ss.1238-1248.

AKBAYAR, Nuri, Osmanlı Yer Adları Sözlüğü, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2001.

AKSAN, Virginia H, Kuşatılmış Bir İmparatorluk Osmanlı Harpleri 1700-1870 (Çev. Gül Çağalı Güven), 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2011.

AKYILDIZ, Ali, Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856), Eren, İstanbul, 1993.

AKYILDIZ, Ali, “Tanzimat”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA), Cilt: 40, İstanbul, 2011, ss.1-10.

AKTEPE, Münir, “XVIII. Asrın İlk Yarısında İstanbul’un Nüfus Meselesine Dair Bazı Vesikalar”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi 9, No. 13, İstanbul, 1958, ss.1-30.

AKYÜZ, Fatih, “Osmanlı Ordusunun Modernizasyonu: Irak ve Hicaz Ordusu Örneği (1848-1876), T.C. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2015.

ALTI, Aziz, "Divaneorman Nahiyesinden1768-1774 Osmanlı-Rus Harbine Asker Temini ve Divaneorman Nahiyesinin Demografik Özellikleri (1773 Tarihli 6445 Numaralı Deftere Göre)", Balkan Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Cilt:7, Sayı:2, 2018, ss.311-340.

AKYOL, İbrahim, Hakkı, “Tanzimat Devrinde Bizde Coğrafya ve Jeoloji”, Tanzimat I, İstanbul, 1940, ss.511-571.

ANDERSON, Margo J, The American Census A Social History, Second Edition, Yale UniverstyPress, New Haven&London, 2015.

ARAZ, Yahya, 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak, 2. Basım, Kitap Yayınevi, İstanbul,2017.

ARIKAN, Zeki, “Eğin Kasabasının Tarihsel Gelişimi” Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM), Sayı:12, 2001, ss.1-64.

ARMAOĞLU, Fahir, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi, Alkım Yayınevi, 6. Baskı, İstanbul, 2010.

ASLAN, Halide, “Tanzimat Döneminde İhtida”, Ankara Üniversitesi SBE (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2008.

AYDIN, Mahir, “Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri”, Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul, 1990, ss.81-106.

AYGÜN, Necmettin, “Nüfus Defterlerine Göre Boynuıncelü Aşireti (1830-1845)” Belleten, Cilt: LXXXII, Sayı:295, 2018, ss.899-957.

BARDAKOĞLU, Ali, “Bulûğ”, TDVİA, Cilt: 6, Ankara 1992, ss. 413-414.

BARCAN, Ömer Lütfi, “Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus Ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri”,I.-II, İ. Ü. İktisat Fak. Mecmuası, Sene 2, 1941, Sayı 1’den Ayı Basım, ss.23-59 ve ss.214-247.

BARKEY, Karen, Farklılıklar İmparatorluğu Osmanlılar (Çev. Ebru Kılıç) 2. Baskı, Versus, İstanbul, 2001.

- BAŞARAN, Betül, Selim III: Social Control and Policing in Istanbul at the End of the Eighteenth Century, Brill, Leiden, 2014.
- BAYRAKTAR, Nuray, “20 No’lu Antakya Şer’iyye Sicili (H. 1245-1246/ M. 1829-1831), T.C. Mustafa Kemal Üniversitesi SBE (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hatay, 2008.
- BALFOUR, Bernard ve diğerleri, “The Modern Census: Evolution, Examples and Evaluation, International Statistical Review, Vol:81, No:3, 2013, pp.407-425.
- BEHAR, Cem, Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve 1831 sonrası Modernleşme, Osmanlı Devletinde Bilgi ve İstatistik (Der. Halil İnalçık, Şevket Pamuk) DİE, Ankara, 2000.
- BERBER, Ferhat, “19. Yüzyılın İlk Yarısına Ait Nüfus Defterleri ve İzmit Kazasının Nüfusu”, Uluslararası Çoban Mustafa Paşa ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu, Kocaeli, 2019, ss.469-487.
- BERBER, Ferhat, (Haz.), 1834-1835 Akhisar Nüfus Defteri, Akhisar Belediyesi Kültür Yayını, Akhisar, 2018.
- BERBER, Ferhat, “19. Yüzyılın İlk Yarısında Bandırma ve Çevresine Ait Defterlere Göre Bölgede Nüfus ve Yerleşim”, Uluslararası Bandırma ve Çevresi Sempozyumu Tam Metin Bildiriler Kitabı I (Ed. Zekai Mete ve diğerleri) 2018, Bandırma, ss.41-50.
- BERKES, Niyazi, Türkiye’de Çağdaşlaşma (Haz. Ahmet Kuyaş), 22. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016.
- BEYDİLLİ, Kemal, “II. Mahmut”, TDVİA, Cilt:27, 2003, İstanbul, ss.352-357.
- BEYDİLLİ, Kemal, Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü, 3. Baskı, Pınar Yayınları, İstanbul, 2018.
- BİLGİ, Nejdî, “Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları Hakkında”, Türk Yurdu, Cilt: 19-20, Sayı:148-149, 1999-2000, ss.117-124.
- BİLGİ, Nejdî, “1835 Tarihli Nüfus Defterine Göre Acara-i Süfla Sancağının Demografik Yapısı” (Haz: Merve Uğur), VIII. Uluslararası Atatürk Kongresi (Atatürk ve Türk Kültür Coğrafyasında Kafkasya ve Çevresi), Cilt:2, Ankara, 2017, ss.1043-1067.
- BİLGİ, Nejdî, “1842 Yılında Saruhan Sancağının Nüfusu ve İdari Bölünüşü” Manisa Araştırmaları-1, T.C. Celal Bayar Üniversitesi Manisa Yöresi Türk Tarihi ve Kültürünü Araştırma ve Uygulama Merkezi, Manisa, 2001, ss.87-122.

- BİNGÖL, Sedat, “İstanbul’da 1829 Nüfus Sayımı ve Bazı Mahallelerin Nüfusu”, Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt:23, Sayı:36, 2004, ss.43-60.
- BİNGÖL, Sedat, “Osmanlı Devleti’nde Tanzimat’tan Sonra Kriminal Kimlik Tespit Yöntemlerine Dair Notlar ve Belgeler”, Belleten, Sayı:274, 2011, s.845-879.
- BOLAT, Cahide, “Redif Askeri Teşkilatı (1834-1876), T.C. Ankara Üniversitesi SBE (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2000.
- BOYACI, Niyazi Kayahan, “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı Doğu Cephesi’nde İnsan Kaynakları Seferberliği” İstanbul Üniversitesi SBE (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2019.
- CEVDET PAŞA, Sultan Abdülhamid’e Arzlar Ma’rûzât, (Haz. Yusuf Halaçoğlu), 3. Baskı, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2017.
- CHALLAYE, Charles Alexander de , Kırım Savaşı Öncesinde Osmanlı Ordusu Organizasyon ve Savaş Gücü (Çev. Ve Haz. Özgür Yılmaz), Kronik, İstanbul, 2018.
- CHESHİRE, Edward, The Results of the Census of Great Britain in 1851, London, 1854.
- CİLLOV, Haluk, Nüfus İstatistikleri ve Demografinin Genel Esasları, Sermet Matbaası, İstanbul, 1960.
- ÇADIRCI, Musa, “1830 Genel Sayımına Göre Ankara Şehir Merkezi Nüfusu Üzerinde Bir Araştırma”, Osmanlı Araştırmaları I, İstanbul, 1980, ss.109-132.
- ÇADIRCI, Musa, 1830 Sayımında Ankara, Ankara Büyükşehir Belediyesi Kültür Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2000.
- ÇADIRCI, Musa, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı, TTK, Ankara, 1991.
- ÇADIRCI, Musa, Tanzimat Sürecinde Türkiye-Askerlik, (Der: Tülay Erçoşkun) İmge Kitapevi, Ankara, 2008.
- ÇADIRCI, Musa, Tanzimat Sürecinde Türkiye-Ülke Yönetimi (Der: Tülay Erçoşkun) 2. Baskı, İmge Kitapevi, Ankara, 2017.
- ÇAĞLAR, Sinan, “188 Numaralı Ordu Mühimmesi Defteri’nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1203/M. 1788-1789; Sayfa 1-75),” T.C. Çankırı Karatekin Üniversitesi SBE, Çankırı, 2019.
- ÇAĞBAYIR, Yaşar, Ötüken Osmanlı Türkçesi Sözlüğü, Ötüken, İstanbul, 2017.

- ÇAKALOĞLU, Cengiz, “1843 Askeri Düzenlemesi Çerçevesinde Anadolu Ordusu’nun Kuruluşu”, Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi, Sayı:5, 2001, İstanbul, ss.41-54.
- ÇAKMAK, Biray, “Uşak Kazasında Mekânın Mülki-İdari-Askeri-Adli-Ticari Organizasyonu ve Mülki Nahiyyelerin Yönetimi (1870-1908)”, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:31, Sayı:2, 2014, ss.47-76.
- ÇAKIR, Yunus Emre, “Tarih Kaynağı Olarak Jurnal Defteri ve Çankırı Jurnal Defterinin Değerlendirilmesi”, T.C. Çankırı Karatekin Üniversitesi (SBE) (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çankırı, 2017.
- ÇALAR, Muhammed Emin, Osmanlı Ordusu’nda Arnavutların Muvazzaf Birliklere Alınmaları: Yaşanan Sorunların Sosyo-Kültürel, İktisadi ve Dini Altyapıları (1826-1839), T.C. İstanbul Üniversitesi SBE (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2019.
- ÇATALTEPE, Sipahi, 19. Yüzyıl Başlarında Avrupa Dengesi ve Nizam-ı Cedid Ordusu, Göçebe Yayınları, 1997.
- ÇAVDAR, Tevfik, “Osmanlı Döneminde Nüfus Bilgileri”, Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt:4, Ankara, 1999, ss.551-557.
- ÇAVUŞ, Remzi, "Geçmişin Yorumlanmasında Nüfus Defterlerinin Rolü", Tarih ve Gelecek Dergisi, Cilt:4, Sayı:1, ss.52-63.
- ÇELİK, Yüksel, “Askeri Bir Karargâh ve Seraskerlik Merkezi Olarak İstanbul”, Tarih İçinde İstanbul Sempozyumu, İstanbul, 2011,ss.211-219.
- ÇELİK, Yüksel, Şeyhü’l-Vüzerâ Koca Hüsrev Paşa-II. Mahmud Devrinin Perde Arkası,TTK, Ankara, 2013.
- ÇINAR, Osman, Ali, Es-Seyyid Mehmed Emin Behic’inSevanihü’l-Levayih’i ve Değerlendirilmesi, Marmara Üniversitesi Tarih Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1992.
- ÇİÇEK, Kemal, “Osmanlılar’dan Önce Akdeniz Dünyasında Yapılan Tahrirler Hakkında Bazı Gözlemler”, OTAM, Sayı:6, ss.51-89.
- ÇİMEN, Adnan, “Sayım, Kayıt Düzeni ve Teşkilatlanma Açısından Osmanlıda Nüfus Hizmetleri”, Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt:14, Sayı:3, 2012, ss.183-216.
- ÇOKUĞRAŞ, Işıl, Bekâr Odaları ve Meyhaneler Osmanlı İstanbul’unda Marjinalite ve Mekân (1789-1839), İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2016.

- DAVİSON, H, Roderic, Osmanlı-Türk Tarihi 1774-1923 Batı Etkisi (Çev. Mehmet Moralı), Alfa Tarih, İstanbul, 2016.
- DE KAY, James Ellsworth, 1831-1832 Türkiye'si'nden Görünümler (Çev. Serpil Atamaz Hazar), Ödtü Geliştirme Vakfı Yayıncılık, 2009, İstanbul.
- DEMİRTAŞ, Mehmet, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında İstanbul'da Kamu Düzenini Bozan Gruplara Karşı Yürütülen Mücadele", Belleten, Cilt:81, Sayı:291, 2017, ss.481-524.
- DEVELLİOĞLU, Ferit, Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lügat, 26. Baskı, Aydın Kitapevi, Ankara, 2010.
- DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu- Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu:43, Ankara, 2000.
- DİNÇ, Güven, "Kıbrıs'ta İhtida Hareketleri (1800-1878)", Bilig, Sayı:84, 2018, ss.243-271.
- DOĞRU, Halime, "Osmanlı Devletinde Toprak Yazımından Nüfus Sayımına Geçiş ve Bir Nüfus Yoklama Örneği", Anadolu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi, Sayı:2, 1989, ss.233-285
- DÜNDAR, Fuat, Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar, 2.Baskı, Çivi yazıları, İstanbul, 2000.
- EFE, Ayla, Muhassıllık Teşkilatı, Eskişehir Anadolu Üniversitesi SBE (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Eskişehir, 2002
- ELİBOL, Numan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Nüfus Meselesi ve Demografi Araştırmaları", Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt:12, Sayı:2, 2007, ss.135-160.
- EMECEN, Feridun M., Osmanlı Klasik Çağında Hanedan Devlet ve Toplum, Kapı Yayınları, 2018, İstanbul.
- EMECEN, Feridun, YÜKSEL, Ayhan, Giresun Kazası Nüfus Defteri (1251/1835), Serander, Trabzon, 2015.
- ERDEM, Hakan, Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004.
- ERGİN, Nina, "The Albanian Tellāk Connection: Labor Migration to the Hamams of Eighteenth-Century Istanbul Based on the 1752 İstanbul Hamamları Defteri" Turcica, Sayı: 43, 2011, ss. 231–256.

- ERGİN, Nina, 1752' İstanbul'unda Hamamların ve Hamam Çalışanlarının Haritasını Çıkarmak", Ekmek Aslanın Ağzından: Osmanlı Şehirlerinde Hayatlarını Kazanmak için Mücadele Eden Zanaatkârlar(Ed. Suraiya Faroqhi), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2017, ss.125-153.
- ERKAN, Nevzat, "18.YY'IN İlk Yarısında Üsküdar'da Müslim-gayrimüslim İlişkileri-Şeriyye Sicilleri ve Müdevvel Kaynaklar Işığında" T.C. Marmara Üniversitesi SBE (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2012. İstanbul.
- ERMAN, Ozan, "2587-2588 Numaralı (H. 1247/ M. 1832) Harput Sancağı Arapgir Kazası Müslüman-Gayrimüslim Nüfus Defterlerinin Transkripsiyonu ve Karşılaştırmalı Değerlendirilmesi, Batman Üniversitesi SBE (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Batman, 2019.
- ERTUĞ, Hüseyin Necdet, Osmanlı Kefalet Sistemi ve 1792 Tarihli Bir Kefalet Defterine Gore Boğaziçi (yüksek lisans tezi, 1997), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Evliya Çelebi, Günümüz Türkçesiye Evliya Çelebi Seyahatnamesi Kitap 1-6(Haz. Robert Darkoof, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, Kitap:1, İstanbul, 2011.
- FERGUSON, Niall, İmparatorluk Britanya'nın Modern Dünyayı Biçimlendirdiği (Çev. Nurettin Elhüseyni), 6.Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019.
- FINDIK, Ümran, "72 Numaralı Adana Şer'iyye Sicili (H.1243-1244/M.1828-1829-s.80-145", T.C. Fırat Üniversitesi SBE, Elazığ, 2019.
- FİNDLEY, Carter V, Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi (Çev. Gül Çağalı Güven), Alfa Tarih, İstanbul, 2020.
- GAUTHIER, Jason G, (Haz.),Measuring America: The Decennial Censuses From 1790 to 2000, US Census Bureau, 2002.
- GEBECE, Emre, "Tarih Araştırmalarına Bir Kaynak Olarak Takvim-i Vekayi (1831-1840), Eskişehir Anadolu Üniversitesi SBE, Eskişehir, 2014.
- GENÇ, Sabit, , "19. Yüzyılda Aşiretlerin İskânı ve Ortaya Çıkan Sorunlar: Mecidözü Aşiretleri Örneği, 19 Mayıs Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:1, Sayı:1, ss.38-59.
- GENÇEL, Behiye, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Turgutlu'da Nüfus Hareketleri" Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Manisa, 2019.

- GENİM, Sinan, M., Şehir ve Kültür İstanbul (Ed.Ahmet Emre Bilgili), Profil, 2. Baskı, İstanbul, 2015.
- Guides to Official Sources No:2, Census Reports of Great Britain 1801-1931, London, 1951.
- GÖKÇE, Evren, “Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Ordusuna Asker Alımı (Hamid Sancağı ve Isparta Örneği), Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, Cilt:6, Sayı:4, 2017, s.191-213.
- GÖKÇE, Turan, “1830 Genel Nüfus Sayımı Sonuçlarına Göre Denizli Şehri Nüfusu Hakkında Bir Değerlendirme”, Tarih İncelemeleri Dergisi (TİD), Cilt:6, Sayı:1, 1991, ss.169-182.
- GÖKÇE, Turan, “Bir Tahrir Üç Defter: 1697-1698 Tarihli Avârız Defterlerine Göre Siroz (Serez) Şehri”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Cilt: VI, Sayı:1, ss.51-73.
- GÖLEN, Zafer, Tanzimat Döneminde Bosna Hersek, TTK, Ankara, 2010.
- GÖYÜNÇ, Nejat, “Hane”, TDVİA, Cilt.15, 1997, ss.552-553.
- GÜL, Abdülkadir, “Kemah Kazasının Demografik Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme (1835 Tarihli Nüfus Defterine Göre), Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (ERZSOSDE), Cilt: X-I, 2017, ss.125-136.
- GÜLEKOĞLU, Ümmü Gülsüm, “3695 Numaralı ve 1832 Tarihli Nüfus Defterine Göre Tarsus’un Demografik Yapısı (Kusun, Ulaş ve Elvanlı Kazaları), T.C. Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hatay, 2018.
- GÜLSOY, Ufuk, Osmanlının Gayrimüslim Askerleri, Timaş, İstanbul, 2010.
- GÜMÜŞÇÜ, Osman, “Osmanlı Mufassal Tahrir Defterlerinin Türkiye’nin Tarihi Coğrafyası Bakımından Önemi”, Türk Yurdu, Cilt:19-20, Sayı:148-149, 2000, ss.375-385.
- GÜNEŞ, Hüseyin Haşimi, “İktisat Tarihi Açısından Nüfus Teorileri ve Politikaları” Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:8, Sayı:28, 2009, ss.126-138.
- GÜNEŞ, Mehmet, “Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili”, Gazi Üniversitesi Akademik Bakış, Cilt:8, Sayı, 15, 2014, ss.221-240.
- GÜRAN, Tefik, “19. Yüzyıl Temettüat Tahrirleri”, Osmanlı Devletinde Bilgi ve İstatistik (Der. Halil İnalcık, Şevket Pamuk) DİE, Ankara, 2000, ss.73-94.

- HACKING, Ian, Şansın Terbiye Edilişi (Çev. Mehmet Moralı), Metis, İstanbul, 2005.
- HALACY, Dan, Census 190 Years of Counting America, Elsevier-Nelson Book, New York, 1980.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, "Evlâd-ı Fâtihân", TDVİA, Cilt:11, 1995, İstanbul, ss.524-525.
- HEİNZELMANN, Tobias, Cihaddan Vatan Savunmasına Osmanlı İmparatorluğunda Genel Askerlik Yükümlülüğü 1826-1856 (Çev. Türkis Noyan), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2009.
- HİÇYILMAZ, Murat Ümit, OKUTAN, Burhan Ardeşen'in İnsanları 1835 Nüfus Kayıtlarına Göre Ardeşen Sülale Envanteri, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2013.
- HOBSBAWM, Eric, RAGNER, Terence (Der.), Geleneğin İcadı (Çev. Mehmet Murat Şahin) Agora Kitaplığı, İstanbul, 2006.
- HÜROL, Erdal, "1831 Nüfus Sayımına Göre Pazarsuyu ve Akköy Kazaları Nüfusu", Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ordu, 2017.
- İNALCIK, Halil, "Cizye", TDVİA, Cilt:8, 1993, İstanbul, ss.45-48.
- İstanbul Belediyesi Kütüphanesi, Muallim Cevdet Yazmaları (M.C. Yz. 0006)
- JOLY, Emma, Tracing Your Ancestors Using the Census: A Guide for Family Historians, Pen-Sword Books Ltd, London, 2013.
- KALAYCI, Elif, "Nüfus Sayımlarına Göre Komanat Nahiyesi H.1246-1256", Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi SBE (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Tokat, 2109
- KAPLANOĞLU, Raif, İlk Nüfus Sayımlarına Göre İstanbul'da Nüfus ve Kentsel Gelişme (1826-1935), Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, Bursa, 2015.
- KARA, Tuğba, SERVET, Muhammet, "Sinop Şehir Merkezi Demografisi Üzerine Bir İnceleme (1836)", Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: III, Sayı:1, 2019, ss.1-32.
- KARABULUT, Asuman, "Bergama Kazasının Demografik ve İskân Yapısı (1831-1908)", Tarih Okulu Dergisi (TOD), Yıl.10, Sayı. XXX, 2017, ss.121-167.
- KARAL, Enver Ziya, Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831,T.C Başbakanlık DİE, Ankara, 1995.
- KARAL, Enver Ziya, "Ragıp Efendi'nin Islahat Lâyihası", Tarih Vesikaları, Cilt:1, Sayı:5, 1942, s.356-368.

KARAL, Enver Ziya, “Nizâm-ı Cedîd’e Dâir Lâyhalar 1792” Tarih Vesikaları Dergisi, Cilt:1 Sayı:6, 1942, ss.414-425.

KARAL, Enver Ziya, “Zarif Paşa’nın Hatıratı”, Belleten, Cilt: IV, Sayı:16, 1940, ss.443-494.

KARAL, Enver Ziya, “Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri”, Tanzimat I, Maarif Matbası, İstanbul, 1940.

KARAMANOĞLU, Mehmet Ali, “17 Numaralı Sivas Şer’iye Sicili’nin Transkripsiyonu, T.C. Cumhuriyet Üniversitesi SBE (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sivas, 2016.

KARPAT, Kemal, Osmanlı Nüfusu 1830-1914 (Çev. Bahar Tırnakçı), 2. Baskı, Timaş, İstanbul, 2010.

KASABA, Reşat, Bir Konargöçer İmparatorluk, Kitap Yayınevi (Çev. Ayla Ortaç), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2012.

KASARCI, Mesut, 578 ve 579 Nolu Nüfus Defterlerine Göre Kartal Kazasının Demografik ve Sosyal Yapısı (1831-1840), T.C. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2016.

KAYA, Önder, İmparatorluktan Cumhuriyete Azınlıklar, Kronik, İstanbul, 2017.

KELEŞ, Hamza, “Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Kanunnamesi”, Kastamonu Eğitim Dergisi, Cilt:14, Sayı:1, 2016, ss.227-240.

KELLY, Martin Campbell, "Information Technology and Organizational Change in the British Census 1801-1911" Information System Research, C:7 No:1, 1996, pp.22-36.

KILIÇ, Meltem, “1 Numaralı Şer’iyye Sicil Defterine Göre Kalecik’in Sosyo-Ekonomik Yapısı (H. 1251-1258/ 1835-1842) T.C. Kırıkkale Üniversitesi SBE (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Kırıkkale, 2015.

KIRLI, Cengiz, “Devlet ve İstatistik: Esnaf Kefalet Defterleri Işığında III. Selim İktidarı” Nizam-ı Kadim’den Nizam-ı Cedid’e III. Selim ve Dönemi (Ed. Seyfi Kenan) İstanbul, 2010, ss.183-212.

KIRLI, Cengiz, Sultan ve Kamuoyu Osmanlı Modernleşme Sürecinde “Havadis Jurnalleri (1840-1844), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009

KIRMIZI, Abdülhamid, "19. Yüzyılda Osmanlı Taşra İdaresi" 19. Yüzyılda Osmanlı Taşra İdaresi, Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi (Ed. Erol Özvar, Arif Bilgin) Türk Dünyası Belediyeler Birliği, 2008, ss.299-319

- KIRMIZI, Abdülhamid, Abdülhamid'in Valileri, 4.Baskı, Klasik, İstanbul, 2016.
- KOÇ, Yunus, "Osmanlı Dönemi İstanbul Nüfus Tarihi" Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt:8, Sayı:16, 2010, ss.171-199.
- KOÇ, Yunus "Ömer Lütfi Barkan'ın Tarihsel Demografi Çalışmalarına Katkısı ve Klasik Dönem Osmanlı Nüfus Tarihinin Sorunları", Bilig, Sayı:65, 2013, ss.177-202.
- KOÇ, Yunus, "Bizans Döneminde İstanbul Nüfusu", Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi, Cilt:3, İstanbul, 2015, ss.465-466.
- KOÇAK, Zülfiye, TAŞKIRAN, Hasan, "Adilceviz Kazasının İlk Nüfus Sayımı (30 Rebiyülevvel 1252/15 Temmuz 1836)" İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, Cilt:3, Sayı:4, 2014 ss.718-738.
- KOÇU, Reşad Ekrem, Tarihte İstanbul Esnafı, 3. Baskı, Doğan Kitap, İstanbul, 2016.
- KOÇU, Reşad Ekrem, Yeniçeriler, 2.Baskı, Doğan Kitap, İstanbul, 2015.
- KOÇU, Reşad Ekrem, İstanbul Ansiklopedisi, İstanbul, 1963.
- KOL, Yüksel, "3247 Numaralı Rumeli Jurnal Defteri Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi" T.C. Çankırı Karatekin Üniversitesi (SBE) (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çankırı, 2019.
- KORKMAZ, Şerif, "Osmanlı Sultanlarının Gelibolu ve Çanakkale Gezileri, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi TAED, Sayı:47, 2012, 303-318.
- KOYUNCU, Aşkın, "Tuna Vilâyeti'nde Nüfus ve Demografi (1864-1877), Turkish Studies, Volume:9/4 2014, ss.675-737.
- KUMBAR, Timur, "Osmanlı Ordusunda Zorunlu Askerlik ve Aşiretler: Doğu ve Güneydoğu Anadolu Örneği (1843-1880)", İstanbul Üniversitesi SBE (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2016.
- KÜÇÜK, Cevdet, "Ceride Nezareti", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA), Cilt:7, İstanbul, 1993, ss.409-410
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat, "Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri", Belleten, Cilt: LIX, Sayı:215, 1995, ss.395-412.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat, Mentеше Sancağı 1830 (Nüfus Ve Toplum Yapısı), TTK, Ankara, 2010.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat, "Sultan II. Mahmut Dönemi Yedek Ordusu Redif-i Asâkir-i Mansure" İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı:12, 1982, ss.131-140.

- KÜTÜKOĞLU, Mübahat, Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik), Kubbealtı, İstanbul, 1994.
- LUCASSEN, Jan, ZÜRCHER, Erik, “Devletin Silahlanması”, Orta Doğu’da ve Orta Asya’da Zorunlu Askerlik, Erik Jan Zürcher (Der.), (Çev. M. Tanju Akad) İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003,
- LUNT, Edward Clark, Key to the Publications of the United States Census 1790-1887, Boston, 1888.
- MARUFOĞLU, Sinan, Osmanlı Döneminde Kuzey Irak (1831-1914), Eren Yayıncılık, İstanbul, 1998.
- MASTER, Bruce, “Aleppo’ Janissaries: Crime Syndicate or Vox Populi?”, Popular Protest and Political Participation in the Ottoman Empire” (Ed. Eleni Gara, M. Erdem Kabadayı, Christoph K. Neumann), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011.
- MEHMED SÜREYYA, Sicil-i Osmani (Haz. Nuri Akbayan), Cilt:1 ve 5, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.
- MENGİ, Mine, “Kıyafetnâme”, TDVİA, C.25, Ankara, 2002, ss-513-514.
- MOREAU, Odile, Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu Askeri “Yeni Düzen”in İnsanları ve Fikirleri 1826-1914, (Çev. Işık Ergüden), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.
- MOREAU, Odile, “19. Yüzyılda Bosna’da Zorunlu Askerliğe Direniş”, Devletin Silahlanması Ortadoğu ve Orta Asya’da Zorunlu Askerlik (1775-1925), (Der: Erik Jan Zürcher) (Çev. M. Tanju Akad) İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003,
- MOLTKE, HELMUT VON, Moltke’nin Türkiye Mektupları (Çev. Hayrullah Örs), 5. Baskı, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2017.
- OĞUZ, Ahmet, Ceride-i Havadis Gazetesinde Çıkan Haber-Yazılar ve Değerlendirilmesi (1840-1844), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1994.
- ORTAYLI, İlber, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, Timaş, 34. Baskı, İstanbul, 2012.
- OTKAN, Pulat, Tarihçinin Kayıtları ’na Göre (Shi Ji) göre Hunlar, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2018.

- ÖZ, Mehmet, Tahrir Defterlerindeki Sayısal Veriler, Osmanlı Devletinde Bilgi ve İstatistik (Der. Halil İnalçık, Şevket Pamuk) DİE, Ankara, 2000, ss.15-32.
- ÖZ, Mehmet, “Tahrir”, TDVİA, Cilt:39, 2010, İstanbul, ss.425-429.
- ÖZ, Mehmet, "1455 Tahriri ve İstanbul'un İskân Tarihi Bakımından Önemi", Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu, 2013, ss.107-125.
- ÖZCAN, Abdülkadir, “Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye” TDVİA, Cilt:3, İstanbul, 1991, ss.457-458.
- ÖZCAN, Abdülkadir, “Patrona İsyanı”, TDVİA, Cilt:34, İstanbul, 2007, ss.189-192.
- ÖZCAN, Abdülkadir, “Redif”, TDVİA, Cilt:34, 2007, İstanbul, ss.524-526.
- ÖZCAN, Abdülkadir, “Devşirme”, TDVİA, Cilt:9, İstanbul, 1994, ss.254-257.
- ÖZCAN, Abdülkadir, “Evlâd-ı Fâtihân'ın Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Ordusuna İlhakı İçin Yapılan Çalışmalar”, Türklük Araştırmaları Dergisi 19 (Ayrı Basım) 2008, ss.235-246.
- ÖZCAN, Ahmet, “Osmanlı Devleti'nde Jandarma Teşkilatı Kurulmasının Gündeme İlk Defa Gelişi (1839)” Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt:32, Sayı:53, 2013, ss.173-194.
- ÖZCAN, Tuğrul, “Sosyal ve Ekonomik Etkileri Açısından 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı, Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Samsun, 2010.
- ÖZEKMEKÇİ, Mustafa Mesut, “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Söke Kazasında Nüfus ve Yerleşim” T.C. Manisa Celal Bayar Üniversitesi SBE (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Manisa, 2016.
- ÖZEKMEKÇİ, Mustafa Mesut, “1840/1841 Tarihinde Balat Kazası Nüfusu ve Demografik Özellikleri (2916 Numaralı Deftere Göre), Manisa Celal Bayar Üniversitesi SBE, Cilt:16, Sayı:3, 2018, ss.385-406.
- ÖZEL, Oktay, Avarız ve Cizye Defterleri, Osmanlı Devletinde Bilgi ve İstatistik (Der. Halil İnalçık, Şevket Pamuk) DİE, Ankara, 2000, ss.33-50.
- ÖZEL, Oktay, Osmanlı Demografi Tarihi ve Osmanlı Arşivleri, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2006, ss.52-63.
- ÖZGER, Yunus, “Tanzimat Öncesi Erzurum Şehrinin Demografik Yapısı (1251/1835 Tarihli Nüfus Yoklama Defterine Göre)” A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı:29, Erzurum, 2006, ss.239-266.

- ÖZGER, Yunus, “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Tercan ve Köylerinin Demografik Yapısı (1835 Tarihli Nüfus Defterine Göre”, Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt:10, Sayı:2, 2008, ss.59-75.
- ÖZKAYA, Yücel, Osmanlı İmparatorluğunda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu, DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi 1981-1982, ss.171-211.
- ÖZKAYA, Yücel, Osmanlı İmparatorluğunda Dağlı İsyanları (1791-1808), A.Ü DTCF Yayınları No:344, Ankara, 1983.
- ÖZKAYA, Yücel, Osmanlı İmparatorluğunda Ayânlık, 2.Baskı, TTK, Ankara, 2014.
- ÖZÜNLÜ, Emine Erdoğan, Ayntab Sipahileri Bir Osmanlı Sancağında Tımarlı Sipahi Olmak (1530-1647), Berikan Yayınevi, Ankara, 2011.
- ÖZÜNLÜ, Emine Erdoğan, “Osmanlı Dönemi Balkan Tarihine Dair Önemli Bir Kaynak: Derdest Defterleri” Gazi Akademik Bakış, Cilt:4, Sayı:7, 2010, ss.193-200.
- ÖZÜNLÜ, Emine Erdoğan, “Derdest Defterlerinin Kaynak Değeri Üzerine Bir Deneme: 493 Numaralı Ayntâb Derdest Defterinin Analizi” Bilig, Sayı:56, 2011, ss.235-248.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, MEB, Cilt:1,2,3, İstanbul, 1993.
- PANZAC, Daniel, Osmanlı İmparatorluğunda Veba 1700-1850(Çev. Serap Yılmaz) Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997.
- QUATERT, Donald, Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922 (Çev. Ayşe Berktaş), 8. Baskı, İletişim, İstanbul, 2011.
- REİNKOWSKİ, Maurus, Düzenin Şeyleri, Tanzimat’ın Kelimeleri (Çev. Çiğdem Canan Dikmen), Yapı Kredi Yayınları (YKY), İstanbul, 2017.
- SAAT, Şerife, “1830 ve 1840 Tarihli Nüfus Defterlerine Göre Yalvaç Kazasının Nüfus Yapısı”, T.C. Süleyman Demirel Üniversitesi SBE (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta, 2014.
- SADIK RIFAT PAŞA, “Avrupa Ahvaline Dair” (Çev. Ali Dadan), Marife, Cilt:6, Sayı:3, 2007, ss.461-468.
- SAHİLLİOĞLU, Halil, “Avarız”, TDVİA, Cilt:4, 1991, ss.108-109.
- SAKAOĞLU, Necdet, Tanzimat’tan Cumhuriyete Tarih Sözlüğü, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.
- SARITAŞ, Duygu Özer, “Antik Roma’da Nüfus Sayımı (Census)” Arkeoloji ve Sanat Dergisi, Sayı:134, 2010.

- SAYDAM, Abdullah, "Tanzimat Devri Reformları" Türkler, Cilt:12, Ankara, 2002, ss.1345-1365.
- SEZEN, Tahir, Osmanlı Yer Adları, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın Nu:21, Ankara, 2006.
- SHAW, Stanford, "The Ottoman Census System And Population 1831-1914", International Journal of Middle East Studies, Vol: 9, 1978, pp.265-277.
- SHAW, Stanford, The Population of Istanbul in the Nineteenth Century, International Journal of Middle East Studies, Volume:10, Issue:2, 1979, pp.265-277.
- ŞAŞMAZ, Musa, "The Ottoman Censuses and the Registration System in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries", Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Cilt:6, 1995, ss.289-305.
- ŞENER, Abdülatif, Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Reformları, 150. Yılında Tanzimat (Yay. Hakkı Dursun Yıldız), TTK, Ankara, 1992.
- TAYLOR, A.J, "The Taking of Census, 1801-1951", The British Medical Journal, Vol:1, No:4709, 1951, pp.715-720.
- TEKELİ, İlhan, İLKİN, Selim, Cumhuriyetin Harcı Modernitenin Alt Yapısı Oluşurken, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004.
- TELLİ, Koray, "56 Numaralı Konya Şer'iyye Sicili'nin Değerlendirmesi ve Transkripsiyonu (1742-1743), T.C. Selçuk Üniversitesi SBE (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2019.
- TOPRAK, Seydi Vakkas, "H. 1251 tarihli Hısnımansur Kazası Nüfus Defterinin Değerlendirilmesi" Tarih Okulu Dergisi (TOD)i Sayı: XXVIII, 2016, ss.141-175.
- TUFAN, Hakan, "5 Numaralı Antalya Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1247-1251/M. 1832-1835) Akdeniz Üniversitesi SBE (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Antalya, 2018.
- TUĞLUCA, Murat "Osmanlı'da Nefir-i Amm Uygulamasının Erken Dönem Örnekleri ve Toplumsal Düzene Yansıması" Belleten, LXXX, 289, 2016, ss.773-794.
- TURNA, Nalan, 19.YY'den 20.YY'YE Osmanlı Topraklarında Seyahat, Göç ve Asayiş Belgeleri, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2013.
- TÜMERTEKİN, Erol, ÖZGÜÇ, Nazmiye Beşeri Coğrafya İnsan, Kültür, Mekan, Çantay Kitapevi, 16. Baskı, İstanbul, 2016.
- UBER, Michael, Demografi ve Sıhhi İstatistik Dersleri (Çev. Şevket Kaya), Aydınlık Basımevi, İstanbul, 1946.

Us Department of Commerce, Social and Economic Statistics Administration, Bureau of the Census, Population and Housing Inquiries in U.S. Decennial Censuses 1790-1970, 1973.

UYAR, Mesut, ERİCKSON, Edward J, Osmanlı Askeri Tarihi, 2. Basım, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.

ÜNVER, Metin, Metin Ünver, “Midilli Adası’nın Nüfusu (1830-1842), Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, Sayı:33, 2018-1, ss.43-77.

VURMAZ, Mehmet, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Askere Alma Sistemi (1826-1970) T.C. Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale, 2007.

WINKLE, Kenneth J. “The United States Census and Community History”, The History Teacher, Vol:28, No:1, 1994, pp.87-101.

WRIGHT, Carroll D, HUNT, William C, The History and Growth of the United States Census, Washington, 1900.

YAĞCI, ZÜBEYDE, GÜNEŞ, “Osmanlı Toplumunda Mahallenin Dışındakiler: Bekâr Odaları ve Bekârlar”, Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi, Cilt:10, Sayı:19, 2015, ss.65-85.

YARAMIŞ, Ahmet, “Osmanlı Ordusunda Çocuk Askerler Meselesi (Talimhane-i Sıbyan)”, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:8, Sayı:1, 2006, ss.53-62.

YEŞİL, Fatih, “III. Selim Devri Siyasi Literatürüne Bir Katkı: Yeni Bir Lâyiha Üzerine Notlar”, Belleten, LXXVI, 2012, ss.75-146.

YEŞİL, Fatih, İhtilaller Çağında Osmanlı Ordusu (Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyoekonomik ve Sosyopolitik Değişim Üzerine Bir İnceleme, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2016.

YÜKSEL, AYHAN, Tirebolu Kazası Nüfus Defteri: Tirebolu, Espiye, Yağlıdere, Güce Nüfus Kayıtları (1835-1847), Arı Sanat Yayınları, İstanbul, 2013.

YÜKSEL, Ayhan Keşap Kazası Nüfus Defteri (1251/1835), Keşap Belediyesi Kültür Yayınları, 2013, İstanbul

YÜKSEL, Ayhan, BALCI, Sezai, Harşit Nahiyesi Nüfus Defteri (1251/1835), Arı Sanat Yayınları, 2014, İstanbul.

XX Census of Great Britain, 1801, Abstract, presented to the House of Commons, of the answers and returns made to the Population Act of 41st Geo. III &c. BPP 1801 VI (140) 1

XX Census of Great Britain, 1831, Abstract of the answers and returns made pursuant to an Act, passed in the eleventh year of the reign of His Majesty King George IV. intituled, "An Act for taking an account of the population of Great Britain, and of the increase or diminution thereof." Enumeration Abstract. Volume. I. 1831 BPP 1833 XXXVI (149) v

YERASİMOS, Stefan, "Tanzimat"ın Kent Reformları Üzerine" (Çev. Ali Berktaş), Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu, (Ed. Halil İncik, Mehmet Seyitdanlıoğlu), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2012, s.512.

YEŞİL, Fatih, Osmanlı İmparatorluğunda Sosyoekonomik ve Sosyopolitik Değişim Üzerine Bir İnceleme, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2016.

YILDIRIM, Mehmet Zait, Osmanlı Devletinde Jurnal Teşkilatı (1835-1860), Aky Basım Yayın, İstanbul, 2012.

YILDIZ, Gültekin, Neferin Adı Yok Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839), Kitabevi, İstanbul, 2009.

YILDIZ, Gültekin, "Kara Kuvvetleri", Osmanlı Askeri Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918, (Ed. Gültekin Yıldız), Timaş, 2013, İstanbul.

YÜCEULUĞ, Ratip, İstatistik Dersleri, Güzel Sanatlar Matbaası, Ankara, 1957.

YÜCEULUĞ, Ratip, Nüfus Sayımları, Cihandaki Tarihçesi ve Gayesi, Doğu Matbaası, Ankara, 1947.

YÜCEULUĞ, Ratip, Demografi, DİE Yayınları, Ankara, 1966.

WİSHNİTZER, Avner, Alataurka Saatleri Ayarlama Geç Osmanlı'da Zaman ve Toplum (Çev. Ercan Ertürk", Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019.

INTERNET

<http://www.histpop.org/ohpr/servlet/>
<https://www.census.gov/en.html>
<https://www.prb.org/milestones-global-census-history>
<http://www.statcan.gc.ca/edu/power-pouvoir/ch2/history-histoire/5214912-eng.htm>
<https://academic.eb.com/levels/collegiate/article/census/22060>
<https://www.ons.gov.uk/census/2011census/howourcensusworks/aboutcensuses/censushistory/earlycensustakinginenglandandwales>
<https://www.ons.gov.uk/census/2011census/howourcensusworks/aboutcensuses/censushistory/earlycensustakinginenglandandwales>
<https://www.parliament.uk/about/living-heritage/transformingsociety/private-lives/relationships/overview/lawofmarriage-/>
https://www.visionofbritain.org.uk/census/Cen_Guide/2
<http://www.histpop.org/ohpr/servlet/AssociatedView?path=Browse&active=yes&mn=2137&associtle=Census%20of%20England%20and%20Wales,%201801&assocpagelabel=>
<https://www.bbc.com/news/uk-51474049>
<http://www.1911census.org.uk/1811.htm>
<http://www.nationalarchives.gov.uk/pathways/census/events/census3.htm>
<https://webarchive.nationalarchives.gov.uk/20160110200232/http://www.ons.gov.uk/ons/guide-method/census/2011/how-our-census-works/about-censuses/census-history/census-1801-1901/index.html>
https://www2.census.gov/library/publications/decennial/pol_02-ma.pdf
<https://www.census.gov/library/stories/2020/03/who-conducted-the-first-census-1790.html>
https://www.census.gov/history/www/census_then_now/director_biographies/directors_1790_-_1810.html#smith
<https://www.census.gov/library/stories/2020/03/who-conducted-the-first-census-1790.html>
https://www.census.gov/history/www/faqs/demographic_faqs/why_do_the_schedules_used_in_the_1790-1820_censuses_differ.html
<https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=hvd.hj16mp&view=1up&seq=12>
<https://kadisicilleri.istanbul/>
<https://www.britannica.com/science/census>
<http://www.haberturk.com/yazarlar/murat-bardakci/666265-nufus-defterleri>
https://www.youtube.com/watch?v=jbUkG8V0Ijk&fbclid=IwAR0M4GSj6W5PCN_QYuYW0FIYs3L7DRpqdstwqv7cVU4peR9WbKEOyhsk

Ek-1:Jurnal Kaydı-1¹²⁶³

i.DH.00009

İ.DH. 9-391

Ek-2: Jurnal Kaydı Transkripsiyon-1

	Müslümanlar							
	Medrese	Hane	Küçük	Büyük	Bekâr	Toplam	Doğum	Müteveffa
1838 ¹²⁶⁴ Yılı	170	39.944	16.648	48.086	23.293	88.027	138	184
	Talebe-i Ulum			1.863				
	Gayrimüslimler							
1838	Rum	6.402	7.690	14.568	18.304	40.962	51	40
	Ermeni	7.356	9.762	20.985	17.059	47.806	103	89
	Katolik	1.112	1.170	3.056	914	5.140	8	5
	Yahudi	1.525	3.910	7.770	27	11.707	41	26
	Kıpti	206	198	407		605		0
	Toplam	16.389	22.532	46.379	36.304	105.215	203	160

¹²⁶⁴ Askerler ve Saraydaki hizmetliler hariç Asitane ve Bilad-ı Selase’de sakin Müslüman ve reaya bu defa yoklama usulüyle yazılan nüfusu iş bu şevval ayının sonuna tamamlanmış medreseler ve evlerde bulunan Müslümanların 12 yaşına kadar olanları sığar (küçük) bunun dışında kalanları kibâr (büyük) itibariyle reayanın dahi 11 yaşına kadar olanları küçük kalanı büyük olarak han ve mahallelerdeki dükkânlarda bulunan bekârların mevcududur. İ.DH. 9-391

اشوقى الى سبي حرمي الى حرمك مني فقامت قد اساءت علي وعلقت قد مودعت نفسي اسلم
 واماها وادخلت في وقت وفاءه وادبه وبقية في غلظة ذكاي قد عفا به وبقية وادخلت
 فقامت الطبقا ذكاي ومع سائره سيرة قلب فحوتها بك ذكاي زودنا به

[illegible]

1.0H 48/2396

3

İ.DH.00048

¹²⁶⁵“İşbu 57 senesi cemaziyülahır gurrasından gayetine değin Asitane-i Aliyye ve bilad-ı Selase’de mevcut nüfus İslam ve reayadan 1 mahe zarfında vefat ve tevellüt eden ve taşraya azimetle kaydı terkin kılınan ve taşradan dersaâdet’e gelip nizamına tatbiken kayıt olan ve ma müstemin misaferetle gelip avdet eden kesianın jurnalı” (21 TEMMUZ-18 AĞUSTOS 1841), İ.DH 48-2396-3

Ek-4: Jurnal Kaydı Transkripsiyonu-2¹²⁶⁶

		1 ¹²⁶⁷	2 ¹²⁶⁸	3 ¹²⁶⁹	4 ¹²⁷⁰	5 ¹²⁷¹	6 ¹²⁷²	7 ¹²⁷³	8 ¹²⁷⁴
İslam ve Reayadan mevcut bulunan	Sagır	15234	7389	8951	1143	3403	2	21	0
	Kebir	51669	15628	20458	2893	7785	108	570	0
	Bekâr	26229	18102	18973	812	14	0	0	0
	Tevellüd	76	29	10	0	0	0	1	0
	Yekûn	93.208	41.148	48.392	4.848	11.202	110	592	

		1	2	3	4	5	6	7	8
İslam ve Reayadan Bi-t Tezkire Dersaâdet'e Gelip Mahallata Kayd Olan	Sagır	43	12	9	0	0	0	0	0
	Kebir	245	65	57	0	0	0	0	0
	Bekâr	597	196	191	5	3	0	0	0
	Yekûn ¹²⁷⁵	885	273	257	5	3	0	0	0

		1	2	3	4	5	6	7	8
İslam ve Reayadan Kayıtları Terkin Olunarak Taşraya Azimet Eden	Sagır	301	39	37	6	3	0	0	0
	Kebir	470	59	81	10	14	0	0	0
	Bekâr	530	242	140	1	0	0	0	0
	Yekûn ¹²⁷⁶	1.301	340	258	17	17	0	0	0

¹²⁶⁶İ.DH 48-2396-3

¹²⁶⁷ Ahali-i İslam

¹²⁶⁸ Millet-i Rum

¹²⁶⁹ Millet-i Ermeni

¹²⁷⁰ Millet-i Katolik

¹²⁷¹ Millet-i Yahudi

¹²⁷² Millet-i Yahudi Taife-i Karay

¹²⁷³ Taife-i Kıpti

¹²⁷⁴ Müstemîn

¹²⁷⁵ Belgenin aslında bu bölümlendirme altında yekûn yoktur. Bunun yerine başkente gelenler toplam rakamlara dâhil edilmişlerdir.

¹²⁷⁶ Belgenin aslında bu bölümlendirme altında yekûn yoktur. Bunun yerine başkente gelenler toplam rakamlara dâhil edilmişlerdir.

		1	2	3	4	5	6	7	8
İslam ve Reayadan Müteveffa ve Helak Olanlar	Sagır	7	4	7	3	0	0	0	0
	Kebir	44	7	16	1	7	0	1	0
	Bekâr	5	8	8	0	0	0	0	0
	Yekûn ¹²⁷⁷	56	19	31	4	7	0	1	

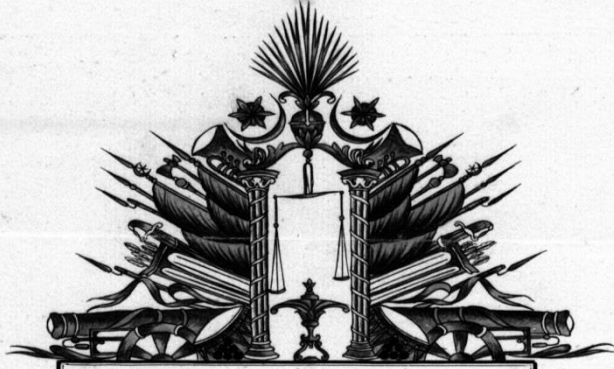
		1	2	3	4	5	6	7	8
İslam ve Reayadan ma Müstemin Misafirete Gelen	Yekûn	1.991	916	360	47	99	0	0	21
İslam ve Reayadan ma Müstemin Gelip Misafireti Hitamında Avdet Eden	Yekûn	2.675	669	513	68	61	0	0	19

	Toplam Nüfus¹²⁷⁸
İslam	94.301
Rum	40.441
Ermeni	48.137
Katolik	4.884
Yahudi	11.083
Karay Yahudi	127
Kıpti	626
Milel Muhtelif Genel Toplam	199.599

¹²⁷⁷ Belgenin aslında bu bölümlendirme altında yekûn yoktur. Bunun yerine başkente gelenler toplam rakamlara dâhil edilmişlerdir.

¹²⁷⁸ Doğum ve ölüm ile şehre gelip gidenlerin toplanıp çıkartıldığı rakamlardır.

Ek-5: Jurnal Kaydı-3¹²⁷⁹

[illegible]

1. OH 73/3605

4

i.DH.00073

¹²⁷⁹“İşbu 58 Senesi Şevval-i Şerif gurrasından gayetine değin Asitane-i Aliyye ve bilâd-ı Selase’de mevcut nüfus İslam ve reayadan 1 mahe zarfında vefat ve tevellüt eden ve taşraya azimetle kaydı terkin kılınan ve taşradan Dersaâdet’e gelip nizamına tatbiken kayıt olan ve ma müstemîn misaferetle gelip avdet eden kesnanın jurnali” (5 Kasım-3 Aralık 1842) İ.DH. 73-3605-4

Ek-6: Jurnal Kaydı Transkripsiyon-3

		1 ¹²⁸⁰	2 ¹²⁸¹	3 ¹²⁸²	4 ¹²⁸³	5 ¹²⁸⁴	6 ¹²⁸⁵	7 ¹²⁸⁶	8 ¹²⁸⁷
İslam ve Reayadan mevcut bulunan	Sagır	15.747	7736	9528	1.213	3.608	9	27	0
	Kebir	51.068	15.218	19.378	2.824	7.456	118	597	0
	Bekâr	26.814	17.783	18.928	838	13	0		0
	Tevellüd	62	20	0	6	17	0	3	0
	Yekûn	93.692	40.757	48.194	4.881	11.094	127	627	0

		1	2	3	4	5	6	7	8
İslam ve Reayadan Bi-t Tezkire Dersaâdet'e Gelip Mahallata Kayd Olan	Sagır	42	1	7		2	0	0	0
	Kebir	428	7	29	3	5	0	0	0
	Bekâr	710	198	234	21		0	0	0
	Yekûn ¹²⁸⁸	1.180	206	270	24	7	0	0	0

		1	2	3	4	5	6	7	8
İslam ve Reayadan Kayıtları Terkin Olunarak Taşraya Azimet Eden	Sagır	25	1	5	0	0	0	0	0
	Kebir	102	28	7	6	11	0	0	0
	Bekâr	388	474	286	11	0	0	0	0
	Yekûn ¹²⁸⁹	515	503	296	17	11	0	0	0

¹²⁸⁰ Ahali-i İslam

¹²⁸¹ Millet-i Rum

¹²⁸² Millet-i Ermeni

¹²⁸³ Millet-i Katolik

¹²⁸⁴ Millet-i Yahudi

¹²⁸⁵ Millet-i Yahudi Taife-i Karay

¹²⁸⁶ Taife-i Kıpti

¹²⁸⁷ Müstemîn

¹²⁸⁸ Belgenin aslında bu bölümlendirme altında yekûn yoktur. Bunun yerine başkente gelenler toplam rakamlara dâhil edilmişlerdir.

¹²⁸⁹ Belgenin aslında bu bölümlendirme altında yekûn yoktur. Bunun yerine başkente gelenler toplam rakamlara dâhil edilmişlerdir.

		1	2	3	4	5	6	7	8
İslam ve Reayadan Müteveffa ve Helak Olanlar	Sagır	7	4	7	3	0	0	0	0
	Kebir	44	7	16	1	7	0	1	0
	Bekâr	5	8	8	0	0	0	0	0
	Yekûn ¹²⁹⁰	56	19	31	4	7	0	1	0

		1	2	3	4	5	6	7	8
İslam ve Reayadan ma Müstemin Misafirete Gelen	Yekûn	1.991	916	360	47	99	0	0	21
İslam ve Reayadan ma Müstemin Gelip Misafireti Hitamında Avdet Eden	Yekûn	2.675	669	513	68	61	0	0	19

	Toplam Nüfus ¹²⁹¹
İslam	94.301
Rum	40.441
Ermeni	48.137
Katolik	4.884
Yahudi	11.083
Karay Yahudi	110
Kıpti	626
Milel Muhtelif Genel Toplam	199.582

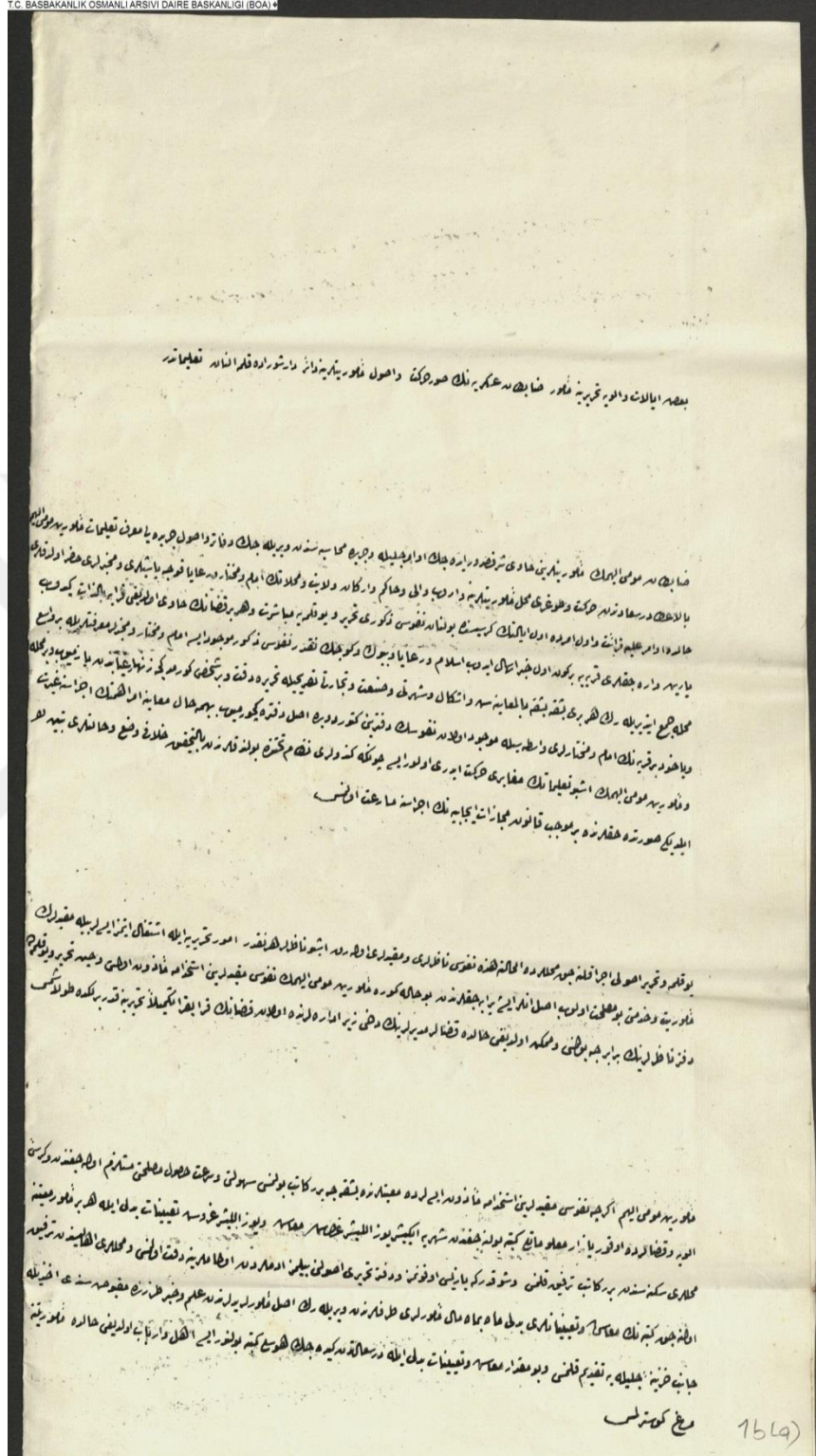
¹²⁹⁰ Belgenin aslında bu bölümlendirme altında yekûn yoktur. Bunun yerine başkente gelenler toplam rakamlara dâhil edilmişlerdir.

¹²⁹¹ Doğum ve ölüm ile şehre gelip gidenlerin toplanıp çıkartıldığı rakamlardır.

Ek-7: 1844 Sayımında Ordu Dairelerinde Tahririn Ne Şekilde

Yapılacağını Gösteren Talimatlar¹²⁹²

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

İ.MSM.00011.00221.001

برجاءه و با خود بر قضا عفو کند همه تحریره اهل ایدیه بعضی برای تجارت و اوقاف و عظم استخوان و قضاای اقد و بولنه بفرستد و اوقاف را بفرستد و اولاد را
و قضا و قضاای اقد و بولنه بفرستد و اوقاف را بفرستد و اولاد را

تجربہ نفسی و ادبی سنگ اسکی تیسرہ شخصیت اولیٰ دفعہ نہ غلو بہرہ عوی الہم شہد تجر و دیو قلم و دہ تجربہ و حکمتی اد و ادب سنگی باشد کہ دوزندہ سزا و قضا
بر او افلاک و اجبار لری غلو بہرہ نہ نظر ابر الہیہ اولو جہم و دفعہ اشارت ابر بلوغت شایہ غلو بہرہ تہ بہہ و الذہبہ اولو دقاری و عدا و مقتضای رشتہ
و دوزیاری و جہم باز بلہ جہم امن قانع باشد شہد تجرہ ابر لریہ اولو جہم و دفعہ باز بلہی شخصیت غلو بہرہ عوی الہیہ دفعہ نہ ذابہ لریہ محمول اری

[illegible]

بوقیض تعاضایه انرا فقیه ایله خطیبی داد ساهیده ایچو بولم دگر بر ملا دینیه سنیك اجازته بماسرقله قیلا بوضاض انقوسنك لایلا تجری میسر اولموردنك
در عقبه مركز اردو بولمیش ادر عطفه كونه بله لك وكنه مقامه همدار و نك مركزه برهوردنای انم قدر اصل تجرید انرا بیجا برین
ظو عنی طرفه خالصانه ارسلاک دبرهوردنای دخی و نفاظ انرا ییله نرفیق لغتی و دفا تر فو نك تبیینی ایلك اردو لکته هر دو لغتی
بولمك انلك فلو ریت مخفی هم لری اولوب ایچین بر دیر و دینه و فو بر قدر نیاب اهر میب خط انر در وقتا مناسبه مقدمه معسر ایله بروردنای ایستخفا
سایح انك سنه

Ek-8: Mülki Taksimat ve Nüfusa Dair Bazı Tablolar-1¹²⁹³

Rumeli Tarafı			
Yer	Statü	Yoklama Defteri Gelen Kaza Sayısı	12-40 Yaş Arası Tüvana Sayısı
Paşa	Liva	32	33.342
Üsküp	Liva	2	3.346
Köstendil	Liva	14	17.720
Niğbolu	Liva	12	25.825
Vidin	Liva	1	1.518
Selanik	Liva	10	5.246
Gelibolu	Liva	12	5.586
Çirmen	Liva	24	46.399
Vize	Liva	13	4.520
(RUMELİ TOPLAM)		120	143.502
Anadolu Tarafı			
Yer	Statü	Yoklama Defteri Gelen Kaza Sayısı	12-40 Yaş Arası Tüvana Sayısı
Kütahya	Liva	25	56.969
Sultanönü	Liva	5	9.685
Karahisar-ı Sahip	Liva	10	14.655
Hüdavendigar	Liva	40	44.379
Karesi	Liva	12	5.776
Biga	Liva	10	7.933
Kocaeli	Liva	20	17.266
Bolu	Liva	20	17.243
Viranşehir	Liva	19	10.165
Kastamonu	Liva	33	44.103
Ankara	Liva	9	19.964
Kangırı	Liva	21	19.959
Hamidili Maa Terkemiş	Liva	20	26.279
Teke	Liva	9	10.536
Aydın	Liva	25	32.384
Saruhan	Liva	15	11.449
Sığla	Liva	14	16.593

¹²⁹³TS.MA.d 4895. Evrak nüfus defteri fonunda olmamakla birlikte düpedüz askeri amaçlara matuf olarak düzenlenmiş bir nüfus defteridir.

Menteşe	Liva	26	14.766
Ala'ıye	Liva	5	9.630
İçel	Liva	13	7.702
Adana	Eyalet	5	2.442
Tarsus	Liva	8	5.357
Uzeyr	Liva	3	1.363
Konya	Liva	12	19.896
Aksaray	Liva	3	3.035
Akşehir	Liva	4	5.625
Kırşehir	Liva	5	5.409
Yenişehir	Liva	7	9.312
Niğde	Liva	8	19.075
Kayseri	Liva	4	13.038
Sivas	Liva	21	34.451
Divriği	Liva	4	2.882
Bozok	Liva	10	18.087
Amasya	Liva	12	15.742
Çorum	Liva	6	10.972
(Anadolu Toplam)		581	549.082

Memaliki Anadolu'da Bazı Elviye 'de sakin hayme nişin olan yörükân ve aşayir ve cemaatın miktarı

Yer	12-40 Yaş Arası Tüvana Sayısı
Kütahya	3.647
Menteşe	198
Biga	2.315
Sığıla	2.202
Konya	5.789
İçel	3.703
Teke	2.135
Çorum	2.287
Karahisar-ı Sahip	451
Kırşehir	530
Aksaray (Merbut Tophane-i Amire)	4.777
Aydın	10.313
Hüdavendigâr	4.876
Saruhan	8.456

Nevşehir ¹²⁹⁴					281
Toplam ¹²⁹⁵					51.960
Cezayir Bahri Sefid					Tüvana
Marmara Paşa Limanı					117
Bozcaada					243
Limni					141
Midilli					1.906
Sakız (yabancılar hariç)					306
İstanköy					296
Rodos					446
Meyis					30
Marmarası?					265
Kıbrıs (Sipahi ve Topçu Hariç)					5.327
Toplam					8.984
Rumeli Toplam	Anadolu Toplam	Yörük Aşiretleri Toplam	Cezayir Bahri Sefid Toplam	Genel Toplam	
143.502	549.082	24.380	8.984	725.948	

Ek-9: Mülki Taksimat ve Nüfusa Dair Bazı Tablolar-2¹²⁹⁶

Yer	Statü	Alt Birim Sayısı ¹²⁹⁷	Nüfus
Kütahya	Liva	20	48.530
Hass-ı Denizli	Kaza	5	9.762
Sultanönü	Liva	5	9.636
Karahisar-ı Sahip	Liva	10	16.532
Hüdavendigar	Liva	35	52.216
Mezkûr [...]	Nevahi	3	657
Karesi	Liva	11	16.048
Biga	Liva	8	11.288
Kocaeli	Liva	21	19.199
Bolu	Liva	20	17.802
Viranşehir	Liva	19	17.049
Kastamonu	Liva	33	44.578
Ankara	Liva	9	20.285

¹²⁹⁴ Cemaat

¹²⁹⁵ Belgede *tüvana* sayısı 24.380, nefer sayısı ise 23.926 olarak ayrı ayrı verilmiştir. Bununla beraber tek tek veriler toplandığında hesabın yanlış yapıldığı anlaşılmaktadır.

¹²⁹⁶ Anadolu tarafında *sabi*, *müsin* ve *alil* hariç 12 yaşından 40 yaşına kadar *tüvana* nüfus defteri. NFS.d 3863

¹²⁹⁷ Kaza, nahiye ve aşiret, kabilelere ait yerleşim yerleri.

Kangırı	Liva	17	19.310
Hamid ili gayrı Has Terkemiş	Liva	14	18.117
Has Terkemiş	Kaza	6	9.317
Teke	Liva	9	11.564
Aydın	Liva	25	34.111
Saruhan	Liva	15	12.476
Ala'ıye	Liva	5	10.534
Sığla	Liva	14	17.341
Menteşe	Liva	26	14.509
İçel	Liva	13	8.863
Konya	Liva	13	21.230
Aksaray	Liva	3	3.042
Nevşehir	Liva	4	5.080
Kırşehir	Liva	6	5.904
Beğşehir	Liva	7	9.143
Kayseri	Liva	2	12.722
Niğde	Liva	9	22.590
Sivas	Liva	20	33.517
[...]	Kaza	1	4.000
Divriği	Liva	4	2.932
Bozok	Liva	10	17.995
Amasya	Liva	12	16.549
Çorum	Liva	6	11.977
TOPLAM ¹²⁹⁸		440	648.075

¹²⁹⁸ Burada verilen toplam *tüvana* rakamına çeşitli livalar dâhilinde olan ve ayrı olarak yazılmış 9 Yörük Aşireti'nin *tüvanaları* da dâhildir.

Ek-10: Mülki Taksimat ve Nüfusa Dair Bazı Tablolar-3¹²⁹⁹

Anadolu Canibi¹³⁰⁰	Hüdavendigar Eyaleti Toplam Sancak Sayısı	Hüdavendigar Eyaleti Toplam Kaza Sayısı¹³⁰¹	Hüdavendigar Eyaleti Toplam Nüfus¹³⁰²
Hüdavendigar Eyaleti	5	72	413.791¹³⁰³
<i>Hüdavendigar Sancağı</i>		29	162.323
<i>Kütahya Sancağı</i>		14	122.568
<i>Karahisar-ı Sahip Sancağı</i>		10	26.276
<i>Eskişehir Sancağı</i>		5	26.286
<i>Karesi Sancağı</i>		14	26.048
	Bolu Eyaleti Toplam Sancak Sayısı	Bolu Eyaleti Toplam Kaza Sayısı	Bolu Eyaleti Toplam Nüfus
Bolu Eyaleti	4	95	323.693
<i>Kastamonu Sancağı</i>		33	126.652
<i>Viranşehir Sancağı</i>		19	51.211
<i>Bolu Sancağı</i>		19	60.240
<i>Kocaeli</i>		24	85.590
	Ankara Eyaleti Toplam Sancak Sayısı	Ankara Eyaleti Toplam Kaza Sayısı	Ankara Eyaleti Toplam Nüfus
Ankara Eyaleti	6	55	305.960
<i>Ankara Sancağı</i>		13	74.139
<i>Kangırı</i>		20	55.337
<i>Çorum</i>		6	30.636
<i>Bozok Sancağı</i>		8	54.997
<i>Akdağ Maden-i Hümayun</i>		2	14.634
<i>Kayseri Sancağı</i>		6	61.152
	Konya Eyaleti Toplam Sancak Sayısı	Konya Eyaleti Toplam Kaza Sayısı	Konya Eyaleti Toplam Nüfus
Konya Eyaleti	10	88	396.076
<i>Konya Sancağı</i>		15	70.875
<i>Beğşehir Sancağı</i>		6	27.206
<i>Akşehir Sancağı</i>		4	18.693
<i>Aksaray Sancağı</i>		3	10.437
<i>Niğde Sancağı</i>		8	61.445
<i>İçel Sancağı</i>		13	35.427
<i>Teke Sancağı</i>		10	43.909
<i>Hamidili Sancağı</i>		14	43.725
<i>Terkemiş Hassı</i>		6	26.978
<i>Kırşehir Sancağı</i>		4	8.797
<i>Alaiye Sancağı</i>		5	30.303

¹²⁹⁹ Askerler haricinde kalan erkek nüfus. NFS.d 3862. Defterdeki rakamlar çeşitli kaynaklarla kıyaslanmış ve sonuç olarak bu icmalin 1834-1835 tarihli yoklama defterine göre kaza merkezi ve nahiyelerinde toplam 5096 *tüvana* olduğu görülür. Bkz. Bilgi, “1834-1835 Yıllarında Saruhan Sancağında“, 2001, s.21. Tablolarda verdiğimiz icmal defterde de Manisa kazasındaki toplam *tüvana* sayısı 5096’dır.

¹³⁰⁰ [...] Eyalet ve Elviye dâhilinde kâin kazalarda gayrı asker mevcut olan nüfus zükûrun miktarı. NFS.d 3862.

¹³⁰¹ Toplam kaza sayılarına nevahiler ve aşiretlerin yerleşim yerlerinin sayıları dâhildir.

¹³⁰² Toplam rakamlara eyaletlerde iskân edilen aşiretlerin de sayıları dâhildir.

¹³⁰³ Müslüman ve gayrimüslim toplam nüfus sayılarıdır.

		Biga Sancağı Toplam Kaza Sayısı	Biga Sancağı Toplam Nüfus
<i>Biga Sancağı</i>		9	34.118
	<i>Sivas Eyaleti Toplam Sancak Sayısı</i>	<i>Sivas Eyaleti Toplam Kaza Sayısı</i>	<i>Sivas Eyaleti Toplam Nüfus</i>
Sivas Eyaleti	5	34	156.980
<i>Sivas Sancağı</i>		20	93.443
<i>Amasya Sancağı</i>		8	31.351
<i>Zile Kazası</i>		1	14.697
<i>Gümüş Maden-i Hümayun</i>		4	16.346
<i>Divriği Sancağı</i>		2	13.925
	<i>Aydın Eyaleti Toplam Sancak Sayısı</i>	<i>Aydın Eyaleti Toplam Kaza Sayısı</i>	<i>Aydın Eyaleti Toplam Nüfus</i>
Aydın Eyaleti	6	90	304.094
<i>İzmir Kazası maa Nevahi</i>		1	32.785
<i>Sığla Sancağı</i>		13	35.454
<i>Aydın Sancağı</i>		25	83.440
<i>Saruhan Sancağı</i>		15	72.953
<i>Menteşe Sancağı</i>		26	49.935
<i>Hass-ı Denizli</i>		10	28.528

Ek-11: Mülki Taksimat ve Nüfusa Dair Bazı Tablolar-4

	Rumeli Eyaleti ¹³⁰⁴			
Kaza ¹³⁰⁵	Müslim	Reaya	Kıptıyan	Kazalar Nüfusu ¹³⁰⁶ Toplam
Manastır	4.954	25.164	441	30.559
Filorina	3.602	6.124	384	10.110
Prespe	411	1.617	7	2.035
Köprülü	2.804	8.288	286	11.378
Pirlepe?	2.405	11.961	277	14.643
Serfiçe	425	2.244	49	2.718
Sarıgöl nam diğer Çarşamba	1.370	1.759	57	3.186
Tıkveş	3.260	4.652	40	7.952
Eğribucak	1.133	1.391	50	2.574
İstrova	1.301	883	42	2.226
Leskofça	4.135	7.372	531	12.038
Ürgüp	1.850	1.546	272	3.668
Kurşunlu	1.507	189	60	1.756
Kesriye	1.927	11.364	274	13.565
Hodpeşte	1.184	3.527	30	4.741
Naslıç	1.539	4.711	156	6.456
Görice	2.825	5.040	194	8.059
Kolonya?	792	1.082	20	1.894
Opar	891	400	10	1.301
Bihlişte	2.292	2.317	178	4.787
Cumapazarı	3.020	847	120	3.987
Köstendil	2.112	13.153	408	15.673
Radovişte	2.343	3.798	184	6.325
İştıp	4.645	6.549	411	11.605
Eğridere	245	3.507	60	3.812
Kırçova	-	-	-	
Toplam (Rumeli Eyaleti)				186.998

¹³⁰⁴ Rumeli ve Anadolu'da Tanzimat-ı Hayriye dâhilinde bulunan kazalarda yerleşik olan İslam ve reaya ve Kıptilerin kebir (büyük) olanların nüfus defteri. NFS.d 7444. Tahmini tarih 1839-1842 Müslüman (Evlâd-ı Fâtihân da dâhildir), gayrimüslim ve Kıptilerin toplam nüfusudur.

¹³⁰⁵ Kaza, Nevahi vb.

¹³⁰⁶ Toplam nüfusları verilmiştir.

	Vidin Eyaleti			
Kaza	Müslim	Reaya	Kıpti	Kazalar Toplam Nüfus
Vidin maa Sahra, Belgradçık Lom ve Polemiye Nahiyeleri	2.691	23.080	572	26.343
Niğbolu	1.982	6.241	-	8.223
Ziştovi	2.013	4.072	395	6.480
Lofça	7.332	16.474	1.150	24.956
Rahve maa Kasrı Sipre?	1.271	9.657	469	11.397
Plevne	2.711	7.924	637	11.272
Tırnova	10.720	44.467	1.655	56.842
İslimye	2.921	5.225	500	8.646
Osmanpazarı	3.507	1.595	290	5.392
Servi	2.953	7.040	248	10.241
Yanbolu	1.099	1.888	113	3.100
Nevahi-i Yanbolu	833	1.678	72	2.583
Sofya	1.984	2.060	426	22.870
Şehr-i Köy	568	16.882	177	18.627
Berkofça	1.051	13.602	303	14.956
Dubniçe maa Cuma	2.111	9.696	349	12.156
Radomir	461	6.241	39	6.741
Niş	1.311	15.363	352	17.026
Samakov	938	10.080	137	11.155
Breznik	187	4.251	150	4.588
İznepol	-	4.995	34	5.029
İhtiman	301	1.310	85	1.696
İzladi	1.525	6.167	326	8.018
Etrepoli	280	635	-	915
İvraca	917	11.051	395	12.363
Toplam (Vidin Eyaleti)				310.615
	Selanik Eyaleti			
Kaza/Nahiye vb.	Müslim	Reaya	Kıpti	Kazalar Toplam Nüfus
Selanik	3.450	7.482	92	11.024
Kelemerya	1.156	2.119	83	3.358
Vardar Kebir ve Sağır	732	7.992	391	9.115
Lankaza ve Boğdan Nahiyesi	4.293	4.489	110	8.892

Pazargah Nahiyesi	1.003	3.882	15	4.900
Kesendire Adası	-	705	-	705
Maden-i Sidrekapsi Köyleri	-	2.450	-	2.450
Avrathisarı	3.417	6.239	295	9.951
Karadağ	2.025	1.161	207	3.893
Vodine	2.988	3.784	305	7.077
Karaferye	754	5.997	215	6.966
Yenice-i Vardar	5.238	3.656	769	9.663
Ağustos	129	1.171	8	1.308
Toyran	3.014	1.735	127	4.876
Aynaroz Ceziresi	-	1.126	-	1.126
Usturunca	2.134	3.578	378	6.090
Siroz	4.278	17.603	1.817	23.698
Demirhisar	3.215	6.780	458	10.453
Petriç	2.026	2.950	132	5.608
Nevrekop	5.633	7.279	487	13.399
Razlık	927	2.837	100	3.864
Menlik	818	3.985	211	5.014
Zihne	1.512	7.584	432	9.028
Drama	5.657	2.480	676	8.813
Pravişte	3.462	2.330	100	5.866
Kavala ve Bereketli	2.876	252	37	3.165
Çağlık ve Sarışaban	3.786	174	50	4.010
Gümölcine	16.998	3.993	250	21.241
Ahi Çelebi	3.913	2.716	95	6.724
Sultanyeri	6.196	84	98	6.378
Yenice-i Karasu	5.944	2.212	601	8.757
Tırhala	371	2.175	157	2.703
Arran? Nahiyesi	-	1.612	-	1.612
Gırcan? Nahiyesi	-	1.505	-	1.505
Bolanya Nahiyesi	-	462	-	462
Rizo Nahiyesi	-	846	-	846
Filnos Nahiyesi	-	1.302	-	1.302
Kraçova Nahiyesi	-	459	-	459
Haslar Nahiyesi	-	233	-	233
Aspropotam Nahiyesi	-	540	-	540
Velestin	233	1.856	12	2.101
Çatalca	1.024	2.688	54	3.766
Armiye? Ve Kokoş?	428	2.035	23	2.486

[...] ¹³⁰⁷	-	-	-	-
Alasonya	373	4.704	32	5.109
Dömenik	38	1.059	-	1.097
Platimane	12	351	45	408
Katrin	102	103	-	205
Yenişehir	4.951	4.797	445	10.193
Nefs-i Kasaba-i Tırnova	-	2.804	-	2.804
Kesirlü Nahiyesi	-	279	-	279
Yenice Nahiyesi	-	5.256	-	5.256
Kardiçe Nefs-i	-	8.533	-	8.533
Fener-i Ağrafa Nahiyesi	-	2.831	-	2.831
Golos Köyleri	-	3.190	-	3.190
Mukata-i Ergalasti Köyleri	-	5.092	-	5.092
Alimbos?	-	1.673	-	1.673
Toplam (Selanik Eyaleti)				292.597
Silistre Eyaleti				
Kaza/Nahiye ve vb.	Müslim	Reaya	Kıpti	Kazalar Nüfus Toplam
Ruşçuk	11.751	5.370	1.061	18.182
Silistre	2.217	2.394	94	4.705
Babadağı	2.028	2.753	359	5.640
Karalı Nahiyesi	719	-	41	760
Şarvi Nahiyesi	749	-	19	768
Tolcu	320	1.173	19	1.512
İshakçı	293	714	32	1.039
Maçın	747	1.221	57	2.025
Hırsova	1.177	856	16	2.049
Çardak	1.139	316	-	1.455
Aflatar	468	174	7	649
Topçu Nahiyesi	1.220	64	129	1.413
Yemşenli? Nahiyesi	1.851	1.324	182	3.357
Umur Fakih	663	59	-	722
Hezargrad	1.713	381	971	3.065
Karalom Nahiyesi	7.896	3.126	-	10.022
İvrana Nahiyesi	1.930	391	-	2.321
Divaneorman der Hazergrad	3.575	601	-	4.176
Cuma-i Atik	3.149	769	209	4.127

¹³⁰⁷“İslamları tefrik mümkün olmadı” notu düşülmüştür.

Şumnu	2.277	1.862	574	4.713
[...] tabi Şumnu	3.728	333	-	4.061
İlcanlar? Tabi Şumnu	2.719	1826	-	4.545
Divane Orman der Şumnu	2.962	29	-	2.991
Varna	2.633	1.655	100	4.388
Köstence	1.303	859	60	2.222
Mangalia	561	452	36	1.049
Balcan	1.739	1.217	102	3.058
Hacioğlu Pazarı	2.198	768	138	3.104
Kozluca	1.211	741	89	2.041
Yeni Pazar	1.981	724	88	2.793
Darı Dere	2.795	1.204	149	4.148
Rusikasrı	663	697	151	1.511
Aydos	3.123	771	237	4.131
Karinabad	2.304	1.447	320	4.071
Toplam (Silistre Eyaleti)				116.814
Edirne Eyaleti				
Kaza/Nahiye ve vb.	Müslim	Reaya	Kıpti	Kazalar Nüfus Toplam
Edirne ve Nevahisi	12.044	27.156	1.024	40.224
Havas Mahmud Paşa	477	1.222	88	1.787
Dimetoka	7.323	10.461	500	18.284
Cısr-i Ergene	1.524	6.746	74	8.344
Hayrabolu	1.507	1.641	50	3.198
Hatunili	19	259	12	290
Uzuncaabad Hasköy	10.036	8.452	481	18.969
Cısr-i Mustafa Paşa	1.129	2.685	110	3.924
Babayı Atik	387	1.212	121	1.720
Çirmen	1.548	1.743	115	3.406
Yenice Kızıl Ağaç	242	783	79	1.104
Nefs-i Filibe ile Nevahisi	11.339	37.971	1.604	50.914
Tatar Pazarı	4.325	16.711	832	21.868
Zağra-i Atik	2.456	10.632	353	13.441
Zağra-i Cedid	1.982	4.697	371	7.050
Çırpan	1.914	6.383	-	8.297
Kızanlık	6.009	7.177	379	13.565
Gelibolu ile Nevahisi	2.680	5.989	9	8.678
Şarköy	858	7.183	59	8.100
Evreşe	408	930	22	1.360

Ferecik	1.698	2.914	72	4.684
Meğri	301	648	-	949
Tekfurdağı	2.281	5.786	62	8.129
Keşan	598	3.192	73	3.863
Malkara	881	3.178	31	4.090
İnecik	425	494	2	921
İnöz	220	1.774	48	2.032
İpsala	565	1.036	-	1.601
Vize	666	2.754	34	3.454
Pınarhisarı	334	2.737	23	3.213
Midye	118	1.741	5	1.864
Bergos	1.132	2.584	221	3.927
Silivri	552	2.524	124	3.200
Kırkkilise	1.438	5.058	138	6.634
Çorlu	534	1.577	33	2.144
Erkli?	138	355	9	502
Ahyolu	1.635	6.207	201	8.043
Misivri	774	1.206	109	2.089
Saray Vize	439	585	26	1.050
Toplam (Edirne Eyaleti)				296.932
Suyolu ile [...] Köyleri				
Kaza/Nahiye ve vb.	Müslim	Reaya	Kıpti	Kazalar Nüfus
Suyolu Köyleri	62	1.801	-	1.863
Büyük Çekmece Nahiyesi	309	2.475	16	2.800
Küçük Çekmece Nahiyesi	661	1.710	60	2.431
Çatalca Nahiyesi	443	1.928	103	2.474
Terkos Nahiyesi	742	2.905	18	3.664
Toplam (Su Yolu)				13.232
Defterde Nüfusa Dair Bilgi Olmayan Yerler				
Kaza	Açıklama		Statü	
Üsküp Kazası	Müstesna		Kaza	
Kıratova Kazası	Müstesna		Kaza	
[...] Kazası	Müstesna		Kaza	
Kalkandelen Kazası	Müstakil Olan		Kaza	
İvranya	Müstakil Olan			
Vulçitrin			Liva	
Vulçitrin	Müstesna		Kaza	
Novaperde	Bu dahi		Kaza	

Priştine	Bu dahi	Kaza
Ohri		Liva
Ohri	Müstesna	Kaza
İstarova	Bu dahi	Kaza
Tiran ile Akçehisar	Bu dahi	Kaza
İlbasan		Liva
İlbasan	Müstesna	Kaza
Kavaye	Bu dahi	Kaza
[...]	Bu dahi	Kaza
Prizren		Liva
Prizren ile [...]	Müstesna	Kaza
Tirgovişte	Bu dahi	Kaza
[...]	Bu dahi	Kaza
Dukakin		Liva
Yakova ile Altınili	Müstesna	Kaza
İpek	Bu dahi	Kaza
Zadrime	Bu dahi	Kaza
Toplam (Rumeli Canibi)		1.217.188

Ek-12: Mülki Taksimat ve Nüfusa Dair Bazı Tablolar-5¹³⁰⁸

RUMELİ CANİBİ	
Yer	Nüfus
Edirne Eyaleti	355.318
Tekfurdağı Muhassıllığı	60.371
Nahiye-i Erbaa Suyolu Karyeleri	20.083
Rumeli Eyaleti	288.923
Niş Eyaleti	231.334
Vidin Eyaleti	160.868
Selanik Eyaleti	331.868
Tırhala Sancağı	89.615
Silistre Eyaleti	280.541
Üsküp Eyaleti	186.291
Toplam	2.005.212
ANADOLU CANİBİ	
Yer	Nüfus
Hüdavendigâr Eyaleti	341.709
Ayvalık Kaymakamlığı	6.512
Bolu Eyaleti	241.096
İzmid Muhassıllığı	84.261
Ankara Eyaleti	175.246
Bozok ve Kayseri Sancakları	105.674
Aydın Eyaleti	172.697
İzmir Muhassıllığı	63.011
Saruhan ve Karesi Sancağı	171.969
Sivas Eyaleti	169.372
Konya Eyaleti	357.482
Adana Eyaleti	31.186
Erzurum Eyaleti	206.108
Maden-i Hümayûn Kazaları	202.890
Biga Sancağı	34.730
Cezayir Eyaleti	144.994
Toplam	2.508.937
ANADOLU VE RUMELİ TOPLAM	4.514.149

¹³⁰⁸NFS.d 7447. Tanzimat dairelerinden olup defterleri erken gelen kazaların defteri. Defterdeki rakamlara asker ve kaza dışında olanlar dâhil değildir. Toplam rakamlar Müslüman ve gayrimüslimleri içerir. İki topluluğun da nüfusu küçük ve büyük olarak ikiye bölünerek tefrik edilmiştir. Defterin tarihi muhassıllıklardan hareketle 1840-1842 tarihli olmalıdır.

Ek-13: Mülki Taksimat ve Nüfusa Dair Bazı Tablolar-6¹³⁰⁹

	ANADOLU CANİBİ			
	Hüdavendigar Eyaleti			
Liva/Kaza/Nahiye ve vb.	Müslim	Gayrimüslim	Kıpti ¹³¹⁰	Kazalar Toplam Nüfus
Hüdavendigar	50.853	25.980	87	76.920
Kütahya	133.646	9.494	432	142.958
Karesi	94.824	7.155	459	102.438
Erdek	6.243	12.088	30	18.363
Karahisar-ı Sahip	87.879	1.083	146	89.108
İzmid	64.703	35.009	848	100.560
Ayvalık Kazası ile Yunda (Cunda)? Adası	-	6.343	-	6.343
Toplam	438.148	97.652	2.031 ¹³¹¹	537.831
	Kastamonu Eyaleti			
Kastamonu	84.914	954	189	86.057
Bolu	72.024	1.948	378	74.350
Viranşehir	57.535	1.135	89	58.759
Sinop	46.948	2.069	824	49.841
Toplam	261.421	6.106	1.480	269.007
	Aydın Eyaleti			
Aydın	98.255	7.148	638	106.041
Denizli	31.090	561	319	31.970
Menteşe	56.033	2.470	165	58.668
Saruhan	80.690	14.749	238	95.677
İzmir	33.655	1.321	205	35.181
Toplam	299.731	26.209	1.565	327.505
	Konya Eyaleti			
Konya	129.125	4.120	44	133.289
Teke	44.793	1.655	26	46.474
Niğde	80.727	15.995	14	96.736
İçel	41.058	313	352	41.723

¹³⁰⁹NFS.d 3867. Defter arşiv personeli tarafından H. 1264 olarak tarihlendirilmiştir. Bununla beraber muhtemelen bu tarih yanlıştır. Bunun sebebi defter içinde yer alan Hakkâri Eyaletinin kuruluş tarihidir. Eyaletin ihdas tarihi H. 1265'dir.

¹³¹⁰ Müslüman ve gayrimüslim Kıpti birlikte

¹³¹¹ 28'i Kıpti gayrimüslim

Hamid	44.318	2.316	-	46.634
Burdur	31.830	777	-	32.157
Ala'ıye	33.054	547	173	32.774
Toplam	404.905	25.723	609	431.207
	Ankara Eyaleti			
Ankara	116.902	6.876	196	123.974
Kangırı	53.874	379	175	54.338
Kayseri	39.880	23.895	-	63.775
Bozok	39.451	8.645	49	48.145
Cebel-i Kozan (N)	4.397	467	77	4.941
Toplam	254.504	40262	609	295.375
	Sivas Eyaleti			
Sivas	108.895	25.309	96	134.300
Amasya	89.492	7.457	288	97.237
Toplam	198.387	32.766	384	231.537
	Harput Eyaleti¹³¹²			
Harput	75.961	32.236	-	108.287
Maden-i Hümayûn	50.153	11.029	-	61.182
[...]	26.234	2.756	-	28.990
Dersim	21.515	10.759		32.274
Toplam	173.863	56.780		230.643
	Kürdistan Eyaleti			
Diyarbakir	44.607	16.351	132	61.090
Siird	11.849	11.706	52	23.607
Mardin	22.201	10.853	170	33.224
Toplam	78.657	38.910	354	117.921
	Erzurum Eyaleti			
Erzurum	80.811	28.708	-	109.519
Kars	15.226	2.565	-	17.791
Hınıs	1.976	28.721	76	30.773
Çıldır	43.759	3.433	-	47.192
Beyazıd	-	2.660	-	2.660

¹³¹² Eyalet dâhilinde olan 3 kazanın nüfus defteri yoktur/gelmemiştir.

Toplam	141.772	66.087	76	207.935
		Trabzon Eyaleti		
Trabzon	108.044	11.020		119.064
Canik	47.087	22.589	207	69.883
Gümüşhane	28.423	20.143		48.566
Karahisar-ı Şarki	32.961	13.952		46.913
Ordu	27.703	7.361		35.064
Lazistan	73.118	1.624		74.742
Toplam	317.336	76.689	207	394.232
		Şam Eyaleti		
Şam-ı Şerif	113.642	28.990	7	142.639
Aclun ve [...]	6.397	356		6.753
[...]	10.854	3.830		14.684
Hama	30.671	3.830		34.501
Toplam	161.564	37.006	7	198.577
		Halep Eyaleti		
Halep	98.864	13.137		112.001
Antakya	24.054	4.566	59	28.679
[...]	21.035	4.528		25.563
Urfa	42.637	5.568	60	48.265
Toplam	186.590	27.797	119	214.506
		Musul Livası		
Musul	17.004	10.709		27.713
		Adana Eyaleti		
Adana	65.899	6.714	105	72.718
Maraş	58.653	18.540	58	77.251
Toplam	124.552	25.254	163	149.969

		Sayda Eyaleti		
Sayda	29.079	13.947		43.026
Akka?	33.533	3.983		37.516
Lazkiye	42.785	4.760		47.545
Kudüs-i Şerif	102.235	8.129	4.634	114.998
Trablus-ı Şam	31.007	19.001		50.008
[...]	9.244	14.338		23.582
[...]	15.255	26.085		41.340
Toplam	263.138	60.243	4.624	328.005
		Hakkâri Eyaleti		
Van	14.658	14.840		29.498
Hakkâri ¹³¹³				
Toplam	14.658	14.840		29.498
		Biga Mutasarrıflığı Sancağı		
	26.447	5.509	527	32.843

Tahriri Olmayan Yerler¹³¹⁴
Şehrizar Eyaleti
Bağdad Eyaleti
Basra Eyaleti
Trablusgarp Eyaleti
Girid Ceziresi
Revandiz Sancağı
Süleymaniye Sancağı

Toplam Nüfus		
Müslüman	Gayrimüslim	Kıpti (Müslüman+Gayrimüslim)
3.362.777	678.542	12.166
	Toplam	
	4.053.485	

¹³¹³ Tahriri yoktur.

¹³¹⁴ XIX. yüzyılın ikinci yarısında bile Irak ve Hicaz ordu daireleri içerisinde yer alan pek çok bölge de ahalinin vahşeti ve bölgenin nezaketi gibi sebeplerden dolayı nüfus sayımları yapılamamıştı. Akyüz, s.114

Deftere ek olarak iliştirilmiş bir rapora göre Osmanlı nüfusunun coğrafi ve etnik olarak dağılımı ile eyalet ve livaların sayıları şu şekildedir;¹³¹⁵

	Eyalet	Elviye
Rumeli	12	45
Anadolu	22	78
Toplam	34	123
	Müslüman	Gayrimüslim
Dersaadet ve Bilad-ı Selase	55.789	72.466
Anadolu	3.374.428	681.373
Rumeli	1.260.291	2.003.825
Toplam	4.690.508	2.757.664
Müslüman ve Gayrimüslim		
Toplam		
7.448.172		

¹³¹⁵ Muhtemelen tüm kazaların sayım defterleri ulaşmamıştır. Çünkü H. 1255-1256 tarihli olduğunu düşündüğümüz bir icmal defterde Anadolu'daki kaza sayısı 293 olarak gösterilmiştir. TS.MA.d 783

Great Britain, and of the Increase or Diminution thereof.

By how many Families occupied	In- habited
---	----------------

only in those Parishes, Townships, or Places where they severally happen to be at the Time of taking the Account.

REMARKS, in Explanation of the Matters stated in Answer to the preceding Questions.

3rd Question.

ATTESTATION on Oath (*or* Affirmation) by the OVERSEERS or substantial Householders in ENGLAND

Britain, and of the Increase or Diminution thereof.

Day of this

C.D. and E.F.

FORM OF ANSWERS BY THE CLERGYMEN IN ENGLAND,
To the Questions contained in the Schedule to an Act, intituled, *An Act for taking an Account of the Population of Great Britain, and of the Increase or Diminution thereof.*

County, &c.	Hundred, &c.	City, Town, &c.	Parish, &c.
-------------	--------------	-----------------	-------------

QUESTION 4									
BAPTISMS		BURIALS		BAPTISMS		BURIALS			
Years		Years		Years		Years		Years	
1700		1787		1734		1761		1760	
1710		1788		1735		1762		1761	
1720		1789		1736		1763		1762	
1730		1790		1737		1764		1763	
1740		1791		1738		1765		1764	
1750		1792		1739		1766		1765	
1760		1793		1740		1767		1766	
1770		1794		1741		1768		1767	
1780		1795		1742		1769		1768	
1790		1796		1743		1770		1769	
		1797		1744		1771		1770	
		1798		1745		1772		1771	
		1799		1746		1773		1772	
		1800		1747		1774		1773	

QUESTION 5				
MARRIAGES				
Years	Number of Marriages	Years	Number of Marriages	Years
1734		1770		1786
1735		1771		1787
1736		1772		1788
1737		1773		1789
1738		1774		1790
1739		1775		1791
1740		1776		1792
1741		1777		1793
1742		1778		1794
1743		1779		1795
1744		1780		1796
1745		1781		1797
1746		1782		1798
1747		1783		1799
1748		1784		1800
1749		1785		

REMARKS, in Explanation of the Matters stated in Answer to the 4th and 5th Questions
4th Question.
5th Question.

CERTIFICATE OF THE CLERGYMEN
I, *A. B.* (Rector, Vicar, Curate, or officiating Minister) of the Parish, Township, &c. of _____ in the County of _____ do certify, That the above Return contains, to the best of my Knowledge and Belief, a full and true Answer to the 4th and 5th Questions contained in the Schedule to an Act, intituled, *An Act for taking an Account of the Population of Great Britain, and of the Increase or Diminution thereof*—*A. B.*
Witness *C. D.* One of the Overseers (or substantial Householder) of the Parish of _____ this _____ Day of _____

EK-16: 1811 Tarihli İngiliz Sayım Formu ¹³¹⁸

[1]

COUNTY OF BEDFORD.												
HUNDREDS.	PARISH, TOWNSHIP, Or, Extra-Parochial PLACE.	HOUSES.				OCCUPATIONS.			PERSONS.			
		Inhabited.	By how many Families Oc- cupied.	Build- ing.	Uninhabited.	Families chiefly employed in Agriculture.	Families chiefly em- ployed in Trade, Manufac- tures, or Handicraft.	All other Families, not comprized in the Two preceding CLASSES.	MALES.	FEMALES.	TOTAL of PERSONS.	
BARFORD :												
	Barford Great - - -	Parish	107	125	1	4	71	38	16	279	298	577
	Colmworth - - -	Parish	43	43	-	-	38	5	-	162	159	321
	Eaton Bacon (with Wyboston) - - -	Parish	375	388	3	5	285	94	9	871	962	1,833
	Goldington - - -	Parish	73	73	-	-	67	5	1	148	185	333
	Ravensden - - -	Parish	42	48	1	-	48	-	-	118	123	241
	Renhold - - -	Parish	41	45	-	1	30	12	3	152	139	291
	Roxton - - -	Parish	80	90	1	1	82	7	1	220	225	445
	Wilden - - -	Parish	54	77	-	-	53	22	2	170	191	361
			815	889	6	11	674	183	32	2,120	2,282	4,402
BIGGLESWADE :												
	Astwick - - -	Parish	11	15	-	-	13	2	-	45	43	88
	Barford Little - - -	Parish	17	17	-	3	17	-	-	38	35	73
	Biggleswade (with Holme & Strat- ton) - - -	Parish	379	398	2	3	240	155	3	918	977	1,895
	Cockayne Hatley - - -	Parish	22	23	-	2	21	1	1	51	59	110
	Dunton with Millo - - -	Parish	65	67	-	-	48	10	9	153	150	303
	Edworth - - -	Parish	17	17	-	1	16	1	-	45	43	88
	Everton - - -	Parish	35	35	-	-	29	1	5	88	81	169
	Eyworth - - -	Parish	13	15	-	1	14	1	-	50	36	86
	Langford - - -	Parish	92	96	-	-	91	5	-	231	238	469
	Potton - - -	Parish	260	261	-	10	99	107	55	556	598	1,154
	Sandy (with Grit- ford) - - -	Parish	145	243	2	7	203	36	4	465	472	937
	Sutton - - -	Parish	56	56	-	2	52	2	2	138	163	301
	Tempsford - - -	Parish	92	92	-	2	71	18	3	242	233	475
	Wrestlingworth - - -	Parish	57	83	1	-	65	14	4	161	205	366
			1,261	1,418	5	21	979	353	86	3,431	3,295	6,726
CLIFTON :												
	Arsley - - -	Parish	81	84	-	1	74	8	2	234	230	464
	Campton - - -	Parish	57	63	-	1	39	22	2	155	169	324
	Chicksands - - -	Extra P.	8	8	-	-	6	1	1	19	17	36
	Clifton - - -	Parish	81	87	-	1	77	2	2	198	201	399
	Henlow - - -	Parish	112	131	-	3	104	21	6	260	341	601
	Holwell - - -	Parish	24	30	-	2	29	1	-	72	75	147
	Meppershall - - -	Parish	64	68	-	-	56	7	5	138	158	296
	Shefford - - -	Hamlet	114	125	3	6	44	76	5	245	291	536
	Shitlington - - -	Parish	89	94	2	-	73	21	-	261	239	500
	Stondon, Upper - - -	Parish	4	4	-	1	2	-	2	14	16	30
	Stondon, Lower - - -	Hamlet	18	24	-	-	24	-	-	46	52	98
	Stotfold - - -	Parish	84	124	-	-	104	18	2	255	307	562
			736	842	5	15	632	183	27	1,897	2,096	3,993

(*) Tetworth, part of this Parish is in Toseland Hundred (Huntingdonshire) and there entered. — (b) Con-
taining part of Beeston (see Wixamtree Hundred). — (c) Shefford is in Campton Parish. — (d) Lower Stondon
is in Shitlington Parish, part of which Parish is entered in Flit Hundred.

(*) Tetworth, part of this Parish is in Toseland Hundred (Huntingdonshire) and there entered. — (b) Containing part of Beeston (see Wixamtree Hundred.) — (c) Shefford is in Campton Parish. — (d) Lower Stondon is in Shitlington Parish, part of which Parish is entered in Flit Hundred.

13

Ek-17: 1821 Tarihli İngiliz Sayım Formunda Yaş Kategorileri¹³¹⁹

4

ABSTRACT OF ANSWERS AND RETURNS UNDER

[Enumeration.]

COUNTY OF BEDFORD—continued.

SUMMARY
OF HOUSES, FAMILIES, AND PERSONS, IN THE COUNTY OF BEDFORD.

HUNDREDS, &c.	HOUSES:				OCCUPATIONS:			PERSONS:		
	Inhabited.	By how many Families Occupied.	Building.	Un-Inhabited.	FAMILIES chiefly employed in AGRICULTURE.	FAMILIES chiefly employed in TRADE, MANUFACTURES, or HANDICRAFT.	ALL OTHER Families not comprised in the Two preceding Classes.	MALES.	FEMALES.	TOTAL OF PERSONS.
Hundred of										
BARFORD - - - - -	992	1,117	6	21	902	145	70	2,446	2,691	5,137
BIGGLESWADE - - - - -	1,426	1,565	6	17	1,027	408	130	4,197	4,257	8,454
CLIFTON - - - - -	865	966	7	8	666	242	58	2,344	2,430	4,774
FLITT - - - - -	1,860	2,159	15	25	1,360	664	135	5,008	5,355	10,363
MANSHEAD - - - - -	3,569	3,839	14	59	1,898	1,330	611	9,040	9,697	18,737
REDBORNESTOKE - - - - -	2,135	2,446	20	28	1,713	546	187	5,610	6,063	11,673
STODDEN - - - - -	966	1,037	12	11	805	180	52	2,457	2,593	5,050
WILLEY - - - - -	1,499	1,776	8	14	1,318	355	103	3,848	4,215	8,063
WIXAMTREE - - - - -	1,026	1,226	-	6	918	207	101	2,939	3,660	5,999
Borough Town of BEDFORD - - - - -	1,074	1,242	17	13	147	750	345	2,496	2,970	5,466
TOTALS - - - - -	15,412	17,373	105	202	10,754	4,827	1,792	40,385	43,331	83,716

Ages of Persons.

M A L E S.

Hundred of	Under 5.	5 to 10	10 to 15	15 to 20	20 to 30	30 to 40	40 to 50	50 to 60	60 to 70	70 to 80	80 to 90	90 to 100	100 & upwards.	TOTAL
BARFORD - - - - -	430	330	291	236	387	234	208	153	110	55	11	1	-	2,446
BIGGLESWADE - - - - -	690	562	471	492	625	427	385	245	199	83	17	1	-	4,197
CLIFTON - - - - -	394	299	207	216	371	223	197	134	103	55	5	-	-	2,334
FLITT - - - - -	780	661	609	536	733	529	459	319	236	112	29	-	-	5,013
MANSHEAD - - - - -	1,426	1,262	1,153	966	1,294	910	860	593	351	191	38	2	-	9,040
REDBORNESTOKE - - - - -	905	777	657	628	759	545	425	413	265	132	33	2	-	5,611
STODDEN - - - - -	395	316	281	246	371	248	210	166	124	56	18	6	-	2,437
WILLEY - - - - -	598	484	440	374	616	400	314	253	216	106	28	-	-	3,829
WIXAMTREE - - - - -	496	372	332	315	452	272	276	183	143	65	22	2	-	2,929
BEDFORD, TOWN - - - - -	331	302	332	246	398	281	239	196	136	60	7	1	-	2,529
Total of MALES -	6,444	5,395	4,873	4,255	6,016	4,069	3,643	2,655	1,890	915	208	15	-	40,385

F E M A L E S.

Hundred of	Under 5.	5 to 10	10 to 15	15 to 20	20 to 30	30 to 40	40 to 50	50 to 60	60 to 70	70 to 80	80 to 90	90 to 100	100 & upwards.	TOTAL
BARFORD - - - - -	427	376	315	250	454	297	233	179	101	53	11	2	-	2,689
BIGGLESWADE - - - - -	707	554	455	441	707	445	396	249	190	92	17	1	-	4,254
CLIFTON - - - - -	405	297	261	274	428	245	220	146	111	42	12	-	-	2,441
FLITT - - - - -	789	695	619	597	902	626	457	301	241	105	21	1	-	5,354
MANSHEAD - - - - -	1,380	1,228	999	1,071	1,734	1,127	857	582	461	193	57	2	-	9,091
REDBORNESTOKE - - - - -	935	741	638	621	1,037	681	550	422	269	125	32	2	-	6,063
STODDEN - - - - -	395	347	260	274	412	284	232	184	129	51	16	-	-	2,584
WILLEY - - - - -	574	489	375	403	760	508	427	312	225	135	30	2	1	4,241
WIXAMTREE - - - - -	469	408	321	330	515	334	264	214	130	52	22	3	-	3,062
BEDFORD, TOWN - - - - -	329	299	308	299	589	376	281	218	148	76	14	-	-	2,937
Total of FEMALES -	6,410	5,434	4,551	4,560	7,538	4,923	3,917	2,808	2,005	924	232	13	1	43,316

* THE Total Number of Persons in the county of Bedford being . . . 83,716, . . . and the Number of Persons whose ages are returned (as above) being . . . 83,697, . . . it thence appears, that the ages of almost all the persons therein enumerated have been obtained in compliance with the question to that effect.

The Total Number of Enumeration Returns received from the county of Bedford, was 147, every one of which contained an answer to the question concerning the Ages of Persons. A small proportion of the Returns of Ages were somewhat deficient or redundant, or incorrect in the respective numbers of Males and Females.

¹³¹⁹<http://www.histpop.org/ohpr/servlet/AssociatedPageBrowser?path=Browse&active=yes&mno=7&tocstate=expandnew&display=sections&display=tables&display=pagetitles&pageseq=41&associtle=Census%20of%20England%20and%20Wales.%201831> Erişim Tarihi: (26.03.2020)

Ek-18: 1831 Tarihli İngiliz Sayım Formu¹³²⁰

6

STATEMENT OF PROGRESS

At the end of each County, in this Volume, is inserted the Per centage Rate of Increase of the Population in the Three decennial periods, of which the following SUMMARY affords the largest example:

POPULATION.								
	1801.	In-crease of Cent.	1811.	In-crease of Cent.	1821.	In-crease of Cent.	1831.	
							Males.	Females.
ENGLAND & WALES -	8,972,980	14½	10,163,676	17½	11,978,075	16	13,894,574	6,760,469
SCOTLAND - - -	1,589,068	13	1,805,688	16	2,093,456	13	2,365,807	1,115,132
GREAT BRITAIN } collectively	10,472,048	14½	11,969,364	17½	14,072,331	15½	16,260,381	7,884,601
Army, Navy, &c.	470,598	—	640,500	—	319,300	—	277,017	—
	10,942,646	15½	12,609,864	14	14,391,631	—	16,537,398	8,161,618
							8,375,780	

The Population of the Isle of Man has increased from 40,081 in 1821, to 40,985 in 1831; Jersey from 28,600 in 1821, to 36,582 in 1831. The Returns from Guernsey have not yet been received.

It has already been stated, that the Population Act of 1830 institutes an enquiry into the various occupations of the present generation; but this, be it remembered, is purely *additional* to the enquiries made under the Population Acts of 1810 and 1820, so that the power of comparison remains inviolate. How far a minute analysis of social life in Great Britain in the Year 1831, may be useful to statistical enquirers, experience only can demonstrate; the technical difficulty of precise distinction between Manufacture and the

CITY OF YORK (SCHEDULE RETURN).

NAME AND DESCRIPTION OF PLACE.	HOUSES.				OCCUPATIONS.			PERSONS.		
	In- habited.	Families.	Build- ing.	Unin- habited.	Families chiefly employed in Agriculture.	Families chiefly employed in Trade, Manu- factures, and Handicraft.	All other Families not comprised in the two preceding Classes.	Males.	Females.	Total of Persons.
YORK CITY (31 Returns) - -	4,586	5,803	71	365	119	3,528	2,156	11,986	14,274	26,260
AINSTHEY of the same (35 Returns) -	1,788	1,893	3	84	1,216	342	335	4,541	4,581	9,122

CITY OF YORK.—NUMBER of MALES (Twenty years of age) employed

SPECIFICATION:					
Animal Preserver - - -	1	Builder—continued.	-	Comb-maker - - -	18
Artificial Flower-maker - -	1	Mason or Waller - - -	136	Cooper - - -	24
Auctioneer or Appraiser - -	13	House-winder - - -	57	Copperplate-printer, Engraver -	9
Broker - - -	14	Butcher, Flesher - - -	101	Cock-cutter - - -	7
Baker, Gingerbread, Fancy -	56	Carpenter - - -	190	Corn-dealer - - -	7
Barber, Hair-dresser, Hair-dealer	47	Cabinet-maker - - -	95	Currier - - -	56
Basket-maker - - -	16	Wickerwright - - -	11	Cutler - - -	11
Blacksmith, Horse-shoes - -	30	Sawyer - - -	31	Dyer - - -	11
Nailor - - -	3	Saw-maker - - -	1	Dry-salter, Colouring Materials	2
Boat-builder, Shipwright - -	—	Plane-maker - - -	17	Earthenware, China, Pottery -	10
Caulker - - -	3	Carrier, Cartier - - -	30	Farrier, Conc-doctor, Cattle-doctor	5
Sail-maker - - -	1	Carter and Gilder - - -	19	Feather-dresser - - -	1
Bookseller or Vendor - - -	24	Cheesemonger - - -	8	Feltmonger - - -	28
Bookbinder - - -	31	Chemist and Druggist - - -	54	Fish-dealer - - -	13
Brewer - - -	29	Clock and Watchmaker - -	19	Fruiterer - - -	5
Brass-worker, Tinsler - - -	6	Clotier (Woolen) - - -	6	Furrier - - -	2
Brush-maker - - -	13	Linen-dryer, Haberdasher -	75	Glazier, Plumber - - -	41
Builder - - -	47	Silk-mover or dealer - - -	3	Glass-blower - - -	6
Land-jobber - - -	6	Calendarer - - -	2	Glass-cutter - - -	10
Bricklayer - - -	118	Coach-maker - - -	25	Glozer - - -	23
Brickmaker - - -	20	Coach-woman, Driver, Grooms, &c.	88		
Line Burner - - -	—	Horse-leader, Stable Hackney- Coach or Fly-keeper	26		
Plasterer - - -	13	Coal-merchant, Fuel - - -	28		
Slater - - -	11				

¹³²⁰Census of Great Britain, 1831, Comparative account of the population of Great Britain in the years 1801, 1811, 1821 and 1831; with the annual value of real property in the year 1815: also, a statement of progress in the inquiry regarding the occupations of families and persons, and the duration of life, as required by the Population Act of 1830. BPP 1831 XVIII (348) 6

Ek-19: 1831 Tarihli İngiliz Sayım Formu¹³²¹

UNDER THE POPULATION ACT OF 1830.

7

Handicraft (the Eight and Ninth Questions) has produced many questions, to which answer has been made, That he who works for the consumer of an article in the place where both parties reside, is to be deemed Handicraft; he who works for an intermediate dealer (for what may be called export) is a Manufacturer. But this kind of doubt is too unfrequent to produce any material uncertainty in the aggregate.

The following Example of a Return with all its details will best exhibit what is to be expected, when the same process shall have produced similar Result as to the Counties and other large Towns in Great Britain. The ancient City of York has been selected, not only as a fit example of a provincial Capital, but as including its *Ainstey*, or own peculiar jurisdiction, which affords opportunity of also exhibiting particulars of the rural population of Thirty-five Villages adjacent to the City, Southward and Westward. In some places the enquiry regarding Male Servants, although confined (by the Thirteenth Question) to such as are *taxed or taxable* as Servants, has been more extensively understood than was intended at the expense of other classes; but the comparative number of such Servants is small as compared to the number of other classes, and the error is usually open to detection. Indeed the error may not be so general as the casual inspection of several Returns from agricultural districts seemed to indicate; certainly it has not taken place in the City of York and its *Ainstey*, the Records of the Tax Office proving that the actual number of Servants there taxed as Domestic Servants, rather exceeds the number returned as such in answer to the Thirteenth Question of the Population Schedule.

It is to be understood, that in the larger Abstract, a Note will be appended to the City of York Returns, stating that "the 228 persons returned as being employed in Manufacture are chiefly employed in making Linen;" and that a small Parish not having specified the Retail Trades and Handicraft, a deficiency of 53 persons occurs in the SPECIFICATION of Trades in the City.

CITY OF YORK (SCHEDULE RETURN.)												
Males 20 Years of Age.	AGRICULTURE.			Employed in Manufac- ture, or in Trade, or in Manufacturing Machinery.	Employed in Retail Trade, or in Handicraft, as Masters or Workmen.	Capitalists, Bankers, Profes- sional and other Educated Men.	Labourers em- ployed in Labour not Agricultural.	Other Males 20 Years of Age (except Servants.)	Male Servants.		Female Ser- vants.	NAME and DESCRIPTION of PLACE.
	Occupiers em- ploying Labourers.	Occupiers not em- ploying Labourers.	Labourers employed in Agri- culture.						20 Years of Age.	Under 20 Years.		
6,378	23	63	176	222	3,601	512	1,113	495	173	73	1,619	YORK CITY.
2,362	317	184	972	6	472	79	104	168	60	15	469	{ AINSTY of the same.

in Retail Trades, or in Handicraft, as Masters or Workmen.

SPECIFICATION:

Grocer, Green-grocer - - -	96	Old Clothes-dealer, Rag-dealer -	9	Soot and Chimney-sweeper -	8
Gun-maker - - - - -	9	Optician - - - - -	3	Spirit-merchant, Spirit-shop -	13
		Organ-builder - - - - -	1	Stationer - - - - -	7
Harness-maker, Collar-maker -	9			Stay-maker - - - - -	2
Saddler - - - - -	28	Paper-maker - - - - -	3	Straw-plot and Bonnets - -	9
Saddletree-maker - - - - -	1	Paper-stainer - - - - -	4		
Whip-maker - - - - -	5	Pastry Cook, Confectioner -	33	Tailor, Breeches-maker - -	224
Bridle-cutter - - - - -	1	Patten-maker - - - - -	8	Tallow-chandler, Wax-chandler -	10
		Pavior - - - - -	1	Tanner - - - - -	18
Hatter and Hosier - - - - -	18	Pawnbroker - - - - -	3	Tea-dealer - - - - -	34
Heckle-maker - - - - -	2	Pipe-maker - - - - -	4	Timman - - - - -	33
Huckster, Hawker, Pedlar, Duffer	18	Poulterer - - - - -	5	Tobacconist - - - - -	15
		Printer - - - - -	47	Toyman - - - - -	6
Ironfounder - - - - -	17	Printseller - - - - -	3	Turner - - - - -	24
Ironmonger - - - - -	13	Publican, Hotel or Innkeeper, Retailer of Beer - - - - -	131	Undertaker of Funerals - -	3
Jeweller - - - - -	23	Rope-maker - - - - -	20	Upholsterer - - - - -	9
		Shoe and Bootmaker or mender -	448	Chair-maker - - - - -	4
Lace-dealer - - - - -	14			Umbrella-maker - - - - -	1
Maltster - - - - -	9	Shopkeeper [Dealer in sundry ne- cessary Articles such as are sold in a vil- lage Shop - - - - -]	67	Wharfinger - - - - -	5
Marble Cutter, Statuary - -	25	Silversmith - - - - -	1	Whitewash - - - - -	64
Milkman, Cowkeeper - - -	59	Britannia-metal Smith -	1	Wine-dealer - - - - -	13
Miller - - - - -	34				
Nightman, Scavenger - - -	5			(122 Trades) -	3,548

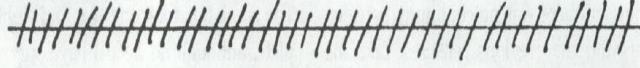
B 2

AINSTY

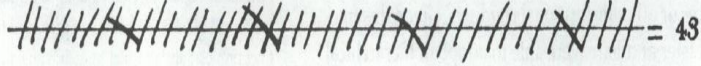
¹³²¹Census of Great Britain, 1831, Comparative account of the population of Great Britain in the years 1801, 1811, 1821 and 1831; with the annual value of real property in the year 1815; also, a statement of progress in the inquiry regarding the occupations of families and persons, and the duration of life, as required by the Population Act of 1830. BPP 1831 XVIII (348) 7

Ek-20: Sayım Sırasında Kolay Hesap Yöntemi (1831)

For their assistance herein a prepared Formula (No. 1.) is transmitted with every Schedule, such as may be used in "proceeding from House to House on the 30th Day of May next, and on the Days immediately subsequent thereto, if one day shall not be sufficient," and by means of this Formula the account will be readily taken (in hard black-lead pencil or ink) by marks across the several Lines, thus: —

such account to be summed together afterwards for insertion in the Schedule, by dividing it into Tens for counting, thus:

HEADS OF FAMILIES—MAINE.

9

Summary of population, by counties, towns, etc.: 1790.

CUMBERLAND COUNTY.

TOWN.	Number of families.	Free white males of 16 years and upward including heads of families.	Free white males under 16 years.	Free white females, including heads of families.	All other free persons.	Total.	TOWN.	Number of families.	Free white males of 16 years and upward including heads of families.	Free white males under 16 years.	Free white females, including heads of families.	All other free persons.	Total.
Bakerstown plantation.....	110	292	364	613		1,269	Otisfield plantation.....	32	56	46	95		197
Bridgton.....	60	100	81	147	1	328	Plantation No. 4.....	77	89	101	164		344
Brunswick.....	197	355	328	680	14	1,357	Portland.....	366	564	537	1,123	16	2,240
Bucktown plantation.....	68	96	146	211		453	Raymontown plantation.....	52	81	92	170	3	346
Butterfield plantation.....	35	49	55	85		189	Rusfield gore.....	20	22	30	50		102
Cape Elizabeth.....	231	341	324	683	8	1,356	Scarborough (see Gorham and Scarborough).						
Durham.....	116	103	214	344	3	724	Shepardsfield plantation.....	83	126	140	261	1	528
Falmouth.....	446	648	814	1,504	28	2,994	Standish.....	123	183	186	346	1	716
Flintstown plantation.....	37	54	68	88		190	Turner.....	57	87	104	153		349
Freeport.....	230	322	342	654	2	1,320	Waterford plantation.....	36	55	32	73		160
Gorham and Scarborough.....	786	1,108	1,134	2,186	47	4,475	Windham.....	152	228	265	444	1	988
Gray.....	240	148	139	290		577	Total.....	4,342	6,214	6,633	12,557	156	25,550
Harpwell.....	217	253	268	539	11	1,071							
New Gloucester.....	207	320	338	694	6	1,358							
North Yarmouth.....	314	474	505	985	14	1,978							

Ek-22: 1800 Tarihli ABD Nüfus Sayım Örneği¹³²³

Schedule of the whole number of Persons in the Territory of the United States North West of the Ohio.

Names of Counties	Free white Males					Free white Females					Slaves
	Under ten years of Age	Between ten & under twenty years	Between twenty & under thirty years	Between thirty & under forty years	Forty years & over	Under ten years of Age	Between ten & under twenty years	Between twenty & under thirty years	Between thirty & under forty years	Forty years & over	
	110	116	126	145	138	110	116	126	145	138	
Jefferson	1937	758	749	731	417	1768	719	718	606	538	35
Washington	1035	379	568	642	292	991	328	472	507	193	18
Adams	727	273	319	341	177	664	261	267	273	115	15
Hamilton	3273	1335	1502	1251	480	3090	1165	1297	954	344	0
Wayne	540	201	332	514	198	467	193	352	198	102	139
Rolls -	1648	630	928	1061	326	1488	603	760	698	292	125
Drumblitt.	202	71	228	223	55	206	83	93	106	21	5
The aggregate Amount of each Description . . .	9362	3647	4036	4833	1985	8644	3353	3861	3362	1343	337
The whole number of Inhabitants in the Territory 45,365.											

¹³²³<https://www.census.gov/content/dam/Census/programs-surveys/decennial/technical-documentation/questionnaires/1800questionnaire.jpg>

Ek-23: 1820 Tarihli ABD Nüfus Sayım Örneği¹³²⁴

14

[No. 1.]

The number of Persons within my Division, consisting of _____, appears in a Schedule hereto annexed, subscribed by me, this _____ day of _____, in the year one thousand eight hundred and twenty.

Schedule of the whole number of Persons within the Division allotted to _____

NAME OF THE CLERK, MARSHAL, OR ASSISTANT MARSHAL, AND OF THE ASSISTANT MARSHAL, WITHIN THE DISTRICT, AND OF THE ASSISTANT MARSHAL, WITHIN THE PARISH, TERRITORY, OR DISTRICT.	NAMES OF HEADS OF FAMILIES.	FREE WHITE MALES.					FREE WHITE FEMALES.					Persons not enumerated.	Number of persons engaged in Agriculture.	Number of persons engaged in Commerce.	Number of persons engaged in Manufactures.	SLAVES.				FREE COLORED PERSONS.					
																MALES.		FEMALES.		MALES.		FEMALES.			
		Free white males under ten years of age.	Free white males of ten and under sixteen.	Free white males between sixteen and twenty.	Free white males twenty and upwards.	Free white males of twenty and upwards, including those who are deaf and dumb, blind, insane, idiotic, pauper, and convict.	Free white females under ten years of age.	Free white females of ten and under sixteen.	Free white females between sixteen and twenty.	Free white females twenty and upwards.	Free white females of twenty and upwards, including those who are deaf and dumb, blind, insane, idiotic, pauper, and convict.					Male under fourteen.	Male of fourteen and under twenty.	Male of twenty and under thirty.	Male of thirty and upwards.	Female under fourteen years.	Female of fourteen and under twenty years.	Female of twenty and upwards.	Male of thirty and upwards.		
		10 to 14	15 to 19	20 to 24	25 to 29	30 to 34	10 to 14	15 to 19	20 to 24	25 to 29	30 to 34					10 to 14	15 to 19	20 to 24	25 to 29	30 to 34	35 to 39	40 to 44	45 to 49	50 to 54	55 to 59

Certificate to be signed by two respectable Inhabitants of the Division, and returned, annexed to the Schedule No. 1, by the Assistant to the Marshal.

We hereby certify, that a correct copy of the above Schedule, signed by the said _____, has been set up and remained at two of the most public places within the Division, open to the inspection of all concerned.

[No. 2.]

Oath or affirmation of the Marshal of the United States for the District of _____, for the proper taking of the Fourth Census.

I, _____, Marshal of the District of _____, do solemnly _____, that I will well and truly cause to be made a just and perfect enumeration and description of all persons resident within my District, and also an account of the manufacturers except household manufacturers, and return the same to the Secretary of State, agreeably to the directions of an act of Congress, entitled "An act to provide for taking the Fourth Census or enumeration of the Inhabitants of the United States, and for other purposes," according to the best of my ability.

Probat of the foregoing Oath or affirmation.

BE it remembered, That, on this _____ day of _____, came before me, _____, a _____ resident in the _____ of _____, Marshal of _____, for performing the duties prescribed by the act of Congress to provide for taking the Fourth Census or enumeration of the Inhabitants of the United States, and for other purposes, and took, and in my presence subscribed, the above Oath.

¹³²⁴<https://www2.census.gov/library/publications/decennial/1820/1820a-02.pdf?#>
(27.03.2020)

Ek-24: 1830 Tarihli ABD Nüfus Sayım Örneği¹³²⁵

STATE		1830 Federal Census		MICROFILM SERIES																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																			
COUNTY OR PARISH		TOWNSHIP/TOWN/ OR CITY		DATE OF ENUMERATION																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																			
Line Number	Name of the county, city, ward, town, township, parish, precinct, hundred, or district	Names of the Heads of Families	FREE WHITE PERSONS, (including Heads of Families)																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																				
			Males.												Females.																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																								
			Under five years of age	Of five and under ten	Of ten and under fifteen	Of fifteen and under twenty	Of twenty and under thirty	Of thirty and under forty	Of forty and under fifty	Of fifty and under sixty	Of sixty and under seventy	Of seventy and under eighty	Of eighty and under ninety	Of ninety and under one hundred	Of one hundred and upwards	Under five years of age	Of five and under ten	Of ten and under fifteen	Of fifteen and under twenty	Of twenty and under thirty	Of thirty and under forty	Of forty and under fifty	Of fifty and under sixty	Of sixty and under seventy	Of seventy and under eighty	Of eighty and under ninety	Of ninety and under one hundred	Of one hundred and upwards																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																											
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100	101	102	103	104	105	106	107	108	109	110	111	112	113	114	115	116	117	118	119	120	121	122	123	124	125	126	127	128	129	130	131	132	133	134	135	136	137	138	139	140	141	142	143	144	145	146	147	148	149	150	151	152	153	154	155	156	157	158	159	160	161	162	163	164	165	166	167	168	169	170	171	172	173	174	175	176	177	178	179	180	181	182	183	184	185	186	187	188	189	190	191	192	193	194	195	196	197	198	199	200	201	202	203	204	205	206	207	208	209	210	211	212	213	214	215	216	217	218	219	220	221	222	223	224	225	226	227	228	229	230	231	232	233	234	235	236	237	238	239	240	241	242	243	244	245	246	247	248	249	250	251	252	253	254	255	256	257	258	259	260	261	262	263	264	265	266	267	268	269	270	271	272	273	274	275	276	277	278	279	280	281	282	283	284	285	286	287	288	289	290	291	292	293	294	295	296	297	298	299	300	301	302	303	304	305	306	307	308	309	310	311	312	313	314	315	316	317	318	319	320	321	322	323	324	325	326	327	328	329	330	331	332	333	334	335	336	337	338	339	340	341	342	343	344	345	346	347	348	349	350	351	352	353	354	355	356	357	358	359	360	361	362	363	364	365	366	367	368	369	370	371	372	373	374	375	376	377	378	379	380	381	382	383	384	385	386	387	388	389	390	391	392	393	394	395	396	397	398	399	400	401	402	403	404	405	406	407	408	409	410	411	412	413	414	415	416	417	418	419	420	421	422	423	424	425	426	427	428	429	430	431	432	433	434	435	436	437	438	439	440	441	442	443	444	445	446	447	448	449	450	451	452	453	454	455	456	457	458	459	460	461	462	463	464	465	466	467	468	469	470	471	472	473	474	475	476	477	478	479	480	481	482	483	484	485	486	487	488	489	490	491	492	493	494	495	496	497	498	499	500	501	502	503	504	505	506	507	508	509	510	511	512	513	514	515	516	517	518	519	520	521	522	523	524	525	526	527	528	529	530	531	532	533	534	535	536	537	538	539	540	541	542	543	544	545	546	547	548	549	550	551	552	553	554	555	556	557	558	559	560	561	562	563	564	565	566	567	568	569	570	571	572	573	574	575	576	577	578	579	580	581	582	583	584	585	586	587	588	589	590	591	592	593	594	595	596	597	598	599	600	601	602	603	604	605	606	607	608	609	610	611	612	613	614	615	616	617	618	619	620	621	622	623	624	625	626	627	628	629	630	631	632	633	634	635	636	637	638	639	640	641	642	643	644	645	646	647	648	649	650	651	652	653	654	655	656	657	658	659	660	661	662	663	664	665	666	667	668	669	670	671	672	673	674	675	676	677	678	679	680	681	682	683	684	685	686	687	688	689	690	691	692	693	694	695	696	697	698	699	700	701	702	703	704	705	706	707	708	709	710	711	712	713	714	715	716	717	718	719	720	721	722	723	724	725	726	727	728	729	730	731	732	733	734	735	736	737	738	739	740	741	742	743	744	745	746	747	748	749	750	751	752	753	754	755	756	757	758	759	760	761	762	763	764	765	766	767	768	769	770	771	772	773	774	775	776	777	778	779	780	781	782	783	784	785	786	787	788	789	790	791	792	793	794	795	796	797	798	799	800	801	802	803	804	805	806	807	808	809	810	811	812	813	814	815	816	817	818	819	820	821	822	823	824	825	826	827	828	829	830	831	832	833	834	835	836	837	838	839	840	841	842	843	844	845	846	847	848	849	850	851	852	853	854	855	856	857	858	859	860	861	862	863	864	865	866	867	868	869	870	871	872	873	874	875	876	877	878	879	880	881	882	883	884	885	886	887	888	889	890	891	892	893	894	895	896	897	898	899	900	901	902	903	904	905	906	907	908	909	910	911	912	913	914	915	916	917	918	919	920	921	922	923	924	925	926	927	928	929	930	931	932	933	934	935	936	937	938	939	940	941	942	943	944	945	946	947	948	949	950	951	952	953	954	955	956	957	958	959	960	961	962	963	964	965	966	967	968	969	970	971	972	973	974	975	976	977	978	979	980	981	982	983	984	985	986	987	988	989	990	991	992	993	994	995	996	997	998	999	1000

¹³²⁵ <https://www.archives.gov/files/research/genealogy/charts-forms/1830-census.pdf> Erişim Tarihi: (27.03.2020)